

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Smaaskrifter

TILEGNEDE PROFESSOR AAGE FRIIS

Smaaskrifter

tilegnede

Professor, Dr. phil. Aage Friis

paa

Halvfjerdsaarsdagen

16. August 1940

1940

J. H. SCHULTZ FORLAG
TRYKT HOS F. E. BORDING A-S
KØBENHAVN

Denne Bog

UDKOMMER MED STØTTE AF
F. E. BORDINGS BOGTRYKKERI A-S

OG

J. H. SCHULTZ FORLAG

•

UNDER REDAKTION AF

POVL BAGGE

OG

HARALD JØRGENSEN

•

Ragotzius

Til

PROFESSOR AAGE FRIIS

PAA HANS HALVFJERDSAARS-DAG — MED TAK FOR TROFAST
ARBEJDE I VIDENSKABENS TJENESTE, FOR DANSKHEDENS,
DEN NORDISKE SAMFØLELSES OG MENNESKELIGHEDENS SAG

fra

Svend Aakjær,
Landsarkivar.

Otto Andrup,
Museumsdirektør.

Chr. Behrendt,
Branddirektør.

Ada Adler,
Dr. phil.

Erik Appel,
Domæneforpagter.

Carl Behrens,
Redaktør.

F. Ahlefeldt Laurvig,
Lensgreve, Forfatter.

Preben Arentoft,
Adjunkt, mag. art.

Jens Bek,
Adjunkt.

Holger Andersen,
fhv. Præsident.

J. O. Arhning,
Lektor, Dr. phil.

H. Berner Schilden Holsten,
Lehnsbaron.

J. Oskar Andersen,
Professor, Dr. theol.

Karen Bagge,
Overbestyrerinde.

Rigmor Binder,
Frue.

Jacob Andersen,
Overpostinspektør.

Povl Bagge,
Arkivar, Dr. phil.

Otto Bjerneboe,
Undervisningsinspektør.

Vilh. Andersen,
Professor, Dr. phil.

Helga Bast,
Læge.

Chr. Blinkenberg,
Professor, Dr. phil.

<i>Aage Fasmer Blomberg,</i> Adjunkt.	<i>Eilif Bøgebjerg,</i> Adjunkt.	<i>K. Dalgaard,</i> Kommunelærer, cand. mag.
<i>Gudmund Boesen,</i> Museumsinspektør.	<i>O. B. Bøggild,</i> Professor.	<i>H. Ebstrup,</i> Overretssagfører.
<i>Harald Bohr,</i> Professor, Dr. phil.	<i>C. O. Bøggild Andersen,</i> Professor, Dr. phil.	<i>Chr. Elling,</i> Professor, Dr. phil.
<i>Niels Bohr,</i> Professor, Dr. phil. et sc. et techn.	<i>Esther Carstensen,</i> Frue.	<i>P. Engelstoft,</i> Redaktør, cand. mag.
<i>O. A. Borum,</i> Professor, Dr. jur.	<i>H. Castenschiold,</i> Hofjægermester.	<i>B. Erichsen,</i> Bibliotekar.
<i>Hans Bording,</i> Direktør.	<i>Aksel E. Christensen,</i> cand. mag.	<i>Grethe Erichsen,</i> Lektor.
<i>C. V. Bramsnæs,</i> Nationalbankdirektør.	<i>Arthur Christensen,</i> Professor, Dr. phil.	<i>Knud Fabricius,</i> Professor, Dr. phil.
<i>Frithiof Brandt,</i> Professor, Dr. phil.	<i>Carl S. Christiansen,</i> Arkivar.	<i>Albert Fabritius,</i> Bibliotekar, mag. art.
<i>F. A. V. Brockenhuus-Schack,</i> Greve, Kammerherre.	<i>Poul Colding,</i> Lektor, Dr. phil.	<i>Holger Fink,</i> Borgmester.
<i>A. Bruhn,</i> Direktør, cand. jur.	<i>L. F. la Cour,</i> fhv. Akademikasserer, cand. mag.	<i>Jep Fink,</i> Arkitekt.
<i>H. Bruun,</i> Arkivar.	<i>Vilh. la Cour,</i> Lektor, Dr. phil.	<i>Olav Fink,</i> Gaardejer.
<i>J. Bülow,</i> Overpræsident.	<i>Flemming Dahl,</i> Stadsarkivar.	<i>M. P. Friis,</i> fhv. Overformynder.
<i>J. Byskov,</i> Forstander.	<i>Svend Dahl,</i> Overbibliotekar.	<i>K. Friis Johansen,</i> Professor, Dr. phil.

<i>H. H. Fussing,</i> Lektor.	<i>Arthur G. Hassø,</i> Arkivar.	<i>Arne Hoff,</i> Museumsbestyrer.
<i>Kamma Gettrup,</i> cand. mag.	<i>Harald Hatt,</i> Landsarkivar.	<i>A. Holck,</i> fhv. Amtsforvalter.
<i>H. J. Hansen Glædemark,</i> cand. mag.	<i>C. C. Haugner,</i> Redaktør.	<i>Elisabeth Hude,</i> Vice-Efor, cand. mag.
<i>P. B. Grandjean,</i> Arkivar.	<i>Th. Hauch-Fausbøll,</i> Direktør.	<i>Johan Hvidtfeldt,</i> Arkivar.
<i>Frode Gribvad,</i> Landsarkivar.	<i>Axel Heils,</i> Arkivar.	<i>Carl Jacobsen,</i> Direktør, Professor.
<i>M. Grubbe,</i> Lektor.	<i>Alb. Helweg-Larsen,</i> Overretssagfører.	<i>Peter Ilsøe,</i> Rektor.
<i>Niels Gärtig,</i> Konservator.	<i>Carsten L. Henrichsen,</i> Adjunkt.	<i>Edv. Ipsen,</i> fhv. Vicepræsident.
<i>Torben Hage,</i> Kammerherre.	<i>Arthur Henriques,</i> Overretssagfører.	<i>Kristen Isager,</i> Dr. med.
<i>Gunnar Hansen,</i> cand. mag.	<i>Victor Hermansen,</i> Museumsinspektør.	<i>Carl Iversen,</i> Professor, Dr. polit.
<i>H. P. Hansen,</i> Museumsforstander.	<i>Birgitte Hertz,</i> Frk.	<i>J. C. Jacobsen,</i> Professor, Dr. theol.
<i>Niels Hansen,</i> Redaktør.	<i>Frederik Hertz,</i> Grosserer.	<i>Chr. Axel Jensen,</i> Museumsinspektør.
<i>Bjørn Hanssen,</i> Redaktør.	<i>Louis Hjelmlev,</i> Professor, Dr. phil.	<i>J. P. Jensen-Stevns,</i> Borgmester.
<i>Chr. Hanssen,</i> Rentier.	<i>H. Hjorth-Nielsen,</i> Hovedarkivar.	<i>Otto Jespersen,</i> Professor, Dr. phil.

<i>Knud Jessen,</i> Professor, Dr. phil.	<i>G. W. Kiær,</i> Læge.	<i>Victor Kuhr,</i> Professor, Dr. phil.
<i>Oluf Jonsen,</i> Lektor.	<i>Knud Klem,</i> Museumsdirektør.	<i>Ruth Lachmann,</i> cand. mag.
<i>Stig Juul,</i> Docent, Dr. jur.	<i>C. Klitgaard,</i> Postmester.	<i>H. O. Lange,</i> fhv. Overbibliotekar.
<i>A. H. Feilberg Jørgensen,</i> cand. mag.	<i>Hans Knudsen,</i> Landsarkivar.	<i>Ernst Larsen,</i> Seminarieforstander.
<i>Alfred Jørgensen,</i> Lektor.	<i>H. Koch,</i> fhv. Provst.	<i>Svend Larsen,</i> Museumsinspektør.
<i>Ellen Jørgensen,</i> Bibliotekar, Dr. phil.	<i>Hal Koch,</i> Professor, Dr. theol.	<i>Marcus Lauesen,</i> Forfatter.
<i>Harald Jørgensen,</i> Arkivar.	<i>Elise Koppel,</i> Frue.	<i>H. Lausten-Thomsen,</i> Amtslæge, Dr. med.
<i>Jørgen Jørgensen,</i> Undervisningsminister.	<i>Valdemar Koppel,</i> Redaktør.	<i>H. Lawaetz,</i> Dr. theol.
<i>Poul Johs. Jørgensen,</i> Professor.	<i>Bjørn Kornerup,</i> Arkivar, Dr. theol.	<i>Karen Lehmann,</i> Frue.
<i>Tormod Jørgensen,</i> fhv. Skoleforstander.	<i>Alfred Krarup,</i> Bibliotekar.	<i>Th. Lind,</i> Lektor.
<i>Troels G. Jørgensen,</i> Højesteretspræsident, Dr. jur.	<i>Knud Kretzschmer,</i> Lektor.	<i>Axel Linvald,</i> Rigsarkivar.
<i>F. C. Kaalund-Jørgensen,</i> Skolekonsulent.	<i>Elna Kringelbach,</i> Registrator.	<i>Vilh. Lorenzen,</i> Lektor, Dr. phil.
<i>Hans Kistrup,</i> Arkivar.	<i>August Krogh,</i> Professor, Dr. phil.	<i>A. Ch. Louw,</i> Kontorchef.

<i>Erik Lund,</i> Adjunkt.	<i>P. Munch,</i> fhv. Udenrigsminister, Dr. phil.	<i>J. Nørregaard,</i> Professor, Dr. theol.
<i>Hans Lund,</i> Forstander.	<i>Ejnar Munksgaard,</i> Forlagsboghandler.	<i>Chr. H. Olesen,</i> Direktør.
<i>Kaj Løber,</i> Adjunkt.	<i>Hakon Müller,</i> Lektor.	<i>Jørgen Olrik,</i> Museumsinspektør.
<i>M. Mackeprang,</i> Dr. phil.	<i>Th. A. Müller,</i> Lektor.	<i>Jørgen Pedersen,</i> Professor, Dr. polit.
<i>Th. Madsen,</i> Direktør, Dr. med.	<i>Poul Møller,</i> cand. mag.	<i>Jakob Petersen,</i> Bibliotekar.
<i>E. Marquard,</i> Arkivar.	<i>Henri Nathansen,</i> Forfatter.	<i>Kr. Petersen,</i> Lektor.
<i>Hugo Matthiessen,</i> Museumsinspektør.	<i>Jan Neiiendam,</i> cand. mag.	<i>Margrethe Petersen,</i> Skoleinspektør.
<i>Ellen Meyer,</i> Magister.	<i>Robert Neiiendam,</i> Theaterhistoriker.	<i>Thade Petersen,</i> Frimenighedspræst.
<i>Karsten Meyer,</i> Højesteretssagfører.	<i>Nis Nissen,</i> Sparekassedirektør.	<i>A. Philipsen,</i> Fabrikant.
<i>Marie R. Mikkelsen,</i> Registrator.	<i>Anna Sophie Nordlien,</i> Frue.	<i>Jørgen Plenge,</i> Overlærer.
<i>Peter Mikkelsen,</i> Seminarielærer, cand. mag.	<i>N. E. Nørlund,</i> Professor, Dr. phil.	<i>I. L. Plessen,</i> Baronesse.
<i>L. Moltesen,</i> Dr. phil. et theol.	<i>Poul Nørlund,</i> Museumsdirektør, Dr. phil.	<i>Haralda Poulsen,</i> Overbibliotekar.
<i>J. H. Monrad,</i> Forstander.	<i>Georg Nørregaard,</i> cand. mag.	<i>H. Raaschou-Nielsen,</i> Rektor.

Ingeborg Refslund Thomsen,
Frue.

Aktieselskabet
J. H. Schultz Forlag.

Inger Tryde,
stud. mag.

Kr. Refslund Thomsen,
Amtmand.

Walter Schwanenflügel,
Kontorchef.

Poul Tuxen,
Professor, Dr. phil.

C. Rise Hansen,
Arkivar.

Walter Schwartz,
Redaktør.

H. Ussing,
Professor, Dr. jur.

H. Reincke,
Lektor.

Hans Sejerholt,
Skoledirektør.

Gunnar Wad,
Overlæge.

K. C. Rockstroh,
Kaptajn.

Peter Skautrup,
Professor.

T. Wad,
Bankdirektør.

Max Rothenborg,
Overretssagfører.

Fridlev Skrubbeltang,
cand. mag.

Annette Vedel,
Redaktør f. Nordisk Tidsskrift.

Hans Ræder,
Bibliotekar, Dr. phil.

I. Smith,
fhv. Amtsassessor.

F. W. Wendt,
Lektor.

Helga Sahlertz,
Skoleinspektør.

H. Stein,
Redaktør.

Erik Wernaa,
Adjunkt.

Georg Saxild,
Landsarkivar.

Helga Stemann,
Kammerherreinde.

Jens Vibæk,
Lektor.

O. C. Scavenius,
Kammerherre.

Arne Sundbo,
Borgmester.

C. Willemoës,
Redaktør.

O. D. Schack,
Amtmand, Lensgreve.

William Thalbitzer,
Professor.

T. Vogel-Jørgensen,
Redaktør.

August F. Schmidt,
Forfatter.

Gaston Thierry,
Lektor.

Hertel Wulff,
Hovedrevisor.

J. H. Schmidt,
Gaardejer.

Frederik Torm,
Professor, Dr. theol.

F. Zeuthen,
Professor, Dr. polit.

INDHOLDSFORTEGNELSE

<i>Hans Knudsen</i>	Maalsmænd og Maalbønder	17
<i>Povl Bagge</i>	Torben Oxe sagen	33
<i>Stig Juul</i>	Nogle retshistoriske Bemærkninger til Dommen over Torben Oxe	49
<i>Poul Colding</i>	De lothringske praktikker mod Danmark i syvårskrigens første år	63
<i>M. Mackeprang</i>	Fyenske Landsbykirker omkring 1600	83
<i>C. O. Bøggild Andersen</i>	Hannibal Sehested og Sir George Downing..	97
<i>Christian Elling</i>	Lauritz de Thurah og den jyske Barok	121
<i>Vilh. la Cour</i>	Mellem Brødre	135
<i>Otto Andrup</i>	Til Greve Johan Hartvig Ernst Bernstorffs Ikonografi	149
<i>Troels G. Jørgensen</i>	Sagen mellem Chr. Colbjørnsen og C. F. T. v. Lüttichau	161
<i>Hal Koch</i>	Grundtvigs Krise 1810—11	185
<i>Axel Linvald</i>	En samtidig Beretning om Begivenhederne i Norge 1814	203
<i>Harald Jørgensen</i>	Kollegiestyre og Ministervælde i Frederik VI's Tid	221
<i>Robert Neiiendam</i>	Grundtvig og Teatret	237
<i>Th. A. Müller</i>	Et Par Sider af Thorvaldsens Personlighed	243
<i>H. J. H. Glædemark</i>	Biskop J. P. Mynster og Kravet om Sognebaandets Løsning 1834—1842	261
<i>Ellen Jørgensen</i>	C. F. Allen	283
<i>Just Rahbek</i>	»De polske Papirer«	295
<i>H. Lausten-Thomsen</i>	Fra 20 gode år	317

Hans Knudsen

MAALSMÆND OG MAALBØNDER

Maalsmændenes eller, som de senere kaldtes, Maalbøndernes Stilling indenfor Bondestanden hører ikke til de Problemer, som i særlig Grad paakalder Nutidens Interesse, men da Klaus Berntsen skrev sine Erindringer fra sin Barndom og Ungdom, nævner han dog med Stolthed, at hans Slægt har været knyttet til den gamle Maalsgaard Eskelund i Ravndrup By, Gislev Sogn, af hvilken Besidderen skulde svare en Afgift til Kronens Slot i Nyborg og holde en Karl i Nyborg Slotsport.¹⁾ Disse Bønders Stilling indenfor Bondestanden, deres Privilegier og Pligter har ellers tidligere været drøftet af forskellige Forfattere, mest udtømmende af William Christensen i Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede (S. 520 ff.), der klart har fremdraget de Problemer, de frembyder. Om de fleste af dem kan det paavises, at de ligesom af Gaarden i Eskelund har skullet svare en Afgift til Slottet i det Len, hvorunder de hørte, og præstere Vagthold smst., men om de maa anses for jordegne Bønder eller Fæstere, og hvilke Fordele de har haft af deres særlige Stilling, er delvis uløste Spørgsmaal.

De forekommer kun eller er i hvert Fald ikke paavist andre Steder end i Sjælland, Fyn, Lolland og Falster. Den ældste Omtale af Bønder af den Art findes i et Beskyttelsesbrev af 21. Febr. 1288 for Prioren i Antvorskov og Klosteret,²⁾ der fritoges for alle Ydelser til Kronen af Klostergodset, men med Hensyn til Gods, det i Fremtiden maatte erhverve, og som hørte under Inne (Arbejde) og Stud (Skat) *eller* var tilskrevet Kongens »Male« (que in presentiarum ad innæ et stuth sunt pertinentia seu male nostre ascripta) vilde Kongen forbeholde sig fuld Ydelse. Her staar Maalsgodset anført paa en saadan Maade, at det da maa have været fritaget for Inne og Stud, men dog have været af Værdi for Kongen ved andre Ydelser, som han ogsaa vilde forbeholde sig i Fremtiden, selv om det kom i Klosterets Besiddelse. Det maa dog bemær-

kes, at i senere Landgildefortegnelser kan Ydelse af Innepenge forekomme jævnsides med Maalpenge.

Den ældste fynske Maalsmand forekommer i et Brev, udstedt 9. August 1320 i Odense af Kong Christopher, der gør vitterligt, at de Jorder, som Peder Tunger har i Hævd og Værge, som er halvfjortende Mark Sølv værd, »indskrive vi i vort Maalgods med dette vort aabne Brev, og give vi forskrevne Brevviser i forskrevne Jorder lige Frihed med andre vore Maalmænd med saadan Vilkaar, at han skal hvert Aar være bepligtet at gøre Udlæggelse til vort Bords Behov, saasom forskrevne Jorder ere til«. Der staar intet om, hvor de Jorder laa, men i 1668 indsendtes dette Brev i Afskrift, og theologisk Student Hans Pedersen Kiøbeløff hævdede da i et Andragende til Kongen, dateret 12. Oktober s. A., at det var hans sl. »Oldefaders« Adkomst paa Jorder i Diernæs Sogn, men Originalen er ikke mere i Behold.³⁾

Det næste kendte fynske Brev er udfærdiget 1370 af Valdemar Atterdag og kendes fra en Proces, ført 1670 ved Gudme Herreds Ting,⁴⁾ hvor der fremlagdes et Fynbo Landstings Vidisse af 9. Februar 1575, i hvilket det hedder: »Det første, som vor skrefven paa pergament, vor it latine bref, och indseglet af ret alder vor frafalden«, men det gengives allerede da kun paa dansk. Det angaar den gamle Maalsgaard Eskelund og er aftrykt i P. Lindegaards Bog om denne Gaard,⁵⁾ men paa væsentlige Punkter saa unøjagtigt, at det her anføres i sin Helhed:

Vi Waldemar med Guds naade Danmarkis, Slesvig och Gullantz koning alle dennem, som dette vort kongebref se eller hører, ynske vi ævig sallighed af Herren. Vide skulle I alle, at vi af vor kongelige gunst och naade sambtøcher denne vor elskelige undersat Hans Gomessen, som hertil hafver tient til vort och cronens slot Nyborg, at hand maa quit och fri niude, bruge och beholde uden ald besværing och tyngte ald hans gaards rette tilligelse efter hans eyendoms bref, som os siunlig forkomen er, och nu med dette vor obene bref under och sambtøcher hannem dend same vor kongelige frihed, som andre vore maalsmend hafver under vor kongelige krone, dog med slig beskeed, at hand retter for sig aarlig til vor kongelige slot och naadige port alt, hvis hans eyendomsbref indeholder, hvorfor vi strengeligen forbiuder, at nogen herefter skal nogen forfang giøre eller giøre lade hannem paa denne vor kongelige frihed, gunst och naade. Fordrister nogen sig til her imod at giøre och denne vor kongelige frihed at forkrenke, skal hand hos os sig opveche kongelig ugunst och tilbørlig straf.

Ex Nyborg anno domini mcccclxx.
Godtschalch Hemingsen Danmarkis rigis cantzeler.

Ved

Det mærkelige Udtryk »naadige Port« i dette Brev faar sin Forklaring gennem et senere Brev af 1534 fra Oluf Rosenkrantz, Befalingsmand paa Nyborg Slot, til Mads Brun, Besidder af den samme Gaard i Ravndrup, at han har gjort ham »fuld Nøje paa Rigens Vegne for den Karl, han holde skulde her i Porten, naar han tilsiges, og Behov gøres, thi lader jeg ham aldeles kvit og fri for samme Hold, saalænge jeg samme Nyborg Slot og Len befalendes er.«⁵) Af Gaarden skulde altsaa stilles en Karl til Vagthold i Slottets Port, men Besidderen har tilfredsstillet Lensmanden paa anden Maade og givet en anden Ydelse i Stedet.

Fra Fyn er der for andre Maalsgaarde ikke anført noget saadant om Tjeneste paa kongelige Slotte; men der er bevaret en meget oplysende Udtalelse af de Odense Borgere, da deres Hjælp begæredes til Forstærkning af Besætningen paa Slottet i 1523, hvilket de da afslog med følgende Motivering: »Mandt pleyr at legge hoffmænd ock malbønder indh paa kronens slott oc garde oc icke borgere.«⁶) De fynske Maalbønders Tjenestepligt paa de kongelige Slotte har altsaa da været en velkendt Sag.

Fra Lolland haves derimod flere Vidnesbyrd om Tjeneste paa Slottene.

1483 9. Juni fik Lauris Kerthe en »Molsgaard« i Øllebølle (Vester-Ulslev Sogn) bl. a. paa det Vilkaar, at han skulde »kaste og woge« og anden Tjeneste gøre paa vort og Kronens Slot Aalholm, som andre vore og Kronens »Maalsmendt« efter gammel Sædvane bør at gøre, naar Behov gøres, og hertil gjort har, og ham tilsiges.)⁷)

Paa samme Maade fik Strange Andersen i Anderstrup (Hunseby Sogn) og hans Arvinger 1497 11. Juli Brev paa Kronens Maalsgaard i Anderstrup bl. a. mod efter Tilsigelse af Lensmanden at »kaste oc voge« paa Aalholm eller derfor give aarlig Vægterpenge 2 Mk. danske.⁸) 1531 31. Januar fik Rasmus Andersen og hans Arvinger i Toreby Kronens Maalsgaard i Flintinge (Toreby Sogn), og de skulde ligeledes, naar Lensmanden paa Aalholm tilsagde dem, »worder kaste og waage« paa Slottet, men naar saadan »Wegtt« ikke gjordes Behov, skulde de i Stedet give 2 Mk. danske.⁹) Et Kongebrev 1539 3. August for en Mand i Taaderup (Tingsted Sogn) paa en Kronens Maalsgaard lyder ligeledes paa Ydelsen af den sædvanlige Afgift med »Vecht« og anden Tjeneste efter Kong Hanses Brev.¹⁰)

Af disse Breve fremgaar det med al Tydelighed, at der af Maalsmændene krævedes Vagthold paa Slottet eller en Ydelse i Stedet for, mere tvivlsomt er det, hvad de skulde kaste. 1531 hedder det ganske vist »Worder kaste«, og det kan maaske forklares saaledes, at de skulde opkaste Varder, d. v. s. Bavner,¹¹) da Pasning af saadanne er vel foreneligt med Vagthold.

Af det her udviklede kan der ikke være Tvivl om, at Maalbønderne paa Fyn og Lolland havde Forpligtelse til personlig eller ved deres Folk at præstere Vagthold paa de kongelige Slotte, naar der var Brug derfor. Noget saadant er ikke konstateret for de sjællandske Maalsmænds Vedkommende, hvor de ganske vist kun nævnes i Valsømagle 1377, 1469 og 1496¹²⁾ samt i Stigs-Bjærgby 1540.¹³⁾ Et tilsvarende Forhold kendes dog fra et Kongebrev 1525 14. Maj, da Nis Griis fik Livsbrev paa en Gaard, kaldet Nørregaard, i Rerslev mod sædvanlig Afgift til Kalundborg Slot og Fritagelse for Ægt og Gæsteri, men han skulde være pligtig at *staa i Slotsloven*, naar han tilsiges. Hermed maa utvivlsomt forstaas, at han var pligtig til militær Tjeneste paa Slottet ligesom Maalbønderne, men han betegnes ganske vist ikke som en saadan.¹⁴⁾

Foruden Vagtholdet skulde Maalsmændene ogsaa præstere Afgifter, men i de ældste Breve nævnes intet om deres Størrelse. Hverken Brevet fra 1320 eller det fra 1370 angaaende Gaarden i Ravndrup melder noget derom, ud over at Besidderne skulde rette for sig til Slottet efter Ejendomsbrevets Indhold, men 1591/92 i Nyborg Lens Jordebog¹⁵⁾ er Gaarden i Eskelund kun anført med »Malpendinge« 10 Sk. og Gæsteri 2¹/₂ Mk. 8 Alb. + ¹/₂ Pd. Havre, hvilket var Afgift af denne Gaard, saalænge dette Len bestod. I de næsten enslydende latinske Breve af 29. Januar 1377 og 25. April 1399,¹⁶⁾ hvorved Jorder tilhørende henholdsvis Peter Dywr af Valsømagle og Niels Ingvarsen, kaldet Spørhas, i Diernæs skrives til Kongens »Male«, nævnes vel Jordernes Skyld (Valsømagle 14 Solidi, Diernæs 7 Mark Sølv), og at Besidderne hvert Aar skulde betale »ad mensam nostram« (til vort Bord) efter deres Jorders Størrelse, idet Kongen tilstod dem lignende Frihed som »vore andre Malsmænd«, men hvormeget der skulde gives aarligt af Jorderne, er ikke nævnt.

Paa samme Maade hedder det i Kongebreve af 25. Juli 1386 og 15. August 1430 om en Maalsgaard i Mygind i Holevad Sogn, at der af 8 Mark Sølv Jord gives Brevviseren »tilligemed vore andre Maalsmænd bestandig Frihed, dog saaledes at han hvert Aar skal betale til vort Bord efter ovenskrevne Jords Størrelse«. ¹⁷⁾

Afgiftens Størrelse nævnes derimod i Dronning Dorotheas Brev 1483 9. Juni paa en Maalsgaard i Øllebølle, af hvilken Lauris Kerthe skulde svare »til vort Bord« 6 Skil. Valborg Dag og 6 Skil. Alle Helgensdag.⁷⁾ Af en Maalsgaard i Anderstrup, som Strange Andersen fik 1497, skulde til hver af de samme Terminer svares 8 Grot⁸⁾ og af en Maalsgaard i Flintinge, som Rasmus Andersen fik 1531 31. Januar,⁹⁾ skulde han til hver af de disse Terminer svare 6 Grot. Aarlig 2 Skil. Grot skulde derimod ydes af Mattis Olsen Røerbodt af en Maalsgaard i Østofte i Henhold til et Kongebrev af 15. April 1530.¹⁸⁾

Egentlige Landgildeydelse forekommer ikke i disse Breve, men i Kong Hanses Brev af 14. Juli 1506 nævnes som Ydelse af en »Vor og Cronens Gaard« i Mygind, der utvivlsomt er identisk med den forannævnte Maalsgaard, som da beboedes af Anders Clausen, men som Peder Jensen i Smerup herefter maatte nyde »for en fri Bondegaard« 3 Ørter Rug, 5 Ørter Byg, 22 Skp. Havre til aarlig Skyld, og dertil saadant Gæsteri, Arbejde og anden Tynge og Tjeneste, som plejer at gives og ydes af fornævnte Gaard.¹⁷⁾ I den ældste Jordebog for Hagenskov Len 1605¹⁸⁾ er alle de tre Gaarde, der fandtes i Mygind, sat for samme Landgilde, og det er saaledes en Misforstaaelse af Rasmussen Søkilde, naar han mener, at denne Landgilde først i dette Aar er paasat den gamle Maalsgaard.²⁰⁾ En Lauritz Bendtssen havde i øvrigt 1531 givet 12 Øksne, for at hans Gaard i Mygind maatte være »malbunde godtzs«, og der er her rimeligvis Tale om en anden Gaard.²¹⁾ Lensjordebøgerne for Hagenskov, der haves for enkelte Aar mellem 1605 og 1651, nævner følgende tre Gaarde: I. med Claus Hansen 1605—47, Peder Clausen 1651, II. Benndt Lauridsen 1605, Mads Benndtsen 1624—47, Jørgen Madsen 1651 og III. med Anders Clausen 1605, Peder Andersen 1610—47, Anders Johansen 1651. Alle betalte de den ovenanførte Landgilde og 2 Daler Gæsteri, men de to sidste ydede uden 5 Sk. 1 Alb. og er de gamle Maalsgaarde. I 1647 betegnes de uden Forskel blot som Ejendomsgaarde, og i Ekstraskatmandtallene for Lenet er de ligeledes anført mellem de jordegne Bønder, og helt op i 18. Aarh. vedblev Mygindgaard at hævde sig som en Ejendomsgaard.

Det almindeligste Forhold ved de fynske Gaarde, der maa have været Maalsgaarde, er, at der mellem Landgildeydelse af den sædvanlige Slags findes nogle Skilling Maalpendinge. Saaledes nævner et Kongebrev af 5. Septbr. 1529²²⁾ følgende Landgilde af en fri Bondegaard i Lille-Løjtved i Stenstrup Sogn, Sunds Herred: $\frac{1}{2}$ Ørte Rug, 8 Skp. Byg, $13\frac{1}{2}$ Skil. Erridspendinge, 2 Grot Inne, $2\frac{1}{2}$ Skil. Maalpendinge, 1 Gås, 4 Høns, 1 Lam m. v. Dens Frihed ophørte dog med dette Kongebrev, idet Ridder Thomas Nielsen Langes Efterleverske begærede den af Kongen og var kommet overens med Bonden og hans Medarvinger om dens Afstaaelse.

I den ældste bevarede Jordebog for Nyborg Len²³⁾ fra 1563 forekommer Ydelse af Maalpendinge i Svindinge, hvor 2 Bønder foruden almindelige Landgildeydelse hver gav 4 Sk. Maalpendinge, men de er rimeligvis allerede ved Kronens Mageskifte 19. Maj 1579²⁴⁾ gaaet over til Christoffer Valkendorff, hvilket dog ikke med fuld Sikkerhed kan siges, da de originale Mageskifter ikke anfører de enkelte Gaardes Ydelse hver for sig. Af andre Gaarde i Gudme Herred, som ydede Maalpendinge, findes 1 i Holme (3 Sk. 1. Alb.),

1 i Ravndrup, nemlig den tidligere omtalte Eskelund (10 Sk.) I Sunds Herred var der i Skaarup 1 Gaard (8 Sk., senere 10 Sk.), i Øster-Skerninge 2 Gaarde, dog hver med 2 Bønder, senere delt i 4. 1563 ydedes af den ene Gaard 9 Sk. Maalpenge og af den anden 12 Sk. + Landgilde, Gæsteri og Erridspenge af begge. I Jordebogen 1591 er hver af de 4 Bønder anført for sig, saaledes at der af de første to Gaarde ydedes 6 Sk. Maalpenge af hver, og af de to sidste 8 Sk., hvilket giver af disse Gaarde i Øster-Skerninge 28 Sk. i 1591 mod 21 Sk. i 1563. Endelig var der i Egebjerg en Gaard, hvoraf der 1563 foruden andre Ydelser svarede Maalpenge 3 Sk., men 1591 6 Sk. 2 Alb., hvilket sidste Beløb stod fast for de følgende Aar. Den Forhøjelse af Pengebeløbet, som fra 1563 til 1591 saaledes er konstateret for Maalpenge, er dog ikke noget for disse særligt, men gælder alle Bønders Pengeydelser i Lenet som Gæsteripenge og Erridspenge, og den skyldes forandrede Møntforhold i Henhold til Forordningen af 9. Novbr. 1581.²⁵⁾

I Sunds Herred nævnes i Jordebøgerne fra 1610 og i alle de følgende Aar en Gaard i Ollerup, som svarede 4 Sk. Maalpenge foruden almindelige Landgildeydelser. Naar den ikke nævntes i de gamle Jordebøger, skyldes det, at den med andet Gods havde været pantsat til Detlef v. Qvalen og var blevet indløst i Henhold til Kongebrev af 5. Maj 1607.²⁶⁾

I Salling Herred, som først i 1580 lagdes under Nyborg Len, nævner Lenets Jordebog 1591 under Faaborg fem Mænd, som af en »mall bunde iord« paa »dierrnis« Mark svarer 1½ Mark Penge. I Jordebøgerne fra 1610 og følgende Aar nævnes stadig fem Mænd som Ydere af denne Afgift, men nu fordelt paa to Jorder, nemlig en maalfri Jord, som de haver for Ejendom paa deres Mark, deraf 1 Mark Maalpenge, og af »Thommerud« en Ejendomsjord paa Svanninge Mark ½ Mark Maalpenge. Skønt Jordebogen 1591 tydeligt nok havde Stedsbetegnelsen »dierrnis«, har de følgende Skrivere skrevet »dieris«, altsaa deres, hvilket medførte, at disse Jorder paa et senere Tidspunkt blev opfattet som hørende til Faaborg By. Jorden i Tommerud gik 1634 29. Januar ved et Magelæg mellem Christian IV og Jørgen Brahe til Hvedholm ud af Nyborg Lens Jordebog. Den benævnes da »en Have, kaldes Tommerøedt, liggende paa Svanninge Mark og skylder aarligen ½ Mark og en Borger udi vor Købstad Faaborg ejendommelig tilhører«. ²⁷⁾ Denne Have, nu Tommerup, ²⁸⁾ tilskødedes Jørgen Brahe, saa vidt Kongens Ret gik. Dette Skøde behøvede altsaa ikke at krænke Borgernes Ret.

Diernæs-Jorderne frembyder mere komplicerede Forhold, idet der her findes det første Kongebrev af 9. August 1320 paa halvfjortende Mark Sølv Jord til Peder Tunger og dernæst Kongebrevet af 25. April 1399 til Niels

Ingvardsen Spørhas paa 7 Mark Sølv Jord. Fru Anne Margrethe v. Götzen, Enke efter Jørgen Schult til Finstrup (det senere Holstenshus) i Diernæs Sogn, der drev en meget energisk Godspolitik, kastede sine Øjne paa de Faaborg Borgeres Besiddelser rundt mellem hendes og hendes Bønders Marker og ønskede at erhverve dem.²⁹⁾ For Kongen, hvem de foruden Skatter i Landgilde kun indbragte 1 Mark og takseredes til $\frac{1}{2}$ Td. Hartkorn, var de ikke meget værd, men det var de for Borgerne, da de omfattede $198\frac{1}{2}$ Skp. Land, og naar 3 Td. Land sattes = 1 Td. Hartkorn, repræsenterede de 8 Td. $2\frac{1}{6}$ Skp. Hartkorn, men om disse Jorder kun svarer til de $13\frac{1}{2}$ Mark Sølv Jord fra 1320 eller tillige de 7 Mark Sølv Jord fra 1399, er tvivlsomt. Da Kampen om Jorderne begyndte med Fruen paa Finstrup, kendtes kun Brevet paa de $13\frac{1}{2}$ Mark Sølv som første Adkomst paa disse Jorder, og der gaar da 14,7 Skp. Land paa 1 Mark Sølv Jord, hvilket ikke ganske svarer til de »Marseller« paa ca. 4 Tdr. Land, der kendes fra Vissenbjærg. I den Henseende passer det bedre at regne med Niels Spørhases 7 Mark Sølv, der giver godt 28 Skp. eller $3\frac{1}{2}$ Td. Land pr. Mark Sølv, men vi er her ude for saa ubekendte Størrelser, at der kun kan gisnes. Da der først i 1579 ved Sandemænd³⁰⁾ blev svoret ret Markeskel mellem Faaborg, Svanninge og Diernæs, er der dog den Mulighed, at Tommerud-Jorden, af hvilken der svaredes $\frac{1}{2}$ Mark i Maalpenge, svarer til Niels Spørhases Jorder til 7 Mark Sølv, og Diernæs-Jorderne, af hvilke der svaredes 1 Mark Maalpenge, saaledes som paastaet i 1668 er de $13\frac{1}{2}$ Mark Sølv Jord fra 1320, idet der saaledes bliver et rimeligt Forhold mellem Mark Sølv og Maalpenge.

Faaborg Borgere gjorde alt for at undgaa, at Kongen overdrog sin Ret til Fruen paa Finstrup. 3. Oktober 1668 sendte Magistraten en Skrivelse til Kancelliraad og Sekretær Peter Schumacher »i det stadige Haab Hr. Sekretæren forhandler det saa, at de fattige Folk ikke mister deres Ejendom, det den gode velbyrdige Frue og ikke skulde begaa, var hendes Velbyrdighed derom ret undervist«. Ogsaa til Kongen selv sendte de Borgere, der besad Jorderne, 5. Oktober et Andragende, hvor de hævdede, at Jorderne Arving efter Arving var nydt, arvet og brugt for fri Ejendom, og de bad om, at der fremdeles maatte undes dem den Ret og Frihed, som deres Forfædre havde haft i denne »Maalbunden« Jord, at de ikke skulde geraade udi Betlerarmod. Yderligere lod de medfølge et Raadstuetingsvidne fra Faaborg af 5. Oktober 1668 angaaende »den fri maalbunden Jord liggende for Faaborrig paa Diernisse Mark«, hvori citeredes 8 Dokumenter, nemlig Kong Christophers Brev af 1320, et Pergamentsskøde 1440 fra Salling Herreds Ting om, at tvende geistlige Brødre Lammehauffue har afhændet til to Borgere i Faaborg deres Part

Maaljord i Diernæs og Svanninge Marker, et Pergaments Raadstuevidne fra Faaborg om en senere Overdragelse, et Pergaments Bytingsvidne fra Faaborg 1460 om, at Isse Smed, Borger smst., har pantsat 1 Mark Sølv Jord af den maalbunden Jord paa Diernæs Mark til Vor Frue Lav i Faaborg, fire Skiftebreve, et Magelæg 1650 mellem Jørgen Schult til Finstrups Fæster Anders Nielsen i Diernæs og en Borger i Faaborg om en Ager af Maaljorden, samt Genpart af Skattekvitteringerne fra Nyborg Amtstue fra 1. Aug. 1662 — 1. Febr. 1668, som i Skæppeskatter, Prinsessestyr og Proviantskat for Diernæsjorderne udgjorde 12 sl. Daler og for Svanningejorden 6 sl. Daler.

Til dette Materiale kom yderligere det S. 18 nævnte Brev fra stud. theol. Hans Pedersen Kiøbeløff til Majestæten, dateret 12. Oktober 1668, hvor han i Henhold til Kong Christophers Brev af 1320 til hans »Oldefader« Peder Tunger hævder, at den omtvistede Jord hverken er givet eller solgt fra Kronen, men for 348 Aar siden havde den været i Peder Tungers Hævd og Værge.

Det hjalp dog altsammen ikke noget, Skattekammerkollegiet indstillede vel, at Fruen først skulde betale de 6 Skp. Hartkorn, Kongens Anpart i disse Jorder vurderedes til, og siden give dem, som ejede Jorderne tilbørligt Vederlag, men 10. August 1669 skænkede Kongen Fruen paa Finstrup og tilskødede hende 1 maalfri Jord paa Diernæs Mark, som Hans Michelsen, Peder Pedersen, Hans Henrichsen og Jens Lauridsen havde for Ejendom og deraf skyldte 1 Mark Maalpenge, og selv om Skødet var affattet i længste Stil paa Landgilde, Gæsteri, Stedsmaal, Sagefald, Ægt & Arbejde, Ager & Eng, Skov & Mark o. s. v., saa har det dog den indskrænkende Tilføjelse, »saa vidt os haver været berettiget«, og Kronens Tilbagekøbsret forbeholdtes, men i Stedet for Kronen, der blot var interesseret i at faa Skatter og Afgifter af Jorderne, havde Faaborg Borgere nu som Husbond faaet Fruen paa Finstrup, der var interesseret i selve Jorderne, selv om hun ogsaa ses at have forundt Otto Christensen, Tolder i Faaborg, en Del maalfri Jord paa Diernæs Mark.

Ved Behandlingen af disse Diernæs-Jorder er det kuriøst at bemærke, i hvilken Grad Betegnelsen veksler, den oprindelige Maalgods er Maalbønderjord, maalbunden Jord, maalfri Jord eller endog et Maal Jord.³¹⁾

Det Forhold, at Maalsmændene var skrevet til Kongens Bord, »male«, er af ældre Forfattere (P. V. Jacobsen, N. M. Petersen, Henning Matzen, Jørgensen Kistrup) blevet opfattet, som var de blevet lagt direkte under Kongens Fadebur uden en Lensmand som Mellemand, men William Christensen har klart paavist, at saaledes forholdt det sig ikke, deres Gaarde er indført i Lensjordebøgerne, og Bønderne havde til Lensmanden at give deres Skyldighed, og i Regnskaberne er deres Ydelser anført blandt de visse Indkomster som andre

Bønders, ligesom der ogsaa i andre Forbindelser tales om Ydelser til Kongens Bord, hvor det drejer sig om Ydelser til Staten.

At Ordet »Malæ« eller i yngre Form »Maale« forekommer i to tilsyneladende modstridende Betydninger bidrager til at øge Vanskelighederne ved dets Tolkning. Ifølge Vederloven og Jydske Lov III, 7, dækkes det af det latinske stipendium og er Sold eller Løn, der af Kongen gives til hans Mænd, mens det for Maalsmændenes Vedkommende betyder, at de er skrevne til Kongens Malæ, og Maalspenge bliver for dem ikke en Indtægt, men en Ydelse til Kongen. I Vederloven hedder det: »At konung oc andra hithworthe men ther hirdh skulde hawa skulde wara sine men holla oc blithe oc rætta thöm rettelike *male* therre«,³²⁾ mens det i Gertz's Rekonstruktion af Sven Aggesøns Tekst³³⁾ hedder om Kongen »ut stipendia militibus suis . . . sine mora omnique contradictione remota ministraret« (at han skulde ude Tøven og fjernt fra al Modsigelse levere sine Krigsfolk Sold). I Jydske Lov III, 7 hedder det, at hver den der er Kongens Mand eller Biskops, at de er skyldige at have fulde Vaaben »oc faræ i lething a theræ costæ oc takæ theræ maal«. De forskellige Haandskrifter har Ordet i mange Former: mool, malæ, maalee, maale. I den latinske Oversættelse i Haandskriftet fra 1490 og i den sig hertil sluttende plattyske Oversættelse har man allerede da fundet dette Ord saa dunkelt, at den Passus »oc takæ theræ maal« er helt udeladt. Den senere plattyske Udgave af Ekenberg 1593 gengiver det danske »oc tage deris maale« saaledes »vnde waren ere Tydt, de en vth tho tehnde thokümp«, hvilket maa oversættes: »og tage deres Tid i Vare, da det tilkommer dem at drage ud«, saaledes at det simpelthen da opfattedes paa den Maade, at de skulde tage deres Maal Krigstjeneste. Paa lignende Vis har et dansk Haandskrift (H) i Stedet for »theræ maal« »thet thær the æræ skyldugh«.

Kolderup-Rosenvinge mente, at Maale betød Rejseproviant,³⁵⁾ men J. F. Larsen hævdede, at det betød Sold (stipendium), og til ham sluttede N. M. Petersen sig, idet han forklarer, at det var det, man var kommet overens om (til måls) om.³⁷⁾ Ifølge Sigmund Feist: Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache er imidlertid Grundbetydningen af *mal*, Gotisk *mel*, Angelsaksisk *mæl*, Maal eller Tidspunkt. Baade paa Tysk og Engelsk (Mahl, meal) bliver Betydningen Spisning paa et bestemt Tidspunkt, Maaltid, men det maa baade i Vederloven og i Jydske Lov have bevaret Betydningen: det tilmaalte (Sold, lat. stipendium), saaledes at N. M. Petersens sproglige Tolkning næppe kan være rigtig.

Paa den anden Side kan der ikke være Tvivl om, at det er den senere Betydning af Ordet, der forekommer i Forbindelse med Maalsmændene. I de

gamle Kongebreve paa Latin forsøges end ikke en Oversættelse, de omtales blot som skrevne til Kongens »male«, men i Kong Christophers Brev af 1320 siges der, at Peder Tunger efter at være indskrevet i Maalgodset skal gøre »Udlæggelse til vort Bords Behov, saa som forskrevne Jorder ere til«. Kongens »male« er altsaa hans Maaltid = Bord = Underhold, ligesom det geistlige »Mensalgods« ikke ligefrem direkte skulde lægge sine Afgifter paa den geistliges Bord, men yde dem til hans Underhold.

Som foran anført skelnes der i Beskyttelsesbrevet for Antvorskov af 1288 mellem det Gods, der hørte under Inne og Stud, og det, der var skrevet til Kongens »male«. Om Placeringen af det førstnævnte kan der ikke være Tvivl, Innebonden er Skattebonde, der maa præstere Inne (Arbejde og Ægter) og Stud (Skat) til Kongen, mens Maalsmændene blot svarede en Afgift til Kongen. De er hverken Innebønder eller Herremænd. Fælles med disse har de dog en militær Funktion, nemlig at præstere Vagthold og udgøre Besætningstrupper paa kongelige Slotte, mens der ikke forlyder noget om almindeligt Hærfølge for deres Vedkommende, fælles med Bønderne har de en fast aarlig Afgift til Kongen, dog ikke i Naturalier, men Maalpendinge, der er anført med saa smaa Beløb i Penge, fra faa Skilling til 1 Mark, at disses Fastsættelse efter deres Jorders Værdi maa skrive sig fra 13. Aarh. for de ældstes Vedkommende.

Maalsmændene, der først senere kaldes Maalbønder, var saaledes *Mænd*, der maa have indtaget en Mellemstilling mellem Herremænd og Innebønder. Noget talrig Klasse synes de ganske vist aldrig at have været, og det er i og for sig paafaldende, at de ikke kan paavises i Jylland, men den Energi, hvormed de hævder deres Særstilling blandt andre Bønder senere hen, tyder dog paa, at de har følt sig hævet over dem, og de har Interesse som et Led i den militære Omorganisation, der foregik i 13. Aarhundrede.

Mod den her fremsatte Tolkning kan indvendes, at adskillige Kongebreve intet melder om Forpligtelse til Vagthold paa et Slot, naar en Gaard indlemmedes i Maalgodset, og at der heller ikke om alle Gaarde, blandt hvis Ydelser til Kronen Maalpenge indgaar, vides, at de har præsteret Vagthold, ligesom adskillige Ydere af Maalpenge har boet saa fjernt fra et kgl. Slot, at det bliver mindre sandsynligt, at det nogen Sinde er blevet ydet af dem. Forklaringen herpaa maa dog utvivlsomt være den, at selv om Vagtholdet var den ordinære Betingelse for »Maalfrihed«, var der intet til Hinder for, at Kongen som en Gunstbevisning kunde give en jordeggen Bonde de Friheder, der tilkom Maalsmænd, ligesom det ogsaa kunde være en Udvej for en Herremand, der økonomisk ikke længere saa sig i Stand til at hævde sin Stilling, at lade sig skrive til Kongens »male« i Stedet for at blive Innebonde.

En Del af Navnene paa de saaledes indskrevne tyder ogsaa paa, at det ikke har været egentlige Bønder, men vel Jordejere. Kongebrevens Form vidner ogsaa om, at denne Indskrivning var en Gunst, der gav den paagældende »lige Frihed med andre vore Maalsmænd« (1320).

I sin Bog »Ledung och Frälse« kommer Sture Bolin ikke ind paa Maalsmændenes Stilling, men det er hans Opfattelse, at »Herremannaklassen på jydskas lagens tid måste ha varit ett brokigt samfund. Ättlingar till 1100-talets aristokrater, storbönder, som önskade befria sin jord, småbönder och kanske rena yrkeskrigare, som kämpade för lön allenast, böra räknas dit«, og han gør opmærksom paa, at ved Kong Eriks Forordning af 1284 for Sjælland fritages Kongens Mænd for Tjeneste i Borgene undtagen i Ufred, idet det hedder: »Kvnungs mæn the sculæ æi nöthæs at sitia burgh sætæ, for vtæn hær er for land mæth vfrith oc almint both bivthæs wt«; og en ganske tilsvarende Bestemmelse findes i den samtidige Forordning for Skaane.³⁹⁾

Dette viser, at Kongens Mænd, = Herremænd, forudm maa have været anvendt som Besætningstropper paa de kongelige Borge, men at dette nu ikke passede dem mere, saaledes at der blev Brug for Besætningstropper, og her kommer Maalsmændene ind. Senere blev deres Tjeneste vel i nogen Grad overflødig ved, at Kongens Hofsinder lagdes i Borgleje rundt om paa Slottene, og da blev, saaledes som det i sin Tid var sket med Ledingen, ogsaa denne Form for personlig Tjeneste afløst med en Pengeafgift. Ifølge Lensjordebogen 1569 for Nykøbing skulde Anders Bunde i Ovstrup, Eskildstrup Sogn, af sin Gaard svare 13½ Skilling Maalspendinge, 2 Mark *Vægterpendinge* samt 20 Skp. Havre. Paa samme Maade udviser Jordebog 1641/42 for Aalholm Len ikke mindre end 16 Maalsmænd, af hvilke een bar det krigerske Navn Jep Huggaff, der i Reglen hver betalte 4—8 Skilling Maalspenge og desuden 21 Skilling 1 Alb. *Vægterpenge*, hvilket vil sige, at Vagtholdet er blevet afløst med samme Beløb for hver, mens Maalspengene fra gammel Tid var forskellige efter Gaardenes Størrelse.

Af en noget anden Beskaffenhed var de smaa Beløb »Orepenge«, der ydedes af Bønder under Nykøbing Len ifølge samme Jordebog af 1569. Under Sørupgaard gav hver Bonde 2 Skilling, mens der af Bønderne under Gedesgaard for Skelby Sogn, naar de ikke holde »Stranduordt« (som dette Aar), ydedes 1½ Pund 2½ Skp. Havre, og lignende Havreydelser gik af Gedesby og Væggerløse Sogn. Her bortfaldt altsaa endnu denne Ydelse, naar der skulde præsteres virkelig Strandvagt, men disse Bønder udgør ikke i nogen Henseende en Klasse for sig, og deres personlige Forpligtelse har ikke strakt sig videre end til Vagt ved Stranden under Ufred.

Det næste Spørgsmaal bliver, hvilke særlige Friheder der tilkom Maalsmændene. Af Beskyttelsesbrevet for Antvorskov 1288 tør man slutte, at de udgjorde en Klasse, der ikke præsterede Stud og Inne paa det Tidspunkt. Oplysende i den Henseende synes et Tingsvidne af Gudme Herred 1481 14. Juni at være. Det hedder her, »at Per Jenssen, i Gudbjerg boede, som var Herredsfoged, var en Skattebonde til Nyborg og »ogh och foor« til Nyborg som en anden Bonde, førend han fik »Mall«, og aldrig hans Gaard var fri, før hans Søn Niels Perssen fik Frihed«. ⁴⁰⁾ Heraf tør vel sluttes, at Frihed for Ægt og Arbejde udgjorde en væsentlig Del af Forskellen paa Maalbønder og andre.

I samme Retning gaar et Kongebrev 1529 9. Februar, hvorved Jens Brøde, Kongens Bonde i Haarbye og den første Hustru, han faar, maa i deres Livstid blive siddende i Kronens fri Bondegaard, som hans Fader iboede, og være aldeles fri for Sandemændstog og Ransnævning og for at pløje til Hagenskov Slot samt nyde al anden Frihed, som andre »Mallbynder« i Fyn have nydt af Arilds Tid, og derimod skal han age Langægt og gøre anden Del, som »Mallbynder« pleje at gøre. ⁴¹⁾

Her er ganske vist kun Tale om Frihed for Pløjning med nogle andre Begunstigelser, men ikke for Langægter, der ikke var saa besværlige som Pløjearbejdet. Den Ordning synes i øvrigt her at have haft lang Bestand, thi i et Husbondholds-brev, udstedt 1765 13. August af Erik Skeel-Holsten til Arreskov, paa samme Gaard nævnes som Afgift af den foruden Landgilde, 20 Rdlr., 1 Ægt om Aaret. ⁴²⁾

Som foran omtalt, synes Maalsmændene ikke at have ydet Stud, og en vis Begunstigelse m. H. t. Skatter synes de ogsaa senere at have haft.

Herom vidner en Kongens og Raadets Dom af 2. Juli 1462 mellem Claus Bruns Moder, Kirsten, (i Maalsgaarden Eskelund) paa den ene Side og Anders Madsen paa Holme Lods Vegne paa den anden Side, hvor Bønderne hævdede, at Kirsten burde skatte med dem i deres Lod, »da svarede Claus til paa hans Moders Vegne og sagde, at hans Moder var maalfri, som det aabne Brev lyder og udviser, han af vor Forfader Kong Valdemar haver«. Paa Rettertinget rejste Marsken Claus Rønnow sig nu, formodentlig som Lensmand paa Nyborg Slot, og spurgte, hos hvem han da skulde faa sin Skat og Atterstade (Restance), hvortil Kongen og Raadet svarede, at han skulde »have sin Skat og Atterstade af Holmelod, hvad som Skattebønder bør at give, og hvad som gaar af Maalgods, det bør Kirsten at give«. ⁴³⁾

Hvilke Skatter, der her er Tale om, fremgaar ikke klart af Sagen, men Frihed for ekstraordinære Skatter synes Maalbønder at kunne have. I 1522

skrives der saaledes til Kristiern II: »Her er nogle Maalsmænd i Falster og Lolland, som ikke have givet i denne Landehjælp, og de sige dem at være fri for saadan Hjælp«. ⁴⁴⁾ Ogsaa senere kendes noget lignende. 29. September 1570 ⁴⁵⁾ fritoges nogle lollandske Maalsmænd for Skat, saalænge Krigen varede, dog mod hver at svare 10 Daler aarlig, hvilket kan tyde paa, at Krigstiden endnu den Gang har stillet større Krav til deres Vagthold, saa at de af den Grund slap billigere, men denne Begunstigelse ophørte ved Kongebrev af 9. Juli 1581, ⁴⁶⁾ hvor det om Maalsmændene i Aalholm Len hedder, at de under Fejden har holdt sig skattefri, men de skulde nu herefter svare Skat og gøre Tynge, Ægt og Arbejde lige med andre Kronbønder i Lenet. Der synes hermed at være slaaget en Streg over Maalsbøndernes Særrettigheder under Aalholm, selv om Betegnelsen ikke forsvandt, og de vedblivende ydede Maalspenge, Vægterpenge og Gæsteri. ⁴⁷⁾

De Forfattere, der har beskæftiget sig med Maalsmændene, har udtalt afvigende Meninger om deres Ejendomsret til Gaardene. Allen ⁴⁸⁾ og Matzen ⁴⁹⁾ holder paa, at de er Fæstere, mens Rasmussen Søkilde ⁵⁰⁾ og Jørgensen Kistrup ⁵¹⁾ anser dem for Selvejere, hvilket William Christensen ogsaa er tilbøjelig til, dog ikke uden visse Betæneligheder for nogles Vedkommende.

Brevet fra 1370 for Hans Gommesen omtaler netop hans Ejendomsbrev, som han har fremvist, og han faar Maalsmænds Friheder mod at svare til Slottet og Porten, hvad hans Ejendomsbrev indeholder. De to latinske Breve fra 1377 og 1399 tyder ogsaa paa, at Peter Dyr i Valsø og Niels Ingvarsen Spørhas i Diernæs var Ejere. Peter Dyr havde 14 Ørtug Jord efter den sjællandske Landgildeberegning og Niels Ingvarsen 7 Mark Sølv efter den paa jyske Lovs Omraade gældende Guldvurdering. Disse Jorder skriver Kongen til sit Maal (malæ nostræ adscribimus), og giver derefter Mændene Friheder i Lighed med hans øvrige Maalsmænd, dog at de skal holdes til at betale efter deres Jorders Størrelse til hans Bord. I Tingsvidnet af 14. Juni 1481 omtales ogsaa Per Jensen i Gudbjærg, der senere fik »Mall«, som Skattebonde, hvorved forstaas jordeggen Bonde (jvfr. Kolderup-Rosenvinge: Danske Love IV, 47 og 52).

Der kan saaledes ikke være Tvivl om, at de var Selvejere, inden de blev Maalsmænd, men det kunde tænkes, at de ved at træde i dette Forhold til Kongen blev Fæstere. Det vilde dog være meget ejendommeligt, hvis det forholdt sig saaledes, da Frihed netop stadig er Maalsmændenes Kendemærke fremfor almindelige Ejendomsbønder. Dertil kommer, at Gaardene øjensynligt er gaaet i Arv. 1497 fik Strange Andersen og hans Arvinger Kronens Maalsgaard i Anderstrup, ⁸⁾ hvor Arvingernes Nævnelser viser, at man her ikke staar overfor et Fæsteforhold. Det vidner ogsaa om Arvingers Ret, at Mattis Olsens

Hustru havde »thalet forskrevne Hans Lüses Arvinger Mynde«, inden han med Hustru og Arvinger 15. April 1530 fik Kongens Brev paa en Maalsgaard i Østofte, som Hans Lyse havde haft i Væрге.⁵²⁾ 1531 31. Januar⁹⁾ fik ogsaa Rasmus Andersen i Toreby og hans Arvinger Kronens Maalsgaard i Flintinge i deres Livstid. Livsbreve uden Nævnelser af Arvingers Ret forekommer dog ogsaa, saaledes 1539 1. Aug. til Peder Jude paa den »Malsgaard«, han beboede i Halleby, Ravnsborg Len, og samme Aar 3. August⁵³⁾ til Oluf Hansen i Taaderup, Tingsted Sogn, paa en Kronens Maalsgaard, som han selv iboede, og hvorpaa hans Fader havde Kong Hanses Brev; 1540 2. November⁵⁴⁾ til Jens Andersen i Stigs Bjærgby og 1542⁵⁵⁾ til Lavrits Arrildsen paa en Gaard i Øllebølle under Aalholm Len, men disse Livsbreve maa utvivlsomt sidestilles med Husbondholdsbrevene, som de jordegne Bønder, hvis Arveret dog var sikker nok, maatte løse hos den, der havde Husbondsretten over dem, og sikrede altsaa Maalbonden for hans Livstid i Besiddelsen af Gaarden paa de givne Vilkaar. Udtrykkene kan ganske vist være af en saadan Art, at det kunde synes betænkeligt at hævde Ejendomsretten. Saaledes tilskikkede Dronning Dorothea 1483 9. Juni⁷⁾ Lauris Kerthe til vor og Kronens »Molsgard« i Øllebølle (V. Ulslev Sogn), hvis Udsæd var 8 Pd., og som hans Fader Hans Kerthe næst før han af »os i Væрге havde«, forlenende ham paa forskrevne Jord lige Frihed med andre vore og Kronens »Maalsmendt«. Udtrykket »i Væрге« tyder ikke paa Ejendomsret, men det er dog utvivlsomt den samme Gaard, der 1542⁵³⁾ omtales som Kronens »Madstedgaard« i Øllebølle, der havde været beboet af en Hans Kierte, formodentlig en Sønsøn af Hans fra 1483, og nu var forbrudt, saaledes at den i hvert Fald i mindst tre Generationer havde fulgt Kerte-Slægten og trods de brugte Udtryk rimeligvis været Ejendom, om end det maa indrømmes, at Slægtens Tilknytning til Gaarden ikke beviser, at den er gaaet i Arv.

Andetsteds fra haves dog Vidnesbyrd om Bøndernes Ejendomsret. Da Kongen 1496 12. Oktober⁵⁶⁾ gav Henrik Mejnstrup Skøde paa en »vor og Kronens Maalsgaard i Valsømagle«, var det paa det Vilkaar, at han selv skulde fri sig for »rette Ejere« til Gaarden, altsaa affinde sig med Bonden i Gaarden. Paa samme Maade forholdtes der, da Kongen 1529 5. September⁵⁷⁾ afstod »en fri Bondegaard« i Lille Løjtved, beboet af Lauris Nielsen, af hvilken bl. a. ydedes 2½ Sk. Maalpendinge, hvor det hedder, at Købersken, Fru Else Pedersdatter, er kommet overens med Lauris Nielsen og hans Medarvinger, der er tilfredse med, at hun faar deres Bondegaard i Lille Løjtved, og at de til Genæld beholder en Gaard i Hesselager som en Bondegaard, d. v. s. som en jordeggen Gaard.

Noget mere tvivlsomt kunde det synes at forholde sig med Ejendomsretten til en Gaard under Aalholm Len, omtalt i et Brev 1559 fra Jørgen Rud,⁵⁸⁾ der som Lensmand dér havde stedet en fattig Bonde en Maalsgaard, og hans Eftermand i Lenet havde nu stedet den til en anden. Det lyder efter Udtrykket »stede« aldeles, som her kun kunde være Tale om Fæstegods, hvad ogsaa hele Fremfærden kunde tyde paa, men længere nede i Brevet tales alligevel om Bondens Arveret til Gaarden, hvilket viser, at den trods alt maa have været en Ejendomsgaard.

At en Lensmand ikke med Gyldighed kunde formindske en Maalsgaards Jordtilliggende fremgaar af en Rettertingsdom af 7. Juni 1575,⁵⁹⁾ hvor en Jord, som en Fæstebonde havde 20 Vintres Hævd paa, kendtes at skulle gives tilbage til den Maalsgaard, hvorfra Lensmanden havde forlenet den bort, hvilket vidner om en Ejendomsret til Jorden for Besidderen af en Maalsgaard.

Laurits Bendtsen i Mygind, der 2. November 1531²¹⁾ fik Kvittans for at have fornøjet Kongen paa Gottorp 12 Øksne, hvilke han have lovet, for at den Gaard, han nu iboede, maatte være »malbunde godtz«, har sikkert heller ikke ofret en saa betydelig Kendelse for at komme i Klasse med Fæstebønder, men for at faa en mere gunstig Stilling end jordegne Bønder i Almindelighed var i Besiddelse af.

Af Lensregnskaberne for Hagenskov og Nyborg fremgaar det i øvrigt, at de Bønder, der fra Jordebøgerne kendes som Ydere af Maalpenge, ved Tiltrædelse af Gaardene gav Husbondhold og ikke Stedsmaal, saaledes at deres Stilling som i hvert Fald jordegne Bønder da var anerkendt, selv om det ellers var gaaet i Glemme, at de var en Klasse for sig, mens Forbindelsen af Maalpenge og Vægterpenge for de lollandske og falsterske Maalsmænds Vedkommende tydeligere mindede om deres ældgamle Forpligtelser overfor Kongens Bord og Slottenes Værn.

¹⁾ Klaus Berntsen: Erindringer fra Barndom og Ungdom, S. 5 f. - ²⁾ Repertorium Diplomaticum I, Nr. 533. - ³⁾ Smst. III, S. 830. - ⁴⁾ Gudme Herreds Tingbog 1670 Bl. 146 (L. A., Odense). - ⁵⁾ P. Lindegaard: Eskelund. - ⁶⁾ C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV 1, S. 290 f. - ⁷⁾ Repertorium Diplomaticum 2. R. III, Nr. 5247. - ⁸⁾ Smst. 2. R. V, Nr. 8438. - ⁹⁾ Kong Frederik den Førstes danske Registranter, S. 275. - ¹⁰⁾ Danske Kancelliregistranter 1535—50, S. 97 f. - ¹¹⁾ Jvf. Kalkar: Ordbog IV, S. 744, og William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarh., S. 290. - ¹²⁾ Repertorium Diplomaticum II, Nr. 3138, 2. R. II, Nr. 2545, 2. R. IV, Nr. 8233—34. - ¹³⁾ Danske Kancelliregistranter 1540 2. Novbr. S. 142. - ¹⁴⁾ Kong Frederik d. Førstes Danske Registranter, S. 68. - ¹⁵⁾ Nyborg Lens Jordebøger (R. A.). - ¹⁶⁾ Suhm: Historie af Danmark XIV, S. 505, 654. - ¹⁷⁾ Aarvog for Odense og Assens Amter 1914, S. 169. - ¹⁸⁾ Kong Frederik d. Førstes danske Registranter, S. 248 f. - ¹⁹⁾ Hagenskov

Lens Jordebøger (R. A.). - ²⁰) Aarbog for dansk Kulturhistorie 1894, S. 182 f. - ²¹) Kong Frederik d. Førstes danske Registranter, S. 292. - ²²) Smst. S. 234 f. - ²³) Nyborg Lens Jordebøger (R. A.). - ²⁴) Kronens Skøder I, S. 204 f., samt originale Mageskifter (R. A.). - ²⁵) Forordninger og Recesser II, S. 226—27. Mod før 3 Mrk. skulde nu gives 4 Mrk. danske. - ²⁶) Kancelliets Brevbøger 1603—08, S. 571. - ²⁷) Kronens Skøder I, S. 476. - ²⁸) Aug. Schrøder: Faaborg Købstad, S. 77. - ²⁹) Koncepter og Bilag til Skøde Nr. 425 af 10. Aug. 1669 (R. A.). - ³⁰) Aug. Schrøder: Faaborg Købstad, S. 45 ff. - ³¹) Samme: S. 93. - Jvf. Rasmussen Søkilde: Holstenschus og Nakkebølle, S. 167, 172. - ³²) Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love V, S. 2. - ³³) Scriptorum Minores I, S. 74. - ³⁴) Danmarks gamle Landskabslove II, S. 371. - ³⁵) Gl. danske Love III, S. 311. - ³⁶) J. E. Larsen: Samlede Skrifter I, S. 315. - ³⁷) N. M. Petersen: Samlede Afhandlinger III, S. 321 f., jvf. S. 299. - ³⁸) Anførte Værk: S. 165, 146. - ³⁹) Geheimearchivets Aarsberetninger V, S. 22, 25. - ⁴⁰) Repertorium Diplomaticum 2. R. III, Nr. 4879. - ⁴¹) Kong Frederik d. Førstes danske Registranter, S. 196. - ⁴²) Arreskov-Gelskov Fæsteprotokol 1719—1809 (L. A., Odense). - ⁴³) Repertorium Diplomaticum 2. R. I, Nr. 1485. - ⁴⁴) C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV 1, S. 291. - ⁴⁵) Kancelliets Brevbøger 1566—70, S. 629. - ⁴⁶) Samme 1580—83, S. 318. - ⁴⁷) Lolland-Falsters hist. Aarbog 1933, S. 15. - ⁴⁸) Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV 1, S. 37. - ⁴⁹) Matzen: Den danske Retshistorie, Privatret II, S. 41. - ⁵⁰) Aarbog for dansk Kulturhistorie 1894, S. 180 ff. - ⁵¹) S. Jørgensen Kistrup: Østre Hæsinge Sogn, S. 134 f. - ⁵²) Frederik d. Førstes danske Registranter, S. 248 f. - ⁵³) Danske Kancelliregistranter, S. 97 f. - ⁵⁴) Smst. S. 142. - ⁵⁵) Smst. S. 259. - ⁵⁶) Repertorium Diplomaticum 2. R. IV, Nr. 8234. - ⁵⁷) Frederik d. Førstes danske Registranter, S. 234 f. - ⁵⁸) Vedel Simonsen: De danske Ruder II, S. 44. - ⁵⁹) Kolderup-Rosenvinge: Gl. danske Domme III, S. 256 ff.

Poul Bagge

TORBEN OXE SAGEN

Siden J. L. Rohmanns skarpsindige afhandling i Historisk Tidsskrift 1842 har en anselig række forskere givet deres bidrag til at løse de problemer, Torben Oxe sagen rejser,¹⁾ og efterhånden er den blevet en af nordisk histories causes célèbres. Det skyldes ikke, at sagens hovedperson — som Struensee eller Poul Laxmand — var en fremtrædende statsmand, eller at dens udgang — som det stockholmske blodbad — havde afgørende følger for den historiske udvikling. Torben Oxe var ingen politisk førerskikkelse, og selv om hans henrettelse bidrog til at skærpe modsætningen mellem Christian II og rigsråds kredsen, var den hverken den eneste eller den vigtigste årsag til det endelige brud. Man har i tidens løb, om end uden held, lejlighedsvis forsøgt at udnytte episoden til angreb på eller forsvar for Christian II's kongedømme, men i højere grad end sagens anvendelighed til at belyse kongens regeringsmetoder er det dens dramatiske momenter, og først og fremmest de kritiske problemer, kildernes modstridende vidnesbyrd rejser, der har givet den så stor tiltrækningskraft for historikerne. Torben Oxe sagens interesse er hovedsagelig af metodisk art. I de to følgende afhandlinger vil den påny blive belyst, først af en historiker og derefter af en retshistoriker.

Om Torben Oxes person²⁾ ved vi kun lidt, om hans optræden i godsstridigheder dog så meget, at vi ikke kan frakende Poul Helgesens karakteristik af ham som »en mand med mange laster, voldsom og utålelig for alle« berettigelse. Det er endvidere sikkert, at han, hvis formuesomstændigheder synes at have været beskedne, og som ikke tidligere havde haft nogen forlening, 1514 eller 1515 blev lensmand på Københavns slot, at han engang i sidste halvdel af 1517, samme år, kongens elskerinde Dyveke døde, blev fængslet, anklaget for rigsrådet og 29. november henrettet. Men om de omstændigheder, der førte til hans død, hersker der allerede blandt den nærmeste eftertids kilder uover-

ensstemmelse, og enigheden er ikke synderligt større hos de moderne historikere, som har søgt at rekonstruere begivenhedsforløbet. En kortfattet oversigt over de vigtigste kildesteder³⁾ og behandlinger, forsåvidt de vedrører selve sagen mod T. O., vil vise det.

Kilder:

(1). Frederik I's håndfæstning 26. marts 1523: [Christian II lod] »mod hans nadis rodz dom« [halshugge T. O. og junker Hans].

(2.) Rigsrådets artikler mod Christian II: [Kongen lod halshugge T. O.] »endt dogh Danmarckes Riiges Raadt domptæ hannom qwiith« [og med ham junker Johann. Kongen lod også fængsle Knud Pedersen (Gyldenstjerne) af Tim, skønt han] »ingenh sagh haffde thiill hannom wthen giordæ thalæ szaa handt skulle forgiffwidt Dübeckæ szom menighæ mandt witterligh ær at løyghen wor«.

(3). Manifest mod Christian II: [Christian II lod T. O. halshugge] »paa den Wblyferdige Quindis Løgnactige Beretning«, »Menendis at hand skulde haffue met giftt omkommet fornæffnde Sibritz Dotter, alligeuel hand haffuer værít Wskydlig, oc aff Rigens Raad faar saadan Tiltale er frj giort«.

(4). Manifest mod Christian II, tysk oversættelse af (3), dateret Roskilde 8. juni 1523.

(5). Pius Servilius Ligurinus: Defensio principis . . . Frederici . . . [omtrent samtidig med de foregående]: [Rigsrådet frifandt T. O., men kongen lod ham halshugge på løse kvinders råd.] »An non puduit ob causam tam leuem et fictam potius quam veram nec inter bonos nominanda virum tantum fato tam crudeli perdere?«

(6). Johan Oxes fremstilling af T. O.s og hans eget økonomiske mellemværende med kong Hans og Christian II [1524 el. 25; Rigsarkivet, Danske Kancelli, Diverse nr. 47 aa.]:

Her Johan Oxes swar som hand sielffuer lodt scriffue paa the iiij^m marc oc tilsagde scriffueren mundelig.

Sigher her Johan Oxes szaa, at konning Hans fich en gord aff T. O., som heder Lundegord i Laalandt for XVe marc. Oc siden konning Hans war dødt, tha wor konning Christiern hans arffuinge. Tha fornøget hand konning Christiern nogre penninge ther paa, som her Johan siger seg at wille beuisze met breff oc segell. Siden konning Christiern lodt døde hans broder wden rett oc skiell emodt Danmarks riges rads dom; tha sende her Johan Oxes budt til konning Christiern oc sagde hannem sielff, som hand will beuisse, at hand icke wilde sware till noget regenskab eller gielddt effter hans brodheres dødt, met myndhre end konning Christiern wilde lade hans broder saa længe leffue, hand kwnde sielffuer giøre regenskab fore huess hand bleff konning Hans eller konning Christiern plictug aff retthe. Tha sagde konning Christiern, at hand wor inthet regenskab begerendes aff her Johan Oxes. Oc siden konning Christiern haffde latt T. O. døde, tha sendhe konning Christiern her Johan Oxes ith T. O.s obne beseglæ breff paa iiij^m marc. Tha swarede her Johan Oxes ther till oc sagde, at huess handz broder Torbiørn icke fullest giort haffde konning Hans eller konning Christiern, tha wilde hand gerne giøre huess hans nadhe kwnde tencke sielffuer, her Johan Oxes wor hans nade plecktugh. Oc siden haffuer her Johan Oxes betalit hannem thet oc iiij^m marc ther paa till mett vthermere end hans broder wor skildugh. Men nw her Mauritz Jibsz eller nogen anden, som befaling haffuer at kreffue her Johan paa wor nadige herres wegne ther paa som the kwnde tencke at konning Christiern fick icke fullest aff T. O., hans broder, paa konning Hans oc konning Christierns wegne, tha will her Johan Oxes giøre wor nadige herre fullest,

dog saa at the skulle staa her Johan Oxe till retthe igen for huess hand haffuer mere vdgiffuit end hans broder plectug wor, oc fore huess konning Hans oc konning Christiern her Johan Oxe plectug wore effter theres breffues lydelsze, tha will her Johan Oxe gerne wære i retthe huor the hannem haffue wille.

Thesse swar gaff hand meg Peder Willatz, wor nadige herres scriffuer paa Kiønehaffn fredagen nest effter alle helligens dag, ther her Mauritz wor i Roskilde hoss myn herre bispen. Oc haffuer her Johan Oxe en wdscriffit lighe szaa lydendes som thenne, huilken ieg gaff hannem effter hans egen mundt, ord oc befaling.

[Paa bagsiden:] Swar aff her Johan Oxe pone iiiij^m marc, szom koning Hans lonnt Torbern Oxe.

(7.) Skibykrøniken [ca. 1530]: [1516 blev Hans skriver hængt, mistænkt for tyveri. Hans ulykke skyldtes Dyvekes had. Han havde fornærmet mange, deriblandt T. O., som Dyveke holdt overordentlig meget af. 1517 døde Dyveke, og kongen påstod hårdnakket, at Knud Pedersen og T. O. havde forårsaget hendes død ved at sende hende forgiftede kirsebær.] »Hec tamen regis querela fuit mera calumnia, ob quam nichilominus Chanutus exilio, Torbernus vero capitis supplicio punitus est, iniuste quidem quod innocias haberet manus erga mulierem . . .« [T. O. døde] »in profesto beati Andree« [efter at dronningen, den pavelige legat Arcimbold og en række andre forgæves havde bedt om nåde for ham].

(8.) Reimar Kocks lybske krønike: [Christian II] »bewannde eynen Eddelmann T. O., datt he Duueken in Karsseberen scholde vorgeuen hebbenn, darum leth he den suluigen vencklich juthegen, pyntlick vorhoren vud wowoll he nictures tho stunth, leth he en dennoch mith dem Schwerde richten« [trods Arcimbolds forbøn].

(9.) Utenhofs Historiske Deduction [1539?]: [Christian II lod T. O. halshugge] dorumb das er Inen In vordacht gehapt, als soldt er Im sein beyschlefferin Tuficken beschlaffen wollen«, »vnd kanut guldenstern dem er auffgeleget vnd zu gemessen das er derselbigen Tuficken mit giffit vorgeben hatt desz landesz vorjaget«.

(10.) Petrus Olai Danorum gesta [ca. 1550]: [1516 blev Hans skriver hængt, osv. som Skibykrøniken]. »Cumque iste T. O. iussu regis decollatus esset, quia istum Johannem scribam laqueo necari iussisset, nec non aliis de causis«, [hvorefter kongen lod Hans skrivers lig nedtage fra galgen og hæderligt begrave. Under 1517 enkeltheder om T. O.s henrettelse som Skibykrøniken].

(11.) Krøniken fra Valdemar Atterdag til Christian III [tidligst 1559]: [T. O. gik efter kongens ønske ind på at ægte Dyveke, der imidlertid døde, som man mente forgivet af nogle af T. O.s venner. Kongen mistænkte T. O., skønt alle hævdede hans uskyld. Nu havde T. O. tidligere ladet Hans skriver hænge, og da det sagdes, at man hver nat så et lys brænde over galgen, mentes det, at den hængte var uskyldig. Derfor lod kongen T. O. henrette trods dronningens og andres forbøn, og Hans skrivers lig blev nedtaget og begravet].

(12.) Svanings Christian II's Historie [ca. 1570?]: [Fortællingen om skriveren Hans Fåborg. Denne havde sagt til Christian II om T. O., at han med Dyveke] »in thorum Regium conjecta, liberius collusisset«. [1517 døde Dyveke] »subito gravi morbo correpta« [og rygтет gik, at hun var forgivet; det var nemlig almindelig kendt], »quod Senatus ut famæ atque nomini Regis quam rectissimè consuleret, inito consilio, statuisset Columbulam à consuetudine Regis removere, simul ut & Reginæ gratificetur . . . Sed hujus consilii de submovenda à consuetudine Regis Columbula, autor esse in Senatu nemo audebat, quod sævitiam Regis

omnes metuerent . . . « [Blandt andre blev også T. O. mistænkt for at have sendt Dyveke forgiftede kirsebær] »ex quorum esu infectam esse ac diem obiisse vulgo creditum est, ab hac suspitione, postquam Regi se utcunque purgasset, aliud cum eo de Columbula colloquium habere Rex instituit.« [Ved en fest i København kort tid efter bad kongen] »hilarior factus« [T. O. sigte uden omsvøb] »verum ne id sit, de quo suspensus scriba te ad nos detulit, quod copiam Columbulæ tantopere affectasses, fateare rogamus te veritatem, quam multis de causis in hoc casu cognoscere percupimus«. [Nogle tilstedeværende adelsmænd betydede T. O., at han skulde være forsigtig, men] »Torbernus bona fretus conscientia, nihil periculi metuens, quod se per sublatam è medio Columbulam, beneficium Regi, non offensionem præstitisse putaret, jocosè respondit Regi, cupiisse se quidem ejus copiam, sed nunquam eam attingisse«. [Kongen afbrød straks oprørt samtalen.] »Rex dimisso Torberno, aliò in aula se conferens, gravissimam in illum concepit indignationem, quam apud animum dum nunc in hanc, nunc in illam partem sæpè inculcando revolvit, nec considerat quod pridem hoc crimine suspicioneque Torbernus se purgarat, sed delatoribus fidem habens, qui motæ suspitioni indies novas delationes superadderent, ira ac furore accensus, per D. Magnum Göye, Marscallum Regni Danie tunc temporis, Torbernum Hafniæ præhendi jubet, ac in carcerem duci, quo facto, minimè diu cunctatus, causam hanc ad Senatum Regni defert, ac contra Torbernum sententiam postulat. Cognita vero causa, Senatus Torbernum absolvit, quod cogitationis poenam nulli in legibus præscriptam esse diceret, qua re magis magisque offensus Rex. Si nos, inquit, in Senatu tot habuissemus familiares, quot Torbernus cognatos, aliam utique accepissemus sententiam. Sed quia hac via non succedit, alia causam nostram aggrediamur. — Convocatis igitur in oppidum ex vicina villa, quam montem solis vulgari lingua appellant, aliquot rusticis, projectisque ante arcis portam in terram 4 lanceis, in formam quadranguli, in eam ingredi hos per præfectum suum Rex jubet. Atque de Torberno sententiam pronunciare. Illi conterriti, atque ad Regis sæveritatem expavescentes, ingressi, postquam accusationem Regis in Torbernum per præconem propositam audissent. Nos, inquiunt, Torbernum non judicamus, sed propria ipsius opera eum condemnant. Hac prolata sententia, Rex nulla interposita mora, quo supplicio afficiendus sit, capitali ne, an quovis alio, secum confestim disquirit.« [Rigets fornemste mænd og kvinder, med dronningen og Arcimbold i spidsen, bønfaller forgæves kongen] »ut quod Torbernum per imprudentiam in se admisisset, clementer ignoscat«. [29. november blev T. O. henrettet. På vejen til skafottet bad han med høj røst gud] »ut et se et familiarem suum Canutum Pederson de Thymo, qui itidem eadem de causa Regem graviter offenderat, miseraretur. . . . Quanquam Canutus, facta gravissima obligatione, ne post eam diem in conspectum Regis prodiret, aliquanto ante evaserat« [Inden henrettelsen forkyndte en herold] »mortis causa«. [Hos høje og lave vakte det harme, at kongen havde ladet T. O. henrette] »ob leve crimen, et quod ad salutem Regis sui conservandam a Torberno admissum videri poterat«. [Efter at man har set lys brænde over Hans Fåborgs galge, bliver liget nedtaget og begravet].

Fra Rohmann til Karl Rasmussen har historikerne udelukkende eller hovedsagelig bygget deres rekonstruktion af T. O. sagen på Svanings (og Huitfeldts af Svaning afhængige, men dog på et vigtigt punkt, som nedenfor omtales, afvigende) fremstilling. Deres resultater er imidlertid indbyrdes meget forskellige. *Rohmann*: »Den forbrydelse, for hvilken T. O. er blevet anklaget og henrettet,

har været Dyvekes ombringelse med gift; men i forbindelse dermed, besmitelse af den kongelige seng, for, på dette sted, at have attenteret voldtægt mod Dyveke.« Voldtægtsforsøget har været in confesso for bøndernes ret, anklagen for giftmord næppe ubegrundet. *Kolderup-Rosenvinge* er mest tilbøjelig til at tro, at T. O. blev sigtet for attenteret voldtægt i kongens gård, og at kongen har villet have bøndernes domstol betragtet som en gårdsret. *Allen*: Anklagen går ud på forsøg på voldtægt, og at T. O. derefter, af frygt for opdagelse, har ryddet Dyveke af vejen. — Alle tre forfattere går ud fra, at anklagen for rigsrådet og bondedomstolen har været den samme. *Paludan-Müller* ser vanskeligheden ved at antage, at kongen har indanket rigsrådets dom for en lavere domstol. Han formoder, at kongen har villet have sagen for rigsrådet behandlet som majestætssag, d. v. s. T. O. dømt efter anklagen, hvis denne ikke gendrevs, men at rigsrådet har forlangt sagen behandlet som almindelig misgerningssag og derfor afvist den som urigtigt stævnet, samt at kongen derefter har ladet den af rigsrådet afviste sag pådømme efter gårdsretten. Hvad klagen er gået ud på, tør han ikke sige; det kan have været mord, voldtægt eller måske begge dele. — En ny retning fik undersøgelsen ved *Brickas* meddelelse, at det iflg. Svaning af bønderne brugte udtryk: vi dømmer ham ikke, men hans gerninger dømmer ham, var en retsformel, der i 4 tilfælde fra begyndelsen af 17. årh. var benyttet af sjællandske underretter som dødsdom i tyverisager. *Bricka* tilføjede: »Måske nogen vil finde, at det ligger temmelig nær at rejse nye tvivl mod andre sider af den overleverede fortælling, men herpå skal jeg ihvertfald ikke indlade mig.« *Steenstrup* påviste derefter, at formlen bl. a. fandtes i jyske lov II, 38, og at den gjaldt i åbenbare tyvssager, d. v. s. hvor tyven var grebet med kosterne eller der forelå bekendelse. *Steenstrup* mente da, at der i T. O. sagen måtte have foreligget tilståelse af forholdet til Dyveke, men at der rigtignok endnu var meget tilbage at oplyse, således »om formlen ellers nogensinde er blevet anvendt udenfor tyvssager«. — *Laurits Weibull* foretager som den første en systematisk gennemgang af hele kildestoffet og kommer til det resultat, at man med hensyn til sammenhængen mellem Hans Fåborgs henrettelse, Dyvekes død og sagen mod T. O. i det store og hele må nøjes med at påvise motivudviklingen. Derimod kan selve »rättegångsförfarandet« mod T. O. i det væsentlige klarlægges; ganske vist kan man ikke »närmare fastställa det brott, för vilket han frikändes av riksrådet. Men rättegångsförfarandet i dess övriga delar har klarlagts. Den väg, som blivit följd, har man funnit utstakad i den gällande rätten. Handfästningen åstadkom, att målet anvisades riksrådet till handläggning. När riksrådet frikände, inträdde notorietetsförfarande enligt Jyske Lov.

Det brott, som påbörjades T. O. och för vilket han led döden, faller helt utanför de brott, om vilka de berättande källorna förmåler. Brottet var oärligt brott: tjuvnadsbrott.« Weibull mener altså, som det yderligere navnlig fremgår af hans afhandling s. 39, at den samme sag mod T. O. har været rejst for rigsrådet og bøndernes domstol, medens *Arup*, der iøvrigt støtter sig til Weibull, synes at nære tvivl i så henseende.

Det er utvivlsomt rigtigt, at kilderne kun tillader løse formodninger om de nærmere omstændigheder ved Dyvekes død, om T. O.s skyld deri og om hans forhold til Dyveke, og at en undersøgelse, der skal føre til nogenlunde sikre resultater, må samle sig om selve sagen eller sagerne mod T. O. Med hensyn hertil forekommer Weibulls slutninger imidlertid ikke overbevisende, og en fornyet drøftelse af problemet — som her først og fremmest skal betragtes fra synspunktet: hvad kan vi med sikkerhed vide eller med stor sandsynlighed antage om, hvilken eller hvilke forbrydelser T. O. blev anklaget og dømt for? — kan naturligt indledes med en prøvelse af hans argumentation, der — så vidt vides — hidtil kun er blevet offentlig kritiseret af Karl Rasmussen.

Weibull bebrejder sine forgængere, at de tager deres udgangspunkt i »det historiska stoffet sådant detta, rikast utformat, möter i sin sista utvecklingsfas«, men selv undlader han under sin rekonstruktion — efter min mening med uheldige følger — at tage hensyn til de berettende kilder, der er ældre end Svaning. Hans rekonstruktion bygger først og fremmest på formlen »vi dømmer ham ikke, men hans gerninger dømmer ham«, og Weibull hævder kategorisk, dels at formlen virkelig har været anvendt i T. O. processen, dels at den kun kan bruges i tyvssager. Sin fortolkning af Svanings meddelelser støtter han med Hans Mikkelsens kendte brev til Christian II 21. april 1527, der omtaler et sammenstød mellem kongen og rigsrådskredsen i forbindelse med T. O.s henrettelse, og med Johan Oxes i kildeoversigten under (6) anførte fremstilling. Han forklarer denne således: Johan Oxes henvendelse til kongen skete, inden rigsrådets dom var faldet, og da kongen ventede, at denne dom vilde give ham »all den ekonomiska ersättning, på vilken han kunde göra anspråk«, afviste han henvendelsen. Efter bøndernes dom var T. O.s hovedlod forbrudt til kongen, men exekution kunde først ske efter en ny rigsrådsdom. »Men en dylik dom har efter det tidligere frikännandet inte stått att få«, hvor-efter kongen præsenterede gælds brevet på de 4000 mark og Johan Oxes betalte til overmål, delvis af skræk for, at T. O.s brøde skulde blive almindeligt kendt. — Dr. Juul vil nedenfor belyse Weibulls påstande retshistorisk. Her er det tilstrækkeligt at gøre opmærksom på, at rigsrådssagen og bøndernes dom, der fældedes offentligt, må have været alment kendt i samtiden, at Johan Oxes

fremstilling naturligt forstås som omhandlende et ganske regulært gælds-mellemværende,⁴⁾ samt at fremstillingens ordlyd viser, at Weibulls rekonstruktion ikke blot er usandsynlig, men umulig, idet Johan Oxes første henvendelse til kongen iflg. hans egen redegørelse må være sket ikke inden rigsrådssagens slutning, men efter at dødsdommen var fældet (»med mindre kong Christian vilde lade hans broder leve så længe«). Påstanden om, at T. O. blev henrettet som åbenbar tyv, må altså alene bygges på Svanings fremstilling, og til denne kan vi da passende først vende os.

Selv Svanings skarpe kritiker professor Weibull hævder som nævnt, at idetmindste een af hans meddelelser må være rigtig, nemlig ordlyden af bøndernes dom, der er en retsformel — altså også selve bondedomstolens eksistens, der iøvrigt bekræftes af Huitfeldt (»En af disse bønder levede end udi vor tid; kong Christian III havde givet ham hans underholdning for livstid; agede altid med en kærre til Københavns slot, der fik han hans underholdning«). Om rigtigheden af bondedommens ordlyd udtaler Weibull sig endda lovlig kategorisk (s. 38 f.): »Den processuelt nödvändigt betingade formeln, som så helt är främmande för den omgivning, i vilken den insatts, kan inte på fri hand ha tillskapats av Svaning eller någon hans förgångare. Den bör och måste vara ursprunglig«, d. v. s. at »den verkligen kommit till användning i processen mot T. O.«. Det er mærkeligt, at Weibull, der stærkt betoner Svanings fortællings novellistiske karakter, overser, at formlens forekomst i retspraxis intet beviser om dens anvendelse i T. O. sagen, og slet ikke regner med den mulighed, at Svaning ikke har kendt formelen fra T. O. sagen, men andetsteds fra, og at han af kunstneriske hensyn kan have anvendt denne indholdstunge og suggestive sætning på et sted, hvor den i virkeligheden ikke hørte hjemme. Da den i det hele taget kun forekommer meget sjældent i tingbøgerne, og da Svaning m. h. t. bondedomstolens existens repræsenterer en selvstændig tradition, som bekræftes af Huitfeldt, vil jeg dog anse det for overvejende sandsynligt, at bondedommen har været formuleret som Svaning angiver; men jeg indrømmer, at det her drejer sig om et personligt skøn. For rekonstruktionen af T. O. sagen er det imidlertid uvæsentligt, om Svanings fremstilling m. h. t. dommens ordlyd er rigtig, idet formlen, som det vil fremgå af dr. Juuls afhandling, findes anvendt også i en drabssag, hvor forbrydelsen var notorisk. — De fleste historikere vil ikke betænke sig på at indrømme den sandsynlige rigtighed også af andre af Svanings oplysninger, der ikke kendes fra ældre kilder. Det gælder først og fremmest de ydre omstændigheder ved sagernes førelse og henrettelsen, måske også gengivelsen af [en del af] rigsrådsdommen. Svaning opholdt sig 1517 som halvvoksen dreng i København og kan have

overværet hvad der foregik ved slottet og på vejen til skafottet, har også senere haft lejlighed til at høre førstehandsvidners beretning derom. Det er nu så uheldigt — men efter fremstillingens kunstneriske karakter ikke det mindste besynderligt — at Svaning ikke direkte udtaler sig om indholdet af anklagen for rigsrådet og bondedomstolen; men hans mening derom kan man med stor sandsynlighed slutte sig til af hans fortælling. Og denne Svanings *opfattelse af* sagforholdet er i betragtning af, at han efter alt at dømme har haft idetmindste *nogen* sikker viden, selvsagt af ikke ringe betydning.

Det er da først påfaldende, at den eneste forbrydelse, Svaning nævner i forbindelse med T. O., er giftmordet på Dyveke; endda lader Svaning forstå, at han var skyldig på dette punkt («quod se per sublatam é medio Columbulam, beneficium Regi, non offensionem præstitisse putaret»). Om T. O.s erotiske forhold til Dyveke siges det kun, at han har spøget meget frit med hende, og at han har stræbt efter hendes gunst, men ikke opnået den, og fortællingen herom synes Svaning kun at benytte til at motivere, at kongen påny optog tanken om T. O.s skyld i Dyvekes død: Det hedder først, at T. O. »nogenlunde« rensede sig for mistanken for mord («postquam Regi se utcumque purgasset»), så følger fortællingen om samtalen ved gildet og kongens ophidselse, og endelig berettes, at kongen »ikke tog i betragtning, at T. O. tidligere havde rensat sig for denne anklage og mistanke«, men lod ham fængsle og anklage for rigsrådet. Den sidst citerede sætning indeholder, som allerede af Rohmann bemærket, en tydelig allusion til den tidligere meddelelse om, at T. O. overfor kongen »nogenlunde havde rensat sig«. Det eneste, Svaning lader os forstå om anklagen for rigsrådet, er altså, at den drejede sig om mordet på Dyveke, og når forskerne siden Rohmann har opereret med en anklage for voldtægt, skyldes det formentlig en misforståelse af Svanings fortælling: Man har opfattet rådsdommens ordlyd som sigtende til T. O.s svar til kongen ved gildet. Misforståelsen findes allerede hos Huitfeldt, der siger, at anklagen gik ud på besmittelse af den kongelige seng; dette er, bemærker Paludan-Müller, »vist ikke mere end Hvitfeldts egen forklaring, således som han ved hundrede lejligheder har knyttet sine tanker til sine beretninger uden at det er muligt at adskille dem«, og den »bestyrkes ikke ligefrem af hans kilde Svaning«. Udelukket er det dog vel ikke, at Huitfeldt kan have kendt Utenhofs deduction og være påvirket af den på dette punkt. — Kolderup-Rosenvinges indvending, at frifindelsesdommens ordlyd ikke stemmer, »når Torben var sigtet for at have sendt Dyveke de forgiftede kirsebær«, forudsætter bl. a. en viden om anklagens begrundelse og bevisets stilling, som der — hvad i denne forbindelse er afgørende — ikke er holdepunkter for i Svanings fortælling, og som vi iøvrigt

heller ikke har andetsteds fra. Ligeså urigtig er Karl Rasmussens bemærkning, at sætningen ikke passer »til mistanken om mord: Dyveke var jo død«. Selv om T. O. virkelig har myrdet Dyveke, hvad vi ikke ved, er det naturligvis muligt, at man har ment kun at kunne overbevise ham om morderisk hensigt (f. eks. et åbent udtalt ønske om at se Dyveke ryddet af vejen). Svaning antyder selv en sådan hensigt hos rigsrådet, når han umiddelbart efter beretningen om Dyvekes død omtaler rådets beslutning om at fjerne hende fra kongens nærhed. I Svanings fortællings kunstneriske økonomi løser dette sidste sted den opgave at forberede og forklare rigsrådsdommen.

I den følgende del af Svanings beretning er der især to steder, som tillader slutninger om Svanings opfattelse. Det ene er forbønnen for T. O. hos kongen, »ut quod Torbernus per imprudentiam in se admisisset, clementer ignoscat«. Den kan naturligvis ikke tages som en bogstavelig gengivelse af de ord, som faldt ved denne lejlighed, men må fortolkes i overensstemmelse med Svanings tankegang, som den fremgår af hans øvrige meddelelser om sagen, og da først og fremmest bemærkningen om, at T. O. havde en god samvittighed og intet frygtede, da han mente at have vist kongen en velgerning ved at rydde Dyveke af vejen. Denne T. O.s mening har meget vel af Svaning kunnet betegnes som »imprudencia«, ubetænksomhed.⁵⁾ — Den anden passus, at T. O. blev henrettet »ob leve crimen, et quod ad salutem Regis sui conservandam a Torberno admissum videri poterat«, har voldt fortolkerne vanskelighed; man har oversat »for en ringe forbrydelse« og tænkt på voldtægtsforsøget(!), men er derved kommet i forlegenhed med det følgende, thi som Holberg bemærker, er det »en selsom Maade for en Tiener, at omvende sin Herre og befordre hans Salighed ved at beligge hans Maitresse«. ⁶⁾ Det er imidlertid klart, at Svaning her har festen og ordene om »beneficium Regi, non offensionem præstitisse« i tankerne, og »ob leve crimen« må da oversættes: »efter en løs, dårligt underbygget anklage«. ⁷⁾ En parallel brug af levis findes hos Pius Servilius Ligurinus (kildeoversigten nr. (5)): »ob causam tam leuem . . . nec inter bonos nominanda«; dette sted gives kun mening, hvis man opfatter det som en allusion til manifestets »på den ublufærdige kvindes løgnagtige beretning« og oversætter, *ikke* »for en så ringe årsags skyld« (således bl. a. Weibull), men: »under et så løst påskud . . ., [på grund af sin løshed] ikke værd at omtales blandt gode mænd«. Det 16. århundredes gode mænd var næppe så fintfølede, at de ikke kunde tåle at høre voldtægt, mord eller tyveri nævne; derimod var det formodentlig dengang ligesålidt som nu god tone at bringe løse beskyldninger til torvs. — Endnu et punkt fortjener at omtales i denne forbindelse: Svanings meddelelse om, at Knud Pedersen havde krænket kongen af samme grund som

T. O. Knud Pedersen nævnes i de øvrige kilder kun i forbindelse med mord-sagen. Meddelelsen tyder derfor, også hvis den er selvstændig og ikke blot en konstruktion på grundlag af ældre kilder, på at Svaning anså sagen mod T. O. for at have drejet sig om mordet på Dyveke.

Betragter man således Svanings fortælling som en kunstnerisk helhed, og fortolker man detaljerne ikke som isolerede udsagn, men som led i denne helhed, kommer man med stor sandsynlighed til følgende resultat: Svaning har villet lade os forstå, *enten* at T. O. blev anklaget, først frifundet og derefter dømt for have myrdet Dyveke, *eller* at T. O. blev anklaget og frifundet for mordet på Dyveke, derefter dømt og henrettet formelt for en anden sag, reelt fordi kongen mistænkte ham for mordet. Da Svaning ikke omtaler andre forbrydelser i forbindelse med T. O. end mordet, bliver den sidste mulighed i virkeligheden kun sandsynlig, hvis man kan gå ud fra, at den af bønderne anvendte formel har været så velkendt, at den hos Svanings læsere umiddelbart har vakt forestillingen om en bestemt anden kategori af sager, altså f. eks. tyvssager; da nu selve rigens kansler Huitfeldt ikke synes at forstå dommen således, men kalder den »en uendelig dom«, der »lod hverken til eller fra«, og da formlen faktisk anvendes også i drabssager, tør man gå ud fra, at den første mulighed sandsynligst dækker Svanings opfattelse. I betragtning af at Svanings selvstændige meddelelse om bondedomstolens eksistens bekræftes af Huitfeldt, at Svaning har een vigtig meddelelse, hvis rigtighed jeg anser for overvejende sandsynlig, nemlig bondedommens ordlyd, een oplysning, som heller ikke findes hos de af Svaning kendte ældre bevarede kilder — at kongen og rigsrådet havde et sammenstød i anledning af T. O. sagen — der bekræftes af Hans Mikkelsens brev, som Svaning ikke kan have kendt, og endelig nogle meddelelser, der sandsynligvis er rigtige, er dette et indicium af ikke ringe vægt, når det gælder at fastslå, hvad sagen eller sagerne mod T. O. drejede sig om. Med dette in mente kan vi tage fat på at undersøge de øvrige kilder.

Tværtimod al historisk sædvane har samtlige de nævnte forskere med undtagelse af Rohmann set bort fra eller afvist de ældste kilder til T. O. sagen. Afvisningen begrundes med, at det drejer sig om politiske stridsskrifter, og Weibull føjer til dette argument et nyt, at Povl Helgesen — der antages at være forfatter både til rigsrådets artikler og manifestet mod Christian II — vilkårligt hæfter beskyldningen for giftmord snart på een, snart på en anden: »I riksrådets artikler var det Knud Pedersen, som Christiern II skall ha beskyllt för att ha förgiftat Dyveke; i manifestet hade Paulus Eliæ satt in T. O. i stället. Nu [5: i Skibykröniken] lät han beskyllningen gå ut över dem

bølge«. Man får af Weibulls fremstilling det indtryk, at det drejer sig om forskydninger af helt sagnagtig karakter, som når Tove under traditionens udvikling fra Valdemar den Stores bliver til Valdemar Atterdags elskerinde. Denne antagelse er imidlertid ikke nødvendig og næppe rimelig. Fra oprørs-partiets og da særlig fra rigsrådets synspunkt måtte det afgørende i T. O. sagen være ikke det reelle, hvad anklagen drejede sig om, men det formelle, at T. O. blev henrettet »mod hans nådes råds dom«; det er derfor fuldt forståeligt, at kun dette punkt nævnes i håndfæstningen og rigsrådets artikler. For Knud Pedersens vedkommende forelå der ikke en sådan åbenbar formel retskrænkelse, og det var derfor naturligt at motivere hans fængsling, ligesom det er naturligt, at anklagen mod T. O. nærmere omtales i de bredere fremstillinger i manifestet og Skibykrøniken.

Om det andet argument, at de ældste kilder er politiske tendensskrifter, kan det i almindelighed siges, at det naturligvis er et uholdbart standpunkt for historikerne blankt at afvise en kilde, fordi den er præget af politisk tendens; i så fald vilde en meget stor del af grundlaget for vor rekonstruktion af den historiske udvikling med eet slag forsvinde. Den eneste farbare vej er her som ellers en analyse af kildens almindelige karakter og en prøvelse af dens enkelte meddelelser. Det er da straks klart, at de i realiteten overensstemmende fremstillinger af T. O. sagen i Frederik I's håndfæstning og i rigsrådets artikler, der giver en positiv oplysning om et forhold, som var velkendt for rigsrådet og en række andre, med stor sandsynlighed kan anses for korrekte; et andet spørgsmål, der senere skal drøftes, er, hvordan de skal forstås. Af større betydning for os er imidlertid manifestet mod Christian II. Det exemplar af den tyske oversættelse, som findes i rigsarkivet i København,⁸⁾ har allerede ved sin ydre karakter interesse i denne forbindelse, idet det — hvad Weibull ikke gør opmærksom på — er forsynet med rigsrådets segl og påtegning om, at det har været fremlagt i Esslingen 18. maj 1526; ad anden vej⁹⁾ ved vi, hvad påtegningen betyder: manifestet har dannet bilag til en duplik af Frederik I's sagfører i sagen mellem Frederik I og Christian II for rigskammerretten. Skriftet er altså ikke en tilfældig pamflet; det er fundet værdigt til at være en officiel redegørelse fra den danske regering, der måtte være forberedt på, at den vilde blive underkastet en prøvelse af Europas fineste jurister — en prøvelse, som ganske vist på grund af kammerretssagens videre forløb ikke kom til at finde sted. Man vil på forhånd ikke anse det for sandsynligt, at et skrift, der har fået en sådan anvendelse, har indeholdt en falsk fremstilling af et rent faktisk forhold — anklagen for giftmord og rigsrådets frifindelse for denne anklage — som var velkendt både af den ene og

den anden af sagens parter, og hvis rette karakter Christian II's sagfører relativt let vilde have kunnet oplyse.

En nærmere undersøgelse af manifestet støtter denne forhåndsantagelse. At skriftet, som angives udstedt af biskopper, herskaber, prælater, ridderskab, stæder og alle indvånere i Danmarks rige til »hele verden«, er et aktorat, kan ikke diskuteres. Det bringer til indledning en forkortet gengivelse af nogle af de vigtigste bestemmelser i Christian II's håndfæstning, deriblandt også § 19: »Item have vi eller vore fogder nogen tiltale til gode mænd . . . da skulle vi tale dem til for alt rådet, ihvad sag det er, enten jord eller andet, om det er på vor og kronens vegne.« Den sidste sætning er dog udeladt i manifestets gengivelse. Derefter følger en opregning af kongens forseelser, med særligt hensyn til brud på håndfæstningen, for T. O. sagens vedkommende altså på den nys citerede paragraf. En gennemgang af dette hovedafsnit — som pladsen her ikke tillader — vil formentlig vise, at manifestet er affattet med stor, på visse punkter jesuitisk forsigtighed. Fortielser, ensidige skildringer af kongens motiver og hårde domme over hans handlinger mangler naturligvis ikke, men positive urigtigheder, der let kunde gendrives, synes undgået. Påfaldende, men betegnende, er manifestets fremstilling af Stockholms blodbad. Kætteranklagen omtales forståeligt nok ikke, men henrettelserne sættes i forbindelse med en beskyldning for en (iflg. manifestet af kongen opdigtet) krudtsammensværgelse mod Christian II. Denne sammensværgelse angives imidlertid i Christian II's anklageskrift mod Arcimbold¹⁰) som den direkte foranledning til blodbadet og som undskyldning for mordet på de to biskopper, og manifestets fremstilling af årsagssammenhængen på dette punkt kunde altså vanskeligt imødegås af kongens penneførere eller advokater.

En detailleret undersøgelse af manifestet giver da ingen anledning til at betvivle dets fremstilling af T. O. sagens ydre omstændigheder. Det er endvidere givet, at manifestets forfatter i almindelighed er velunderrettet og på dette specielle punkt har haft særlig let adgang til pålidelig viden.¹¹) Og endelig er det vanskeligt at forestille sig, hvorfor han i agitatorisk hensigt skulde have opdigtet en anklage for giftmord, hvis sagen havde drejet sig om noget helt andet. At mord på Dyveke måtte stå som en fortjenstfuld handling for en stor del af dem, manifestet var beregnet på, kan ikke have spillet ind, da anklagen udtrykkeligt erklæres for ubegrundet, og det måtte ligge i rigsrådets interesse, at den forbrydelse, for hvilken T. O. blev henrettet, var så ubetydelig som muligt.

Alle senere forfattere kan have kendt manifestet, og de af dem, der sætter T. O.s henrettelse i forbindelse med kongens mistanke mod ham for mord på

Dyveke, kan altså for dette punkts vedkommende ikke tillægges primær kildeværdi; vi nøjes derfor med at betragte de yngre kilder, som har en afvigende fremstilling. Pius Servilius Ligurinus må som nævnt antages at omskrive manifestets ord, Skibykrøniken og Reimer Kock har begge giftmordet som eneste motiv. Tilbage bliver de i kildeoversigten under (9)—(11) anførte skrifter. Af disse er Petrus Olai (som har kendt Skibykrøniken) og krøniken fra Valdemar Atterdag til Christian III¹²) relativt sene, ingen af dem kan på forhånd antages at være velunderrettede, og intet hos dem tyder på, at de er det. Begge anfører som grund til T. O.s henrettelse hans uretfærdige behandling af Hans Fåborg, Petrus Olai tillige »andre årsager«, medens den anden kilde tilføjer sagnagtige enkeltheder. Alt tyder på, at vi her står overfor en folkelig tradition, der kan have sat to kun kronologisk sammenhængende begivenheder i årsagsforbindelse. På forhånd må kansleren Utenhof antages at have haft større muligheder for at skaffe sig pålidelig viden om retssagen. Netop i det afsnit af hans fremstilling, der behandler vort emne, er imidlertid som af Weibull fremhævet kronologien ganske forvirret, og i det hele er han ikke meget pålidelig i enkeltheder.¹³) Der er altså ingen grund til at tillægge disse tre forfattere en kildeværdi jævnbyrdig med manifestet og Svaning, de to eneste kilder, der giver positive oplysninger om selve retssagen.

De enkeltheder, der kan anses for så sikre, at de bør indgå i en rekonstruktion af T. O. sagen, er da først og fremmest følgende: 1. T. O. blev henrettet »mod rigsrådets dom«. 2. Han blev af rigsrådet frifundet for en anklage for mord på Dyveke. 3. Han blev derefter dømt af en bondedomstol, rimeligvis med formlen: vi dømmer ham ikke, men hans gerninger dømmer ham. 4. De ældste kilder og Svaning, der på et hovedpunkt repræsenterer en selvstændig og sandsynligvis pålidelig tradition, omtaler ikke andre forbrydelser i forbindelse med T. O. end mordet og opfatter kongens mistanke herom som (den reelle eller formelle) grund til hans domfældelse. — Af flere mulige rekonstruktioner på dette grundlag vil den eller de være at foretrække, som kan forenes med visse muligvis rigtige enkeltheder hos Svaning, navnlig brudstykket af rigsrådets frifindelsesdom.

Det første punkt fortolkes naturligst således, at T. O. formelt blev henrettet for en forbrydelse, som rigsrådet havde frifundet ham for eller for hvilken det idetmindste ikke havde dømt ham til døden, og den mest nærliggende rekonstruktion bliver da følgende: T. O. blev for rigsrådet anklaget for mord på Dyveke, rigsrådet frifandt ham, idet det kun anså hans morderiske hensigt for bevist, og han blev derefter domfældt for samme forbrydelse af en birketingsret.¹⁴) En — naturligvis rent hypotetisk — formodning om

sammenhængen må her være tilladt: Dyveke er død kort efter at have spist kirsebær, som T. O. har sendt hende; at Poul Helgesen skulde have opdigtet dette træk, er i sig selv usandsynligt. T. O. og Knud Pedersen har i vidners overværelse udtalt ønske om at se Dyveke død. Dette sidste anerkendes af rigsrådet som bevis på i det højeste morderisk hensigt, mens rådet for det første punkts vedkommende ikke anser årsagssammenhængen for bevist. For bønderne er det mere nærliggende at opfatte post hoc som ensbetydende med propter hoc, og under stærkt pres fra kongen anvender de en formel, der kun bruges om notoriske forbrydelser. — Den antagelse, at det er anklagen for mord, der har været hovedsagen både for rigsrådet og bondedomstolen, støttes af to omstændigheder: for det første er denne anklage den eneste, der i kilderne udtrykkelig nævnes som genstand for rigsrådets pådømmelse, og T. O. siges at være henrettet »imod rigsrådets dom«; for det andet synes Svaning, der antagelig har kendt ordlyden af bøndernes dom, at anse mordanklagen for årsag til T. O.s henrettelse.¹⁵⁾ Weibulls hovedargument, der er en farlig slutning *e silentio*: at domsformlen kun kan anvendes i notoriske tyverisager, er som nævnt ikke holdbart. *Imod* antagelsen kan da navnlig een indvending rettes, nemlig Paludan-Müllers, at det vilde være »en uhørt forhånelse af rådet og af al rettergang« at indanke rådets dom for en lavere ret. Denne indvending bygger på den forudsætning, at retsforfølgelsen i T. O. sagen har været formelt korrekt, men det er næppe tilfældet. Paludan-Müllers formodning, at bondedomstolen var en gårdsret, kan, som dr. Juul påviser, ligesålidt som Weibulls påstand om, at der efter rigsrådets frikendelse »intrådte notorietetsforfarande«, fastholdes, og der kan derfor næppe være tvivl om, at der i T. O. sagen er sket brud på håndfæstningens § 19. Den eneste mulighed for, at sagens indbringelse for bondedomstolen ikke har været stridende mod håndfæstningen, synes at være den, at kongen ikke har klaget »på egne og kronens vegne«, men derimod f. eks. på Sigbrits; dette kunde forklare, at manifestets gengivelse af håndfæstningens § 19 som ovenfor nævnt udelader den sidste sætning: »om det er på vor og kronens vegne«. Det sandsynligste er imidlertid, at håndfæstningen blev brudt, og var dette tilfældet, kunde retten bøjes på andre punkter. Om sagen blev ført på rette eller urette måde, kongen fik dog dom over Torben, og dennes henrettelse dermed en formel begrundelse, som ikke kunde være betydningsløs.

En anden rekonstruktion er imidlertid mulig. Anklagen for rigsrådet kan foruden giftmordet have omfattet andre punkter, og det kan være (et af) dem, der sigtes til med ordene »imod rigsrådets dom«, eller dette udtryk kunde måske forstås således, at den af rigsrådet pådømte anklage var det reelle, men

ikke det formelle grundlag for T. O.s henrettelse. Man kan da antage, at kongen, der for enhver pris vilde T. O. tillivs, efter rigsrådets frikendelse i mordsagen har rejst en anden sag mod ham for birketinget, og da snarest en tyveri- eller underslæbssag. Derved vilde man tage hensyn til Paludan-Müllers indvending; men bruddet på håndfæstningen vilde man ikke komme udenom — hvis man med Arup tænker på underslæb begået af T. O. som lensmand, må klagen jo være ført af kongen på egne og kronens vegne — og formodningen om tyverisagen bygger som nævnt alene på den anvendte retsformel, der også kan benyttes i andre sager, og den svækkes af Svanings fremstilling. Den første rekonstruktion forekommer da mest sandsynlig, men nogen sikkerhed kan ikke nås. Sikkert forekommer det blot, at T. O. blev frikendt af rigsrådet for en anklage for mord på Dyveke og dømt af en bondedomstol, sandsynligvis med formlen: vi dømmer ham ikke, men hans gerninger dømmer ham. Men dermed er også givet, at det er umuligt at afgøre, om T. O.s henrettelse var et justitsmord, og at alle bestræbelser for på dette grundlag at fordømme eller rehabilitere Christian II's styre på forhånd er mislykkede.

Henvisninger: ¹⁾ J. L. Rohmann, C. Molbech og J. L. A. Kolderup-Rosenvinge i Hist. Tidsskr. III, 1842; Allen i De tre nordiske Rigers Historie II, 1865, s. 311—27, 550—54; C. Paludan-Müller i De første Konger af den Oldenborgske Slægt, 1874, s. 305—10; Bricka i Hist. Tidsskr., 4. Rk., V, 1875—77, s. 21—28; Johs. Steenstrup i Danske Samlinger, 2. Rk., V, 1876—77, s. 276—78; L. Weibull i Scandia, V, 1932, s. 17—55; E. Arup i Danmarks Historie, II, 1932, s. 340 f.; Karl Rasmussen i Politiken 25. februar 1939. - ²⁾ Se forfatterens biografi i Dansk biografisk Leksikon. Biografiens fremstilling af retssagen afviger fra fremstillingen i nærværende afhandling, som bygger på en fornyet kritisk gennemgang af kildestoffet. - ³⁾ Fuldstændige aftryk af disse findes vedføjet L. Weibulls afhandling, til hvilken her een gang for alle henvises. - ⁴⁾ Sml. Karl Rasmussens kronik. - ⁵⁾ Rohmann (s. 128 f.) og Kolderup-Rosenvinge (s. 146) opfatter udtrykket som sigtende til voldtægtsforbrydelsen, og de fleste har sluttet sig til dem. - ⁶⁾ Holbergs samlede Skrifter, VII, s. 23. - ⁷⁾ Docent dr. Afzelius har venligst gjort mig opmærksom på denne oversættelsesmulighed. - ⁸⁾ Tyske Kancelli, Registrant 111, IV, 8. - ⁹⁾ Danske Magasin, 5. Rk., V, s. 52. - ¹⁰⁾ Acta pontificum Danica, V, 333. - ¹¹⁾ T. O.s henrettelse fandt til overflod sted, mens der var herredag i København (Allen II, s. 324). - ¹²⁾ Se H. F. Rørdam, Historieskrivningen og Historieskriverne i Danmark og Norge siden Reformationen, s. 30 ff. og 47 ff. - ¹³⁾ Allen III, s. 459, 474. - ¹⁴⁾ Angående bondedomstolens karakter henviser jeg til docent Juuls afhandling nedenfor. - ¹⁵⁾ Når Svaning som nævnt synes at anse T. O. for skyldig i mord, hænger det måske sammen med, at han har vidst, at formlen kun blev brugt i forbindelse med notoriske forbrydelser.

Stig Juul

NOGLE RETSHISTORISKE BEMÆRKNINGER TIL DOMMEN OVER TORBEN OXE

Medens den omfattende Litteratur, som i Tidens Løb har behandlet Torben Oxes Skæbne, frembyder et Billede af dybtgaaende Uenighed m. H. t. Spørgsmaalet om, hvilken Forbrydelse han havde gjort sig skyldig i, er Forfatterne paa et enkelt Punkt i det væsentlige i Overensstemmelse med hinanden, nemlig for saa vidt angaar selve den processuelle Fremgangsmaade, som blev anvendt, forinden Torben Oxes Hoved faldt for Bødlens Sværd. Næsten alle de Forfattere, som har beskæftiget sig med dette Spørgsmaal, er enige om, at han har været stillet for to Domstole efter hinanden, først for Rigsraadet, som afsagde Frifindelsesdom i hans Sag, og derefter for en Domstol af Bønder, der dømte ham til Døden under Anvendelse af Formlen »Vi dømmer ham ikke; men hans Gerninger dømmer ham«. Ligeledes er der overvejende Enighed om, at en saadan Procesmaade ikke kunde legalisere Kongens Optræden over for Torben Oxe, idet Bøndernes Dom højst kunde forlene Torben Oxes Død med et svagt Skær af lovlig Straffuldbrydelse, mens der i Virkeligheden var Tale om et Justitsmord. Det Forhold, i hvilket Bønderne fandt ham skyldig, var nemlig det samme som det, Rigsraadet som Landets øverste Domstol havde frifundet ham for.

Kun en enkelt af de ældre Forfattere, Paludan-Müller, indtager et noget afvigende Standpunkt, idet han antager, at Rigsraadets Dom ikke gik ud paa *Frifindelse*, men paa *Afvisning*, og at Sagen derefter blev anlagt paany for en Domstol, bestaaende af 12 Bønder. Der var saaledes ikke Tale om, at Rigsraadets Dom indankedes for Bondedomstolen, hvilket vilde have været »en uhørt Forhaanelse af Raadet og af al Rettergang, saa han (Kongen) meget hellere maatte have ladet hugge Hovedet af Torbern uden al Dom«. Over for Spørgsmaalet om, hvad Tiltalen gik ud paa, giver Paludan-Müller op og anser sig end ikke berettiget til at udtale en Formodning i saa Henseende. »Klagen

maa have gjældt enten Dyvekes Død eller Torberns Efterstræbelser eller maaske begge Dele«.

Paludan-Müllers Forsøg paa at give en juridisk tilfredsstillende Forklaring af Forholdet mellem de to Domme — den være rigtig eller urigtig — satte ingen Spor i de følgende Fremstillinger af Torben Oxes Sag (Heise, O. Nielsen, Troels-Lund), der helt bygger paa Allens Konstruktion: Rigsraadet frifandt for Giftmord paa Grund af Bevisets Stilling og afviste Anklagen imod ham for at have forgrebet sig paa Dyveke, idet man henviste til, at hun var Kongens Frille, hvilket Forhold ikke beskyttedes af Loven, og Rigsraadets Afgørelse underkendtes ved Bøndernes Dom.

Imod Paludan-Müllers Teori kan da ogsaa anføres, at Kilderne ikke afgiver noget Holdepunkt for, at Rigsraadet har afsagt en Afvisningsdom. Uden Hensyn til hvilken Vægt man vil tillægge Svanings Udtalelse om, at Rigsraadet frifandt Torben Oxe under Henvisning til, at Tanker ikke var strafbare, kan man i hvert Tilfælde ikke komme uden om, at det i Rigsraadets Artikler mod Kristiern II udtrykkelig siges om Torben Oxe, at Danmarks Riges Raad *dømte ham kvit*, ligesom det i Manifestet af 1523 hedder, at han »von dem gemeinen Reichs Rate seiner zcu spruch ledig und frey erkant«. Hertil kommer yderligere, at naar Paludan-Müller vil forklare Afvisningsdommen ved, at Rigsraadet dermed nægtede at gaa ind paa Kongens Ønske om, at Sagen skulde behandles som Majestætssag (efter Romerrettens Regler), d. v. s. saaledes, at den anklagede skulde dømmes efter Anklagen, hvis han ikke kunde modbevise dennes Rigtighed, er han ligesom ved en tidligere Lejlighed inde paa et Vildspor. Paludan-Müller henviser som Fortilfælde til Sagen mod Povl Laxmand, som han andetsteds har behandlet;¹⁾ men, ogsaa om denne Sag gælder, at der ikke var Tale om Anvendelse af Romerrettens Regler, idet Sagen paa-dømtes efter almindelig dansk Ret.²⁾ Herefter er der formentlig ingen Mulighed for at opretholde Hypotesen om Rigsraadets Afvisningsdom.

Det for Paludan-Müller ledende Synspunkt, at det var utænkeligt, at en Rigsraadsdom skulde kunne underkendes af en Domstol af Bønder, er imidlertid i den nyeste Tid genoptaget af Weibull, omend i en anden Udformning. Efter Weibulls Mening er der ikke Tale om, at Rigsraadet afsagde en Afvisningsdom, og at Sagen derefter anlagdes paany for en Bondedomstol, som fældede Torben Oxe ved sin Dom. Forholdet var det, at Torben Oxe havde gjort sig skyldig i et i Kilderne uomtalt »notorisk tjuvnadsbrott«. Kongen anlagde Sag imod ham for Rigsraadet som hans rette Værneting for at faa ham idømt Straf og Erstatning. Rigsraadet frifandt imidlertid Torben Oxe; men dets Dom var ikke til Hinder for, at han kunde straffes for sit aabenbare Tyveri. »När

riksrådet frikände, indtrådte notorietetsförfarande enligt Jyske Lov« (S. 42),³⁾ og efter denne Procesmaade kunde Strafksekutionen finde Sted, uden at Bønderne afsagde en egentlig Dom. De konstaterede blot, at det stjaalne havde en til Livsstraf kvalificerende Værdi (d. v. s. oversteg en halv Mark i Værdi). Men m. H. t. Erstatningskravet var Kongen trods Bøndernes Dom lige vidt. Her var Rigsraadets Dom en afgørende Hindring for, at Kongen kunde opnaa Erstatning i hans Bo, og Kongen præsenterede da sit Krav over for Johan Oxen som Torben Oxes Hovedarving.

Som af Dr. Povl Bagge ovenfor omtalt er denne Indførelse af Kongens Mellemværende med Johan Oxen i den Kæde af Kendsgerninger — og Formodninger —, som Sagen mod Torben Oxen repræsenterer, ogsaa af andre Grunde usandsynlig. I det følgende skal det paavises, at den rent juridisk maa betegnes som afgjort uholdbar, og at dette ogsaa gælder Weibulls Teori om Forholdet mellem Rigsraadets og Bondetingets Dom.

Saaledes som Mellemværendet med Johan Oxen fremtræder i Kilderne, kan det naturligt kun forstaas paa følgende Maade:

Kongen solgte 1509 to Søsterdele i Næsbyholm til Torben Oxen. Hvorledes de nærmere Omstændigheder ved Salget var, kan ikke oplyses; men den 13. eller 20. Juli 1512 udstedte Torben Oxen et Gælds-brev til Kongen paa 4000 Mark,⁴⁾ hvad enten dette Beløb nu hidrørte fra Købet af Næsbyholm eller var et Laan fra Kongen, uafhængigt af denne Ejendomsoverdragelse. Samme Aar overdrog Torben Oxen Lundegaard paa Laaland (det senere Christiansdal) til Kongen Hans, og efter Johan Oxes Redegørelse maa det antages, at dette betød, at Torben Oxes Gæld til Kongen blev nedbragt med de 1500 Mark, som udgjorde Købesummen for Godset. Ved Kong Hans' Død indtraadte Kristiern II som Kreditor overfor Torben Oxen, og denne foretog da yderligere Afbetalinger paa Gælden og modtog Kongens beseglede Kvitteringer herfor. Efter at Torben Oxen 1514 eller 15 var blevet Lensmand paa Københavns Slot, et Regnskabslen, der ved hans Død omfattede 8 Herreder, er det klart, at hans Gæld til Kongen blev forøget med hans betydelige Tilsvær som Lensmand, og dette maatte naturligt fremkalde et vis Usikkerhed hos hans Arvinger m. H. t., hvorvidt de turde inlade sig paa at vedgaa Arv og Gæld efter ham. Under disse Omstændigheder skrev Johan Oxen da til Kongen og meddelte ham, at han ikke vilde svare til »Regnskab eller Gæld« efter Broderens Død, medmindre denne fik Lov til at leve saa længe, at han selv kunde gøre Regnskab for, hvad han skyldte Kongen Hans eller Kongen Kristiern. At en saadan Udsættelse af Eksekutionen fortrinsvis var til Johan Oxes Fordel, er klart, idet han derigennem fik Mulighed for at skønne over, hvorvidt det kunde be-

tale sig for ham at vedgaa Arv og Gæld efter Torben Oxen. For Kongen var det af væsentlig mindre Interesse at indrømme Torben Oxen Tid til Regnskabsaflæggelse. Nægtede han ham Adgang hertil, havde Johan Oxen vel udtalt, at han vilde fragaa Arv og Gæld, men selv om Kongen lod Torben Oxen faa Tid til at aflægge Regnskab, var det ikke dermed givet, at Johan Oxen vilde vedgaa Arv og Gæld, og tvinge Johan Oxen til Gældsvedgaaelse kunde Kongen jo ikke. Under disse Omstændigheder foretrak Kongen at give Johan Oxen det lidet indholdsrige Svar, at han ikke anmodede ham om Regnskab. Dermed var Johan Oxen lige vidt. Han maatte selv løbe Risikoen for, at Broderens Bo viste sig at være insolvent i Tilfælde af, at han trods alt bestemte sig til at vedgaa Arven, og dette har han øjensynlig gjort, idet det vides, at han tog Arv efter Broderen.

Om Frygten for Kongen har spillet ind i Johan Oxes Overvejelser efter Broderens Død, kan ikke siges. I hvert Fald synes han at have frafaldet alle Indsigelser over for Kongen og erklæret sig villig til at udrede alt, hvad denne mente at have Krav paa hos Torben Oxen, og han siger, at han har betalt Kongen 3000 Mark ud over, hvad Torben Oxen skyldte, hvorved der formentlig maa have været tænkt paa, hvad denne skyldte ved Siden af de førømtalte 4000 Mark. 1524(5) erklærede han sig over for Peder Villadsen villig til at betale, hvad Kongen endnu maatte have til Gode hos Torben Oxen,⁵⁾ dog saaledes, at han forbeholdt sig Ret til at kræve tilbage, hvad han herved kom til at betale ud over, hvad der paahvilede ham, og til at gøre Modkrav gældende i Henhold til de Breve, Kong Hans og Kong Kristiern havde udstedt.

For en uheldet Betragtning synes der intet mistænkeligt ved hele dette Mellemværende. Torben Oxen henrettes midt i et Regnskabsaar. Kongen holder sig til Johan Oxen som hans Arving for Torben Oxes Tilsvær som Lensmand, og Johan Oxen maa betale 3000 Mark. Denne Udbetaling har øjensynligt Karakter af en rent foreløbig Afgørelse, idet Johan Oxen ikke over for Frederik I tør paastaa, at Kronen ikke skulde have yderligere Krav. Paa den anden Side tager han et selvfølgelig Forbehold om *condictio indebiti* og udtaler, at de Beløb, for hvilke han — som omtalt — har modtaget særlig Kvittering, skal afkortes ham ved den endelige Afregning.

Det er ikke muligt at sige, om Kronens Krav over for Torben Oxen til Dels hidrørte fra, at han havde gjort sig skyldig i et eller andet kriminelt Forhold, f. Eks. Underslæb m. H. t. betroede Midler. Johan Oxes Fremstilling antyder intet i denne Retning, og i hvert Fald er der ikke Tale om — som Weibull antyder — at Kongen skulde have gjort sig skyldig i en Slags Pengeafpresning over for Johan Oxen, idet denne frygtede, at den Forbrydelse, for hvilken

Broderen var blevet dømt, skulde blive almindelig bekendt. Hvis Kongens Opførsel havde haft denne Karakter, vilde det være aldeles uforklarligt, at Johan Oxe over for Frederik I paa den ene Side erklærede sig villig til at udrede endnu mere, end han allerede havde betalt, og paa den anden Side tog Forbehold om *condictio indebiti* og m. H. t. Modfordringer.

Johan Oxes Fremstilling viser saaledes intetsomhelst om, af hvilken Grund Torben Oxe blev henrettet, men kun at Torben Oxe skyldte Kong Kristiern Penge, dels i Henhold til en Fordring, denne havde arvet fra sin Fader Kong Hans, dels i Kraft af et andet Skyldforhold, om hvis nærmere Karakter vi intet ved, men som der er al Grund til at tro var en Følge af hans Stilling som Regnskabsmand paa Københavns Slot. Man kan derfor uden Betænkeligheder bortse fra dette Dokument ved Drøftelsen af, hvad Sagen imod Torben Oxe gik ud paa.

Naar Weibull har inddraget det omtalte Dokument i Undersøgelsen, skyldes det, at han mener, at det er en Støtte for hans Teori om, at Torben Oxe blev henrettet for »notorisk Tyveri«; men Hovedargumentet for Teorien er dog den Formel, som Bondetinget anvendte ved Domsafsigelsen: »Vi dømmer ham ikke; men hans Gerninger dømmer ham«, og som skulde være en for Sager om aabenbart Tyveri særegen Domsformular.

Under Forudsætning af dette Arguments Rigtighed frembyder der sig to Muligheder. Den ene er den af Weibull antagne: at Sagen for Rigsraadet har haft samme Genstand, nemlig Torben Oxes Tyveriforbrydelse. Den anden Mulighed er, at Kongen, efter at Rigsraadet havde frifundet Torben Oxe for Giftmord eller Voldtægtsforsøg eller eventuelt for begge Dele, fik ham dømt for en Tyveriforbrydelse eller maaske en Underslæbsforbrydelse for en Domstol, bestaaende af Bønder, idet Kongen ikke vilde risikere, at Rigsraadet afsagde endnu en Frifindelsesdom, og derfor undlod at rejse Sagen for Torben Oxes rette Værneting.

Den Indvending, som Paludan-Müller rejste imod Teorien om, at Bonde-domstolen skulde have underkendt en af Rigsraadet afsagt Dom, nemlig at en saadan Fremgangsmaade vilde være en Forhaanelse af Raadet og al Rettergang, mener Weibull ikke, at der kan tillægges nogen Vægt, naar det drejede sig om et notorisk Tyveri. Her aabnede Loven, d. v. s. Jyske Lov, nemlig en Adgang til at hænge Tyven uden Dom, og denne Udvej maatte kunne anvendes ikke blot i Tilfælde, hvor Dom var ufornøden, men ogsaa hvor der allerede var afsagt en Frifindelsesdom af Rigsraadet.

Weibulls Teori om, at der er en Sammenhæng mellem Torben Oxes Forbrydelse og Mellemværendet med Johan Oxe, fører ham som omtalt ind paa den

ejendommelige Tanke, at den Procesmaade, som han betegner som »notorietetsförfarandet«, ikke skulde kunne give Kongen nogen økonomisk Fyldestgørelse, idet Rigsraadets Dom var til Hinder herfor, og at dette skulde være Grunden til, at Kongens Krav paa Torben Oxe blev præsenteret Johan Oxe. Denne Tankegang er unægtelig mærkværdig. Saafremt Rigsraadet havde afsagt en saa uretfærdig Dom som at frifinde for notorisk Tyveri, vilde det være umuligt at opretholde dens rent økonomiske Konsekvenser, eftersom selve Straffuldbyrdelsen, baade for saa vidt angik Livsstraffen og m. H. t. Formuestraffen, stod i Kongens Haand, og hertil kommer, at Kongen som enhver anden bestjaalen i Kraft af selve Dødsdommen i en Sag om aabenbart Tyveri fik tillagt økonomisk Godtgørelse for sit Tab, uden at der krævedes nogen særlig Dom som Supplement til Dødsdommen. Sagen mod Povl Laxmand, som Weibull henviser til, viser heller ikke i denne Forbindelse noget, idet Forholdet i denne Sag stillede sig lige omvendt af, hvad der var Tilfældet i Torben Oxes Sag, for saa vidt som Kongen først (ved Rigsraadets Dom) fik tilkendt Erstatning i Povl Laxmands Bo og derefter (ved Landstingets Dom) fik ham kendt skyldig i Landsforræderi.

Hvis man derfor antager, at Sagen baade for Rigsraadet og for Bondedomstolen har drejet sig om een og samme Forbrydelse, nemlig et aabenbart Tyveri, nødsages man til at acceptere den Konsekvens, at enten er Rigsraadets Dom urigtig, eller ogsaa er Bøndernes det, og under alle Omstændigheder maatte Indbringelsen af en af Rigsraadet paakendt Sag for en lavere Domstol være ulovlig. Paa Forhaand synes derfor den anden af de ovenfor fremsatte Muligheder mere sandsynlig, nemlig at den Berigelsesforbrydelse, som blev indbragt for Bondedomstolen, ikke forinden havde været paadømt af Rigsraadet. At Torben Oxe kan have gjort sig skyldig i en saadan Forbrydelse, kan ikke paa Forhaand afvises som usandsynligt efter vort Kendskab til hans øvrige Færd, og for en Regnskabslensmand maatte Mulighederne for at begaa økonomiske Misligheder være legio, f. Eks. Fordølgelse af uvisse Indtægter som Betaling af Stedsmaal eller Sagefald, urigtig Opgørelse af en forbrudt Hovedlod, ulovlig Aftingning af en Livsstraf el. l. Det kunde meget vel tænkes, at Torben Oxe havde gjort sig skyldig i en Forbrydelse af denne Art, uden at Forholdet var saa graverende, at Kongen i Almindelighed vilde være skredet ind over for det med al Lovens Strengthed, men at Kongen nu, da han ikke paa anden Maade kunde faa Ram paa Torben Oxe, benyttede sig af de strenge Tyveribestemmelser over for den utro Lensmand. Spørgsmaalet er blot, om man vilde behandle Underslæb eller anden Utroskab som aabenbart Tyveri, og dette maa siges at være ret tvivlsomt. Det er først paa et relativt sent Tids-

punkt, at Bedrageri og Underslæb behandles med tilsvarende Strenghed som Tyveri i de forskellige Straffelove. Landskabslovene gør det ikke, og i Tyskland var i Datiden denne Ligestilling kun gennemført enkelte Steder, og da navnlig under Paavirkning af romersk Ret, som kan lades ganske ude af Betragtning i en Retssag her i Landet, der paadømtes af 12 Bønder. Derimod kan den Mulighed ikke udelukkes, at en Domstol, naar det drejede sig om en Person, som havde begaaet Underslæb over for Kongen, vilde dømme vedkommende i Kongens Naade og Unaade, og at Kongen herefter er gaaet til den yderste Grænse og har ladet Torben Oxe henrette. Men hele Teorien om, at Torben Oxe af Bønderne blev fundet skyldig i en Berigelsesforbrydelse staar og falder med den Antagelse, at Formlen: »Vi dømmer ham ikke . . .« kun fandt Anvendelse i Tyverisager.

Som af Weibull fremhævet findes denne Formel anvendt i 4 Sager fra Begyndelsen af det 17. Aarhundrede. De to Domme er afsagt paa Bytinget i Skelskør, de to andre af Antvorskov Birketing. Til disse Tilfælde kan yderligere føjes en Dom af 25. Maj 1603 fra Helsingør (Tingbog 1601—03 Fol. 301):

»Efter disse fornævnte Mænds Klagemaal over Ole Christoffersen og derpaa hans egen Bekendelse, da ved Gud vi dømmer hannem ikke, mens hans egen onde Gerning dømmer hanem. Dog siger vi af for Rette, at Tyven Ole Christoffersen bør for hans Tyveri at stande hans Straf og Ret til Galge og Gren, Bonden sit Gods igen, Boslod i Kongens Værge.«

I alle disse Tilfælde er der Tale om Tyveri, hvor Forbryderen selv havde vedgaaet Forbrydelsen, og hvor denne altsaa maatte betegnes som aabenbar. At der er en sproglig Overensstemmelse til Stede mellem den anvendte Formel og Reglen i Jyske Lov II, 87, der netop handler om aabenbart Tyveri, er allerede paavist af Steenstrup, og det var under disse Omstændigheder en nærliggende Slutning, at den var bygget over denne Lovbestemmelse og som Følge heraf kun kom til Anvendelse i Sager, paa hvilke denne tog Sigte.

Imidlertid var Forholdet paa ingen Maade det, at Formlen anvendtes i alle Sager om aabenbart Tyveri. Tværtimod maa den siges at være overordentlig sjælden. Et Indicium herfor er, at Arild Huitfeldt ikke synes at forstaa, hvad dens Mening er, uagtet han som Rigens Kansler og tidligere øverste Sekretær i Kancelliet sad inde med betydelig juridisk Viden, og det ovennævnte Eksempel fra Helsingør er det eneste, der forekommer i Tingbøgerne fra denne By i et Tidsrum af ca. 20 Aar, uagtet disse Tingbøger vrimler med Sager om aabenbart Tyveri. Heller ikke er Formlen anvendt i andre Sager fra Skelskør omkring 1618 end de tidligere omtalte (jfr. saaledes det i Edwardsen: Schielshjør Kiøbståds gamle og nuværende Tilstand S. 165 anførte Eksempel). Der

er altsaa ikke Tale om — hvad man maaske kunde antage — at Formlen anvendtes fast inden for visse Retskredse, naar en Person havde gjort sig skyldig i aabenbart Tyveri. Den almindelige Formel i Tingbøgerne i Sager om Tyveri af Koster til en Værdi af en halv Mark eller mere er, at Tyven »efter sin egen Bekendelse dømmes til Galge og Gren, Høj og hedensk Jord, Bonden sit Gods igen og Kongen hans Hovedlod«. Det synes saaledes ikke at have været tilstrækkeligt, at Tyven havde gjort sig skyldig i aabenbart Tyveri, for at Formlen »Vi dømmes ham ikke . . .« kunde komme til Anvendelse.

Mere afgørende er dog, at Formlen kunde anvendes i Sager om andet end aabenbart Tyveri. I hvilket Omfang dette har været Tilfældet, kan naturligvis kun oplyses paa Grundlag af en Undersøgelse af samtlige bevarede Straffedomme fra denne Tid; men i hvert Fald foreligger der fra Ribe et klart Eksempel paa, at den kunde komme til Anvendelse i Manddrabssager. Tilfældet har tidligere i Korthed været omtalt af J. Kinch i Ribe Bys Historie og Beskrivelse II. 667, men refereres her efter Tingbogen for 1637 Fol. 20b.

». . . Aar efter Guds Byrd Anno 1637, Fredag den 31. Marti . . . forstandig Mand Hans Gregersen . . . som havde ladet for os i Dag udi Rette føre Karen Laster . . . som klaget og beskyldte hende, at hun skal have dræbt og ihjelslagen hans Frænde for^{ne} Troels Knudsen, hendes egen Mand og Husbonde med en Kniv . . . og var for^{ne} Hans Gregersen i Dag Dom begærendes. . . Da her for Retten fremstod for^{ne} Karen Troelses og ikke benægtede, mens vedgik og bekendte samme Gerning desværre at have gjort og var gerne tilfreds at lide for hendes Misgerninger. Da efter Tiltale, Gensvar og denne Sags Lejlighed, saa efterdi for^{ne} Karen sal. Troels vedgaar og bekender forskrevne Manddrab at have begangen og gjort paa hendes egen Ægtemand og dertilmed at være greben og tagen udi ferske Gerninger, da efter berørte Lejlighed vide vi ikke rettere herpaa at kunne kende end, at *hendes egen begangne Gerning jo dømmes hende* til at miste hendes Hoved ved Sværdet og den at sætte paa en Stage, andre til Afsky og Forskrækkelse. Til Vitterlighed vores Signet undertrykt.«

I dette Tilfælde anvendtes kun den sidste Del af Formlen — ligesom Tilfældet var i den ene Tyverisag fra Skelskør (Tingbog 1616—19 Fol. 173^a); — men Dommen viser klart, at Anvendelsen af Formlen ikke var begrænset til det eneste Tilfælde, i hvilket den havde fundet Udtryk i Lovgivningen, nemlig m. H. t. aabenbart Tyveri. Spørgsmaalet er da: Hvorfor ser man Formlen »Vi dømmes ham ikke . . .« anvendt i visse Sager og uden Hensyn til, om det er Tyveri- eller Manddrabssager, mens den ikke anvendes i det alt overvejende Flertal af disse Sager?

Fælles for de fem af de seks Tilfælde fra det 17. Aarhundrede, i hvilke den omtalte Domsformel er anvendt, er, at det drejer sig om Livssager, og man kunde derfor antage, at Grunden til, at Dommerne har anvendt Formlen, er den, at de derved vilde skyde Ansvar for Forbryderens Død fra sig. Det at afsige en urigtig Dom var jo efter ældre Ret noget, som paadrog Dommeren personligt Ansvar, hvorfor det ogsaa var ham, som indstævnedes under en eventuel Appel, og navnlig maa det erindres, at Livssager principielt ikke kunde paadømmes af Underretterne, men henhørte under Landstinget, medmindre Forbryderen var grebet paa fersk Gerning. Det kunde derfor antages, at det var Dommerne eller Nævningerne i Underretten magtpaaliggende i selve Domskonklusionen at give Udtryk for, at Forbryderen var grebet paa fersk Gerning — eller havde vedgaaet sin Forbrydelse — og at de som Følge heraf var kompetente til at afgøre Sagen. Hvis denne Forklaring skulde være den rette, bliver det imidlertid uforstaaeligt, at Formlen kun findes anvendt i et forsvindende Mindretal af de Tilfælde, i hvilke Underretterne afsagde Dødsdomme, og at den omvendt ses anvendt i et Tilfælde, hvor der ikke blev Spørgsmaal om at idømme Dødsstraf. Forklaringen maa derfor sandsynligvis søges i et andet Forhold.

For det 16. Aarhundredes Retspraksis var det nemlig karakteristisk, at den i Loven fastsatte Straf langtfra altid kom til Anvendelse, hvor der forelaa en Forbrydelse af den Art, Loven tog Sigte paa. Det er et stadig tilbagevendende Fænomen, at Straffen ved selve Dommen formildes under Hensyn til Klagerens og godt Folks Forbøn, og Gang paa Gang ser man, at Klageren ikke begærer »den strengeste Ret« over Forbryderen, men at han »med en naadig Straf kunde blive revset« e. l. — en Fremgangsmaade, der for det aabenbare Tyveri til en Værdi af en halv Mark endog havde positiv Hjemmel i Valdemars sjællandske Lov III. 13, som aabner Mulighed for, at Dødsstraffen kan formildes »mæth hins vilie thær stolin var«. I visse Tilfælde ansaa Domstolen sig dog for inkompetent til at formilde den i Loven fastsatte Straf, selv om Forbryderen begærede »for Guds Skyld Naade og ikke Ret«, og maatte derfor idømme den lovbestemte Straf. I saadanne Tilfælde indeholdt Dommen dog jævnlig en Slags Indstilling til Benaadning, idet Domskonklusionen endte med Ordene: »uden den høje Øvrighed ham benaade vil« e. l.

Det er klart, at selv om man i det 16. Aarhundrede i Almindelighed ikke nærede større Betænkeligheder ved at tage en Forbryders Liv, kunde der forekomme Tilfælde, hvor Anvendelse af Dødsstraf eller andre strenge Straffe maatte synes en alt for rigoristisk Reaktion fra Samfundets Side. Dette gjaldt navnlig i Tyverisager, hvor Halvmarksgrænsen paa Grund af Pengenes syn-

kende Værdi efterhaanden havde mistet næsten enhver Betydning, saaledes at endog Bagateltyverier medførte Dødsstraf. Hvis Klageren imidlertid nedlagde Paastand herom, maatte Lovens strenge Regler komme til Anvendelse, og undertiden synes en vis Utilbøjelighed hos Domstolen til at statuere det krævede Resultat at komme til Orde i Vendinger som: »efter slig Lejlighed vidste vi ikke andet at kunne kende og afsige« e. l., og maaske hører da Formlen: »Vi dømmes ham ikke . . .« herhen, jfr. ogsaa, at de ovennævnte to Domme fra Antvorskov Birketing, som angik Tyveri fra Kongens Kælder paa Antvorskov, indeholder saavel denne Formel som den ovennævnte Passus: »uden Øvrigheden hannem anderledes benaade vil«.⁹)

Det maa imidlertid betragtes som fastslaaet, at man ikke af Forekomsten af Formlen »Vi dømmes ham ikke . . .« i Dommen over Torben Oxe kan slutte noget om, for hvilken Forbrydelse Torben Oxe blev domfældt. Det eneste, som staar fast, er, at det maa have været en Forbrydelse, for hvilken der kunde anvendes Livsstraf, og Spørgsmaalet bliver da, om man af de øvrige foreliggende Oplysninger kan udlede noget om, efter hvilken Lov Torben Oxe maa antages at være dømt, og hvilken retlig Karakter Bondedomstolen har haft.

Ifølge en udbredt Opfattelse skulde Torben Oxe være dømt efter Gaardsretten af den særlige Domstol af samme Navn eller i hvert Fald af en Domstol, som optraadte som en Gaardsret; men denne Antagelse lader sig meget daarligt forene med Efterretningerne om Domstolens Sammensætning. Reglen var nemlig den, at Gaardsretten bestod af Gaardens Folk, og kun hvor der ikke fandtes tilstrækkelig mange Folk i Gaarden til at tilvejebringe det fornødne Antal Medlemmer af Domstolen, kunde denne suppleres med Folk fra andre Gaarde. Men det er indlysende, at der paa Københavns Slot til enhver Tid maatte findes 12 Personer, der kunde beklæde en Gaardsret, og skulde dette ikke være Tilfældet, vilde det dog være en ejendommelig Udvej at tage nogle Bønder fra en Landsby under Københavns Slots Len, for at de skulde dømme efter en Lov, som de ikke selv var undergivet.

En anden Forklaring er den af Arup fremsatte, hvorefter Bondedomstolen skulde være en Herredstingsret — eller som det lidt mindre skarpt siges af Allen: en Ret af hans Herredsmænd. Denne Opfattelse er imidlertid endnu mindre sandsynlig end den ovenfor omtalte. For det første: Hvorfor blev Retten sat foran Københavns Slot i Stedet for paa sit sædvanlige Sted? Eriks sjællandske Lov II. 48 udtaler endog udtrykkeligt, at Stedet for Tinget ikke maa forandres uden *alle* Herredsmændenes Vilje og Kongens Ja. Dernæst: Huitfeldt oplyser, uvist fra hvilken Kilde, at der blev indkaldt 12 Bønder; men Loven krævede 24 til Ting, som tilvarsledes af Klageren, og hvis Bøn-

derne skal opfattes som et Nævn til Afgørelse af Sagen, skulde det efter de sjællandske Love bestaa af 16 Medlemmer. Og endelig: Hvorfor var disse Bønder alle eller i hvert Fald fortrinsvis fra Solbjerg, der jo kun var en enkelt Landsby inden for Støvnæs (Sokkelund) Herred? Det kan vanskeligt tænkes, at en Ret, der paa saa mange Punkter afveg fra det ordinære Herredsting, af Befolkningen i Almindelighed — og det maatte vel navnlig være af Hensyn til denne, at Kongen foranstaltede denne Rettergang, efter at Rigsraadet havde afgjort Sagen mod hans Ønske — skulde blive opfattet som et lovligt Herredsting, og der var jo intet til Hinder for, at Kongen kunde have faaet Sagen paadømt af et saadant.

Den Bondedomstol, som dømte Torben Oxe, kan derfor næppe have været et Herredsting, men maa — som allerede tidligere antaget af Generalmajor H. U. Ramsing⁷⁾ — have været Birketinget for Københavns Birk. Solbjerg, Valby, Vigerslev og Serridslev udgjorde fra gammel Tid et særligt Birk, hørende til Københavns Slot, og det synes, som om Slotsbirker jævnlig havde deres Ting foran Slottet eller *uden for Slottets Port*. Dette var i hvert Fald Tilfældet med Frederiksborg, Kalundborg og Mariager Birker.

Men hvis Torben Oxe er blevet dømt af et Birketing, kan det tænkes, at Sagen ogsaa er blevet paadømt efter Birkeretten, og jeg vil i denne Forbindelse henlede Opmærksomheden paa § 2 i den saakaldte Erik Klippings Landbirkeret, som foreskrev, at hvis nogen ihjelslaar en anden inden Birkesfang — det forudsættes, at det ikke drejer sig om fersk Gerning — skal 12 af hans Naboer paa begge Sider afgøre Sagen med deres Ed, og Gerningsmanden ifalder Dødsstraf. Nu synes det ganske vist vanskeligt at opfatte Bønderne i Solbjerg og andre Landsbyer som Torben Oxes Naboer; men ifølge Traditionen skal Torben Oxe have ejet Gods i Rødovre Sogn og har muligvis ogsaa ejet andet Gods i Sokkelund Herred,⁸⁾ saa at Kongen kan have benyttet dette som Paaskud for at underkaste ham Birketingets Dom, ikke mindst hvis Historien om de forgiftede Kirsebær dækker over en Realitet, og Torben Oxe beskyldtes for at have afsendt disse fra en Ejendom i Birket.

Det er klart, at ovenstaaende Forsøg paa at forklare den Procesmaade, om hvilken vi i det hele er henvist til Svanings Efterretning, kun er en Hypotese; men videre kan man næppe komme. I hele den kunstnerisk udformede Skildring af Torben Oxes Skæbne, som Svaning giver, er der nemlig kun ganske faa Ting, som man maa sige staar fuldstændig fast, nemlig, at Torben Oxe blev dømt af en Bondedomstol — thi Rigtigheden af denne Tradition er der ingen Grund til at betvivle under Hensyn til Huitfeldts Oplysning om, at en af de Bønder, som havde været med til at afsige Dommen, endnu levede

paa hans Tid —, og at Rigsraadet havde frifundet Torben Oxe for en Forbrydelse, men Kongen ikke desto mindre lod ham henrette, formelt eller reelt for samme Forbrydelse. Hvad der herudover er Sandhed, og hvad der er Legende, beror paa et mere eller mindre subjektivt Skøn over Svanings Troværdighed, og den Undersøgelse af Svanings Stil og hans Forhold til sine Kilder, Weibull giver, viser klart, hvor vanskeligt det er at afgøre, hvilke Træk i hans Skildring der er Udtryk for en rigtig Tradition, og hvilke der er indsat af ham selv af kunstneriske Grunde eller blot for at forklare Kendsgerninger, til hvilke han havde ufuldstændigt Kendskab. For mit eget Vedkommende føler jeg mig saaledes ikke ganske overbevist om, at de to Domsformler, som Svaning meddeler har været anvendt af henholdsvis Rigsraadet og Bonde-domstolen, er ægte. Forsaavidt angaar Formlen »*Cogitationis poenam nulli in legibus præscriptam esse*«, ligger dette Udtryk nær op ad et velkendt Citat af en romersk Retsregel, medens Rigsraadets Dom naturligvis var paa Dansk, og det vilde være ejendommeligt, hvis en af Rigsraadet anvendt dansk Formulering af en tilsvarende Tankegang lod sig oversætte til en latinsk Sentens, uden at der gik en Del af dens Indhold tabt. Og forsaavidt angaar Formlen »Vi dømmes ham ikke . . .«, kan det med Sikkerhed kun siges, at Svaning maa have kendt denne Sætning, men om hans Kendskab til den hidrører fra Traditionen om Sagen mod Torben Oxe eller fra, at den har været anvendt i Ribe allerede i Svanings Tid, kan ikke afgøres. Hvis det sidste er Tilfældet, kan hans Anvendelse af den skyldes kunstneriske Grunde. Herfor taler ogsaa den Omstændighed, at den efter de foreliggende Oplysninger at dømme kun synes anvendt i Sager, hvor Forbrydelsen var utvivlsom i sin Egenskab af aabenbar Forbrydelse, eller fordi der forelaa Tilstaaelse, men hvis Torben Oxes Forbrydelse havde denne Karakter, vægrer man sig ved at antage, at Rigsraadet ikke blot skulde have gjort sig skyldig i en saa flagrant Krænkelse af Lov og Ret som at frifinde Torben Oxe for Kongens Tiltale i et Tilfælde, hvor hans Forhold direkte rantes af Lovens Ord, men tilmed gentagne Gange paaberaabe sig denne uretfærdige Dom i Klagepunkterne mod Kristiern II. Hvad der er sket, er formodentlig det, at Rigsraadet har frifundet Torben Oxe for at have ryddet Dyveke af Vejen, idet det ikke ansaa hans Skyld for bevist. Dette er jo ogsaa Rigsraadets egen Fremstilling af Sagen nogle faa Aar senere. Københavns Birketing er derimod kommet til det modsatte Resultat; men Sentensen »Vi dømmes ham ikke . . .«, der indicerer, at Tinget betragtede Forbrydelsen som notorisk, kan staa for Svanings egen Regning. Svanings Fremstilling bærer Præg af at være sammenarbejdet af de to Versioner af Traditionen om Grunden til Torben Oxes Død, og de ejendommeligt vage

Udtryk, i hvilke Processens Genstand omtales, lægger den Opfattelse nær, at Svaning i Virkeligheden ikke med Bestemthed har vidst, for hvilken Forbrydelse Torben Oxe blev dømt. Til at skjule dette Faktum var den neutrale Formel »Vi dømmes ham ikke . . .«, som Svaning kendte andetsteds fra, vel egnet, idet den tilsyneladende fremtraadte som en Domskonklusion, medens vi fra de Tilfælde, i hvilke den ses iøvrigt at være anvendt, ved, at den aldrig stod alene, men altid sluttede sig som Tillæg til den egentlige Domskonklusion, der angav, for hvilken Forbrydelse Forbryderen blev dømt. Derfor er det fuldt berettiget, naar Huitfeldt betegner denne Formel som en u-endeelig Dom, der hverken lod til eller fra; thi ud fra en juridisk Betragtning maatte en Dom betegnes som saadan, naar den ikke indeholdt nogen klar Konklusion.

Til Slut skal blot bemærkes, at naar Svaning oplyser, at aliquot rustici efter Befaling traadte ind i den Firkant, som dannedes af de fire Spyd, er dette en Fremgangsmaade, som svarer til den, der anvendtes, naar Nævninger skulde afgive deres Kendelse, hvilket er et yderligere Indicium for, at disse Bønder fra Solbjerg var et Nævn af den i Birkerettens § 2 omtalte Art. Hvis dette er Tilfældet, bliver det ogsaa forklarligt, at Rigsraadets Frifindelsesdom ikke var til Hinder for, at Torben Oxe blev fundet skyldig, idet det Nævnet paalagte Hverv var at skønne over, hvorvidt han efter de foreliggende Bevisligheder maatte anses for skyldig, medens Nævningerne sikkert hverken har været berettigede eller forpligtede til at tage den af Rigsraadet afsagte Dom i Betragtning ved deres Afgørelse. Fejlen laa deri, at de aldrig burde have været udmeldt, efter at Rigsraadet havde afsagt sin Dom i Sagen.

1) Om Romerrettens Anvendelse i Danmark efter Kong Valdemar den Andens Tid. Kbhvn. 1867, S. 26 f. - 2) Stig Juul: Fællig og Hovedlod. Kbhvn. 1940, S. 98 f. - 3) Om Torben Oxe overhovedet kunde dømmes efter Jyske Lov, er i sig selv tvivlsomt, idet Anvendelsen af Jyske Lov som Retskilde uden for Jylland vistnok i det hele tilhører en senere Tid. - 4) Rep. Nr. 12242. - 5) At Johan Oxe var mindre tilbøjelig til at vise sin Betalingsvilje i Gerning, fremgaar af et Brev til ham fra Frederik I af 24. Juli 1528, hvori denne beklager sig over gentagne Gange at have maattet rykke Johan Oxe og nu befaler ham omgaaende at betale, hvad han skylder Kongen. (Johan Oxes Privatarkiv i Rigsarkivet). - 6) Karakteristisk nok anvendes Formlen »Vi dømmes ham ikke . . .« ikke i den faa Dage senere paadømte Sag mod Tyvenes Hæler, uagtet denne havde aflagt Tilstaaelse; men Tinget indskrænker sig til at dømme ham i Kongens Naade og Unaade. (Ernst Normands Privatarkiv i Rigsarkivet). - 7) I en Afhandling »Tuleshøj« i Hist. Meddelelser om København, 6. Bind, S. 488 f. - 8) Torben Oxe var Arving efter Fru Cecilie Lunge, der vides at have ejet forskelligt Strøgods i Sokkelund Herred (Rep. Nr. 10835 23. Juli 1507).

Poul Colding

DE LOTHRINGSKE PRAKTIKKER MOD DANMARK I SYVÅRSKRIGENS FØRSTE ÅR

Der er nu hengået næsten 70 år, siden *Ludvig Daae* i sin afhandling: »Om Frederik II's paatænkte lothringske Giftermaal og om Danmarks Forhold til de Grumbachske Uroligheder«¹⁾ gjorde det første forsøg på at udrede samspillet mellem den fordrevne kong *Christiern II's* slægt — repræsenteret ved kongens yngste datter *Christine af Lothringen* — og de ligeledes detroniserede sachsiske *Ernestinere* i deres bestræbelser for at genvinde henholdsvis Danmark-Norges (og eventuelt også Sveriges) kroner og den sachsiske kurhat i kamp mod de ved svogerskab og interesser snævert forbundne *ynge Oldenborgere* i Danmark og *Albertinerne* i Kursachsen. I dette arbejde berører Daae også flere gange *Peder Oxes* forhold til hertuginde Christines og *Wilhelm v. Grumbachs* — Ernestinernes intime rådgivers — »praktikker«,²⁾ samtidens gængse betegnelse for de ofte fantastiske intriger og kupplaner, der var så karakteristiske for det 16. århundredes udenrigspolitik. Når bortses fra, at Daae skænkede *Friedrich Ortloffs* dengang nylig udkomne, lidet kritiske værk »Geschichte der Grumbachischen Händel« for megen tillid, står vi her overfor et for sin tid værdifuldt arbejde. Af ældre afhandlinger, der ligger vort emne nær, forsåvidt som der ydes bidrag til *Christine af Lothringens* og *Peder Oxes* historie i deres samvirkes år, må vi nævne *Fr. Krarups* med Daaes afhandling samtidige fremstilling af Frederik II's forskellige ægteskabsplaner, der fremkom som en anmeldelse af Chr. de Treschow: *Contributions to the history of queen Elizabeth* (London 1871).³⁾ Respekt aftvinger også *A. Heises* skildring af *Peder Oxes* virksomhed i landflygtighedsårene fra 1885.⁴⁾ Derimod sporer man i *Troels-Lunds* bog om *Peder Oxe* (1906) i forbavsende ringe grad noget selvstændigt studium af de i mellemtiden fremkomne historiske kildepublikationer (Kancelliets brevbøger, G. L. Wads udgave af Herluf Trolles og Birgitte Gjæes breve m. m.), som han påberåber sig i sit forord, og end mindre af

det i Rigsarkivet beroende utrykte stof. Den er — såvidt afsnittet om Peder Oxes landflygtighed angår — nærmest en art frihåndstegning efter de tre foregående mere udtalte førstehåndsarbejder. Den nævnte mere dunkle periode i Peder Oxes liv fik større tillokkelse for historikeren, da *Povl Engelstoft* i en anmeldelse af Troels-Lunds bog gjorde opmærksom på det betydningsfulde stof, der lå gemt i kardinal Granvellas breve⁵⁾ og endnu mere, da *Axel Linvald*⁶⁾ 1921 havde opdaget, at der i Haus- Hof- und Staatsarchiv i Wien fandtes rester af det gamle hertugelige lothringske arkiv, og deriblandt en pakke på 243 blade, som indeholdt oplysninger om Christine af Lothringens og Peder Oxes intriger mod Danmark, særlig fra året 1564, om Peder Oxes hjemkaldelse 1566 og de svensk-lothringske forbunds- og ægteskabsforhandlinger 1562 og 1565—66.⁷⁾ 1929 fandt forfatteren af nærværende afhandling andre rester af det hertugelige lothringske arkiv i manuskriptsamlingen i Bibliothèque Nationale i Paris, således pakker, der heldigt supplerede Linvalds fund, idet de franske arkivalier væsentlig hidrørte fra årene 1560—62 og 1566. Granvellas breve samt akterne fra Wien og Paris udgør nu hovedkilderne til de lothringske praktikkers historie. Det meste af det franske stof er udnyttet i min bog: *Studier i Danmarks politiske historie i slutningen af Christian III's og begyndelsen af Frederik II's tid* (1939),⁸⁾ hvor jeg har behandlet de lothringske praktikkers historie fra 1556, da Christine efter sin svoger kurfyrst Frederik af Pfalz's død overtog kravene på sin faders riger, til syvårskrigens udbrud 1563.

Imidlertid havde også svenske historikere taget spørgsmålet om de lothringske praktikker op. I *De nordiska rikena under Brömsebroförbundet* (1925)⁹⁾ har *Georg Landberg* på grundlag af nye arkivstudier i Sverige og Danmark været i stand til at foretage visse rettelselser i Daaes fremstilling, særlig af forholdet Sverige-Lothringen, uden at helhedsbilledet er blevet væsentlig ændret. Det er heller ikke sket i *Ingvar Anderssons* indgående specialundersøgelse: *Erik XIV och Lothringen* (1933);¹⁰⁾ det betydningsfulde nye i denne afhandling ligger ikke i synspunkterne, selvom det bør nævnes, at Andersson med god grund gør gældende, at det 16. århundredes praktikker ikke altid var nær så fantastiske, som de kan forekomme moderne mennesker. Forudsætningen for pludselige kups succes, hævder han, lå i tidens ufuldkomne forsvarssystem. Med en førsteklases hær og solide pengemidler kunde overraskende ting udrettes; som eksempel nævner han Frankrigs og andre magters erobringer i Italien i århundredets begyndelse.¹¹⁾ Det afgørende ved Anderssons arbejde er den store forøgelse af vor viden, som hans gennemgang af de af Linvald fundne Wienerakter har bragt. Afhandlingen er i første række

et bidrag til Sveriges ydre historie; en behandling af stoffet fra dansk synsvinkel er derfor næppe helt overflødig, selvom Andersson er kommet dybt ind i Peder Oxes virksomhed. Den her foreliggende afhandling vil følgelig optage tråden fra min ovenfor omtalte bog og begynde med Christine af Lothringens politik ved krigsudbrudet 1563.

I de foregående år havde *Christine* søgt udsoning med Danmark ved et ægteskab mellem hendes datter *Renata* og kong Frederik II, men under forhandlingerne indtaget en så tøvende og vigende holdning, at man fra dansk side tilsidst afbrød forhandlingerne — endda på en for hertuginde ærekrænkende måde (Frankfurt dec. 1562).¹²⁾ Trods sin naturlige forbitrelse herover havde Christine vist selvbeherskelse nok til ikke at indlade sig på Erik XIV's kort forinden fremsatte alliancetilbud.¹³⁾ Hun havde oven i købet i foråret og forsommeren 1563 gjort et forsøg på at genoptage forhandlingerne med Danmark om udsoning og ægteskab; men Frederik II fandt — sikkert med rette — ikke megen alvor i disse bestræbelser.¹⁴⁾ Også efter krigsudbrudet indtog Christine foreløbig en forsigtigt afventende holdning, skønt det ikke skortede på forslag fra arbejdsløse condottierer, der vidste midler til på nem og smertefri måde at spille Danmark i hænderne på Christine. Ja, *Wilh. v. Grumbach* kunde endda knap nok afvente krigens begyndelse. I et brev af 4. juni 1563 til en lothringsk personlighed (Peder Oxe?) tilbyder han omgående at rejse til Nancy for at forelægge en plan til Danmarks erobring for svenske penge, uden større fare eller omkostninger for Lothringen.¹⁵⁾ Henimod jul afgik der et lignende tilbud fra oberst *Wilh. v. Wallertum*, der i mange år havde været i Christian III's og Frederik II's tjeneste og derfor var godt kendt med danske forhold. Hvis sagen havde interesse, vilde obersten, der repræsenterede et helt selskab, for at undgå opsigt alene begive sig til Lothringen for nærmere at udvikle sine tanker for *Peder Oxe*, som lejetropførerne sædvanligt regnede med som ekspert i praktikker mod Danmark. Successen var sikker nok, hævdede han, takket være Danmarks pengemangel.¹⁶⁾

Om Peder Oxes interesse for praktikkerne mod Danmark i slutningen af 1563 taler også et brev fra den tyske adelsmand *Asmus von Hohendorff* til kurfyrst August af Sachsen. Hohendorff havde nylig været på besøg hos Erik XIV's svoger, grev *Edzard* af Ostfriesland, og der truffet sammen med udsendinge fra den svenske konge, en vis grev »*Schwaerthennsonn*«¹⁷⁾ og den berømte *Jöran Persson*, og fra hertugen af Lothringen, nemlig grev *Salm*¹⁸⁾ og *Peder Oxe*. De var ivrigt optagne af hvervninger og havde også tilbudt ham et »stateligt underhold«; men hans følelser for kongen af Danmark og hans

venner havde ikke tilladt ham at tage imod det; hvis derimod kurfyrst August vilde tage ham i sin tjeneste, vilde han fortælle alt, hvad han havde hørt i Ostfriesland.¹⁹⁾ Selvom vi her tydeligt nok står overfor en noget plumret kilde, tør man vel antage, at selve mødet har fundet sted; vanskeligheden ved at klare navnet på den første svenske forhandler borger næsten derfor. Sikkert er det imidlertid, at Peder Oxen i begyndelsen af 1564 havde en sammenkomst med *Grumbach* i Koburg.²⁰⁾ Disse to mænd havde uden tvivl let ved at forstå hinanden ud fra fælles skæbne og fælles had. Begge var de fordrevet fra deres hjemland af deres landsherre — for Grumbachs vedkommende bispen af Würzburg — der, som de følte det, mod al ret havde inddraget deres godser. På den anden side var Peder Oxen ikke mere noget brushoved. En kursachsisk spion, der i dec. 1563 havde været i Lothringen, fik det indtryk af personlige samtaler med Peder Oxen, at han ikke anså det for rådeligt at slå til i øjeblikket.²¹⁾

Peder Oxen søgte da også nu som før²²⁾ at muliggøre sin hjemvenden til Danmark ved mere venlige midler. Da planen om et forlig med kongen i forbindelse med et ægteskab mellem Frederik II og Renata af Lothringen²³⁾ strandede, genoptog han sin gamle taktik at formå mægtige fyrster til at intervenere for sig hos Frederik II. Kejser Ferdinands ældste søn, den romerske konge *Maximilian II*, der personlig kendte Frederik II fra dennes tronfølgetid, skrev allerede 17. jan. 1563 og påny 4. marts 1564 til kurfyrst August om at virke for, at Peder Oxen fik sine godser tilbage.²⁴⁾ I foråret 1564 skrev Maximilian direkte til Frederik II; men såvel denne som en samtidig fransk henvendelse blev afvist.²⁵⁾ Mens man tør gå ud fra, at Peder Oxen personlig står bagved de østrigske og franske forbønner, synes det navnlig at skyldes omsorg for Frederik II's interesser, når en anden af kongens ungdomsbekendte landgrev *Wilhelm af Hessen* ved samme tid anbefalede udsoning med den bortrømte statsmand. Landgreven gjorde gældende, at Peder Oxens hjemkaldelse vilde gøre Frederik II mere fortrolig med lothringsk politik og bringe mange praktikker til ophør. Når kongen ikke fulgte landgrevens råd, beror det på, at han følte sig nogenlunde tryk overfor Spanien og Frankrig, og uden økonomisk støtte fra en af disse stormagter kunde Lothringen ikke udrette noget alvorligt.²⁶⁾ Peder Oxen har næppe heller selv regnet med sikkert udbytte af de fyrstelige henvendelser; thi 3. febr. 1564 modtog han af en anden lothringsk råd *Alexander v. Braubach*²⁷⁾ en gård med tilhørende tiendeindtægter i landsbyen Wallerfangen ved Saarlouis i forlening for 12 år.²⁸⁾

Uden at have nærmere kendskab til den politiske forbindelse mellem Lothringen og Ernestinerne i Sachsen regnede både Frederik II og hans svoger

kurfyrsten med lothringsk-ernestinske praktikkens mulige existens. Takket være et efter tidens forhold godt efterretningsvæsen, hvis tråde navnlig løb sammen hos statholder *Henrik Rantzau* på Segeberg slot,²⁹⁾ kom man dog på sporet af en del, selvom man i stor udstrækning var henvist til løse rygter. I en relation af 13. okt. 1563³⁰⁾ beretter *Henrik Rantzau* om *Grumbachs* »zusamede reiten«; fra alle kanter modtager han meddelelse om, at *Grumbach* ikke alene agter at hjemsoge bisperne,³¹⁾ men at hans næste mål skal være et angreb på *Holsten*! I denne forbindelse kunde en hessisk efterretning om, at han stadig havde bud i *Lothringen*, nok synes foruroligende. *Henrik Rantzau* troede dog ikke på nogen virkelig fare. I efterårets og vinterens løb indkom der til den danske regering fra de forskellige sider fortsat meddelelser om troppesamlinger af de unge ernestinske *Weimar-hertuger Johan Friedrich* »der Mittlere« og *Johan Wilhelm* og andre tyske fyrster i forståelse med *Lothringen* og med *Weimar-hertugernes* lande som midtpunkt. Undertiden tales der om forbindelse mellem disse kredse og *Sverige*. Målet skulde være et overfald dels på *Danmark* sydfra gennem *Holsten*, dels på *Kursachsen*. Som den drivende kraft nævnes særlig *Grumbach*.³²⁾ I en samtale med den danske diplomat *Caspar Paselick* giver den gamle landgrev *Filip af Hessen*, der en tid — og med god grund — havde været mistænkt for forbindelse med *Lothringen*, følgende djærve udtryk for sit syn på den utrygge situation³³⁾: *Filip* forstår godt sin »sultne nabo«, hertug *Johan Friedrich*, der holder *Grumbach* hos sig. Han må bekende, at hvis man sådan havde taget lande og folk fra ham, vilde han heller ikke så let kunne glemme. *Grumbach* er »ein geschwinder man«. »Men kan einen haufen folcks bei einander bringen, ehr mans gewahr wirdt, vnd wirdt dem dinge ein ander name geben, darmit hath mans fur der thur ehe mans weiss, so kan men in den sachen mit gelde vill ausrichten; vnd sehen die hern auch oft nicht gern, das alle konnigreich ein konnigreich wehren, den es hath gott eim idern seinen theil zugeeignet.«

For at sikre sig imod de tyske eventyrere og intriganter søgte den danske regering strax ved krigens udbrud at tage de værste af dem i sin tjeneste. Man begyndte med grev *Johan af Hoya*, biskop af *Osnabrück*, der tidligere havde været optaget af lothringske praktikker, særlig rettet mod *Sverige*.³⁴⁾ Mod ganske ringe forpligtelser trådte han 2. juli 1563 i dansk tjeneste for den efter tidens forhold mægtige pension af 2000 dlr.³⁵⁾ Umiddelbart efter modtagelsen af *Henrik Rantzaus* advarende relation af 13. okt. gik man lige løs på *Grumbach* og hans ven *Ernst v. Mandelslohe*, som *Rantzau* også havde nævnt. De fik opfordring til at hverve knægte og ryttere for med dem aktivt at kunne gribe ind i krigen på dansk side til foråret; men de undskyldte sig begge med

diverse forhindringer.³⁶⁾ I foråret 1564 drøftede kongen og rigsråd *Holger Rosenkrantz*, om man ikke burde udstede bestallinger for begge de to unge Weimar-hertuger — Johan Friedrich havde endda gentagende selv andraget derom — men kongen turde dog ikke inlde sig på noget uden at spørge kurfyrst August, der formodentlig har haft betænkeligheder, siden der ikke kom noget ud af sagen.³⁷⁾

Imidlertid fastholdt *Christine af Lothringen* vinteren igennem — sikkert i overensstemmelse med Peder Oxe — sin forsigtige politik. Den 28. febr. 1564 skrev den østrigske grand bailli i Hagenau i Elsass friherre *Nicolas v. Pollweiler*, en mand, der stod både hertuginde Christine og kardinal *Granvella* nær, til kardinalen, at hertuginde ikke vilde inlde sig på en hende forelået praktik, men satte sin lid til krigen, der nok skulde udmatte både Danmark og Sverige, og især Danmark. Før man nåede så vidt, mente kardinalen, der ganske billigede hendes synsmåde, vilde kong Filip II nok komme til Nederlandene, og hertuginde skulde så anvende al sin overtalelseskunst, uden en sådan personlig påvirkning vilde hun næppe opnå noget hos kongen.³⁸⁾ Uheldigvis var det i de samme dage, at det nederlandske aristokrati under ledelse af den danskvenlige *Wilhelm af Oranien* styrtede den almægtige kardinal. På rejse sydpå til Besançon besøgte *Granvella* hertuginde af Lothringen. Og nu havde piben fået en anden lyd. Hertuginde var på den ene side besat af rædsel for, at franskmændene vilde benytte en barnedåb i den lothringske hertugfamilie i begyndelsen af maj — den unge hertug Carl III var under den franske besættelse af Lothringen (1552—59) blevet opdraget i Frankrig og gift med *Catharina af Medicis* datter — til en ny besættelse af landet støttet til misfornøjede indenfor den lothringske adel, der bl. a. ønskede en vis indflydelsesrig udlænding fjernet.³⁹⁾ Arvestrid med søsteren *Dorothea af Pfalz* forøgede kedsommelighederne.⁴⁰⁾ På den anden side var Christine nu desperat opsat på at slå til overfor Danmark. Den på denne tid såre omfattende *Granvella-Pollweilerske* brevveksling, der i særlig grad koncentrerer sig om Christines affærer, viser, at hertuginde i forårsmånederne befandt sig i en fortsat hysterisk ophidselsestilstand. Fra Frankrig truede ny landflygtighed eller tilsidesættelse; *Catharina* arbejdede med alle midler på at øge sin datters indflydelse på svigermoderens bekostning. Som redning fra al denne forsmædelse synes Christine med lidenskab at have klamret sig til sine gamle nordiske planer, måske vilde de bringe hendes slægt oprejsning og kaste den glans over hende selv, som hun, den nu godt 40 årige kvinde, altid havde attrået. Denne sindsstemning har gjort hende modtageligere for condottierernes lokketoner og forklarer vistnok i væsentlig grad omslaget i hendes nordiske politik; for

såvidt det kan ses, var der ikke i vinterens løb kommet særlig opmuntrende nyheder fra Danmark.⁴¹⁾ Man tør dog naturligvis ikke nægte, at der kan have ligget visse realiteter bag hendes hastværk, når hun 27. marts ikke mere vidste, om man kunde afvente Filip II's ankomst til Nederlandene, da chancerne for øjeblikket var så gode.⁴²⁾ Hun kendte dog næppe på dette tidspunkt den kupplan, som i de følgende måneder skulde sætte hendes sind i så stærk bevægelse, idet man vanskeligt kan tænke sig, at hun i sin iver for at vinde Granvella, og dermed måske kong Filip, kunde holde en sådan trumf tilbage.⁴³⁾ Det hjalp ikke, at kardinalen gjorde modforestillinger: at hertuginde let vilde kunne opnå en god erstatning (∴ for sin påståede ret til brudeudstyr som dansk prinsesse), når de tåbelige unge nordiske fyrster havde ødelagt hinanden, for, som Granvella skrev til kejser Ferdinand: »hun gør krav på det hele, skønt jeg ikke ved, hvordan det skulde kunne lykkes hende at få det uden meget stort besvær.«⁴⁴⁾ For Granvella var det afgørende, at madame de Lorraines planer ikke lod sig udføre uden nederlandsk hjælp, og fra den kant kunde man kun vente modstand, ganske særlig når Nederlænderne hørte, at han, den forhadte kardinal, var med i foretagendet; man måtte i hvert fald afvente kong Filips ankomst til Nederlandene.⁴⁵⁾

Sidst i april sendte Christine Pollweiler den plan, vi før hentydede til.⁴⁶⁾ Dens ophavsmand er lejetropføreren *Veit el. Fikke vom Berge*, der i lothringske randnoter til hans projekt kaldes »oberst«. Han var en brunsvigsk adelsmand, der allerede ønskede at træde i dansk tjeneste under Ditmarskerkrigen, men først fik bestalling som ritmester i febr. 1560. Hans tilknytning til Danmark blev kortvarig, han blev uvenner med Henrik Rantzau, under hvem hvervning og spiontjeneste sorterede, og allerede i sept. s. å. fik han sin afsked som følge af et sammenstød med kongens yndling Holger Rosenkrantz, som han skyldte nogle penge.⁴⁷⁾ Også han havde mistet sine godser, og han havde et pengemellemværende med domkapitlet i Bremen.⁴⁸⁾ Vi har med andre ord med et typisk eksemplar af de forgældede lykkeriddere at gøre, der byggede deres existens på udtænkning af praktikker og derved holdt hele Tyskland og store dele af det øvrige Europa i ånde. Det undrer derfor ikke, at han allerede 1564 havde tilknytning til Grumbachs kreds.⁴⁹⁾

Med udgangspunkt i Danmarks vanskelige indre og ydre situation, pengesnøden og krigen med Sverige, foreslog *Veit vom Berge* intet mindre end *Danmarks erobring*. Det skulde ske ved et pludseligt overfald sydfra gennem Holsten med støtte i *Hamburg*, hvor stemningen endnu var forbitret på Danmark som følge af de foregående års strid om kornstabelen på Elben,⁵⁰⁾ *Bremen*, hvis ærkebiskop før havde været Ditmarskens formelle overherre, samt *Dit-*

marskerne, der omtrent strax efter underkuelsen 1559 var kommet i forbindelse med Lothringen.⁵¹⁾ Ditmarsken skulde — med løfte om at få sine gamle friheder tilbage — forsyne hæren med levnedsmidler. Endvidere skulde man søge føling med *Sverige*, der samtidig med det Bergske indfald i Jylland skulde angribe Skåne, *Rusland* samt *paven* og de *gejstlige kurfyrster*, der kunde håbe på en katolsk restauration i Danmark. *Nederlandene* skulde vindes ved løfter om nedsættelse af den i de senere år stærkt forhøjede sundtold.⁵²⁾ Hertil slutter sig forskellige »ratschläge«, der indeholder ofte nøje udarbejdede detaljer i det planlagte angreb. Veit vom Berge henstiller til hertugindeens frie valgenten at foretage et pludseligt overfald på Danmarks forbundsfælle *Lübeck* — han anfører her karakteristisk nok Grumbachs overrumpling af Würzburg forrige efterår som et efterlignelsesværdigt forbillede — eller at plyndre det store pengemarked *Kieler omslag!* Men man skulde ikke nøjes dermed. Samme nat, som man bestemte til iværksættelse af et af disse to foretagender, skulde man med ditmarskisk hjælp forsøge et kup mod *Rendsborg* fæstning.

Med alt det fantastiske, der særlig ved første øjekast er over de Bergske planer, kan man ikke komme udenom, at man har en kyndig krigsmand for sig, der kender det terræn, han skal operere i, og bygger på erfaringer fra tidligere felttog; Veit vom Berge påberåber sig således ingen ringere end sin »nådigste herre« afdøde kurfyrst *Moritz af Sachsen*, der havde anvendt lignende metoder i kampen mod Karl V som dem, han nu foreslog.⁵³⁾ Han røber også, som man efter hans fortid kunde vente, et godt kendskab til de politiske forhold i Skandinavien og Nordtyskland. Det valgte tidspunkt måtte også siges at være heldigt, forsåvidt som Danmark kun havde ringe fremgang i krigen mod Sverige, og lejetropperne var vrangvillige, fordi man havde betalt dem med dårlig mønt. Hamburg og Ditmarsken var lige ildesindede og lå bekvemt for et angreb i Danmarks ryg. Derimod må man ikke forstå hans udtalelser om sundspærring derhen, at han havde kendskab til den (ganske kortvarige) lukning af Øresund i foråret 1564 — ordre desangående udgik først den 26. april — hans bemærkninger derom tager efter deres ordlyd klart sigte på fortiden, han tænker på sundspærringen under krigen med kejser Karl V 1543.⁵⁴⁾

Men selv om Veit vom Berges plan kunde forekomme hertuginde nok så tillokkende, kunde hun intet vove uden støtte fra en stormagt. I første række tænkte hun, hvis hele politik naturnodvendigt — af frygt for Frankrigs erobringsplaner — var habsburgsk orienteret, på Filip II. Derfor var det, at hun strax henvendte sig til Pollweiler.

Pollweiler blev dybt interesseret i Veit vom Berges plan — han læste den atter og atter, skrev han til hertuginde — og mente, at madame kunde få

stor nytte af den; men han havde dog visse indvendinger. Den ivrigt katolske bailli vilde ikke have noget maskepi med kalvinisterne i Bremen, og overfaldet på Lübeck fandt han uklogt som et brud på det hellige romerske riges fred, det vilde desuden ødelægge hertugindens forhold til Hansestæderne. Vigtigst var det dog, at han vilde have hertuginde til at vente, til krigen mellem Danmark og Sverige var forbi. Først når kongerne gensidig havde udmattet hinanden og derved gjort sig grundig forhadet af deres folk, skulde madame angribe. For at vinde Sverige vilde et ægteskab mellem hertugindens datter Dorothea og Erik XIV da være at anbefale. Pollweiler kunde godt tænke sig selv at lede felttoget i samarbejde med Veit vom Berge. Men eet var den gode plan, en anden ting dens heldige gennemførelse. Mange eventualiteter kunde ikke forudses. Madame måtte under alle omstændigheder opsøge Filip II, når han kom til Nederlandene, og se at vinde ham; gennem Filip skulde desuden kejseren overtales til i det mindste at se igennem fingre med angrebet på Danmark.⁵⁵⁾ Den 2. maj sendte Pollweiler en afskrift af Veit vom Berges plan og sit eget brev til Christine af Lothringen til Granvella.⁵⁶⁾ Kardinalen fandt ikke planen tilstrækkelig gennemtænkt, men sluttede sig forøvrigt ganske til Pollweilers synspunkter og betonedes, at der skulde store pengemidler til; men han anså det for øjeblikket for unyttigt at henvende sig til Filip II, og selv når kongen kom, vilde man støde på stærk modstand i Nederlandene, særlig fra prins Wilhelm.⁵⁷⁾

Det så i første omgang ud til, at hertuginde vilde rette sig efter de herrer. Endnu 24. maj kunde Pollweiler skrive til Granvella, at hertuginde helt underkastede sig hans — kardinalens — mening.⁵⁸⁾ Knap en uge efter havde hun — i det mindste tilsyneladende — påny skiftet sind. Pollweilers korrekter til Veit vom Berges plan blev ganske vist — som vi skal se — stærkt bestemmende for Christines politik i de følgende måneder. Blot vilde hun ikke vente. Det hænger vistnok sammen med, at der i maj indløb meddelelser fra Danmark om stærk spænding mellem kongen og adelen, der var forbitret over de tunge byrder, som krigen lagde på den, og over kongens forkærlighed for tyske venner som grev Günther af Schwarzburg. Da beretteren, der på mødrene side var af dansk slægt, endnu var i dansk tjeneste, havde han hørt folk sige, at man i hele riget ikke havde nogen mand, der under de vanskelige forhold kunde være til større nytte end den dybt forurettede Peder Oxe. Ved krigen's udbrud havde førende rigsråder talt om kongens afsættelse.⁵⁹⁾ Den 30. maj skrev hertuginde til Pollweiler, at chancerne nu var så gode, at man ikke måtte forspilde dem. Hun kunde ikke vente på kongens komme. Hvis blot Filip II vilde forstrække hende med 200.000 dlr., skulde hun såmænd ikke

sladre til Nederlænderne!⁶⁰) Nu er det højst rimeligt, at hertugindeens dristighed kun var et kvindeligt krigspuds, der kun skulde rive de træge herrer med; thi i den nedenfor omtalte instrux for Peder Oxen erklærede hun udtrykkeligt, at hun ikke vilde slå til, før krigen mellem Danmark og Sverige var forbi.

Men derfor kunde hun jo godt begynde en diplomatisk offensiv på nordfronten! Uden at oppebie svar fra Pollweiler og Granvella gik Christine da også i gang med sin anden politiske opgave, der var næsten lige så vigtig som hjælpen fra den spanske stormagt: at smede en alliance af alle Danmarks fjender i Skandinavien og Nordtyskland, og her viste *Peder Oxen* sig som den rette mand. Af lothringske randnoter i de Bergske akter ses det, at man på alle punkter betjente sig af hans viden om nordiske og nordtyske forhold. Efter en første instrux af 31. maj⁶¹) skulde han begynde sin diplomatiske rejse med et forsøg på at vinde Pollweiler for en hurtig iværksættelse af praktikkerne; men da Peder Oxen — ifølge notat i instruxens margen — fandt, at både dette besøg og et besøg hos hertugen af Kleve kunde opsættes til efter hans hjemkomst, blev der udarbejdet en ny instrux (af 7. juni),⁶²) der helt var efter hans ønske og iøvrigt ligesom den første overlod overmåde meget til hans personlige skøn. Peder Oxen skulde først opsøge Christines ven den nederlandske magnat greven af *Aremberg*, statholder i Overryssel, der i 1550'erne havde formidlet dansk-lothringske ægteskabsforhandlinger, og udspørge ham om danske forhold, diskutere alle problemerne med ham og høre hans mening om foretagendets gennemførlighed, alt imens han ikke måtte forsømme at ophidse ham ved at fortælle om de nyeste danske overgreb. På vejen til Aremberg skulde Peder Oxen i byen Deventer træffe *Johannes Vorthusen*,⁶³) »prévôt« der på stedet, som var mellemmand mellem Lothringen og Ditmarsken, og forhøre ham om Ditmarskernes stilling. Han skulde endvidere forhandle med *Veit vom Berge* og undersøge rigtigheden af hans oplysninger, søge føling med *Hamburgerne* og — hvad der var særlig vigtigt — vinde den gottorpske kansler, dr. *Adam Traziger*, ved en lothringsk pension.⁶⁴) Han skulde prøve at komme i forbindelse med den svenske kansler *Nils Gyllenstierna*, men ikke stille forslag, kun drøfte de emner, kansleren bragte på bane. Han skulde sende *Veit vom Berge* og en vis *Christoffer Müller*, der flere gange forekommer i disse akter, til Rostock for at hidse Danske og Svenske op imod hinanden, så fredskonferencen kunde strandes. Endelig anbefalede hertuginde Peder Oxen at samle alle medarbejderne og andre interesserede til en fælles konference.

Det er morsomt at iagttage, i hvor høj grad *Pollweilers* korrektiver til den Bergske plan har præget instruxen: Bremen og overfaldet på Lübeck er gledet ud, Sverige er kommet ind, hertuginde vil først angribe, når den nordiske krig

er forbi. Adskillige af Pollweilers betragtninger er råt gået over i instruxen med ligefrem verbaloverensstemmelse, fx. tanken om modsætningen mellem den gode plan i sig selv og dens heldige gennemførelse. Man fristes forøvrigt til at tro, at der har rådet uenighed mellem hertuginde og Peder Oxe i vurderingen af Pollweiler, idet Peder Oxe heller ikke siden følte nogen trang til at komme i personlig kontakt med ham; Pollweiler ventede hele efteråret for-gæves på Peder Oxes besøg.

Pollweiler følte sig naturligt nok ilde berørt af Christines brev af 30. maj. Han var overbevist om, at Granvella ikke lod sig rokke i sit standpunkt, særlig af hensyn til Nederlandene.⁶⁵⁾ Det nyttede heller ikke, at hertuginde eller hendes råder fortsat trængte på for at få de 200.000 dlr., skønt man førte de bedst tænkelige argumenter i marken som mulighed for katolsk restauration i Danmark. Kardinalen kunde nok beklage, at ophidselsen i den danske adel ikke blev udnyttet, man kunde måske risikere, at den jog Frederik II væk og valgte en anden konge, og så vilde der ikke mere være nogen jordbund for Peder Oxes praktikker, men det fik ikke hjælpe.⁶⁶⁾ Udover vanskelighederne med Nederlandene vidste Granvella også, at kejser *Ferdinand I*, som han efter sit besøg i Nancy havde underrettet om hertuginde planer, nu — som tidligere⁶⁷⁾ — stillede sig yderst uvilligt og betragtede sin niece som en kedelig urostifter.⁶⁸⁾ Kejseren følte sig også frastødt af hendes forsøg på ved forhandling med Rom at sikre Lothringens indflydelse i bispedømmet *Toul*, og Granvella tvivlede om hendes ret, når hun vilde bestride Frankrigs lenshøjhed over det lothringske *Bar*.⁶⁹⁾

Afgørende for begivenhedernes videre udvikling blev det, at Christine o. 1. juli blev farlig syg; først o. 1. sept. anså lægerne hende for at være udenfor fare; men i nov. kom der et tilbagefald, så man ventede hendes død hver time.⁷⁰⁾ Der var jo også slidt hårdt på hendes nerver. Ængstelsen for Frankrig havde ganske vist nogenlunde sat sig efter barnedåben, der ikke havde bragt den ventede militære besættelse, men tværtimod i det ydre var forløbet i fuld harmoni.⁷¹⁾ Sygdommen lammede Christines energi, og allerede 2. juli lod hun sin seglbevarer og ledende råd *Jean de Silliers* skrive til Pollweiler, at hun havde bestemt sig til at opsætte det hele det til trods, at *Ditmarskerne* havde sendt en mand til Lothringen med besked om, at de var klar til oprør og rede til at hylde hertuginde som deres arvefyrstinde.⁷²⁾ Også i et efterfølgende brev af 11. juli søgte Silliers svagt at holde Pollweiler og kardinalen til ilden ved tanken om de stakkels Ditmarskere, som man nu havde holdt hen i tre år. Men Lothringen kunde nu fås for billigt køb: man vilde være tilfreds, når Filip II bare vilde *kautjonere* for de 200.000 dlr. Spanien og Nederlandene

skulde så få stor fordel af madames regimente i Danmark.⁷³) Mens den lothringske klejnmodighed virkede til, at Pollweiler, der jo havde håbet at komme til at spille en hovedrolle ved udførelsen af de lothringske praktikker, kom til at se lysere på tingene, meldte Granvella sig ved et brev af 26. juli fuldstændigt fra, han vilde ikke have mere at gøre med sagen.⁷⁴)

Imidlertid var de første breve indløbet fra *Peder Oxe*. Ret meget turde han dog af hensyn til tidens usikre forhold ikke betro pennen, skønt han skrev de vigtigste sted- og personnavne, bl. a. sit eget, med chiffre. Først sidst i august eller måske endda ikke før end ved hans hjemkomst ca. 1. sept. fik man ordentlig besked i Nancy gennem to udførlige indberetninger.⁷⁵)

Den 23. juni kom Peder Oxe til Deventer, hvorfra han med enkelte afstikkere til greven af Arembergs slot i de kommende to måneder ledede sit diplomatiske felttog. *Vorthusen* kunde fortælle ham, at Ditmarskerne var så ivrige, at de allerede havde sendt en repræsentant til hertuginde. *Aremberg* var i første øjeblik lidt kølig, men blev snart stærkt interesseret både i det ditmarskiske spørgsmål og et tilbud fra hertug *Frants af Lauenburg*, enkedronning Dorothea af Danmarks broder, om militær bistand, og sendte selv i sin iver, som Peder Oxe havde gjort, en pålidelig mand til Danmark for at spionere. Silliers turde imidlertid ikke indlade sig på noget, så længe hertuginde var syg. Peder Oxe måtte holde igen på Ditmarskerne og intet afgøre med hertug Frants. Den første opgave var meget vanskelig; thi Ditmarskerne fandt, at Lothringerne holdt dem for nar, og Peder Oxe fik dem kun beroliget med et løfte på hertugindeens vegne om befrielse den følgende sommer. Men Peder Oxe lod sig ikke slå ned af modløsheden i Nancy. Da han havde hørt, at *Nils Gyllenstierna* var i Rostock, hvor repræsentanter for Danmark og de næglende stater forgæves ventede på de svenske delegerede til det af kejseren ansatte fredsmøde,⁷⁶) sendte han efter Arembergs råd *Vorthusen* til konferencebyen med instrux til at indlede forhandlinger med den svenske kansler; han skulde — tilsyneladende ganske for Peder Oxes og egen regning — søge at få Gyllenstierna til at virke for en svensk-lothringsk tilnærmelse, også i den skjulte hensigt at få Svenskerne til at fortsætte krigen. Henimod midten af juli indfandt endelig *Veit vom Berge* sig i Deventer. Obersten, der stadig var gnistrende fuld af ideer, kom fra Rostock, men havde ikke kunnet komme i forbindelse med Traziger. Efter aftale med Peder Oxe begav Veit vom Berge sig strax tilbage til Rostock, hvor han indtraf 24. juli, med følgende opgaver: 1. Han skulde se at skaffe udvej for et dansk pas for *Nils Gyllenstierna* eller sig selv til en rejse til Sverige med det officielle formål at fremskynde de svenske forhandlers ankomst til Rostock; men i stedet skulde man så fortælle

kong Erik om Frederik II's indrepolitiske vanskeligheder for at få ham til at opgive fredsslutningen. Peder Oxen havde haft udbytterige forhandlinger med danske adelsmænd og vidste god besked om gnidninger mellem kong Frederik og hans tyske oberster. 2. Desuden skulde Veit vom Berge søge at skaffe sig adgang til marsken *Otte Krumpen*, der var medlem af den danske delegation. Når Peder Oxen vovede en henvendelse til ham, beror det sikkert på viden om, at den gamle mand af kongen havde måttet døje hånlige ord, fordi han ikke mere gjorde fyldest som marsk.⁷⁷⁾ Obersten skulde også betegnende nok søge at vinde hr. Otte for det lothringske hus's tronbestigelse i Danmark. Han skulde fortælle ham, at Peder Oxen nærede sådanne ønsker ud fra sin kærlighed til fædrelandet og »de gamle privilegier og friheder«. 3. Obersten skulde endvidere gøre et nyt forsøg på at få dr. *Traziger* i tale, for at han ved et møde med Peder Oxen kunde komme i lothringsk tjeneste. 4. Endelig skulde han sørge for, at *Christoffer Müller* blev sendt til Danmark for at spionere.

Veit vom Berges anden og tredie opgave mislykkedes totalt — han fik ikke Otte Krumpen i tale, da han ikke, som marsken ønskede, turde begive sig til den danske delegations herberge i forståelig frygt for at møde sin gamle fjende Henrik Rantzau og Holger Rosenkrantz's broder Jørgen; og dr. *Traziger* var ikke i Lauenburg, som man havde håbet, men sad utilnærmelig på Gottorp. Derimod blev Vorthusens og Veit vom Berges forhandlinger med Gyllenstierna optakten til den svensk-lothringske tilnærmelse, der skulde blive et hovedemne for Christines politik i det følgende år.⁷⁸⁾ Endelig kunde de lothringske forhandlere med glæde notere sig den kendsgerning, at fredskonferencen mislykkedes, selv om det næppe egentlig var deres skyld.

Efter en sidste konference med Aremberg om den nye situation modtog Peder Oxen i Deventer *to danske borgere* fra Ribe og København. De fortalte om den i alle kredse — lige fra rigsrådet ned til bønderne — herskende misfornøjelse og sagde, at en fremmed hær vilde få tilslutning af et dansk oprør. Med dette gode indtryk forlod Peder Oxen omkring midten af august Deventer for efter et kort ophold i Antwerpen at begive sig hjem til Lothringen, hvor han synes at være tilstede 2. sept.⁷⁹⁾

Man vil muligt have undret sig over ikke at møde *Grumbach* og hans fæller i de lothringske praktikker i sommeren 1564; men de forekommer faktisk ikke i akterne fra Peder Oxes rejse, hvad der vel må betyde, at man ikke har ønsket at inddrage dem på foretagendets mere forberedende stadium.⁸⁰⁾

Efter Peder Oxes tilbagekomst til Lothringen fulgte rimeligt nok en periode med mindre aktivitet. Mens man afventede resultatet af Nils Gyllenstiernas forhandlinger med Erik XIV, slap man dog ikke taget i Pollweiler og

Granvella; de to herrer kunde måske senere blive til nytte. Trekanten *Silliers-Pollweiler-Granvella* fortsatte altså brevvekslingen, og fra lothringsk side veg man ikke tilbage for sensationer, der var egnede til at holde den svage ild vedlige. Allerede 4. sept. kunde Pollweiler fortælle kardinalen, at man i Lothringen ventede en svensk gesandt med stort følge.⁸¹⁾ Men endnu langt mere chokerende måtte det være for de to habsburgske partigængere snart efter at få meddelelse om, at *Catharina af Medici* havde sendt et ilbud til Christine med tilbud om at forhandle »les affaires de Dannemarçq par une voye ou par aultre« til fordel for hende og hendes søn hertugen, bilagt med klare antydninger af Silliers om muligheden af en nyorientering i lothringsk politik!⁸²⁾ Det lykkedes dog ikke at bluffe en gammel ræv som Granvella, han havde ikke megen tro til, at Christine skulde vove at lytte til de franske sirener; men han blev nu pludselig af den mening, at kong Filip godt kunde tage pengene til Lothringen i Spanien uden at spørge nogen; selv gjorde han dog ikke mine til at opgive sin passivitet.⁸³⁾ Det var der heller ingen grund til; thi af Silliers' referat til Pollweiler af det lothringske svar til Frankrig ser man tydeligt, hvilke »veje« Catharina havde tænkt på. Christine havde erklæret, at hun stadig var rede til forsoning med Frederik II, forudsat det kunde ske med ære.⁸⁴⁾ Catharinas henvendelse har altså bl. a. været et led i den nordiske fredspolitik, som Frankrig så ihærdigt drev på med gennem residenten i København *Charles Dançay*. Imidlertid havde man i Lothringen fundet en mere original udvej for at skaffe penge end at låne hos Filip II. I oktober kom der en mand til Lothringen, der tilbød at røve en sum på 600.000 drl., som kurfyrst August vilde låne sin svoger kongen af Danmark. Bemeldte herre vilde — for at skåne madames rygte — udføre dåden i den svenske konges navn. Christine vilde gerne høre Pollweilers mening. Silliers syntes egentlig ikke om forretningen, han kunde kun tænke sig at indlade sig på den, hvis man derved kunde tilføje fjenden et »stokkeslag« og skaffe Lothringen en tilsvarende fordel; men han anså det for ganske sandsynligt, at Danmark vilde anvende pengene mod Lothringen, altså var det nok rigtigst, at man forsøgte.⁸⁵⁾ Pollweiler fandt planen udmærket; dog måtte overfaldet ske på dansk grund, da man måtte undgå et brud på det hellige romerske riges landefred!⁸⁶⁾ Kardinalen indrømmede, at det var en smuk sum, men tvivlede på planens gennemførlighed, og lykkedes kuppet, vilde det give anledning til slemme forviklinger.⁸⁷⁾ Silliers instruerede røveren i henhold til Pollweilers råd;⁸⁸⁾ men mere hører vi ikke om sagen.

Den 14. dec. 1564 modtog hertuginde Christine en svensk indbydelse til forhandling, der tog sit udgangspunkt i de samtaler, som Peder Oxes med-

arbejdere Veit vom Berge og Vorthusen havde haft med Nils Gyllenstierna i Rostock den foregående sommer. Dermed trådte de lothringske praktikker ind i den udpræget svenske fase, som allerede er tilstrækkelig gennemforsket.⁸⁹⁾

Med *Christine af Lothringen* og *Peder Ox*e som medier har det været hensigten at kaste strejflys over træk, der har været karakteristiske for det 16. århundredes politiske fysiognomi. Christiern II's datter viser sig som et mere kompliceret menneske, stærkt anlagt for det fantastiske, men alligevel beregnende og underfundig, ubændig i sin livs- og magthunger, men dog vaklende og svag i sin frygt for tidens utrygge vilkår.⁹⁰⁾ Let forståeligt, at hun kunde føle sig tiltrukket af en rådgiver af Peder Oxes type. Peder Ox synes trods alt at have været en harmonisk natur, der uden mange skrupler har været fast forankret i troen på sin ret. Den stærke trods i henvendelserne til Frederik II i tiden nærmest efter hans fald peger absolut i den retning.⁹¹⁾ Efterhånden er han åbenbart kommet til at føle sig som forkæmper for adelens »gamle privilegier og friheder« (jfr. s. 75), hvad der nok har lånt ham sin del af kraften til praktikkerne mod Danmark. Med sin hensynsløse drift til fuld livs- og magtudfoldelse på den bredeste front har han været fri for alt fantasteri. Veit vom Berges fantastiske plan blev betegnende nok i Peder Oxes hænder til et godt stykke realitetspolitik, indrømmet at han har fået en del af tankerne fra Pollweiler. Peder Ox så klart, hvad der var brugbart. Med kombinationen: Hamburg-Ditmarsken-Lauenburg i tilknytning til Sverige, som også havde foresvævet Nils Gyllenstierna,⁹²⁾ foregriber han det næste århundredes svenske politik. Med den største omsigt prøvede Peder Ox alle veje, der kunde føre til målet: hans hjemvenden til Danmark; men i erkendelse af vanskelighederne udbyggede han midt under disse bestræbelser sin fremtid i Lothringen ved gods køb ved Saarlouis og Lunéville så sent som i 1564 og 1565;⁹³⁾ livet skulde jo under alle omstændigheder leves. Mens Christine af Lothringens rige vitalitet forbrændte i politiske drømmerier, fordi hun aldrig vovede springet ud i handling, blev landflygtighedsårenes hårde vilkår for Peder Ox en skole i dristig og dog besindig udnyttelse af alle muligheder, de modnede ham — hvad man end moralsk kan indvende mod ham — til hans største gerning, hans indsats for krigens lykkelige afslutning og Danmarks påfølgende genrejsning.

¹⁾ Norsk Hist. Tidsskr. II, 1872, s. 46—110. — ²⁾ Anf. st., s. 87 f. — ³⁾ Hist. Tidsskr. 4. rk. II, s. 900—936. — ⁴⁾ Hist. Tidsskr. 5. rk. V, s. 356—369. — ⁵⁾ Hist. Tidsskr. 8. rk. I, s. 307—324. — ⁶⁾ Notits i Hist. Tidsskr. 9. rk. II, s. 337 f. — ⁷⁾ HHSA. Lothringisches Hausarchiv I, Ab-

teilung D 1 (Mariages), Tome 37: Akten über die Rechte der Christine von Dänemark 1560—70, nedenfor citeret som: Rechte der Christine v. Dänem. - ⁸⁾ Nedenfor citeret som *Colding*: SDPH., - ⁹⁾ S. 281—295. - ¹⁰⁾ Scandia VI, s. 23—62. - ¹¹⁾ Anf. st., s. 31 f. - ¹²⁾ *Colding*: SDPH., s. 444 ff. - ¹³⁾ Smst. s. 448, *Ingvar Andersson*: Anf. st., s. 26 f. - ¹⁴⁾ Ausl. Reg. Breve fra Fr. II t. kurfyrst August og Henrik d. Yngre af Brunsvig 1/7 1563. — Det fremgår af et brev fra Frederik II til Henrik Rantzau af 17. sept. (Inl. Reg.), at sidstnævnte nylig var hjemkommen fra en rejse til Nederlandene, hvor han havde været i forbindelse med greven af *Aremberg*, der før ligesom Henrik Rantzau havde fungeret som mellemmand mellem hertuginde af Lothringen og den danske konge. Måske er greven en af de »hohe personen«, der ifølge Frederik II's brev til August havde fremsat nye lothringske forslag. - ¹⁵⁾ Brevet findes i manuskriptsamlingen i Bibliothèque Nationale i Paris (i det følgende forkortet til BN.), collection de Lorraine, nr. 29, fol. 68. Brevet foreligger i fransk oversættelse. Både de i Wien og Paris fundne rester af det lothringske kancelli viser det nemlig som gældende praksis, at tyske breve, der skulde forelægges hertuginde, blev oversat til fransk. Undertiden kan oversættelsernes rigtighed kontrolleres, idet originalerne i nogle tilfælde er bevarede og koncepter eller kopier i andre tilfælde foreligger i brevudstederens arkiv (jf. *Colding*: SDPH., s. 351 f.). I de oversatte aktstykker mangler desværre ofte både brevskriverens og adressatens navne, således også her; men da brevet er dateret Hellingen, et af Grumbachs godser (jf. *Fr. Ortloff*: Geschichte der Grumbachischen Händel I, s. 271), kan der ikke være tvivl om forfatteren. Grumbach stod allerede de foregående år i korrespondance med Peder Oxe (*Colding*: SDPH., s. 357, 417 f., 428). - ¹⁶⁾ BN. Collection de Lorraine nr. 29, fol. 79. Fransk uddrag af brev dat. 22. dec. 1563. *Wallertum* var blevet afskediget af dansk tjeneste omkring nytår 1562. *Colding*: SDPH., s. 188. - ¹⁷⁾ Meningen er formodentlig »Svantesson«. Der vil da være tale om grev Svante Stures ældste søn, den bekendte *Nils Sture* (1543—67), der tidligt var yndet af Erik XIV og kun 18 år gammel var blevet betroet en vigtig sendelse til dronning Elisabeth. 1566 førte han forhandlingerne om ægteskab mellem Erik XIV og Renata af Lothringen. Jf. *Ingvar Andersson*: Anf. st., s. 57 f. - ¹⁸⁾ En lothringsk råd, en greve af *Salm*, optræder senere ofte i Peder Oxes omgivelser i Lothringen. Jf. også *Colding*: SDPH., s. 427, 432. - ¹⁹⁾ Sachsen A I, nr. 6, breve fra kurf. Aug. t. Fr. II 1558—63, bilag t. breve fra kurf. Aug. 1561—63 (usikre). Originalbrev, dat. Brunsvig 17/11 1563. - ²⁰⁾ *Daae*: Anf. st., s. 102. *Ortloff*: Anf. skr. II, s. 65 f. - ²¹⁾ Lothringen A II, akter o. dokum. vedr. d. polit. forh. t. Lothringen, »bericht einer vertraulichen person« til kurf. Aug. af 13/1 1564. - ²²⁾ *Colding*: SDPH., s. 350 f. - ²³⁾ Smst. s. 417, 439, 451. - ²⁴⁾ Kong Maximilians kopibog for året 1564 i Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen XXXI, 1864, s. 197 f. - ²⁵⁾ Ausl. Reg. Fr. II t. kurf. Aug. 3/5 1564. - ²⁶⁾ Ausl. Reg. Fr. II t. kurf. Aug. 18/5, t. landgr. Wilh. 8/6 1564. Hessen A I, brevveksl. mellem fyrstehusene 1558—1655, 1675—76. Wilh. t. Fr. II 27/6 1564. *Wilhelm* siger udtrykkeligt i det sidste brev, at han ikke havde noget personligt kendskab til Peder Oxe. - ²⁷⁾ Om ham se *Colding*: SDPH., s. 337 f., 364 ff. - Peder Oxes arkiv F. Jf. *Ryge*: Peder Oxe, s. 185. - ²⁸⁾ *Colding*: SDPH., s. 110 f. - ²⁹⁾ TKIA. Henrik Rantzaus relationer 1555—64. — Relationen savner årstal; men at den er fra 1563 fremgår med sikkerhed af sammenhængen. - ³⁰⁾ 4. okt. havde *Grumbach* allerede overfaldet sine gamle fjender, prælaterne i Würzburg, og tvunget dem til et ydmygende forlig. *Ortloff*: Anf. skr. I, s. 402—424. *Daae*: Anf. st., s. 101. - ³¹⁾ Vi kan som eksempler henvise til følgende akter: Breve fra Hans d. Ældre t. Fr. II 1559—80. Brev af 21/10 1563. DK. Regeringsrådernes korrespondance 1563—70. Simon Richert t. Johan Friis 16/11 1563. Ausl. Reg. Fr. II t. kurf. Aug. 4/1 1564. Om *Simon Richert*, en borger

i Rostock, der var i dansk sold, se Kanc. brev. 1561—65, s. 340, 581. - ³³) Hessen A II, nr. 17, akter o. dokum. vedr. d. polit. forh. t. Hessen 1528—64. Casp. Paselick t. Fr. II, dat. Kassel 13/2 1564. — At landgreven tidligere — modsat sin søn Wilhelm — virkelig havde indladt sig med Lothringen fremgår af et brev fra den lothringske råd baron *de Silliers* til Granvellas fortrolige ven Nicolas Pollweiler (se ndfr.) af 23. sept. 1564. Papiers d'état du cardinal de Granvelle, publ. par Weiss (ndfr. citeret som *Granvella*), VIII, s. 348. - ³⁴) *Colding*: SDPH., s. 301, 364, 366. - ³⁵) TKIA. Bestallingsregistrant 1555—73, p. 178 f. Ny bestalling 1564. Smst. p. 192. - ³⁶) *Ortloff*: Anf. skr. I, s. 450. *Daae*: Anf. st., s. 100 f. Indkomne breve til Ty. kanc. 1559—65. Ernst v. Mandelslohe t. Fr. II 22/11, Grumbach t. Fr. II 26/11 1563. — *Mandelslohe* nød på dette tidspunkt lothringsk pension (Lothringen A II, Akter o. dokum. vedr. d. polit. forh. t. Lothringen. E. v. M. t. Peder Oxe 23/5 1564), Grumbach gjorde det i hvert fald senere, idet vi hører, at hans pension var forfalden til udbetaling i julen 1565 (smst. udat. originalbrev fra Peder Oxe t. Grumbachs søn Kunz v. G.). - ³⁷) *Inl. Reg.* Fr. II t. Holger Rosenkrantz 10/4 1564. Bestallingsregistrant 1555—73. Konc. t. bestalling for hertug Johan Wilhelm af 21/5 1564 med bemærkninger med Caspar Paselicks hånd. - ³⁸) *Granvella* VII, s. 394 f. - ³⁹) Smst. VII, s. 403 f., 438 ff., 442 f., 460, 463 ff., 468 f., 486 ff., 511, 518, 524 f., 533 ff., 544. — Den forestående barnedåb samlede tidligt videre kredses opmærksomhed om sig. Allerede 28. dec. 1563 skriver *Wilhelm af Oranien* til Frederik II, at han havde hørt, at den franske konge vilde optræde med et følge af 6000 schweizere, 3000 ryttere og nogle fænniker fodfolk! Han tvivlede på, om dette store følge vilde være velkomment i Lothringen (Nederlandene A I, nr. 1, breve fra Wilh. af Oranien m. fl. til danske konger m. v. 1556, 1560—1625). Også den engelske gesandt i Paris *Throckmorton* beskæftigede sig med den lothringske barnedåb (*Calendar of State Papers, Foreign Series*, 1564—65, s. 121, 128 f., 131). — Desværre kan jeg ikke oplyse, hvem den af Granvella omtalte forhadte fremmede er. - ⁴⁰) Maximilian II's kopibog. Archiv f. Kunde österreichischer Geschichts-Quellen XXXI, 1864, s. 212. - ⁴¹) I BN. collection de Lorraine nr. 29, fol. 72, findes der dog en »Zeitung«, dat. Magdeburg 4/11 1563, der på grundlag af en dansk adelsmands beretning fortæller om pengenød og ulmende oprør. Jf. Wallertums ovfr. omtalte beretning. - ⁴²) *Granvella* VII, s. 459. — Det er muligt, men ikke sandsynligt, at det urigtige rygte, at den danske udsending dr. jur. *Albert Knoppert* havde stillet det nederlandske statsråd en sundspærring i udsigt, kan have øvet indflydelse på hendes holdning. Pollweiler fortæller først rygtet til Granvella 2. maj; men kardinalen dementerer det: nok havde Knoppert optrådt med fasthed, men en sådan uforsømmethed havde han dog ikke budt Nederlandene. *Granvella* VII, s. 559, 643. - ⁴³) Pollweiler modtog først den nævnte plan o. l. maj og videresendte den 2. maj til kardinalen (*Granvella* VII, s. 558); den Granvella tilsendte afskrift med senere bemærkninger af planens ophavsmand er trykt i *Granvella* VII, s. 560—79. - ⁴⁴) Smst. VII, s. 465. - ⁴⁵) Smst. VII, s. 461 f., 548. - ⁴⁶) Foruden i Granvellas papirer (jf. note 43) findes planen i Rechte der Christine v. Dänem. fol. 115—21 og 145—52 og de senere bemærkninger fol. 72—79 og 121—26, dels på tysk og dels i fransk oversættelse. - ⁴⁷) Bestallingsregistr. 1555—73, p. 121, 147. Indkomne breve t. Ty. kanc. 1559—65. Veit v. B. t. Fr. II 7/2 1560. *Ausl. Reg.* Fr. II t. Veit v. B. 22/2 1560, Fr. II's klage på Holger Rosenkrantz's vegne over Veit v. B. t. hertugerne Henrik og Wilhelm af Brunsvig og Lüneburg 21/2 1560. Rechte der Christine v. Dänem. fol. 206. - ⁴⁸) Rechte der Christine v. Dänem. fol. 145, 204 f. Sidstnævnte citat er fra et brev fra Veit vom Berge t. Peder Oxe fra o. l. aug. 1564. Brevet savner både adressat og underskrift; men begge navnene er påført i en fransk oversættelse af brevet, smst. fol. 66 v.

- ⁴⁰) *Ingvar Andersson*: Anf. st., s. 29 f. - ⁵⁰) *Jf. Colding*: SDPH., s. 403 ff. - ⁵¹) Smst., s. 338, 366, 419 f. *Ingvar Andersson*: Anf. st., s. 33. - ⁵²) *Jf. Colding*: SDPH., s. 320—26, 387 f., 392—98. - ⁵³) *Rechte der Christine v. Dänem.*, fol. 78. - ⁵⁴) Smst., fol. 119. Kanc. brev. 1561—65, s. 431. *Jf. Troels-Lund*: Peder Oxe, s. 120. *Ingvar Anderssons* fremstilling (anf. st., s. 28, jf. s. 34) synes mig her ikke helt klar. - ⁵⁵) *Granvella* VII, s. 579—88. - ⁵⁶) Smst. VII, s. 558. - ⁵⁷) Smst. VII, s. 640 ff. - ⁵⁸) Smst. VII, s. 659. - ⁵⁹) Smst. VII, s. 623—29. — Breve i *Mogens Gyldenstiernes* arkiv viser tydeligt modsætningen mellem danske adelsmænd og tyske officerer i 1564, og fra sommeren d. å. fornemmes der stærk uvilje mod grev Günther i visse regeringskredse, der heller ikke afholdt sig fra en mere skjult kritik af Frederik II; det gælder måske særlig øverstesekretæren i Danske kancelli *Hans Skovgaard*, der stadig fulgte kongen (*E. Marquard*: Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre II, 1936, s. 283 f., 285 f., 355, 361 f., 363 ff., 385 ff., 431 f., 472 f.). Også *Granvella* er kendt med disse forhold (*Granvelka* VIII, s. 73). - ⁶⁰) *Granvella* VII, s. 674. - ⁶¹) *Rechte der Christine v. Dänem.*, fol. 45—54. - ⁶²) Smst., fol. 159—65. - ⁶³) J. V. stammede fra Zutphen i Geldern, var en tid kannik i Utrecht. En ven af ham kanniken *Andrieu*, der opholdt sig i Lübeck og derfra stod i forbindelse med den danske kansler *Johan Friis*, tilbød på et vist tidspunkt hertugen af Lothringen at være til tjeneste med gode oplysninger. BN. Collection de Lorraine nr. 29, fol. 89. Udat. optegnelse på fransk. - ⁶⁴) En bestalling for A. T. som lothringisk råd ligger i fuldgyldig form i hertugindens arkiv. *Rechte der Christine v. Dänem.* fol. 49. — Måske hænger den særlige interesse for Traziger sammen med den kendsgerning, at han — i hvert fald før nov. 1564 — havde ladet sig engagere som lauenburgsk råd uden at opgive sin stilling som gottorpsk kansler. Om hertug *Frants af Lauenburgs* interesse for praktikkerne skal vi snart høre. *Allgem. deutsche Biographie* XXXVIII, 1894, s. 502 f. - ⁶⁵) *Granvella* VIII, s. 32 f. - ⁶⁶) Smst. VIII, s. 64 ff., 67 ff., 120 ff. - ⁶⁷) *Jf. Colding*: SDPH., s. 360 f. - ⁶⁸) *Granvella* VII, s. 635 f., VIII, s. 30. - ⁶⁹) Smst. VII, s. 670 f., VIII, s. 30, 45, 66 f. - ⁷⁰) *Julia Cartwright*: Christina of Denmark, s. 477. *Granvella* VIII, s. 300, 347, 354, 491, 511. *Rechte der Christine v. Dänem.* fol. 85 (brev fra Peder Oxe til baron de Silliers, dat. Deventer 10/7 1564). - ⁷¹) *Julia Cartwright*: Anf. skr., s. 476. *Jf. Granvella* VII, s. 619 f., 630, 637, 644, VIII, s. 114. - ⁷²) Smst. VIII, s. 109 f. — Denne Ditmarsker hed ifølge Peder Oxes indberetning *Hans von Lunden*. *Rechte der Christine v. Dänem.* fol. 55. - ⁷³) *Granvella* VIII, s. 139 f. - ⁷⁴) Smst. VIII, s. 129 f., 172 ff. - ⁷⁵) Materialet vedrørende Peder Oxes mission består — ved siden af de ovenfor omtalte instruktioner — i hovedsagen af følgende aktstykker, der alle foreligger i *Rechte der Christine v. Dänemark*: Brev fra P. O. til Silliers, dat. Deventer 10/7 1564 (fol. 85), og til hertuginde n. d. (fol. 85 f.) (begge i fransk referat); brev fra P. O. t. hertuginde, dat. Deventer 17/7 1564 i egenhændig original (fol. 82, 98, 105) og fransk oversættelse (fol. 83 f.), brev af s. d. fra P. O. t. Silliers i original (fol. 101) og fransk referat (fol. 84), originalbrev fra P. O. t. sekretæren Melchior Henry s. d. (fol. 103) (de to sidste breve er ved fejlskrift daterede 17. juni — dog kun i originalen; men indholdet henviser dem til 17. juli); tysk koncept t. brev fra Silliers t. P. O., dat. Nancy 23/7 1564 (fol. 90—93), også i fransk oversættelse (fol. 87 f., 95); egenh. brev fra P. O. t. Silliers, dat. Deventer 11/8 1564 (fol. 228, 231) med bilag (fol. 229). Hertil slutter sig som det vigtigste to hinde nærtstående fuldstændige beretninger på fransk om Peder Oxes og hans fællers virksomhed i månederne juni-august (A, fol. 55—61, og B, fol. 158 v.—164 v.) med tilhørende bilag vedrørende Veit vom Berges (fol. 203—06, 63—66) og Vorthusens (fol. 68 f.) sendelse til Rostock; de to beretninger er udaterede; men de lader sig nogenlunde sikkert tidsfæste, idet

P. O. i indberetning A (fol. 59) »dernierement« har modtaget indberetningen fra Veit vom Berge, som han endnu savnede i brevet til Silliers af 11. aug. (fol. 228), og han i indberetning B (fol. 161) er bekendt med Rostockkonferencens sprængning, som først blev meddelt ham 11. aug. (fol. 228). Følgelig er begge indberetningerne yngre end 11. aug., og A er blevet til umiddelbart efter denne dato. — Tydningen af Peder Oxes chiffrer volder ingen vanskeligheder, da der foreligger en nøgle (fol. 209). — Med foranstående redegørelse in mente har jeg fundet det ufornuddent i teksten yderligere at henvise til de enkelte aktstykker. — ⁷⁶⁾ Jf. *L. Laursen: Danmark-Norges Traktater 1523—1750 II*, s. 167. ⁷⁷⁾ *Da. biogr. Leks. v. Engelseft*, XIII, s. 397. — ⁷⁸⁾ Jf. *Ingvar Andersson: Anf. st.*, s. 41 ff. — ⁷⁹⁾ Efter sin i brev til Silliers af 11. aug. anførte plan vilde han 15. aug. rejse til Antwerpen, hvorfra han senest d. 22. vilde tiltræde hjemreisen. Nu viser imidlertid et i Rigsarkivet (Lothringen A II) liggende originalbrev fra Peder Ox til Grumbach, at han endnu var i Antwerpen 27. aug. (brevet er trykt i *Ryge: Peder Ox*, s. 190 f.). Men en lothringsk randnote i Peder Oxes indberetning B (fol. 160 v.) i forbindelse med hans tilsagn til Ditmarskerne om, at hans løfte til dem skulde blive bekræftet ved et brev fra hertuginde ved hans tilbagekomst, berettiger vel til den slutning, at han var hjemme 2. sept.; thi randnoten har følgende ordlyd: »Ladite lettre a esté faicte, et deliuré au Sr Ochs le 2e de septembre«. Kuriøst nok skriver den om lothringske forhold ellers velunderrettede *Pollweiler* 4. sept. til Granvella, at man hvert øjeblik ventede Peder Ox hjem fra en hemmelig rejse til Danmark (*Granvella VIII*, s. 304)! — ⁸⁰⁾ Den af *Ingvar Andersson* (anf. st., s. 30) omtalte *Wildschütz* er i Frants af Sachsen-Lauenburgs tjeneste og derfor vel næppe identisk med Grumbachs tjener af samme navn. — ⁸¹⁾ *Granvella VIII*, s. 304. — ⁸²⁾ *Smst. VIII*, s. 348. — ⁸³⁾ *Smst. VIII*, s. 451. Jf. *smst.* s. 449. — ⁸⁴⁾ *Smst. VIII*, s. 473. — ⁸⁵⁾ *Smst. VIII*, s. 421 ff.; jf. *smst.* s. 478. — ⁸⁶⁾ *Smst. VIII*, s. 455. — ⁸⁷⁾ *Smst. VIII*, s. 466. — ⁸⁸⁾ *Smst. VIII*, s. 470. — ⁸⁹⁾ *Ingvar Andersson: Anf. st.*, s. 43 ff. — ⁹⁰⁾ Kvinden Christine af Lothringens historie er — ofte lidt sødladent — skrevet af *Julia Cartwright* i bogen: *Christina of Denmark*, London 1913. — ⁹¹⁾ *Colding: SDPH.*, s. 349 ff. — ⁹²⁾ *Ingvar Andersson: Anf. st.*, s. 39. — ⁹³⁾ *Colding: SDPH.*, s. 452.

M. Mackeprang

FYENSKE LANDSBYKIRKER OMKRING 1600

Fra det første halvthundrede Aar efter Reformationen er der bevaret to »Visitatsbøger«, begge skrevne af Bisper til deres private Brug og Vejledning uden Tanke paa, at de skulde gaa i Trykken, men ellers saare forskellige. Den ene er Peder Plades berømte »Visitatsbog«, om hvilken det med Rette er bleven sagt, at den er »et af den danske Litteraturs Klenodier«, skreven som den er af en ikke blot from, men dybt forstaaende Mand med et aabent Blik for alle Dagliglivets Foreteelser og en sjælden Evne til at give sine Tanker Udtryk i et samtidig trohjertigt og djærvt Dansk. Den anden er den fyenske Biskop Jacob Madsen Vejles Optegnelser om hans Embedsvisitatser fra Aarene 1588—1604 og de talrige Forretninger, disse havde til Følge, en »Tegnebog«, som det hedder i Tidens Sprog, altsaa om man vil en ren og skær Embedsprotokol ført uden Hensyn til det sproglige i korte, abrupte Sætninger i en snurrig Blanding af Dansk og Latin. Som litterært Mindesmærke er den uden Værdi, som lokalhistorisk Kildeskrift derimod af høj Rang. Ikke blot indeholder den en Fylde af Oplysninger om de fyenske Præster og Degne, der næsten alle faar en kortfattet Biografi og en jævnlig ret nærgaaende, ofte yderst pudsig Karakteristik. Men jævnsides hermed har Bispen, der med stor Samvittighedsfuldhed og Nidkærhed varetog et Embede, han kun modstræbende havde overtaget, snart sagt ved hver eneste Kirke, han besøgte, givet en kort Beskrivelse af dens Bygning, Inventar og Vedligeholdelsestilstand m. m., ofte tillige en lille Sognebeskrivelse. Det er kortsagt en hel lille »Trap« for Fyen og tilmed en illustreret Trap, idet Bispen altid har ledsaget sine Beskrivelser med smaa Tegninger af Kirken, der uheldigvis alle er saa primitive, som var de gjort af et Syvaars Barn, og derfor uden synderlig Værdi.¹⁾

Det siger sig selv, at Visitatsbogen er bleven flittig brugt i den topografiske Litteratur, men hidtil har ingen prøvet paa udfra de utallige Enkelt-

oplysninger at give et Helhedsbillede af de fyenske Kirker omkring 1600. Det er et saadant Forsøg, der her skal gøres, idet jeg dog først som Prøve paa Materialet aftrykker Beskrivelsen af en tilfældig valgt Kirke (Ellinge ved Nyborg), der viser det »Skema«, Bispens for Landsbykirkernes Vedkommende regelmæssig anvendte, samt hans i Citaterne ikke fulgte »Retskrivning«.

Kerken tornet, 1 Affset²); huggen Kamp meget paa norden Side; tagt med holet³) oc Vingsten. 5 Huellinger, paszeligen store, dog lauge. En Skarns Taffle met store Bisper paa oc S. Antonis Griis. 2 smuke Meszing Stager. 1 smuk Schrifftestoel. God Prædikestoel. 2 paszellige Cloker. 1 stor Skab i Kerken. 2 Hagle, 1 grøn aff Damaske, 1 blaa aff vecte Settenj. 1 Kerkelade ved Mact. Kirkegords Mur. Liden Kirkegord, 17 Træ paa.

For Købstadkirkerne er Beskrivelsen enten mere tilfældig eller kan ganske mangle, saaledes som det f. Eks. er Tilfældet for Odenses fire Kirker. Den følgende Skildring tager derfor kun Sigte paa Landsbykirkerne og vel at mærke kun paa Kirkerne paa selve Fyen. Den særlige Protokol, han førte over sine Visitatser paa de sydfyenske Øer, Als og Lolland-Falster, der jo dengang hørte til Odense Stift (»Liber visitationis insularum«, S. 284), er nemlig desværre ikke bevaret.

Selve *Kirkebygningerne* synes paa hans Tid i det hele og store at have haft deres nuværende Udseende. De indgribende Ændringer, undertiden totale Ombygninger, af den gamle romanske Kirke, der i endnu højere Grad end paa Sjælland — for slet ikke at tale om Jylland — har ramt de fyenske Kirker, maa dengang have været afsluttede, og kun i et enkelt Tilfælde (Østrup) hører vi, at en Herremand, Morten Skinkel til Østrupgaard, lader Kirken forlænge »sig og sine til en statelig Begravelse og Stolestand«, der ganske vist blev betalt »af Kirkens Indkomst«! Ogsaa Flertallet af de talrige Tilbygninger: Taarne og Kapeller, Vaabenhuse og Sakristier tilhører aabenbart Middelalderens sidste Dage. Kun for den stateligste og mest iøjnefaldende af dem, Taarnene, gør Bispens altid Rede, og efter hans Notitser var der kun 10 kullede Kirker mellem de 161 Kirker, der beskrives i Visitatsbogen⁴): Skeby, Uggerslev, Viby, Rorslev, Lunde (Sunds H.), Stenstrup, Krarup, Vantinge, Bederslev og Heden. Af dem havde de første otte et »Klokkehus« paa Kirkegaarden, af Træ og antagelig af samme Art som de Træklokketaarne, der indenfor vore nuværende Grænser nu kun kendes paa Lolland og i Nordslesvig; i Skeby var der dog kun »et aabent Skjul«, altsaa et lille, af Stolper baaret Tag. For Bederslev og Hedens Vedkommende havde man valgt den samme Udvej som paa nogle mellemslesvigske Kirker. Taarnet var nemlig her ikke

fritstaaende, men, som det hedder ved Bederslev, »bygget op ved vestre Ende og klædt med Fyr som et Klok Hus«. Allerede i Bispens Funktionstid blev enkelte af disse Klokketaarne erstattet med almindelige, murede Taarne, saaledes i Skeby (1595) og Stenstrup, hvor Kirken 1600 »blev herligen forfærdiget og et skønt Taarn sat op af æ. og v. Absalon Gøye til Lyctved«. Nogle af dem stod dog til et godt Stykke ind i 18. Aarhundrede, og først 1783 forsvinder det sidste fyenske Træklukketaarn i Krarup. Af de øvrige havde Harndrup kun »et lidet Spir med Savdeller bygget paa Skriftes« (Vaabenhuset); alle de øvrige 150 derimod regulære Stentaarne. Enkelte som Rørup og Ryslinge var ganske vist ikke bygget færdig, medens paa adskillig flere (Østrup, Drigstrup, Munkebo, Marslev, Ringe, V. Aaby og Ejlbj) Overdelen var »muret mellem Stænger«, altsaa af Bindingsværk, ligesom de fritstaaende bornholmske Klokketaarne, hvor Kampestensunderdelen krones af et helt lille Bindingsværkshus, eller som det siges om Ejlbj »muret op saa højt som Kirken og siden Træværk med fire Gavle udmuret paa«. I Almindelighed har sikkert de allerfleste murede Taarne haft Sadeltag med Gavle i Øst-Vest eller, hvad der er ret hyppigt paa Odenseegnens meget brede Taarne, i Nord og Syd, men om Ø. Hæsing ved Faaborg bemærkes udtrykkelig, at Taarnet har »fire Gavle og Takker«. Enkelte havde dog allerede faaet eller fik netop nu svungne Renæssancegavle, »velske« som Bispen kalder dem ud fra en noget taaget Viden om deres Herkomst. Det var saaledes Tilfældet med Nr. Lyndelse, Ryslinge, Kværndrup, Aastrup og Horne, der begge til Overflod havde »et Spis« i Skæringen mellem Gavlene, altsaa et lille Spir saaledes som det endnu er bevaret paa Svindingetaarnets Saddeltag. Den sidstnævnte, meget anseelige Kirke, som Christoffer Valkendorf byggede til Erstatning for sin gamle Sognekirke, er forøvrigt et godt Eksempel paa, hvor længe Gotiken kunde holde sig i Landsbykirkearkitekturen. Uagtet den er opført saa sent som 1577, virker den endnu helt middelalderlig, medens derimod den nærliggende Hesselager, der for at bruge Visitatsbogens Udtryk er »reformeret« af Kansleren Johan Friis, fik Renæssancegavle af samme Type som paa Gaarden. I den ny Tids Stil var vel ogsaa den anden fyenske Nybygning, den nu forsvundne Kirke i Kørup, »som Mouritz Podebusk lader . . . statelig opbygge« i Stedet for den nedrevne ældre, og om hvilken han fortæller, at den var »saa lang som S. Knuds Kirke saa nær som til Alteret, men ikke saa høj« (S. 121).

Foruden det store Vesttaarn havde imidlertid talrige Kirker et — en sjælden Gang som Mesinge to — Spir rejste paa, eller opmurede ved Korets Østgavl. Alt i alt omtales de ved nogle og tyve Kirker, men Spørgsmaalet er, om Bispen har taget dem alle med. I dem hang Primklokkerne, de Smaaklokker,

der brugtes under Messen, og meget jævnlig nævnes der foruden de store Klokker én eller to smaa Klokker »over Koret« — saaledes f. Eks. i Ørbæk med den udtrykkelige Tilføjelse »de ringer til Skrifte med« eller som i Bovense »til Amen« — uden at det udtrykkelig siges, om de hænger i et Spir eller i de Surrogater, der kunde træde i dettes Sted, som »et lidet firkantet Hus« (Gamborg), »et lidet Overhæng« (Udby), »et Afsæt« (Indslev). De kan have været anbragte *under* Taget fastgjort i et af Korets Spær, hvad der kendes fra sønderjydske Kirker, men den Mulighed er naturligvis ikke udelukket, at Bispen simpelthen har glemt at notere Spiret. At det undertiden som ved Gelsted og Bovense udtrykkelig siges, at Klokkerne ikke brugtes mere, viser, at den gamle Skik var ved at gaa af Brug, og med den forsvandt ogsaa Spirene, der nu ikke mere var til nogen Nytte. Om Kærum fortælles der saaledes, at der »*haver* været et Spir paa Enden«, og som det var gaaet her, gik det efterhaanden de fleste andre Steder. Nu er kun ganske faa bevarede som i Ullerslev, Mesinge og Horne samt paa Bykirkerne i Nyborg og Kerteminde.

Endnu værre er det dog gaaet ud over en lille, fra Middelalderen stammende Bygning, Kirkeladen, i hvilken Kirkens Tiendekorn gemtes. De nævnes næsten ved hver eneste Kirke, medens der nu kun er ganske enkelte tilbage som i Skaarup og Vindinge. Oftest synes de at have været grundmurede; undertiden var de dog »muret mellem Stænger«, og enkeltvis som i Bederslev og Bovense havde de Lervægge. Ganske forstaaelig faar den sidste Tilføjelsen »duer plat intet«, og adskillige andre karakteriseres som »slet forfalden«, ligesom de undertiden anvendtes til helt andre Øjemed. I Kullerup brugte Præsten den saaledes til en Stue, der var bygget ind i hans »Salsze« (Stuehus), i Søby tjente den til Stald, og flere Steder som Sørup, Vedtofte og Hundstrup boede der Folk i den. I Regelen laa Kirkeladen paa eller ved Kirkegaarden, og ogsaa den faar en fast Omtale i hans Beskrivelse. Selve Gravstenene forbi-gaar han i Tavshed undtagen i Grindløse, hvor der var »smukke, lange, huggen Sten paa Gravene«, og det samme er Tilfældet med de netop for Dele af Fyen saa karakteristiske monumentale Kirkegaardsporte. Alene om Sørup ved Svendborg hedder det »en herlig dobbelt Port af Mur; der kan holde en Vogn for Regn«. Derimod interesserer han sig i høj Grad for de Træer, man aabenbart fra gammel Tid har været vant til at plante langs Kirkegaardsmuren, hvis Art og Vedligeholdelsestilstand ogsaa faar sin Omtale. I Fangel var der saaledes 30 Eske, »smaa og store«, i Allerup 1 Lind og 20 Eske; ja om Aasum noterer han endogsaa, at der var en liden Ask »opløber med tre Grene«! I Forbindelse hermed kan det nævnes, at der, efter hvad han oplyser, allerede den Gang, ligesom det i det mindste var Tilfældet for en Snes Aar siden, var

en Storkerede paa Kortaget i Gudme og Langaa, et ret enestaaende Bevis for den saa højt elskede Eventyrfugls Trofasthed!

Hvad Kirkebygningernes Indre angaar, ser vi af Visitatsbogen, at Kirkernes Overhvelving den Gang praktisk talt var afsluttet. Alene den statelige Skovby Kirke ved Bogense, der havde et »malet« Loft, har senere faaet Hvælvinger, hvilket ligeledes gælder Gislevs Skib og Kirkebys Kor. St. Jørgen ved Svendborg, som ved den første Visitats 1589 havde et Loft, der var saa gammelt, at det maatte understøttes, blev overhvelvet 1594—95. Ellers svarer Forholdene i det Hele til de nuværende, idet 5 Kirker (Seden, Brudager, Harnstrup, Udby og Højby) fuldstændig manglede Hvælvinger, medens 4 (Skeby, Ellested, Vejstrup og Vejle) havde fladloftet Skib, Norup, Allesø, Indslev, Nr. Søby og Hellerup fladloftet Kor. Til Gengæld har Lumby ved Kerteminde, der paa hans Tid var hvælvet, nu fladt Loft. Endvidere viser Visitatsbogen, at Blytagene var langt mere udbredte paa Fyen end nuomstunder, medens paa den anden Side en Faktor af den største Betydning for den Rolle, Kirkerne spiller i Landskabet, nemlig deres Overhvidtning, ikke har været saa almindelig som i vore Dage. Paa anden Maade synes man nemlig ikke at kunne forstaa, at det undertiden udtrykkelig fremhæves, at en Kirke er »hvid«, og det ikke blot ved Kvaderstenskirker som Nr. Lyndelse, men ogsaa ved Kampestenskirker som Haastrup ved Faaborg.

Om adskillige Kirker noterer han, at de er af huggen Sten, men ellers maa man naturligvis ikke vente sig nogen mere indgaaende historisk eller arkæologisk Beskrivelse. Hvad han har nedskrevet om sligt, er rent tilfældigt, som at Haarslev har en Dør paa Sydsiden af Koret, Fraugde Vinduer paa Nord-siden, Højby — en sengotisk Murstenskirke — »smaa Vinduer«, eller at Gudbjerg har »en liden Sakristi med en Skorsten udi«, altsaa en Kamin saaledes som det ogsaa er Tilfældet i nogle sønderjydske Kirker som Ø. Løgum ved Aabenraa. Kun undtagelsesvis omtaler han, at der er Kalkmalerier i Kirkerne, som i Kærum, der er »malet inden udi«, Ore hvor »altsammen [er] malet Christi pass. (Christi Lidelseshistorie), og Koret ogsaa«, Brylle hvor der over Alteret ses en Munk, »qui offert panem, ex quo exit Christus et offertur passus« (»som fremviser Brødet, hvoraf Christus udgaar og fremstilles som lidende«), altsaa en af de i vor middelalderlige Kunst saa sjældne Skildringer af Transsubstantiationen. Desuden de i ny Tid genfremdragne baade daterede (1496) og signerede Kalkmalerier i Bellinge, hvor han 1589 fandt Hvælvingerne »malet med Paszen og allehande gammelt Værk«, men 1596 skriver »Hvellinger ny kalcket«! Ligeledes er det ret sjældent, han noterer Kirkernes Værnehelgen, saaledes som i Vindinge, der er »dediceret St. Nicolao A^o 1181«, et Aarstal

der dog ikke gaar paa den nuværende, meget anseelige Murstenskirke, men paa dens Forgænger, hvis Kvadre delvis har fundet Anvendelse i Efterfølgerens Mure. Mere magtpaaliggende synes det derimod at have været for ham at give Besked om, hvilke Kirker der var bleven nedrevne: Egense i Lunde Hr., Kørup i Skam, Ferreslev og Hjulby i Vinding og Finstrup, Haagerup og Fleininge i Salling Hr. Fuldstændig er denne Liste dog ikke, idet i hvert Fald Hjaltese ved Odense mangler.

Det blev ovenfor nævnt, at Kirkeladerne just ikke altid blev brugt efter deres Bestemmelse, men ogsaa Kirkerne var det til Tider galt med. Og vel at mærke var det ikke blot Menigheden, der gik over Stregen, som naar Borgerne i Kerteminde og Middelfart gemte deres Sejl i Kirken (S. 137 og 367), men selv Præsterne var til Tider ikke bedre. I Gudme laa saaledes Præstens Halm i Taarnrummet, der tjente til Vaabenhus, i Tved laa der Hø sammesteds, og i Sønderby brugte Præsten det til Ølkælder!

Langt mere afvigende fra det nuværende Billede er det Indtryk, man faar af *Kirkernes Udstyr*, af hvilket hans Beskrivelser er ret detaillerede. Mest isjænfaldende er vel nok det skarpe Skel, der kunde være mellem Kirkerummets to Dele, Skib og Kor, navnlig da naar dette som meget almindeligt paa Fyen var bleven nedbrudt og Skibet forlænget mod Øst, saaledes at det Indre udgjorde ét samlet Rum. Som en Arv fra Katolicismen var Østpartiet imidlertid i en 30 Kirker afsondret fra det egentlige Skib ved et Tralværk, Korgitret, som det endnu kendes fra flere Købstadkirker, stateligst i Sorø og St. Olai i Helsingør. Men ikke nok hermed. I sin Visitatsbog siger Peder Plade, at »fra gammel arilds tid« havde Prædikestolen været opbygget ved den søndre Side af Kirken op til et Vindu »sognepræsten til goede om vinteren og besynderlig, naar hans øyne de falme og dummis«. ⁵⁾ Som oftest har man da ogsaa fulgt denne Regel paa Fyen, hvis første Superintendent Jørgen Sadolin vides at have ejet en Udskrift af Visitatsbogen, ⁶⁾ men i en stor Række Tilfælde — antagelig godt 30 — har Prædikestolen været anbragt paa et tværs over Kirken gaaende Pulpitur, der hyppigst har sluttet sig til Korgitret, men forøvrigt ogsaa findes i Kirker, hvor dette mangler. Ogsaa denne Skik er en direkte Arv fra Middelalderens Lektoriepulpiturer, hvis det da ikke er selve disse, der var i Behold, men at det stadig ansaas for en passende Plads, fremgaar af et Par Tilfælde. Da man i Davinde og Rolsted faar nye Prædikestole, anbringes de saaledes »tvært over Koret«, ja i Klinte har man endogsaa i Tiden 1590—95 flyttet den ved Sydsiden staaende Stol »tvært over Koret med Traller for Koret«. Et enkelt Sted (Gudme) fandtes der foruden denne en Prædikestol

nede i Kirken, da Præsten klagede over, at »den anden er hannem for høj for hans Hoved«. I Forbindelse med at de spærrede det frie Udsyn til Alteret, kan dette have været medvirkende til, at de allerfleste Pulpiturprædikestole nu er saa sjældne, at kun et Par jydsk er i Behold. Selve Prædikestolene var selvfølgelig i Regelen snedkret af Træ, og flere af dem kan godt have gaaet tilbage til katolsk Tid, saaledes som den endnu bevarede Stol i Ullerslev, men en halv Snes Kirker maatte dog tage til Takke med murede Stole.⁷⁾

Ejendommeligt virker det ogsaa, at da Bispen begyndte paa sine Visitatsrejser, fandtes der endnu Sidealtre — som oftest med paastaaende Tavler — i hele 43 Kirker, uagtet der netop da var forløbet et halvt Aarhundrede siden Lutheranismens Sejr. Hyppigst synes der at have været to, et paa hver Side af Korbuen, men i Frørup var der foruden ét her ogsaa et i Koret. Endvidere var der tre i Jordløse, Barløse og Vindinge, ja i Horne og Husby endog fire. Allerede fra første Færd havde den nye Kirkes Mænd paabudt deres Fjernelse,⁸⁾ og medens Bispen, som vi skal se, var ret tilbageholdende overfor de katolske Højaltertavler, viste han her ingen Naade og Barmhertighed, allermindst da ikke, naar der som ved St. Jost i Jordløse havde været »stor Helligdom tilførne«. Helt glat gik det nu ikke altid. Paa hans Anmodning til Kirkeværgen om at fjerne et Sidealter i Sdr. Næraa, erklærede denne, der ganske vist var en Herremand — Laurits Straale til Torpegaard — »at han havde ikke bygget det og vilde hverken nedrive eller fjerne det«, en Vægning Bispen ejendommelig nok citerer paa Latin. Og en anden adelig — Fru Anna til Iversnæs (Wedelsborg) — havde tidligere forbudt at nedbryde et Alter i Føns, muligvis fordi det var viet til hendes Navnehelgen. Thi Beskrivelsen »nogle Kvindebilleder . . . og en liden Barn i éns Arm« synes afgjort at vise, at det var en Hl. Annastavle. Det er lidet rimeligt, at Bispen har fulgt Peder Plades Raad til Kirkeværgerne, at selve Alterbillederne kunde de »sla paa Væggen«, at de kunde være gode enfoldiges Spejl, saa de kunde se dennem udi, naar de vide, hvem samme Billeder er gjorte eller malede efter,⁹⁾ men som den praktiske og sparsommelige Mand, han aabenbart har været, forstod han undertiden at bringe dem til Nytte andetsteds. I Drigstrup stod der saaledes i Koret to løse Tavler, den ene med »Jomfru Mariæ Billede i Solgissel«. Det skulde tages ud og erstattes med et Krucifix, der stod ovenpaa den anden, og den saaledes »reformerede« Tavle opstilles paa Højaltret i Stedet for »en Skarns Tavle« med Trefoldigheden, Jomfru Maria og St. Nicolaus. Dette var jo i sin Orden, men det minder stærkt om de bekendte Ord om at uddrive Djævelen ved Belzebug, naar han i Brylle lod en Hl. Jørgenstavle afløse en Maria Himmelkroningstavle eller i Føns lod den nysnævnte St. Annastavle

rykke op paa Højaltret som Erstatning for en anden, der kun faar den særdeles fyndige men ikke synderlig oplysende Beskrivelse: »Skarn«!

Intet vidner dog mere om Befolkningens Konservatisme og de ledende Kirkemænds Maadehold end Kirkens Hovedstykke, Højaltertavlen. Medens nu kun 15 af de 161 fyenske Kirker har deres middelalderlige Altertavler i Behold, synes Forholdet dengang praktisk talt at have været det omvendte. Selvom det en Gang imellem kan knibe med at afgøre, om de noget kortfattede Beskrivelser tager Sigte paa en katolsk eller protestantisk Tavle, kan det dog med Sikkerhed siges, at disses Antal ikke har oversteget en Snes Stykker. I de øvrige 140—150 Kirker tronede endnu de gamle udskaarne, malede og forgyldte Tavler paa Højaltret, uagtet mange af dem var ramkatolske. Ved Hjælp af Visitatsbogen er vi i Stand til at kunne give en Slags Statistik over deres Hovedmotiver, ganske vist en noget usikker Statistik, da den gamle Biskop aabenbart ikke har været helt stiv i Ikonografien, og Beskrivelserne just ikke altid udmærker sig ved Klarhed. De »Skarns Tavler« i Ryslinge og Herringe med »Jomfru Mariæ Billed, to Børn i Armen« forestiller saaledes ikke Jomfru Maria men hendes Moder Anna, der ofte afbildes paa denne Maade. Hillerslevs »de uskyldige Børn falder i Jerne Tand« er næppe Barnemordet, men snarere de titusinde Ridderes Martyrium svarende til en paa Frijsenborg opbevaret Tavle fra Voldby. Og Ejlbys »Jomfru Maria og hel Hob Piger hos hende« er vel den hl. Ursula. Bovensens »smaa Børn og Kvinder« kan naturligvis være den hl. Familie, men overfor Ollerups »skarns Tavle med nogle Apostle og en stor Kumpan« for ikke at tale om Krarups »store Billeder« og Kertes og Holevads »tre store Judutter«¹⁰⁾ maa man naturligvis melde Pas.

Hvorledes stillede Bispnen sig nu til denne Mangfoldighed? I ikke ringe Grad maa man sikkert her skelne mellem Teori og Praksis, altsaa hvad han i sit Hjertes Inderste ønskede, og hvad han fandt klogt og gennemførligt. Fuldt passabel var ganske vist den mest udbredte Type, Korsfæstelsestavlerne, der saavidt man kan se fandtes i godt 60 Kirker og i Midtskabet havde en mer eller mindre figurrig Fremstilling af Korsfæstelsen, i Fløjene Statuetter af Apostlene eller Relieffer af Lidelseshistorien, »Passen« som det regelmæssig hedder. Til dem var der fra et protestantisk Synspunkt intet at sige, naar man da ikke stillede sig paa et saa yderliggaaende, helt kalvinistisk Standpunkt som Bispens lidt ældre bergensiske Kollega Jens Skielderup, der aabenbart helst intetsomhelst Billedværk ønskede paa Alteret.¹¹⁾

Uskadelige var vel ogsaa en Række Tavler, hvis Hovedmotiv var taget fra Christi Historie. I tre var det Fødselen eller Kongernes Tilbedelse, i tre andre Korsnedtagelsen, desuden Nadverens Indstiftelse (Seden) og en enkelt Domme-

dagstavle (Agernæs). I Norup fandtes en Tavle med »Christi Vaaben«, d. v. s. den heraldiske Sammenstilling af Lidelsesredskaberne, der kendes fra sent-middelalderlige Kalkmalerier som f. Eks. paa Kronborg og i Petri Kirke i Malmø; i Hjadstrup en anden med det i Renæssancen saa stærkt yndede Motiv, Christus i Persekarret. Endelig maatte i Ubberud et gammelt Krucifix gøre det ud for Altertavle, medens den i Tommerup var erstattet med et Kalkmaleri af Christi Daab.

Paa Forhaand skulde man heller ikke tro, at der kunde rejses Indvendinger mod de ialt vist 8 Trefoldighedstavler med Gud Fader holdende den døde Christus foran sig. Naar alligevel nogle af dem som Klinte og Revninge bæres med Bispens Yndlingsskældsord »skarns«, hænger dette antagelig sammen med den Uvilje mod i det hele at fremstille Gud Fader, der kommer saa stærkt til Orde i Jens Skielderups »Undervisning«, hvor Præsten paa Bondens Spørgsmaal om, hvad han siger til »det gamle graaherdede Guds Billede som er malit med den Krone«, svarer: Det er intet uden Menneskens Tankers Digt og Daarlighed, at de vilde bemale den evige Gud i sin Værelse, som dog er usynlig for os og ubegribelig og maa eller kan ingenlunde saa afmales. (Sign. C v.).

Rent galt var det derimod med de talrige Mariatavler, ialt godt og vel en tredve Stykker, ikke mindst naar de, som henved Halvdelen, forestiller den hl. Jomfrus Himmelkroning, »den gamle og unge papistiske Gud sætter Krone paa Jomfru Maria« som det hedder om Tavlen i Lunde (Sunds H.), der dog ikke som Refsvindinges med det samme Motiv faar Tillægsordet »forgiftig«. Den hl. Anna, der var særdeles populær i Middelalderens seneste Dage, var repræsenteret ved 5—6 Tavler, den saa yndede St. Nicolaus med 4, medens St. Hans maatte nøjes med to, St. Peter, St. Jørgen, St. Franciscus og St. Karen (Catharina) med hver én, henholdsvis i Dalby, Korup, Melby og Mesinge.

Det siger sig selv, at disse Tavler maatte være en Torn i Øjet paa Bispen, og mange af dem faar da ogsaa en kraftig Salut med paa Vejen. Særlig haardt gaar det ud over Tavlen i Kullerup. Den kaldes »ful og slem«, og da den foruden et Billede af Kirkens Værnehelgen havde en St. Antonius med sin Gris, giver han sin Harme Luft i det satiriske Udbrud »egregia geniculatio coram sue«, der vel passende kan oversættes: »Herligt at bøje Knæ for et Svin«, i Analogi med at han om Sørup skriver: »Alteret med Vor Herres Fødsel, Okse og Asen at knæle for«! At han ikke mangler Blik for de gamle Tavlers Skønhed og kunstneriske Værd, fremgaar af, at det ikke blot er Passionstavler som den i Sanderum, der karakteriseres som en herlig udgravet, forgyldt Tavle, men at ogsaa et saa papistisk Stykke som Himmelkroningstavlen i Kværndrup kaldes »statelig«. Men unægtelig kommer hans Rettroenhed til Orde i Tilføjel-

sen: »Var der et Kors udi Stedet, da en herlig Tavle«, og havde han haft Magt som Agt, er der næppe Tvivl om, at de gamle Helgen- og Mariatavler havde maatte forsvinde. Visitatsbogen nævner da ogsaa en god halv Snes Kirker, hvor det lykkedes ham at naa sit Maal.¹²⁾ Kunstnerisk set var det en tarvelig Erstatning, Menigheden fik for sine gamle Tavler. Den ældre lutheranske Altertavletype »a tempore renovati Evangelii« for at citere Bispens Datering af Tavlen i Ø. Hæsingø, var en direkte Fortsættelse af Katolicismens Fløjaltertavler,¹³⁾ men malede, ikke udskaarne og naturligvis med strengt evangeliske Motiver, oftest med Korsfæstelsen i Midtfeltet, Lidelseshistorien paa Fløjene. Foruden i den nysnævnte Kirke fandtes slige Tavler i hvert Fald allerede i Vejlbj, hvis Midtfelt er bevaret, Skovby, Veflinge, Højby, Nr. Søby og V. Aaby. Men der nævnes ogsaa et Par Tavler (Viby p. Hindsholm og Aastrup, 1581), hvor Fløjmalerierne var erstattet med Nadverordene paa Dansk og Latin malet med gyldne Bogstaver paa sort Grund, og herfra var Springet ikke langt til den protestantiske Nyskabning, Katekismustavlerne, hvor Skriftens Ord helt havde fortrængt de billedlige Fremstillinger, og som baaret frem af kryptokalvinistiske Strømninger indenfor Kirken for en stakket Stund gik deres Sejrsgang Landet over. Som Eksempel paa dem kan tjene Tavlen i Stenløse, hvor der paa Dansk var malet Nadverordene, de ti Bud, Daabsordene og »Bønnen«, d. v. s. Fadervor, med andre Ord næsten hele Luthers lille Katekismus, der paa den Maade stadig blev indskærpet Menigheden — forudsat at den da var i Stand til at kunne læse den! Selvom det kun ved et Par af de i Bispens Tid nytilkomne Tavler udtrykkelig siges, at de tilhørte denne Type, er der dog ingen Tvivl om, at det var den, der stod hans Hjerter nærmest. Da Kærums gamle Korsfæstelsestavle 1595 var bleven afløst af en ny, faar den følgende Omtale: »En herlig ny Tavle med Catechismi Lærdom, 2 Støtter forpaa, ingen Billeder, ingen »Hvelling«¹⁴⁾ koster ved 100 Dr.«. Og det er næppe tilfældigt, at Præsten i Revningø lover, at der i Stedet for »en Skarns Tavle med Trefoldighedsmaling« skal gøres en »med Catechismi Ord paa«. Hvor meget han paa den anden Side kunde gaa paa Akkord, naar han af os ukendte Grunde ansaa det for nødvendigt, viser den ovenfor omtalte Anvendelse af udpræget katolske Sidealtertavler.

Som i katolsk Tid stod endnu i ikke faa Kirker ved Siden af Højaltret det gamle Monstranshus, der tjente til Gemmested for Monstransen, i hvilken Christi Legeme under Højmessens fremvist for Menigheden, og som nu hører til de store Sjældenheder. Medens Visitatsbogen kun nævner én Monstrans (i Herrested), omtaler den hele 12 Monstranshuse, nemlig i Bellingø, Aasum, Munkebo, Agedrup, Særslev, Kerte, Skydebjerg, Orte, V. Skerningø, Skaarup

og Avnslev. Mod disse skønne Skabe, der oftest var formede som høje, gotiske Kirkespir, for Bispen haardt frem. De skulde flyttes, og Overdelen tages af dem, for at de kunde gøre Nytte paa anden Vis som i Avnslev, hvor Sognepræsten lovede Bispen, at han vilde gøre en Fattigblok af det. Ogsaa overfor andre Levninger fra den gamle Tid var han paa sin Post. I Frørup stod der saaledes en »Christi Begravelse, Kiste inden Tralleværk«. Præsten lovede, at den skulde »afbrydes«, og ved næste Visitats noterer han med Tilfredshed »var da borte«. Omend selve Christusfiguren endnu i vore Dage laa paa Kirkeloftet — den er nu i Museet i Odense — gik det dog bedre her end med en tilsvarende »Christi Grav« i Kerteminde, som Præsten lovede at ville sælge, men som alligevel blev staaende i Kirken, indtil den 1845 afgaves til Nationalmuseet.¹⁵⁾

Forøvrigt er det kun rent tilfældigt, naar Bispen fortæller noget om de mangfoldige Sager fra katolsk Tid, der sikkert endnu var bevaret i Kirkerne. Ligesom han kun i Bovense nævner, at der »inden Døren« var »en vid Vandsten«, altsaa et Vievandskar, omtaler han kun en eneste Aquamanile, »en liden Messing Hund«, som han kalder den, i Refsvindinge. Naar der ligeledes kun nævnes et eneste Røgelseskar (i Gamborg), er Grunden vel nok den simple, at de næsten fandtes overalt. Peder Plade havde tilladt deres Brug under Messen, og yngre Inventarlistere viser, at de senere hen fandt en praktisk Anvendelse, idet Degnen brugte dem til at have Gløder i, vel sagtens for lettere at kunne tænde Alterlysene. Blandt Mærkværdigheder, han har fundet Omtale værd, skal nævnes det romanske Bogbind af Limogesemaille, der fandtes i Stubberup, og som i den ældre arkæologiske Litteratur — ligesom hos ham — gik under Navnet »Marsk Stigs Tavle«.¹⁶⁾ Det kendes dog endnu fra en gammel Tegning; sporløst forsvundet er derimod den mærkelige Baldakin, der fandtes i Kirkeby, og som beskrives som »en Lærreds Himmel over Alteret, hænger neder med den ene Ende mod Tavlen; er Christi Dom malet paa«. I Stubberup, Drigstrup og Harndrup var der gamle Messebøger eller »Graler« (Gradualer), i Øksendrup Ærkebiskop Erik Valkendorfs smukke Missale Nidrosiense, og i det nærliggende Ellested havde der været en Bog, »de kallede Elbog og læste over Folk a diabolio obsessos etc.«, som Kirkeværgen imidlertid kort forinden havde solgt til Hr. Niels i Nyborg. Peger dette bagud, var der til Gengæld i Vindinge »et lidet Skib, hænger for Prædikestolen«, vist det ældste Eksempel paa de senere saa almindelige Kirkeskibe.

For Alterets Udstyr lægger Bispen stor Interesse for Dagen. Han gør f. Eks. altid omhyggelig Rede for Alterstagerne, men maa til sin store Misnøje ofte konstatere, at man i Stedet for de pompøse Malmstager tog til Takke med

tarvelige Surrogater. Ret almindelig brugtes saaledes de gamle, høje Processionsstager af Træ, der var opstillet ved Siden af Alteret. Undertiden var der endog kun »to kroget Jærn indslaaet i Muren« (Ubberud), »to Skaaler stunget ind i Tavlen« (Ørbæk), eller Lysene stod i »en slem lang Træ« (Birkende). En Gang imellem var der »svarvede« (drejede) Træstager, og ogsaa de nu sjældne Tinstager kan forekomme som i Fangel, Skydebjerg, Sandholt-Lyndelse og Skaarup. Grevens Fejde og Kronens Konfiskationer havde gjort lyst i de Skatte af ædelt Metal, selv Landsbykirkerne rummede, og kun et Par Kirker havde mere end én Alterkalk, Føns saaledes to, Egense endog tre. Til Gengæld var der i Asperup kun en Blykalk, og 6 Kirker (Ø. Skerninge, Nr. Broby, Sandholt-Lyndelse, Rorslev, Søllested og Allesø) havde kun Altertøj af Tin. Antagelig er det gaaet her som i Harndrup, hvor Kalken var blevet stjaalet i »Fejden«. Derimod var Kirkerne som oftest velforsynet med Messeklæder, der vel for største Delen var førreformatoriske, omend dette med Sikkerhed kun kan siges om den blaa Fløjels Hagel »med Jomfru Marias Billede paa i Solgisel«, som Paarup ejede. I hvert Fald viser Visitatsbogen, at Trosskiftet ikke har Skyld for den røde Farve, der praktisk talt nu er eneraadende i dette Levn fra den katolske Præstedragt; tværtimod spiller de snart sagt i alle Regnbuens Farver, og vedbliver, som Kirkeregnskaberne noksom bekræfter, at gøre det langt ned i 17. Aarhundrede.

Endelig er der ét vigtigt Inventarstykke, der stadig nævnes i Visitatsbogen, nemlig Døbefonten. Dog ikke af arkæologiske Grunde; kun om Fonten i Kerte fortæller han, at den »er muret med en Kiel (Kedel) udi«,¹⁷⁾ og om en anden giver han den Hjertens overflødige Oplysning, at den er »af Graasten«. Derimod af Hensyn til dens Plads i Kirken. Gennem Daaben gik man jo ind i Kristenlivet, og i god Overensstemmelse med den Symbolik, der i Middelalderen ompændte hele Kirkebygningen, havde Fonten dengang sin faste Plads tæt ved Kirkens Hovedindgang, Syddøren helt mod Vest. Endnu Peder Plade fastholder dette. »Fonten skal være i den vestre Ende«, siger han i en Traktat. I den følgende Tid vandrer den imidlertid mod Øst, hvadenten dette nu skyldes Trangen til ogsaa her at bryde med den gamle Tradition eller praktiske Grunde, Ønsket om at drage den hellige Handling mere frem for Menigheden. Jacob Madsen var en ivrig Tilhænger af denne Bevægelse. Ved hans Tiltrædelse hævder det gamle Sted sig ganske vist endnu, thi i de 130 Tilfælde, hvor han nævner Fontens Plads, stod den i 61 Kirker i Taarnrummet eller Skibets Vestende, i 25 paa forskellige Steder i Skibet (»neden i Kirken«), i 12 i særlige Kapeller og kun i 32 i Koret. Men Gang paa Gang paabyder han, at den skal flyttes did op. Dog ogsaa paa dette Punkt kunde han møde Mod-

stand. Lensmanden paa Odensegaard, Rigens Hofmester Christoffer Valkendorf, der aabenbart har været en konservativ Herre, lader saaledes 1596 baade Fontene i Graabrødre og St. Hans Kirke i Odense samt i Allerup flytte ned fra Koret til Vestenden.¹⁸⁾ Den gamle Surdejg har aabenbart længe bevaret sin Kraft.

¹⁾ Visitatsbogen er udg. 1853 af A. Crone »Den tredie fyenske evangeliske Biskops, Mester Jacob Madsens Visitatsbog«. I denne Udgave, der her er benyttet, saaledes at der i Stedet for Sidehenvisninger, der vilde virke ret forstyrrende, er anført Kirkens Navn, hvorefter det paagældende Sted let vil kunne findes gennem Registret, er Tegningerne ikke medtagne, hvorimod de er gengivne i en af A. E. Idum for Odense og Assens Amters hist. Samfund 1929—32 foretagen Nyudgave. - ²⁾ Antagelig Apsis. - ³⁾ Underforstaaet Sten, altsaa Munke-tagsten. - ⁴⁾ Fire: Søllinge, Utterslev, Skellerup og Sdr. Højrup, mangler helt. Af Avnslev og Flødstrup gives ingen regulære Beskrivelser. - ⁵⁾ Lis Jacobsens Udg. S. 30. - ⁶⁾ Anf. Skr. S. 5. - ⁷⁾ Saaledes i Paarup, Melby, Bederslev, Aasum, Aarslev, Ørbæk, St. Jørgen, Ø. Skerninge og Heden. - ⁸⁾ Peder Plades Visitatsbog S. 36, hvor han sammenligner dem med de »kohytter og kramboer«, Jesus omstyrtede i Templet! - ⁹⁾ Visitatsbogen S. 36. - ¹⁰⁾ Afgudsbilleder (Kalkar). - ¹¹⁾ I sit 1572 udgivne, for dette Spørgsmaal meget oplysende lille Skrift »En christelig Underuisning . . . om hvad en Christen skal holde om Afgudiske Billeder og Stytter vdi Kirckerne«. Sign. v. 2. Bl. Her citeret efter Fr. Wallems Nyudgave 1905. - ¹²⁾ Rolsted, Nr. Hundstrup, Haarslev, Vigerslev, Munkebo, Mesinge, Kærums, Gamtofte, Ø. Skerninge, Stenstrup og Ellinge. - ¹³⁾ Om Tavlen i Sdr. Broby, der var malet med »Christi Pas. og Crucifix«, siges udtrykkelig: »Giort af en gammel«. - ¹⁴⁾ D. v. s. udkragende Baldakin. - ¹⁵⁾ Jfr. Chr. Ax. Jensens for disse Forhold meget lærerige Afhandling: »Katolsk Kirkeinventars Skæbne efter Reformationen« i Aarbøger f. nordisk Oldkyndighed. 1921. S. 185 ff. - ¹⁶⁾ Jfr. Danske Magazin. III, 194 ff. - ¹⁷⁾ Altsaa rimeligvis en af de fra Bromme og Osted paa Sjælland kendte Daabsgryder af Malm. Jfr. Danmarks Kirker. Sorø A. S. 383. - ¹⁸⁾ Visitatsbogen S. 25 og 57.

C. O. Bøggild Andersen

HANNIBAL SEHESTED OG SIR GEORGE DOWNING

„ . . . fornemligen att alting derhend lempissa, att begge disse Noordiske Riiger, sampt deriss gode och throe indbyggere aff alle stender, maa throeligen recke hucrandre haand, och med indbyrdis eenighed flittigen anvende alle deriss middel till att samle saadan styrcke igien, vdimid- lertid de haffue freed, huorved de med vnerede forcer desto bedre kunde imodstaae alle dennem, som deriss fellis welstand herefter wille hindre och forstyrre.“ (Hannibal Sehested til Kongen af Sverige 17. juni 1660).

Et hovedtræk ved Danmarks stilling efter freden i København og stats- omvæltningen i 1660 var landets og statsens fattigdom. Det blev det ny- oprettede skatkammerkollegiums og dets chef rigsskatmester Hannibal Sehe- steds opgave at bringe ligevægt i statsbudgettet, en opgave, som vanskelig- gjordes ved krigens byrder og ødelæggelser, der i forbindelse med en allerede tidligere begyndt nedgang i afsætningsmuligheder og priser for danske land- brugsprodukter, især korn og staldøxne, havde trykket landbrugets kaar ned til et lavpunkt og bidraget til at vanskeliggøre udviklingen af den danske egen- handel og en dansk industri.¹⁾

Sehesteds finansreformer og finanspolitik skal ikke her skildres.²⁾ Her skal blot peges paa de baand, der bandt den sidste sammen med landets uden- rigspolitik. En hovedpost paa udgiftsbudgettet var den store staaende hær, som det nye krigskollegium, støttet af kongen og hoffet, ansaa det for nød- vendigt at opretholde. Et vigtigt motiv hertil var kongens frygt for bevægelser mod den nye enevældige statsordning, men vistnok lige saa stor en rolle spil- lede frygten for den sejrriige nabomagt Sverige og forhaabningerne om med tiden at vinde militær styrke til at genvinde de 1645—60 tabte landomraader. Naar Sehested og skatkammeret kæmpede for en hærreduktion, kan det for hans vedkommende vanskeligt skilles fra den kendsgerning, at han beherskedes af den overbevisning, at Danmark næppe nogen sinde ved egen kraft vilde blive i stand til at fravriste Sverige dets erobringer, og at den for Danmark mest rationelle politik derfor vilde være i samvirken med Sverige at sikre de to nordiske stater de maritim-strategiske og kommercielle fordele af deres beliggenhed ved Østersøen og beherskelse af indgangene til dette hav. Sehe- sted fremførte i stærke ord dette synspunkt over for den svenske regering i juni 1660; han gentog det siden over for en række svenske diplomater; han

lagde det til grund for sine forhandlinger med engelske og franske statsmænd; og han gav det endelig i sit til Frederik III rettede posthume »politiske testamente« en udførlig politisk, finansiel og økonomisk begrundelse. At det var udtryk for hans overbevisning, rokkes ikke ved den kendsgerning, at han i breve til sin konge var nødt til at tage hensyn til de revancheforhaabninger, som kongen og hans nærmeste kreds aldrig slap.³⁾

Den dansk-svenske fællesinteresse, som Sehested stærkest betonedede, var den økonomiske, politiske og finansielle emancipation fra Holland. Holland besad ved det 17. aarhundredes midte ubestridt det økonomiske »dominium maris Baltici«. Af de Øresundstoldboden passerende skibe var ca. 65 % hjemmehørende i De forenede Provinser. Kun ca. 10 % førte tysk, norsk, skotsk, engelsk eller fransk flag; ca. 15 % stammede fra ikke-svenske østersøhavne, ca. 10 % fra svenske havne, deraf dog den største halvdel fra Sveriges tyske provinser. Af det svenske storriges søfart vestpaa, maalt med skibstallet i Sundet, beherskede Hollænderne ca. 90 % af Finlands, ca. 85 % af Svensk-Balticums, ca. 25 % af de svensk-tyske provinser og ca. 30 % af det svenske moderlands. Skønt svenske handelskyndige erkendte, at Sverige og dets lydlande ikke kunde undvære den hollandske kapital, kreditydelse, billige tonnage og overlegne handelsorganisation, var dog siden Axel Oxenstiernas dage maalet for svensk handels- og toldpolitik at bringe Hollændernes kommercielle østersøherredømme til ophør og, saa vidt muligt, føre dette herredømme over paa svenske hænder. For denne stræben føltes de bestemmelser til gunst for den hollandske søfart, som Generalstaterne i sidste dansk-svenske krig havde aftunget Karl Gustav ved den saakaldte elucidationstraktat af 1659 (ratificeret 1660), stærkt tyngende, selvom de i praxis sikkert i stort omfang blev omgaaet.⁴⁾ For Danmarks vedkommende havde en anonym borgerlig forfatter o. 1650 klaget over, at »de fornemste borgere, som sætter landkøbet for vore varer, de er ikke vore borgere, men fremmedes bogholdere«, og ved 1660 beherskede hollandsk kapital og tonnage i endnu større omfang end før exporten fra og importen til danske havne til og fra den del af verden, som laa vest og syd for Jylland.⁵⁾ Og selvom udførselen af de merkantilt saa vigtige norske trælastvarer i norsk-ejede skibe var i langsom væxt, saa var dog ogsaa her den hollandske skibsfart den absolut dominerende.⁶⁾

Som statholder i Norge 1642—51 havde Sehested virket energisk for at drive nordrigets erhvervsliv i vejret og skabe, som han udtrykte sig, »kapital, videnskab og aftræk«, og han havde 1645, med nogen overdrivelse, klaget over, »at vi ikke haver en eneste dansk købmand, mens alle hollandske faktorer, som lidet ivrer disse rigers fremtary, mindre end med privat nytte.«⁷⁾

Han var efter 1660 ikke en mindre ivrig merkantilist end den gang, men vilkaarene for en dansk-norsk merkantilistisk politik var i flere henseender blevet vanskeligere. Bestræbelser for at ophjælpe den hjemlige skibsfart og industri ved en differentieltoldlovgivning i disses favør hemmedes stærkt ved Christianopeltraktaten med Generalstaterne af 1645, som tillige fastslog de hollandske skipperes frihed til fra norske ladesteder at købe lasten af hvem de vilde, i strid med de norske byers krav om eneret paa handelen med fremmede, og den efter dens mønster sluttede traktat med England af 1654.⁸⁾

Naar der inden for den danske regering nærredes et stærkt ønske om at bryde de skranker, som traktater satte for dens frie udøvelse af sin toldlovgivningsmyndighed, var imidlertid i 1660'ernes første halvdel motivet mindst lige saa meget finansielt som merkantilistisk. Kronens finansnød var knugende stor, og det var en almindelig anskuelse, at toldindtægterne gav et mindre provenu, end de kunde yde ved sats- og andre ændringer. Ikke mindst havde man her blikket rettet mod de store underslæb, som hollandske trælastskibe i Norge kunde begaa og i stort omfang begik i ly af deres ved traktaterne af 1647 og 1658 fastsatte ret til toldbetaling efter læstetallet paa grundlag af en i nederlandske havne foretaget maaling af skibenes lasteevne.⁹⁾ En ændring her vilde kun være mulig, saa fremt Generalstaterne kom i en saadan situation, at der kunde øves en stærk politisk pression paa dem, og det samme gjaldt en forhøjelse af satserne for baade trælast- og Sundtolden, der var baandlagte ved Christianopeltraktaten. Et andet vigtigt problem af rent finansiell natur var den danske statsgæld til Generalstaterne, provinserne Holland og Westfriesland og byen Amsterdam og til private hollandske købmænd, der fra hollandsk side beregnedes til over 1 million rdl., d. v. s. ca. $\frac{1}{4}$ af kronens samlede inden- og udenlandske gæld ved udgangen af 1660. Herimod stillede den danske regering en modfordring for resterende subsidier, erstatning for ikke overholdte traktatforpligtelser m. m. paa ca. $2\frac{1}{2}$ mill. rdl., ikke medregnet de $3\frac{1}{2}$ mill. rdl., som den i en opgørelse fra 1664 hævdede at have tabt ved toldunderslæb i Norge siden 1647-traktatens afslutning. Der var imidlertid den forskel paa de hollandske og de danske fordringer, at de sidste byggede paa synspunkter og beregninger, som man fra hollandsk side ikke var villig til at anerkende, mens de første for hovedpartens vedkommende kunde støtte sig til obligationer, udstedte af Frederik III. En forrentning og amortisering af denne gæld var for den danske statskasse, naar det planlagte udgiftsbudget med de store hærudgifter skulde opretholdes, en umulighed. Af et laan paa 400.000 rdl., ydet 1657—58 af Hollands og Westfrieslands stater, havde disse af den danske konge faaet ret til at oppebære renter og afdrag i den form, at de lod

nederlandske skibe til Norge og Østersøen betale Norges- og Sundtold til de hollandske admiralteter mod kvitteringer, som i de norske havne og Helsingør fritog for toldydelse. Bortset fra, at denne ordning følte som en krænkelse af den danske konges suverænitæt, gav den anledning til stadige klager fra danske og norske toldere over, at de paagældende skibe ofte førte en langt større varemængde, end admiralitetstoldsedlerne angav. Men gældsproblemet var i sin helhed en evig kilde til uenighed og frugtesløse forhandlinger mellem de to stater, og det laa i dansk interesse, at der indtraadte en politisk konstellation, som tvang Hollænderne til større eftergiveness ved afvejningen af fordringer og modfordringer.¹⁰⁾

I de nærmeste aar efter 1660 var ingen saadan eftergiveness at spore. Det samme var tilfældet med de klager, som det 1659 under kgl. dansk oktroj oprettede Dansk-Afrikanske Kompagni i Glückstadt rejste over gentagne overgreb fra det hollandske Vestindiske Kompagnis side. Hollænderne havde sikkert ret i deres paastand om, at Glückstadtkompagniet i sin oprindelse var et hollandsk »interlooper«-foretagende, lieret med hamburgske pengemænd, med det formaal under dansk flag at omgaa det Vestind. Kompagnis monopol paa Guineahandelen. Men flere af Frederik III's embedsmænd som grev Christian Rantzau og, gennem sin broder købmand Vincent Klingenberg i Hamburg, generalpostmester Paul Klingenberg var interesseret i kompagniet, der desuden repræsenterede næsten den eneste skibsfart paa fremmede verdensdele fra det danske monarkis havne, og dets klager fremførtes med stor styrke ved den danske resident i Haag Peter Charisius, ligesom den danske regering søgte Englands og Frankrigs støtte mod Staterne i denne sag.¹¹⁾

Den hollandske historieskriver Lieuwe van Aitzema skriver om Generalstaternes holdning over for den danske konge under fredsforhandlingerne i 1660: »Het was in der Daedt, als of hy soo wel als Sweden, stonden onder voogdye van desen staet.«¹²⁾ Københavnfreden efterlod i Danmark en bitter følelse hos mange af, at det af Corfitz Ulfeldt efter 1645 indledede forbund med Generalstaterne havde bragt staten i en trykkende afhængighed af disse uden at give de fordele, man havde haabet paa, at deres flaadehjælp i 1658 vel havde hidraget til at redde det belejrede København, men at deres senere politik havde sin del af skylden for, at de østdanske provinser blev ved Sverige, og at de over alt kun havde stræbt at tjene deres egne interesser. Den 1657 fornyede og udvidede forsvarsalliance med Staterne stod imidlertid stadig, ved siden af tilslutningen til den tyske kejser, som en hovedhjørnesten i dansk ydrepolitik. Skulde afhængigheden af handelsrepublikken brydes, var nye alliancer, en ydrepolitisk nyorientering nødvendig.

At Sverige og Danmark i vigtige henseender havde fælles interesser over for Holland, var ikke nok til at muliggøre en direkte dansk-svensk tilnærmelse. Dertil var det gamle nag og den gensidige mistillid inden for regeringerne for stor.¹³⁾ Men maaske lod en saadan tilnærmelse sig tilvejebringe ad indirekte vej, derved at begge knyttedes til et af de vesteuropæiske kongeriger England eller Frankrig. I en skrivelse til Frederik III, forfattet efter Hannibal Sehesteds død i sept. 1666, lader den danske konges franskfødte korrespondent i Paris abbé Jean Paulmyer den afdøde rigsskatmester fremsætte en saadan plan med Frankrig som »der dritte im Bunde«. Paulmyers skrivelse er imidlertid blevet til paa et tidspunkt, da Danmark som Frankrigs og Hollands allierede var i krig med England, og han var personlig ivrig fransk patriot.¹⁴⁾ Der er mange vidnesbyrd om, at Sehested, før Danmarks brud med England mod hans vilje indtraadte, stræbte at gøre et forbund med England og Sverige til centret i dansk udenrigspolitik.

Mange grunde kunde imidlertid tale ogsaa for en dansk-fransk tilnærmelse, og Sehested fik derfor, da der i dec. 1661 overdroges ham en sendelse til Frankrig — hans eget initiativ ved beslutningen herom kan ikke sikkert bestemmes¹⁵⁾ —, sin oprindeligt stærkt begrænsede instrux udvidet, saaledes at det tillodes ham at forhandle om Danmarks opretholdelse af en hær til værn mod kejserlige angreb »Frankrig og Sverige til bedste« mod franske subsidier og tilsagn om fransk hjælp mod ethvert angreb paa den danske konges besiddelser. Den 24. juli (3. aug.) 1663 i Paris sluttede alliancetraktat, som regeringen i København først efter en del betænkelighed gik med til, forpligtede Danmark til, med eller uden Sverige, i givet fald med vaabenmagt at hjælpe til at opretholde freden i det Tyske Rige paa grundlag af de westfalske fredstraktater mod løfte om fransk forsvarshjælp i tropper og penge. Det var en skuffelse for Frederik III og hans yndling Christoffer Gabel, at Frankrig bestemt afslog at yde Danmark de subsidier i fredstid, som ved traktater af 1661 og jan. 1663 var tilstaaet Sverige, men man opnaaede ved forbundet øget tryghed for et svensk angreb, samtidig med at tilhængerne af tanken om en fremtidig revancekrig mod Sverige kunde nære forhaabninger om, at den sluttede alliance vilde gøre det i de sidste aar af flere aarsager, blandt hvilke en var den alliance, som Frankrig i april 1662 sluttede med Generalstaterne, kølnede forhold mellem Frankrig og Sverige endnu køligere, saaledes at maaske med tiden revancheplanerne kunde vinde fransk støtte.¹⁶⁾ Sehested undlod ikke i skrivelser til København at spille paa strenge af denne art.¹⁷⁾ For sig selv kunde han dog ikke skjule, at, selvom den franske regering i alliancen med Danmark saa et middel til at øve pres paa Sverige, hvis dette skulde

tendere mod en af Frankrig mere uafhængig politik, saa maatte dog den stærke militærmagt Sverige nu, da Ludvig XIV's planer mod de Spanske Nederlande og om en fransk tronkandidatur i Polen inden længe kunde medføre en ny fransk-habsburgsk konflikt, som før under Trediveaarskrigen være Frankrigs hovedsekundant i Tyskland. Hvad Frankrig ønskede, var at binde begge de nordiske stater til sig. Derfor sendtes, efter aftale med Sehested, hvis plan var ogsaa selv at gaa til Stockholm, i okt. 1664 Hugues de Terlon, tidligere fransk gesandt hos Karl Gustav og under fredsforhandlingerne i København og rigsskatmesterens nære ven, til den svenske hovedstad for at faa Sverige til at indtræde i den dansk-franske alliance.¹⁸⁾ Colbert, som fra 1661 udfoldede energiske bestræbelser for uden om Hollænderne, der beherskede næsten hele den franske udenrigshandel, at bringe en direkte handelsforbindelse i stand med de nordiske stater og andre Østersølande, ønskede i fortsættelse af den febr. 1663 med Sehested sluttede handelstraktat at faa en indbyrdes samhandel i stand og især at faa det franske salt indrømmet en monopolstilling paa det dansk-norske marked.¹⁹⁾ Han saa i Holland hovedanstødsstenen for en fransk kommerciel expansion, og Sehested forudsaa, at den colbertske merkantilisme inden længe kunde skabe alvorlig spænding mellem Frankrig og Holland. Endnu kunde fransk handel dog ikke undvære hollandsk tonnage og kapital, og politisk-militære motiver var stadig de dominerende i Frankrigs forhold saa vel til de nordiske riger som til Generalstaterne, med hvilke Ludvig XIV i april 1662 havde sluttet en forsvarsalliance, hvis hovedformaal var at sikre hollandsk neutralitet over for en fransk udvidelse paa belgisk omraade.²⁰⁾

En nordisk politik med front mod handelsrepublikken var da i første linie henvist til at søge støtte hos England.

Cromwells nordiske politik havde været overvejende svensk orienteret. Karl II's tronbestigelse i foråret 1660 aabnede imidlertid mulighed for en dansk-engelsk tilnærmelse, bygget paa slægtsbaandet mellem de to kongehuse og den nye konges og hans raadgiveres aversion mod protektorens politiske system. Der sluttedes ogsaa ved Frederik Ahlefeldt, som i sommeren 1660 sendtes til London, i febr. 1661 en traktat mellem Danmark og England, der gav Danmark løfte om engelsk forsvarshjælp og aabnede mulighed for differentialtoldbestemmelser i dansk-norske undersaaters favør, idet britiske undersaatere ikke inden for det danske monarki, som Hollænderne ved christianopeltraktaten, ligestilledes med disse, men kun med den mest begunstigede fremmede nation. Omfanget af forsvarshjælpen var imidlertid holdt ret svævende, og det traadte allerede før traktatafslutningen frem, at ikke dyna-

stiske motiver, men, som i Cromwells tid, økonomiske, hensynet til den britiske handel paa Østersøen og i Norge, maatte være den dominerende faktor i Englands forhold til de nordiske stater.²¹⁾ Den engelsk-hollandske handelsrivalitet, som 1652—54 havde ført til en krig, viste sig snart saa levende som nogen sinde før. De forhandlinger om alliance- og handelstraktater, som fra efteraaret 1660 førtes mellem de to stater, truede atter og atter med at gaa i staa, og den traktat, som i sept. 1662 endelig afsluttedes, løste ingen af de afgørende stridspunkter: om afgrænsningen af de engelske og hollandske kompagniers handelsrettigheder i Ostindien, Afrika og Vestindien, om Hollændernes ret til sildefiskeri langs Storbritanniens østkyst, om »de britiske farvandes« udstrækning og om meget andet. Skønt hverken Karl II eller hans kansler Lord Clarendon ønskede den nye statsordning og landets indre ro bragt i fare ved en krig, maatte der regnes med, at spændingen mellem de førende handelskredse i City og i Amsterdam kunde medføre en saadan. Men hvad enten det kom til krig eller ikke, maatte det være en vigtig engelsk interesse at udvide den britiske Østersø- og Norgeshandel paa hollandsk bekostning. Østersøen gjaldt jo for Holland som »mater commerciorum«, Østersøfarten som »de siele van de geheele negotie, waer aen alle andere commercien ende traffiquen dependeren«.²²⁾ Men skulde Englænderne her tage kampen op, var overenskomster med begge de nordiske stater nødvendige.

Den virksomste talsmand for de engelske handelskompagniers klager over hollandske overgreb og hollandsk konkurrence og sjælen i hele den aggressive engelske handelspolitik var Englands resident i Haag Sir George Downing. Skønt Downing — der som dreng var fulgt med sine forældre til Ny England, hvor han studerede ved det spæde Harvarduniversitet, og saaledes med en vis ret kan kaldes den første Amerikaner, som har spillet en rolle i stormagtspolitikken, siden blev feltpræst i Cromwells armé og medlem af parlamentet og sluttelig protektorens gesandt i Haag — senere ydede et fortrinligt arbejde i det engelske finansstyre og i de forskellige handels- og kolonikomiteer, naar han ikke i aandelige dimensioner Frankrigs store merkantilistiske statsmand Colbert. Ved sin hensynsløse hævvelse af sin konges og sin egen værdighed i etikettespørgsmaal og den ordrige og aggressive form, hvori han i memoriale efter memoriale slyngede Generalstaterne de engelske klager og krav i ansigtet, kunde han fremtræde som »un assez désagréable personnage« (den franske diplomat Comminge's karakteristik). Den berømte dagbogsskriver og admiralitetssekretær Samuel Pepys kaldte ham i anledning af hans adfærd ved tilfangetagelsen af tre i Delft skjulte »kongemordere« »a perfidious rogue«. Han samlede sig i sin offentlige virksomhed en stor formue, bl. a. de ejen-

domme i nærheden af Whitehall, som gav navn til Downing Street. Han kan for saa vidt betegnes som en utilstrækkeligt skarpsynet diplomat, som han ikke troede og ikke ønskede, at raadspensionær Johan de Witt og Generalstaterne vilde tage den krig, som han ved sin udæskende optræden bidrog saa stærkt til at fremkalde. Men han arbejdede, ud fra sit lidenskabelige ønske om at gøre England til verdens førende handelsmagt, baade ude og hjemme for dette ønskes virkeliggørelse med en kraftudfoldelse og et ivrigt studium af alle veje, der kunde føre til maalet, som trods alle mandens mangler aftvinger respekt. »He was full of the zeal for efficiency and belief in action, characteristic of the Puritan business man« (K. Feiling).²³⁾

Downing blev aldrig træt af at hamre ind i sin regerings bevidsthed, at Østersøhandelen for Hollænderne var »the grand foundation of all their other trades«, og at den britiske handel gennem Sundet burde fremmes ved alle midler. Af Danmark og Sverige maatte man opnaa de samme handelsprivilegier, som Holland havde tiltvunget sig. Men dette forudsatte en politisk entente med begge de nordiske stater.²⁴⁾ Downing var her i overensstemmelse med en anden gammel Cromwellianer, ex-statssekretær John Thurloe, som i en betænkning fra 1660 tilraadede Karl II's regering, saaledes som det havde været protektoratets politik, at befri Danmark fra dets afhængighed af Holland og faa den danske konge »induced to a conjunction with Sweden«, saaledes at England og Frankrig blev »the sponsors of the peace and amity betweene them«.²⁵⁾ En engelsk-fransk entente stødte foreløbig af flere aarsager, blandt hvilke var engelsk frygt for Ludvig XIV's planer mod de Spanske Nederlande og fransk frygt for en voxende engelsk maritim udvikling, paa vanskeligheder.²⁶⁾ Til gengæld øgedes, efterhaanden som modsætningerne til handelsrepublikken antog skarpere former, i England stemningen for en nordisk politik efter de Thurloe-Downingske linier.

Forholdet mellem England og Sverige havde i den første tid efter Københavnsfreden været ret køligt, bl. a. fordi Karl II efter dansk ønske afslog at garantere denne fred. Den okt. 1661 i London afsluttede engelsk-svenske venskabs- og handelstraktat var i hovedsagen bygget over de ældre traktater af 1654 og 1656. I febr. 1662 indledede imidlertid den engelske konges vice-chamberlain Sir George Carteret forhandlinger med den svenske resident Leijonbergh om en intimere handels- og søfartsoverenskomst. Leijonbergh gik under disse forhandlinger, tilskyndet af den ivrigt engelsk-venlige rigsraad Bengt Skytte, videre end hans regering kunde gaa med til — der var bl. a. tale om et engelsk-svensk handelskompagni med stapelpladser i begge lande, senere om et rent engelsk kompagni med vidtgaende privilegier i Sverige og

dets besiddelser, en plan, der i raadet i Stockholm karakteriseredes som et forsøg paa at skabe et engelsk Østersøhandelsmonopol — og i sept. fik han ordre til at lade forhandlingerne falde.²⁷⁾

Carterets ouverture udgik fra Karl II's kabinet i strengeste forstand. Kun hans kansler og vicekammerherre (der havde en Londonkøbmand som handelskyndig raadgiver) samt hans broder, hertug Jakob af York, var indviet i den. Den engelske konge meddelte i april 1662 Leijonbergh, at han i nogle maaneder havde omgaaedes med planen, men ikke vidst, hvorledes han skulde begynde, saaledes at Hollænderne intet fik at vide. Juli s. a. erfarede Svenskeren af Carteret, at kongen og Clarendon oprindelig var sindede at optage Danmark i den planlagte traktat. Man var imidlertid kommet til den anskuelse, at det var umuligt at bevare den nødvendige sekrethese, naar der forhandlede »conjunctim« med de nordiske stater, hvorfor det besluttedes først at bringe sagen til afslutning med Sverige »som den mægtigste, og siden den anden dertil invitere«.²⁸⁾

Ved nyttaarstid 1662 foreslog Clarendon den danske Londonresident Petkum en handelstraktat med gensidig begunstigelse af de to kongers undersaatte.²⁹⁾ Dette bekræfter, at planen i sin første fase var en samtidig forhandling med begge Nordens riger. Til besvarelse af spørgsmaalet om, hvorfor en saadan plan netop da dukkede op og søgtes iværksat, har det sin interesse at pege paa den kendsgerning, at Hannibal Sehested siden slutningen af oktober 1661 havde opholdt sig i London, hvorfra han lige op mod nyttaar i private anliggender rejste til Flandern, dog øjensynligt med den hensigt inden længe at vende tilbage til England.

Rigsskatmesteren havde under 24. aug., da han befandt sig i Norge i anledning af prins Christians arvehylding og andre forretninger, faaet permission til en rejse til England for at takke Karl II for den gunst, denne havde vist ham, da han 1656, i sin konges unaade, havde haft nær tilknytning til den landflygtige engelske monark og hans hof; samtidigt paalagdes det ham at varetage danske interesser i England. Permissionen kan ikke skilles fra den kendsgerning, at Sehesteds position i Danmark ved denne tid var meget vaklende — dagen før dens udstedelse var hans rival grev Chr. Rantzau udnævnt til førsteminister, og samtidig indleddes en haardere kurs mod medlemmer af den gamle danske adel, som rigsskatmesteren tilhørte —, og der er spor af, at den tanke at knytte sin fremtid til England ikke har været ham fremmed, men opgaves, da han i december modtog beroligende efterretninger fra Frederik III's faktotum Christoffer Gabel. Sikkert er det imidlertid, at Karl II modtog sin fælle fra udlændigheden med stor velvilje. I brev til Frederik III

priste den engelske konge Sehesteds fortjenester af begge kongehuse og udtalte, at han havde fornyet den ham i sin tid givne fri adgang til sig som hans »proprius domesticus« for at give ham lejlighed til ogsaa i fremtiden at virke for de to dynastiers og rigers vel. »Il est fort mon ami«, erklærede han til Petkum, og baade denne og den svenske resident bevidner, at kongen havde lange og fortrolige samtaler med Sehested i sit privatkabinet, og at den danske statsmand havde »libre acces« hos ham »en tout temps et presque en tout lieu«. Leijonbergh, som trods Sehesteds stærke forsikringer om det modsatte frygtede, at han arbejdede mod Sveriges interesser, skrev 17. jan. 1662, efter den danske statsmands afrejse til Flandern, at han uden tvivl »här något brygdt och agerat hafwer« mod Sverige, som skulde forhandles videre ved hans tilbagekomst. »Hans wänskap och familiaritet uthi hofwet ähr stoor, och kunde intet instrument capablare finnes något ondt att bryggia å dhenna orten ähn han«. ³⁰⁾

Der kendes ingen skrivelser fra Sehested under dette Londonophold. Men at han har virket for et intimere forbund mellem Frederik III og den engelske konge kan anses for givet. I kraft af hans personlige tilknytning til Karl II vilde et saadant forbund jo i høj grad bidrage til at befæste hans stilling i Danmark. Engelsk politik krævede imidlertid, at ogsaa Sverige optoges i forbundet, og det var Sehesteds overbevisning, at en dansk frigørelsespolitik overfor Holland ikke kunde undvære hverken engelsk eller svensk støtte. Selv var han ikke bemyndiget til ouverturer. De maatte komme fra engelsk side. Er det for dristig en gisning, at Karl II's henvendelser gennem Clarendon og Carteret til Petkum og Leijonbergh er inspireret af de fortrolige drøftelser, som Sehested umiddelbart forinden havde haft med kongen og hans kansler? Naar ouverturen til den danske resident ikke fik følger — Petkum bad om instrux i København, men fik ingen — kan det hænge sammen med, at Sehested i Flandern modtog ordre hjemme fra til at holde sig rede til en sendefærd til Frankrig og før denne ønskede at træffe sine forberedelser i København og drøfte dansk ydrepolitiks linier med Frederik III og hans conseil. Han kunde da foreløbig ikke vende tilbage til London og deltage i engelsk-nordiske handelstraktatforhandlinger dér. ³¹⁾

I den instrux af april 1662, som medgaves ham paa ambassaden, overdroges det ham at lægge vejen til Paris over Haag og London. Han skulde, hed det i hans »sekrete instruktion« af 22. marts, forsikre Karl II om, at Frederik III ønskede »god fortroenhed« mellem saa vel England og Frankrig som mellem dem og Holland »for at garantere en nærmere og bedre alliance med Sverige«. Kom de to førstnævnte kongeriger i krig med Generalstaterne, lovede kongen

af Danmark imidlertid at indtage en saadan holdning, at »de ingen ombrage skulde tage over vores alliance med Holland«. Baade i Paris og London skulde Sehested se at faa anseelige aarssubsidier.³²⁾

Det er tydeligt, at man fra dansk side helst vilde fritages for pligten til at yde Holland forsvarshjælp i henhold til den bestaaende traktat, en pligt, som De Witt under den tiltagende engelsk-hollandske spænding havde søgt at faa nøjere formuleret med hensyn til art. 3 i den dansk-engelske traktat af 1661, der forpligtede de to konger og deres undersaatte til ikke at yde hinandens fjender nogen som helst understøttelse i tilfælde af krig.³³⁾ Samtidig har flertallet i Frederik III's konseil dog aabenbart holdt fast ved alliancen med Holland, bl. a. vistnok af frygt for en svensk-hollandsk tilnærmelse. En politik, som tillod landet at bevare neutraliteten og modtage fredssubsidier fra saa mange sider som muligt, var øjensynligt idealet. Hvad Sehested havde faaet indsat i instruxen om en nærmere alliance med Sverige under engelsk-fransk garanti var et motiv, der blot var anslaaet. Det blev hans opgave at overbevise sin konge om, at det burde spilles videre igennem.

I juni 1662 var rigsskatmesteren i Holland, hvor han med De Witt og andre forhandlede om de forskellige dansk-hollandske mellemværender, uden at der naaedes nogen enighed.³⁴⁾ I Haag havde han ogsaa en samtale med Sir George Downing, som lod ham forstaa, at England i tilfælde af en krig med Holland ikke vilde nøjes med, at Danmark ikke direkte hjalp Generalstaterne, men kræve, at det nægtede Hollænderne brugen af sine havne. Downing holdt et længere foredrag for den danske statsmand, hvori han fremhævede, at hans konges plan var »at limitere de Hollænders magt og kommercier saa vel udi Sundet og Østersøen som udi Kanalen«. Hertil maatte han være »forsikret enten paa Sveriges eller Danmarks force«. Han foretrak Danmark, men regnede sikkert paa en nærmere alliance med Sverige, hvis Danmark svigtede. Hvad enten det kom til krig mellem sømagterne eller ikke, stillede Sir George i udsigt, at Danmarks interesser kunde »saaledes tages udi agt, som man det selv begærede«, og den dansk-hollandske alliancetraktat modificeres, »saa vel som visse konditioner om kommercierne paa Danzig og udi Norge samt saltets indførsel fra Portugal anderledes at kunne indrettes til Ed. Kongl. Majt.s og undersaaternes største nytte«. Saaledes efter Sehesteds referat, der aabenbart er beregnet paa i en fremmed statsmands udtalelser at fremhæve synspunkter, som Frederik III's regering kunde have godt af at lægge sig paa hjerte. Alternativet Danmark eller Sverige stemte i øvrigt hverken med Downings eller Londonhoffets sædvanlige anskuelse, men det var, enten det nu er ham eller Sehested, hvem det skyldes, i forbindelse med det Danmark givne fortrin

egnet til at give tanken om en dansk-engelsk entente større slagkraft i København. I sin rapport om samtalen til Clarendon skrev Downing, at han over for Sehested havde betonet, at Englands venskab for Danmark var mere at stole paa end Frankrigs, da dette i første linie maatte støtte sig til Sverige. Som sin egen opfattelse føjede Sehested til sit referat af Englænderens udtalelser, at England gerne saa Danmark befriet for dets afhængighed af Holland. Bedst var det at undgaa en engelsk-hollandsk krig; men kom den, burde Danmark uden hensyn til sin alliance med Staterne holde sig neutralt.³⁵⁾

Til samme resultat kom i øvrigt ved denne tid det danske statskollegium. I overensstemmelse med dets ønske tilbød Sehested sømagterne sin konges mægling. Den afvistes af de hollandske ambassadører i London, men Sehested havde dog den tilfredsstillende, før han afrejste fra England til Frankrig, at se den engelsk-hollandske traktat bragt i havn. Den løste intet af de vigtigere stridsspørgsmaal, men den udskød et brud og gav derved et tidsspillerum, inden for hvilket dansk diplomati kunde arbejde.³⁶⁾

Sehesteds forhandlinger under Englandsopholdet, fra 11. juli til 30. aug. 1662, med Karl II og Clarendon, hvori efter kongens ønske kun hertugen af York indviedes, havde som kærne planen om at skabe, som kansleren i rigsskatmesterens gengivelse udtrykte sig, en »god fortroenhed« mellem England, Danmark og Sverige, som kunde tvinge Holland til større medgørlighed, »saa vel for deres samtlige magt til søs som deres rigers situation og belejlighed af kommercierne, naar derom ret blev negocieret«. ³⁷⁾ Clarendon kom bl. a. ind paa betydningen af den norske trælasthandel, inspireret af Downing, som i breve til kansleren skildrede de fordele, som skibsmaalingsbestemmelserne gav de hollandske Norgesfarerskibe frem for de engelske.³⁸⁾ Nogen afgørelse fandt dette spørgsmaal — hvis ordning i engelsk favør ikke kunde være til Danmark-Norges fordel — ikke ved denne lejlighed. Sehesteds drøftelser angik, i tilslutning til en memoire, som han 26. juli overleverede den engelske konge, især de store linier i Danmarks forhold til England, Sverige og Holland. Der synes at have hersket enighed om, at den dansk-hollandske alliance ved Englands bistand burde ændres saaledes, at den ikke forpligtede Danmark til hjælp mod Storbritanniën eller dets allierede, at Danmark ikke kunde opgive sin neutrale stilling, før det sikredes, at Sverige forbandt sig med England, og at en nøje forening af de tre kongerigers sømagt vilde give dem en maritim og politisk overlegenhed, som vilde tillade dem at indrette deres politik og handelslovgivning, som de ønskede. I sin kommentar til memoiren i brev til Frederik III advarede Sehested kongen mod at fjærne sig fra England, bl. a. fordi Sverige kunde udnytte et saadant skridt mod Danmark, og fordi han

derved alene gik Hollændernes ærinde, »hvilket er at skille os fra England og enhver anden magt for at holde Deres Majt. til stadighed i behov af og afhængighed af deres hjælp og forgodtbefindende, saaledes som de tilstrækkeligt giver til kende ved den erstatning, de kræver for udgifterne i en ulykkelig krig og en elendig fred«. ³⁹⁾)

Af hensyn til revancheønskerne hos Frederik III og hans nærmeste var Sehested nødt til under forhandlingerne at fremhæve ønskeligheden af at »un peu mieux ajuster la balance« mellem Danmark og Sverige. Clarendon og Karl II ønskede dog dette udsat »indtil en tid og konjunkturer, som var mere egnede . . . men naar der viste sig udsigt til at bringe tingene en smule mere i ligevægt igen, kunde Deres Majt. være ganske sikker paa denne kronens ven- skab og hjælp«. Sehested maa naturligvis have været klar over, at skulde Sverige vindes for hans engelsk-nordiske entente, maatte England opfylde dets ønske om garanti for Københavnfreden. Clarendon har derfor uden tvivl ret, naar han senere hævdede, at rigsskatmesteren under sine Englandsbesøg i 1662 og 1663 havde forsikret om sin konges faste vilje til at holde denne, saaledes at de nordiske stater »might both be ready to imbrace those oppor- tunities for their mutuall benefitt, which Your wisdom foresaw would in a short time be offered«. Sehested gik vistnok her videre, end han var bemyn- diget til, men man fandt dog, da spørgsmaalet rejstes i 1664-65 under de da paa samme tid førte engelske forhandlinger i København og Stockholm, fra engelsk side en fortolkning, som tillod at yde Sverige garantien uden at præ- judicere den fremtidige »ligevægtsregulering«, som det danske kongehus haabede paa. ⁴⁰⁾)

I sine udtalelser til Leijonbergh — hvem Clarendon maatte love at hemme- ligholde de engelsk-svenske handelsforhandlinger for den danske rigsskat- mester⁴¹⁾ — slog Sehested meget stærkt paa ønskeligheden af en dansk- svensk-engelsk triple-alliance. »Han saa ved disse konjunkturer intet højere, end at imellem Danmark, England og Sverige et estroit forbund og for- staaelse indrettedes, som alle ondsindede, i særdeleshed Hollænderne skal have i tøjlen, som nu intet andet gør, end at udraabe alle kongen i Danmarks, ja de svenskes aktioner ligeledes, for fredsbrud, saa snart som man kan have tanker om at gøre og fundere noget til vore undersaatters og landets vel- færd«. ⁴²⁾)

Foreløbig udsattes dog forbundsplanerne, til forholdene blev mere af- klarede, og man saa udfaldet af Sehesteds forhandlinger i Frankrig. Efter disse skulde han, aftaltes det, vende tilbage til England og forhandle nærmere om sagen. I mellemtiden advarede han Frederik III mod ethvert skridt, som

kunde skade det gode forhold til England og Frankrig, og mod at give Generalstaterne den af dem ønskede erklæring om forsvarshjælp.⁴³⁾

I Sehesteds breve til København under Frankrigsopholdet fylder argumenterne for afslutningen af forsvarsalliancen med Ludvig XIV hovedpladsen. Men hans tanker kredsedde stadig om Danmark-Norges kommercielle problemer og modsætningen til Holland. Det var hans ønske at faa den i den dansk-franske handelstraktat, efter mønster af den sidst afsluttede fransk-hollandske traktat, indsatte bestemmelse om, at »frit skib giver fri ladning«, tilstaaet ogsaa af England som »et visse fundament, hvorpaa kommercierne udi begge riger kunde vorde ret stabilerede«, og at faa oprettet magasiner og frihavne for handelen mellem England og den danske konges lande, saaledes som Colbert havde foreslaaet for den dansk-franske samhandels vedkommende.⁴⁴⁾ I forholdet til Holland regnede han ogsaa med fransk støtte, bl. a. i Guineatvisten — sept. 1663 ansøgte Frederik III baade Karl II og Ludvig XIV om diplomatisk bistand i denne sag — men han vedblev, som bl. a. breve fra abbé Paulmyer viser, at se hovedmidlet til at tvinge handelsrepublikken til en fjelligere holdning i en dansk-engelsk-svensk »concert des trois«. ⁴⁵⁾ Ønsket om at fremskynde sin hjemkomst for at forsvare sig mod sine fjenders intriger og befæste sin position fik ham vel til at udvirke Frederik III's tilladelse (8. aug. 1663) til at opsætte videregaaende forhandlinger i England til bedre tid og lejlighed, »med mindre I selv eragte og befinde kunde noget frugtbarligt, og som strækker sig til vores interessers fornødne befordring, der af Eder at kunne behandles«. ⁴⁶⁾ Men da han i nov. 1663 paa ny indtraf i London, fik han dog lejlighed til at træffe aftaler af betydelig rækkevidde.

Fra engelsk side var der vist fornyet politisk aktivitet i Østersøområdet og Norden, da jarlen af Carlisle i sommeren 1663, væsentligt paa initiativ af Muscovy Company, sendtes som ambassadør til Rusland for at faa genoplivet de gamle handelsprivilegier med paalæg om paa hjemvejen i Stockholm og København at tilkendegive Karl II's ønske om intimere venskab og mere omfattende handelsforbindelse med de nordiske stater.⁴⁷⁾ Samtidig skærpedes næsten fra dag til dag de kommercielle og maritime stridigheder mellem de to sømagter, ikke mindst i Vestafrika, hvortil det 1663 nyorganiserede Royal African Company i sept. udsendte tre af kongen laante skibe for med magt at beskytte engelske interesser mod den hollandske konkurrent.⁴⁸⁾ For en politik, der som Sehesteds byggede paa forbund med baade England og Frankrig, var det ganske vist mindre gunstigt, at forholdet mellem disse to lande blev køligere, som følge bl. a. af den nye statssekretær for udenrigske sager Sir Henry Bennets, fra 1663 Lord Arlingtons, anti-franske orientering, og af voxende

engelsk frygt for de franske erobningsplaner i de Spanske Nederlande. Samtidig med at den henvendelse, som gennem Downing rettedes til De Witt om dannelsen af en europæisk liga til værn for disse, hos raadspensionæren mødte en kold skulder, var det imidlertid den herskende opfattelse i England, at Staterne i givet fald ikke kunde paaregne en mere virksom fransk diplomatisk og militær støtte.⁴⁹⁾ Og Sehested styrkedes gennem breve fra abbé Paulmyer, som havde nøje føling med den franske reder- og handelsverden, i den anskuelse, at Colberts merkantilpolitik inden længe vilde skærpe det kommercielle og handelspolitiske modsætningsforhold mellem Frankrig og Holland.⁵⁰⁾

Endnu ønskede ingen ansvarlig engelsk statsmand krigen. Men alle midler til at ramme handelskonkurrenten uden aaben krig var sikre paa bifald i Citys handelskredse og hos politikens ledere. Virksomst i saa henseende var nu som før Sir George Downing. I breve til Clarendon og Arlington betonedede han Østersø- og Norgeshandelens betydning og nødvendigheden af nye handelsaftaler med de nordiske stater. Skarpt kritiserede han Hollændernes behandling af Danmark, hvis konge de dog skyldte mere end alle andre, da han tilstod dem saa store handelsprivilegier og paa deres anstiftelse havde indladt sig i den sidste ulykkelige krig med Sverige. I anledning af den dansk-hollandske Guineakonflikt foreslog han, at man, naar Sehested kom til London, skulde faa Danmark til at overdrage England sine faktorier og forter i Afrika mod fri handelsret for danske undersaatte. Han ansaa traktater med Danmark og Sverige for ubetinget nødvendige og mente, at alene rygter om, at der forhandlede om saadanne, vilde indgyde Hollænderne en gavnlig frygt. Som tidligere fremhævede han med styrke, hvor vigtigt det var, at England opnaaede de samme regler for maaling af skibe til Norge og de samme toldprivilegier, som Holland havde udvirket, og at man byggede trælastskibene efter den hollandske model — »of a greate length and of a greate hold, fitt for that trade«. I denne forbindelse klagede han over, at den i 1660 fornyede navigationsakt vel havde trængt Hollænderne ud af skibsfarten mellem England og Norden, men givet nordiske skibe indpas i stedet; for hvert skib, tilhørende Eastlandkompagniet eller »the Norway merchants«, der ankom til Themsens med nordisk-baltiske varer, kom der 6—10 svenske eller dansk-norske. Sin merkantilistiske tro paa, at Englands handel i de nordiske farvande kunde bringes i vejret ved skridt fra statens side, bekendte han i stærke ord: »I doe evidently see in all my experience here that it is not the people putts on the Government, but the Governours by prudent orders and contrivances putt on the people to all manner of trade; neither am I at all of

opinion, that a Commonwealth Government is fitter for trade then a Monarchy. But be the Government what it will, trade may be had, if they give themselves to encourage it; but it is not to be had in a day, nor by one good act, but to be pursued from step to step.«⁵¹⁾

Downings breve har uden tvivl deres andel i den stærke stemning, som Sehested i London baade hos Karl II, Clarendon og Arlington mødte for en »god og sekret underhandling« med Danmark og Sverige, hvorved der kunde skabes et »saadant expedient . . . til E. K. M.s nytte, sikkerhed og velstand, at intet fra enten af begge sider [s: Holland og Sverige] skulde være at befrygte, mens at E. K. M. udi adskillige maader meget dristigere kan disputere sin ret og højhed udimod Holland og deres skadelige prætensioner«. Man haabede fra engelsk side, at Frankrig vilde se sin interesse i at støtte disse forhandlinger. Da Sehested ikke havde instrux om at indlade sig i nærmere underhandling i London, blev aftalen, at han i Haag skulde konferere med Downing »om adskilligt, som han tilforn haver aviseret hid til hoffet med mig at maatte negotieres til nærmere behandling hos E. K. M. selv«. ⁵²⁾ Hvad Sehested ikke omtaler i sine breve til København, er hans gentagne forsikringer til de engelske statsmænd om, at Frederik III var fast besluttet paa at overholde Københavnsfreden. ⁵³⁾ Ikke heller de stærke antihollandske udtalelser, han fremsatte, eller den opmærksomhed, som hans plan om at forene England og de nordiske stater mod det hollandske handelsdominium vakte i Londons hof- og diplomatverden. Den brandenburgske gesandt v. Brandt fik af Karl II's tyske onkel prins Rupprecht af Pfalz, der tilraadede kurfyrstens optagelse i forbundet, at vide, at Sehested havde paataget sig »at fremme dette værk ved det danske og svenske hof«, og rejste efter rigsskatmesteren til Haag for at sondere ham nærmere, men fik en ret kølig modtagelse: »det var ikke Englands interesse at extendere denne sag til Tyskland, det vilde gøre bedre i at rette sine reflexioner alene mod Østersøen og dem, som havde del i denne«. ⁵⁴⁾

I slutningen af dec. 1663 rejste rigsskatmesteren fra England, forsynet med en varm anbefalingskrivelse fra Karl II til den danske konge og en fransk haandskrivelse fra samme til samme, hvori den engelske konge udtrykte sin tilfredshed med, at »de ting, som han [Sehested] havde foreslaet mig paa sin sidste rejse, befinder sig i samme stand, saa at de kan forhandles, naar det synes Dem godt«. ⁵⁵⁾ I Holland, hvor han ankom i slutningen af januar, fandt Sehested ikke større lyst til at gøre Danmark indrømmelser hverken i Guineasagen eller gældsspørgsmaalet end i 1662. Et særligt skarpt ordskifte havde han med De Witt i anledning af, at Hollands stater i juli 1663

havde besluttet at anvende toldfriseddelmetoden til betaling af hollandske købmænd, hvis varer den danske regering havde beslaglagt under sidste krig, og som Frederik III havde henvist til betaling af de subsidierestancer, han hævdede at have til gode i Holland. Beslutningen, som disponerede over danske toldindtægter, var ikke meddelt regeringen i København, før den gennem sine toldere modtog klager over de nye toldsedler — et stærkt udtryk for den hollandske ringeagt over for den danske statsmagt. Som Sehested ironisk udtalte, havde Staterne jo da ikke en traktat med Danmark, der gav dem en almindelig ret til at give billetter i stedet for told. Han tilraadede indtrængende raadspensionæren at faa denne sag afviklet, før de med hans herre allierede konger fik nys om et saadant angreb paa »hele standens reputation«. ⁵⁶⁾

Paa baggrund af de stadig uløste dansk-hollandske mellemværender fandt de planlagte samtaler mellem rigsskatmesteren og Downing sted i Haag. Det var Europas to nidkæreste repræsentanter for en mod Holland rettet merkantilpolitik, der mødtes. Trods vidt forskellige løbebaner lignede de hinanden i energisk paagaenhed og trang til at anlægge store synspunkter og store maal for den politiske handlen. Downing er »une personne vigoureuse en tout ce qu'il entreprend«, skrev Sehested hjem, »un des plus habiles hommes et plus universels«, hed det i et brev til Arlington. ⁵⁷⁾

Vore kilder til samtalerne mellem de to statsmænd er dels Sehesteds breve (til Frederik III, statssekretær Biermann, Downing og Arlington), dels Downings (til Clarendon og Arlington). Helt overensstemmende er de ikke. Downing meddeler saaledes ikke en ytring, der tillægges ham at Sehested: at Sveriges fjernelse fra Holland var et middel til at genoprette den danske konges storhed og »Le faire remonter sur ses pertes«. ⁵⁸⁾ Sehested vidste, at man ikke drev det danske hof nogen vegne uden at aflægge revanchetanken sin reverens. Downings breve fremhæver nødvendigheden af at vinde baade Danmark og Sverige, »and I discoursed this point with Zeested, and he said he desired his maj^{ty} might be a means to knitt them together between themselves«. ⁵⁹⁾ Paa sin side nævner Sehested intet om de engelske krav, bl. a. det af Downing energisk fremførte krav om en engelsk skibsmaaling, som i finansiel eller kommerciel henseende vilde medføre ofre af Danmark. ⁶⁰⁾ Han fremhæver alene, hvad der taler for ententen med England. Enighed var der mellem ham og Downing om, at den sidste i henhold til sin konges ordre skulde støtte de danske Guineaklager i Haag — 2. febr. indgav Downing til Generalstaterne en memoire i denne sag ⁶¹⁾ —, og at det var nødvendigt at oprette »une forte correspondance« mellem Danmark og England med front

mod det hollandske handelsimperium, enighed ogsaa om nødvendigheden af at inddrage Sverige i det dansk-engelske forbund.⁶²⁾ Ifølge et brev fra Downing til Clarendon var det Sehested, som insisterede paa, at forhandlingerne maatte begynde i Danmark; Sehested lader i sin rapport Downing fremsætte dette som den engelske konges ønske, af frygt for »at, hvis der først blev sluttet en venskabstraktat med Sverige, vilde Danmark derpaa komme for sent«. I øvrigt vandt Sehested Downing for tanken bl. a. ved at fremhæve den norske trælasthanbets betydning og Danmarks besiddelse af »the key of the Baltique«. ⁶³⁾ Sehested oplyser i et brev til Frederik III, at Karl II havde givet tilsagn om, at jarlen af Carlisle instrux skulde »rettes« efter, hvad han og Downing enedes om i Haag. Under forhandlingerne fremsatte rigsskatmesteren imidlertid ønske om, at Downing selv kom til København for sammen med Carlisle, der var hans svoger, at føre underhandlingen, »da jeg er overbevist om«, som han skrev til Arlington, »at vi der vil slutte noget af allerstørste rækkevidde (de grandissime consequence) for Deres Majestæters interesser«. Over for Downing lagde Sehested den største vægt paa, at grundlaget for det engelsk-nordiske forbund lagdes i København. »Zeisted and I«, skrev residenten senere til Clarendon, »had exceeding much discourse upon this, and he did assure me that he made no doubt that we might be able so to worke and dispose the King of Denmarke as that he might see it to be his interest that it should be so, and be consenting therein and concurrant thereunto, and that the King should endeavour and employ himselfe in working ye like between Sweden and Denmarke.« ⁶⁴⁾ Downing var rede. »Ye busines of ye North« var, skrev han til Clarendon, det vigtigste spørgsmaal i engelsk udenrigspolitik. Kansleren indrømmede, at afslutningen af det nordiske forbund »is of no lesse weight then the secureing the best trade of christendom to this nation, if the same be dextrously managed«, hvortil han ansaa Downing for den bedst egnede person. I lighed med Downing mente han, at der var god stemning for forbundet baade i Sverige og Danmark, »at least when there shall be a confidence created in them of each other.« ⁶⁵⁾

Før Hannibal Sehested 17. febr. 1664 afsejlede fra Amsterdam til Ribe, sendte han Karl II en udførlig redegørelse for de dansk-hollandske tvistepunkter og bad kongen give Downing ordrer til varetagelse af de fælles interesser »saa vel i Sundet som i Norge og overalt andet steds uden for og inden for Europa«, samt i god tid sende ham og Carlisle de nødvendige instruxer. ⁶⁶⁾ Til Frederik III skrev han, at hvis de Herrer Stater inden længe vilde ordne hele deres mellemværende med Danmark til dettes tilfredshed, »da holder jeg saadant for det sikreste«. Stod de imidlertid stadig stejlt og tillod sig »at

præsumere videre, end E. K. Mt.s respekt og højhed vel kan taale«, burde kongen se tiden an og prøve, hvad han »hos den ene eller den anden kan have at forvente«. I de Carlisle-Downingske forhandlinger i Stockholm og København vilde han sikkert »finde den største avantage frem for nogen anden. Ti det er fuldkommen vist, at England søger den samme but med Holland, som Frankrig med det hus Østrig, hvilket uden E. K. Mt.s saavel som Kronen Sveriges hjælp ikke vel kan ske«. ⁶⁷⁾

Abbé Paulmyer havde i dec. 1663 skrevet til Sehested om den af rigsskatmesteren planlagte dansk-engelsk-svenske »concert« mod Holland: »Det synes, at hvis noget er i stand til at forsinke eller hindre en for alle tre saa nyttig samvirken, saa er det, at der mangler en haand, som giver denne kugle et skub for at faa den til at rulle og naa frem til det attraaede maal.« ⁶⁸⁾ Det var unægteligt lykkedes Hannibal Sehested at give kuglen et skub i den ønskede retning. Men hans haab om at kunne anvende Sir George som stormbuk over for regeringerne i København og Stockholm gik ikke i opfyldelse.

Downings interesse for det nordiske forbund tog ikke af i styrke. Kort efter Sehesteds afrejse meddelte han Arlington, at han var ved at samle »materialls« til sin instrux. Han, der modtog en varm takkeskrivelse fra Frederik III for sin virksomhed i de danske interessers tjeneste, Sehested og Arlington brevvexlede med hinanden om den store plan, og han vedblev at virke i den danske Guineasag. ⁶⁹⁾ Han gjorde kort efter Sehesteds afrejse den svenske legationssekretær Matz avancer, og da Sveriges Haagresident Harald Appelboom i maj 1664 efter længere tids ophold i hjemlandet kom tilbage til den hollandske regeringsby, modtog Downing ham med en overstrømmende venskabserklæring til Sverige, bebudede sin egen ankomst til Norden, tilbød at støtte de svenske krav over for Holland og erklærede, at hans konge var rede til den intimeste alliance med Sverige »contra quosunque«, endog mod Danmark, hvis det viste nogen revanchelyst, men frem for alt mod »de insupportable Hollændere pour les chasser à tous les etc.« Appelboom, som i modsætning til den efterhaanden mere og mere herskende stemning inden for Sveriges regering og raad mente, at hans land baade af kommercielle og politiske aarsager stod sig ved at bevare venskabet med Generalstaterne, stillede sig meget reserveret til den vælige Britte, men i Stockholm gjorde Downings ouverture et ikke ringe indtryk. ⁷⁰⁾

Naar Downings nordiske sendefærd udsattes, laa aarsagen i, at han paa visse punkter ikke kunde enes med sin regering. Clarendon vilde, at underhandlingen skulde begynde i Stockholm, da hovedmængden af de varer, som England behøvede, kom fra svenske besiddelser, og at Downing skulde gaa til

Norden før Carlisles ankomst dertil, da der maatte handles hurtigt for ikke at give Hollænderne færtten af noget, »for you knowe, they have a party in Denmark able to struggle with the King himselfe, which is another reason that if it be begun there, it will have no successe«. Heroverfor holdt Downing, i overensstemmelse med Sehesteds bestemte ønske og ud fra sin overbevisning om den norske trælasthanvelts altovervejende betydning, paa København som det sted, hvor »the foundation« skulde lægges.⁷¹⁾ Mere afgørende var imidlertid, at den engelske regering krævede, at Downing for ikke at krænke ambassadøren Carlisle skulde rejse under paaskud af et privat ærinde, ikke som svogerens medambassadør, mens Downing fastholdt, at han enten vilde forhandle efter Carlisles afrejse fra Norden eller sidestilles denne. Stillede han under en anden, vilde hans position i Holland forringes.⁷²⁾ Hertil kom vel ogsaa, at den i foråret 1664 voxende spænding mellem de to sømagter gjorde det vanskeligere for ham i længere tid at være borte fra Haag. I slutningen af maj tog han til London paa et kortere besøg. Under dette deltog han i udarbejdelsen af instruxer for en sendefærd til de nordiske stater.⁷³⁾ 9. (19.) juni skrev den franske Londongesandt Comminge til Ludvig XIV, at hvis Downing ikke fik tilfredsstillende svar paa de engelske krav til Generalstaterne, »il a ordre de passer en Danemark«. ⁷⁴⁾ Men i slutningen af juli meddelte Clarendon Petkum, at det var besluttet at sende som extraordinære gesandter Sir Gilbert Talbot til København og Henry Coventry til Stockholm. I aug. udfærdigedes deres kreditiver, og i sept. indtraf de i de nordiske hovedstæder.⁷⁵⁾

At der i stedet for den planlagte fællesaktion af Sir George Downing og ham aabnedes samtidige særforhandlinger i Danmark og Sverige ved gesandter, der, som det viste sig, var Downing langt underlegne i diplomatisk evne og kraft, prægedes af indbyrdes jalousi og arbejdede uden tilstrækkelig gensidig kontakt, var det første nederlag for Hannibal Sehesteds engelsk-nordiske ententeplan.

Henvisninger:

Forkortelser: R. A. = Rigsarkivet, København, Tyske Kancellis udenlandske Afdeling. - Riksark. = Rigsarkivet, Stockholm, Skrivelser till Kungl. Maj:t. - S. P. = Public Record Office, London. State Papers, Foreign Series. - Clar. MSS. = Bodleian Library, Oxford, Clarendon Manuscripts. - Hvor intet andet opgives, findes citerede akter i R. A. - Datoer gives i gammel (juliansk) stil, hvor ikke »n. st.« (ny stil) vedføjes.

¹⁾ Jfr. Alb. Olsen og O. H. Larsen i A. Nielsen: Dänische Wirtschaftsgeschichte, 1933, s. 94 f., 99 f., 133 ff., 233 ff., 262 ff.; J. A. Fridericia i Danmarks Riges Historie, IV, 1900—02, s. 295 ff., 357 ff., 459 ff.; samme: Adelsvældens sidste Dage, 1894, s. 57 ff., 74 ff., 170 ff.,

491 ff. - ²) Se herom C. S. Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, I, 1908; jfr. K. Fabricius: Det danske Folks Historie, V, 1929, s. 118 ff. - ³) Hærreduktionsproblemet: Christensen: anf. v., s. 503 ff.; K. Fabricius i Den danske Centraladministration, 1920, s. 205 ff.; C. O. Bøggild Andersen: Statsomvæltningen i 1660, 1936, s. 425 ff.; B. Fahlborg: Sveriges yttre politik 1660—1664, 1932, s. 6 f. - Sehesteds udtalelser: Bøggild Andersen: anf. v., s. 67 f., 396 ff.; P. W. Becker: Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredies Regiering, I, 1847, s. 199, 209 f., 215 f., 249 f., 290; Fahlborg: anf. v., s. 9, n. 1; Riksark. Anglica: J. Leijonbergh til K. M., London 1661 22/11, 27/12, 1662 1/8; Gallica: S. Gambrotius Hirschenstierna til K. M., Paris 1663 19/1, 29/1 n. st.; A. Leijonskiöld til K. M., Paris 1663 14/9 (Transsumpt uthur Diario 10/9), 5/10, 16/11 n. st.; Registr. af Pufendorfs brev utur Frankrike 1665—1667: E. Pufendorf til K. M., Paris 1666 26/2, til M. G. de la Gardie, sst. 1666 12/3, 19/3; O. W. Königsmarck til K. M., Paris 1666 18/6, 29/7 n. st.; jfr. R. A., Frankr. B: M. Giøe til Frederik III., Paris 1667 28/10 n. st. (E. Pufendorfs ros over det arbejde, som den afdøde rigsskatmester, »som vaar een viis och vell intentionneret minister«, havde udført for, »at de tvende Croner vilde sig ret foreene oc tractere offuer indbyrdes beste«). - Det »politiske testamente«: T. Sehested: Hannibal Sehested, II, 1886, s. 452 ff.; jfr. Bøggild Andersen: anf. v., s. 426 f. - Jfr. B. Fahlborg: anf. v., s. 9, 443 og Bøggild Andersen i Hist. Tidsskr. 10. r., V, 1939, s. 305 ff. - ⁴) B. Fahlborg: anf. v., s. 37 ff., 187 ff., 480 ff.; samme: Ett blad ur den svenska handelsflottans historia 1660—1675 (Sjöfartsmuseet, Göteborg, I), 1933, s. 1 ff. - ⁵) Fridericia: Adelsv. sidste Dage, s. 77 ff; Dän. Wirtschaftsgeschichte, s. 262 ff. - ⁶) O. A. Johnsen: Norwegische Wirtschaftsgeschichte, 1939, s. 252 ff., 334 f.; R. Tank i Den norske sjöfarts historie, I, 1923, s. 375 ff.; E. Bull: Kristianas historie, II, 1927, s. 94 ff., 235 ff.; J. Schreiner: Nederland og Norge, 1933. - ⁷) Bøggild Andersen: Statsomv., s. 44 ff. og de der citerede kilder. - ⁸) L. Laursen: Danmark-Norges Traktater 1523—1750, IV, 1917, s. 476 ff.; V, 1920, s. 134 ff.; Christiansen, s. 381 f. - 1662 tvang Generalstaterne Fred. III til, i henhold til tilsagn af 1657, at ophæve det danske saltkompagni: Laursen, V, s. 184, 186; J. Lindbæk: Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660—1676, I, 1903, s. 45 ff. - ⁹) Laursen, IV, s. 520 ff.; V, s. 246 f.; VI, 1923, s. 60 f., 64 f.; O. A. Johnsen: anf. v., s. 295 f. og de der citerede skrifter. - ¹⁰) En oversigt over det dansk-holl. gældsforhold er givet af Laursen, VI, s. 60 ff.; jfr. Christiansen, s. 461 ff., 543 f. - ¹¹) L. van Aitzema: Saeken van staet en oorlogh, in, ende omtrent de Vereenigde Nederlanden, XI, 1667, s. 406 ff., 422 ff., 429 ff.; Laursen: VI, s. 62 f.; V. Granlund: En svensk koloni i Afrika eller svenska afrikanska kompaniets historia (Hist. bibliotek, 6), 1879, passim; R. A.: Nederl. A II, 1662(1657)—72, Akter og Dokumenter vedrørende det afrikanske Kompagni i Glückstadt og Kolonierne paa Guineakysten; Regeringskans. i Glückstadt, Stadt Glückstadt No. 3 og 61: Korrespondancesager; Koncepter til Breve og Kancelliekspeditioner 1660—65; Ausländische Koncepten 1659—62, 1663—65; Koncepter til Auslând. Registratur; »Instructions, Creditiven, Vollmachten etc., de Ao. 1659 bis 1665 inclus.«: ordrer til residenterne P. Charisius i Haag og S. de Petkum i London 1660—65; Nederl. B. og Engl. B.: Breve fra de nævnte residenter 1660—65; jfr. Frankr. C: H. Sehesteds kopibog: Seh. til Fr. III 1663 20/11, 27/11, 14/12, 25/12 n. st. - ¹²) Aitzema: anf. v., IV, 1669, s. 553. - ¹³) Fahlborg: Sver. yttre politik, s. 4 ff.; jfr. Hist. Tidsskr. 10. r., V, s. 298 f. - ¹⁴) T. Sehested: anf. v., s. 460 ff.; Hist. Tidsskr. l. c. s. 307. - ¹⁵) Jfr. Bøggild Andersen i Hist. Tidsskr. 10. r., IV, 1938, s. 407 f. - ¹⁶) Sehesteds ambassade til Frankrig er i sine hovedtræk skildret af Laursen, V, s. 486 ff.; jfr. Fahlborg, s. 432 ff. - Sverige og Frankrig: Fahl-

borg, s. 110 ff., 132 ff., 176 ff., 256 ff., 425 ff. - ¹⁷⁾ Se det af Fahlborg, s. 443 cit. memorial for C. Biermann 1663 16/8 n. st. Mem. giver de argumenter for traktaten, som B. skal fremføre i København. - ¹⁸⁾ Recueil des instructions, données aux ambassadeurs et ministres de France, II. Suède, 1885, s. 45 ff.; XIII. Danemark, 1895, s. XXIX, 1 ff.; jfr. Fahlborg, s. 440, 552, 445 f., 447; H. F. J. Estrup: Saml. Skrifter, II, 1851, s. 33 ff.; K. G. Lundquist: Sveriges krig med staden Bremen och politik i samband därmed åren 1665—1666, 1893. - ¹⁹⁾ Colbert og Norden: K. Fabricius i Hist. Tidsskr. 8. r., IV, Tillægshäfte, 1913, s. 67 ff.; P. Boissonade et P. Charliat: Colbert et la compagnie de commerce du Nord (1661—1689), 1930; Fahlborg, s. 427 ff. - Handelstraktaten: Laursen, V, s. 465 ff., 493 ff. - ²⁰⁾ Frankrig og Holland: S. Elzinga: Het voorspeel van den oorlog van 1672, 1926, især s. 139 ff.; jfr. N. Japikse: De verwickeling tusschen de Republiek en Engeland van 1660—1665, 1900, s. 58 ff., 188 f., 271 ff., 426 ff. - Sehesteds synspunkt: R. A., Frankr. C., Seh.s kopibog: Seh. til Fr. III, London 1663 30/11. - ²¹⁾ Ahlefeldts forhandlinger og alliance- og handelstraktaten af 1661 13/2: Laursen, V, s. 389 ff.; jfr. Fahlborg, s. 53 ff., 187 ff. - ²²⁾ Se især Japikse, passim, og K. Feiling: British foreign policy 1660—1672, 1930, s. 83 ff. og passim; jfr. Fahlborg, s. 48, n. 3. - ²³⁾ J. Beresford: The Godfather of Downing Street, Sir George Downing, 1927; C. H. Firth i Dictionary of National Biography, XV, 1888, s. 399 ff.; Japikse, s. 116 ff. og passim; Feiling, s. 111 ff. og passim; G. L. Beer: The old colonial system 1660—1754. Pt. I, vol. I, 1912, s. 9 ff. - ²⁴⁾ Se bl. a. Downings breve til Thurloe 1658—60 i A collection of the state papers of John Thurloe, VII, 1742, s. 245, 426 f., 468, 506, 570, 827 f., 840, 847, 850, 874 f., 902, samt de nedenf. cit. breve fra Downing. - ²⁵⁾ »A state of the affairs of the North in the time of the interregnum as given by Mr. Secretary Thurloe immediately after the Restoration«, afskr. i Ny kgl. Saml. 649 c fol., Kgl. Bibl., Kbh. Jfr. Feiling, s. 9, n. 1, s. 56. - ²⁶⁾ Feiling, s. 65 ff.; Japikse, s. 58 ff., 90 ff., 185 ff., 245 ff., 426 ff. - ²⁷⁾ Fahlborg, s. 53 ff., 187 ff., 480 ff. - ²⁸⁾ Leijonbergh til K. M., London 1662 11/4, 1/8 (Riksark., Anglica); jfr. Fahlborg, s. 488, 500. - ²⁹⁾ Petkum til Fr. III, London 1662 3/1 (R. A., Engl. C., Petkums kopibog). - ³⁰⁾ Sehested i England 1661 26/10—31/12: Petkums breve 1661 1/11—1662 3/1 (R. A., Engl. C., P.s kopibog 1660—64 og Engl. B., hans originalskrivelser); Leijonbergh til K. M. 1661 1/11, 8/11, 15/11, 22/11, 29/11, 27/12, 1662 3/1, 17/1, 24/1 (Riksark., Anglica); jfr. Fahlborg, s. 213, n. 1. - Den indrepolit. situation i Danmark: Becker, I, s. 255 ff.; jfr. E. Pufendorf til M. G. de la Gardie, Hamb. 1662 7/2 (Riksark., De la Gardieska saml.). - Fr. III til Seh. 1661 24/8, 26/9, 29/9 (R. A., Ausländ. Konc. 1659—62), til Karl II 1661 24/8 (S. P. 75/17, f. 62); Karl II til Fr. III 1661 8/11 (R. A., Engl. C., afskr.), 31/12 (S. P. 75/17, f. 72, konc.). - Karl II og Sehested i 1656: Fridericia i Hist. Tidsskr. 6. r., I, 1887—88, s. 687 f. - ³¹⁾ At Sehested agtede fra Flandern at vende tilbage til England, hvis han ikke der havde faaet Fr. III's ordre af 1661 21/12 (R. A., Dske Kanc. Instruksbog 1613—69) om at holde sig rede til Frankrigsrejsen, fremgaar af hans brev til Karl II, Amsterdam 1662 6/6 n. st. (R. A., Nederl. C., Konc.), hvor han henviser til et (nu tabt) brev til kongen fra Antwerpen 1662 jan. Jfr. Petkum til Fr. III 1662 10/1 (R. A., Engl. C., kopibog); til Seh. 1662 31/1 (R. A., Engl. B., orig.); Leijonbergh til K. M. 1662 24/1 (Riksark., Anglica). I brevet af 1662 6/6 underretter Seh. d. eng. konge om, at han nu kom til Engl. »pas seulement pour le sujet déjà mentionné, mais encores avec des ordres particuliers du Roy mon maistre«. - ³²⁾ Begge instruxer findes i Seh.s kopibog (R. A., Frankr. C.); deres hovedtræk er refereret af Laursen, V, s. 486—89 (det er urigtigt, naar Laursen betegner den sekrete instrux som udateret). - ³³⁾ Laursen, V, s. 402, 486 f. - ³⁴⁾ Seh. til Fr. III 1662 15/6 (R. A., Nederl. B.), 17/6, 20/6, 23/6, 25/6, 28/6, 30/6 4/7

n. st. (R. A., Frankr. C., kopibog); jfr. Laursen, V, s. 489 f. - ³⁵) Seh. til Fr. III 1662 4/7 n. st. (R. A., Frank. C., kopibog), til Gabel 1662 6/7 n. st. (R. A., Nederl. C.); Downing til Clarendon 1662 20/6 (Clar. MSS. 76, f. 383 f.). - ³⁶) Lindbæk, I, s. 76 f.; Fr. III til Seh. 1662 1/7 (R. A., Dske Kanc. Instruksbog 1613—69); Seh. til Fr. III 1662 18/7, 1/8, 15/8, 22/8, 28/8, 29/8 n. st. (R. A., dels i Seh.s kopibog, Frankr. C., dels i orig., Engl. B., dels i konc., Engl. C.). - ³⁷) Seh. til Fr. III 1662 25/7 (R. A., Frankr. C., kopibog). - ³⁸) Seh. til Fr. III 1662 18/7 (R. A., Engl. C., konc.; fragment. orig., Engl. B.); Downing til Clarendon 1662 25/7, 8/8; jfr. Clarendon til Downing 1662 17/7, 31/7, 8/8 (Clar. MSS. 77, f. 83 f., 171; 104, f. 81, 86, 89 (koncepter)). - ³⁹) Seh. til Fr. III 1662 26/7 (R. A., Frankr. C., konc.); jfr. samme til samme 1662 18/7 (ovenf. n. 36), 25/7 (n. 37), 1/8 (Engl. C., konc.) og Laursen, V, s. 490 f. - ⁴⁰) Seh. til Fr. III 1662 26/7, 1/8; Clarendon til Sir G. Talbot 1665 jan. (Clar. MSS. 83, f. 38 f., konc.), til Seh. 1664 24/12 (sst., f. 3 f.); H. L. Schoolcraft i Engl. Hist. Review, XXV, 1910, s. 467; Laursen, VI, s. 12 f. - ⁴¹) Fahlborg, s. 500. - ⁴²) Leijonbergh til K. M. 1662 1/8 (Rikssark., Anglica). - ⁴³) Seh. til Fr. III 1662 8/8, 15/8, 22/8 (R. A., Engl. C., konc.), 22/8 (Frankr. C., kopibog). - ⁴⁴) Seh. til Fr. III 1662 10/11, 17/11, 24/11, 1/12, 8/12 (2) n. st., 1663 26/1, 9/2, 4/5 n. st. (Frankr. C., kopibog); Seh.s memorial for C. Biermann 1663 19/3 n. st. (Frankr. C., orig.). - ⁴⁵) Seh. mem. for Biermann 1663 19/3 (n. 44); Seh. til Charisius 1663 29/6 (Frankr. C., kopibog), 26/10, 16/11 n. st. (Nederl. C., orig.); til Fr. III 1663 25/5 n. st. (Frankr. C., kopibog); Terlon til D'Estrades 1663 29/6 n. st. (sst.); Fr. III til Seh. 1663 25/9 (Auslænd. Konc. 1663—65), til Karl II 1663 25/9 (S. P. 75/17, f. 138); Paulmyer til Seh. 1663 12/12, 16/12, 23/12 n. st., 1664 18/1 n. st. (Frankr. C., orig.); til Biermann 1663 21/12 n. st., 1664 18/1, 25/1, 8/2 n. st. (sst.). - ⁴⁶) Seh. til Fr. III 1663 3/8 n. st. (Frankr. C., kopibog); Fr. III til Seh. 1663 8/8, 11/8, 15/9 (sst.); til Karl II 1663 12/9 (sst.). - Sehesteds position og forhaabninger: Mem. for Biermann 1663 16/8 n. st. (Frankr. C., kopibog); Seh. til Fr. III 17/8, 16/11 n. st. (sst.); Biermann til Seh. 1663 3/10 (Frankr. C., orig.); jfr. Bøggild Andersen: Statsomv., s. 386, n. 1049. - ⁴⁷) Petkum til Fr. III 1663 1/5, 15/5, 22/5, 17/7 (Engl. C., kopibog); instruxer og kreditiver til Carlisle til Sverige, Danmark og Rusland 1663 25/6, 30/6 (Public Rec. Off., King's Letter-Book 1662—67, pp. 78—83); jfr. P. de Martens i Revue d'hist. diplom., V, 1891, s. 249 ff.; I. Lubimenco i Revue hist., LI, 1926, s. 33 f. - ⁴⁸) Japikse, s. 262 ff.; Feiling, s. 103 ff., 122 ff. - ⁴⁹) Japikse, s. 271 ff.; Feiling, s. 75 ff., 117 f. - ⁵⁰) Se de n. 45 cit. breve fra Paulmyer til Seh. - ⁵¹) Downing til Arlington 1663 18/9, 25/9, 6/11, 27/11, 1/12, 11/12, 25/12 (S. P. 84/167, f. 299, 301; 84/168, f. 86, 147, 164, 185, 219 f.); til Clarendon 1663 20/11, 25/12 (Clar. MSS., 107, f. 22, 52 ff.); jfr. T. H. Lister: Life and administration of Edward, first lord of Clarendon, III, 1838, s. 255 f., 259 f.; Japikse, (Bijlagen) s. XLV f. - ⁵²) Seh. til Fr. III 1663 20/11, 27/11, 14/12, 21/12, 25/12 (Frankr. C., kopibog). - ⁵³) Jfr. de n. 40 cit. breve fra Clarendon til Seh. og Talbot. - ⁵⁴) Comminge til Ludv. XIV 1663 31/12 n. st. (Arch. des aff. étrangères, Paris, Angleterre, t. 80, f. 158); Chr. v. Brandt til Fr. Wilh. af Brandenburg 1664 14/1, 16/2 n. st., Urk. und Actenstücke z. Gesch. des Kurf. Fr. Wilh. v. Brandenburg, IX, 1879, s. 710 f. - ⁵⁵) Karl II til Fr. III u. dat. (lat.), 1663 dec. (fransk) (S. P. 104/172, f. 92, 98, konc.); jfr. Seh. til [Arlington?] 1663 6/12 (S. P. 75/17, f. 145), hvoraf fremgaar, at Seh. selv har leveret udkast til kongens skrivelser. - ⁵⁶) Sehesteds forhandl. med De Witt o. a. holl. statsmænd: Seh. til Fr. III 1664 8/2, 11/2, 15/2, 19/2 (Frankr. C., kopibog); til Biermann 1664 8/2, 15/2 n. st. (Nederl. C., afskr.); Charisius til Fr. III 1664 8/2, 11/2, 15/2 n. st. (Nederl. B.); jfr. Laursen, VI, s. 62 f.; Aitzema, XI, s. 406 ff., 429, 432 ff. - Toldtilbageholdelsen: Aitzema, XI, s. 427 f.; Holl. St. Resol. 1663 11/3 n. st.;

Holl. St. til Fr. III 1663 13/3 n. st.; Gen. St. til Fr. III 1663 9/5 n. st.; De Witt til Le Maire 1663 27/7 n. st. (Nederl. A II); Holl. St. Resol. 1663 27/7 n. st. (Nederl. B.); jfr. Charisius 1663 23/4, 1664 21/1, 28/1, 29/2, 3/3 n. st. osv. (Nederl. B.). - Naar Sehested først i slutningen af jan. kom til Holland, skyldtes det, at han maatte lægge vejen om Flandern, hvor han skulde forhandle med den spanske vicekonge i La Roche Tudesquin-sagen. Om denne se bl. a. S. Birket Smith; Leonora Christina, Grevinde Ulfeldts Historie, II, 1881, s. 223 ff. - ⁵⁷) Seh. til Biermann 1664 8/2 n. st. (n. 56); til Arlington 1664 15/2 n. st. (S. P. 84/169, f. 83). - ⁵⁸) Seh. til Biermann 1664 15/2 n. st. (n. 56). - ⁵⁹) Downing til Arlington 1664 5/2, 12/2 (S. P. 84/169, f. 80 f., 98 ff.); til Clarendon 1664 5/2, 18/2 (Clar. MSS. 107, f. 80, 94), 12/2 (Lister, III, 276 f.). - ⁶⁰) Se især Downing til Arlington 1664 5/2, 12/2 (n. 59). - I et brev til Seh., vistnok fra Arlington, aabenbart fra dec. 1663 (S. P. 75/17, f. 157, konc.), fremsættes krav bl. a. om ret for engelske undersaatte til at handle paa Island med 4—5 skibe aarlig og om udvidelse af terminerne for eng. købmænds ret til at sælge klæde o. a. varer i danske byer. - ⁶¹) Downings mem. 1664 8/2 (S. P. 84/169, f. 100); jfr. Seh. til Downing 1664 10/2 n. st. (British Museum, add. 22, 290, f. 26—29); til Fr. III 1664 19/2 n. st. (n. 56); Downing til Arlington 1664 12/2 (n. 59); Charisius til Fr. III 1664 15/2, 19/2 n. st. (Nederl. B.). - ⁶²) Se de n. 59 cit. breve fra Downing; Seh. til Biermann 1664 8/2 n. st. (n. 56). - ⁶³) Downing til Clarendon 1664 1/4 (Clar. MSS. 107, f. 152—56); Seh. til Biermann 1664 8/2 n. st. (n. 56). - ⁶⁴) Seh. til Fr. III 1664 8/2 n. st. (n. 56); til Downing 1664 14/2 n. st. (S. P. 84/169, f. 71—73, kopi); til Arlington 1664 15/2 n. st. (sst. f. 83); Downing til Arlington 1664 5/2 (n. 59); til Clarendon 1664 5/2 (n. 59); Charisius til Fr. III 1664 8/2 n. st. (n. 56); Downing til Clarendon 1664 1/4 (n. 63). - ⁶⁵) Downing til Clarendon 1664 18/2 (n. 59); Clarendon til Downing 1664 18/3 (Clar. MSS. 81, f. 149 f., kopi). - ⁶⁶) Seh. til Karl II 1664 22/2 n. st. (S. P. 84/169, f. 101—06, kopi i R. A., Engl. C.); til Fr. III 1664 26/2 n. st. (Frankr. C., kopibog). - ⁶⁷) Seh. til Fr. III 1664 8/2, 11/2, 15/2 n. st. (n. 56). - ⁶⁸) Paulmyer til Seh. 1663 12/12 n. st. (Frankr. C.). - ⁶⁹) Downing til Arlington 1664 26/2, 11/3, 20/5 (S. P. 84/169, f. 151, 221; 84/170, f. 168); Fr. III til Downing 1664 22/3 (R. A., Latina 1664—75, konc.); Downing til Fr. III 1664 9/4 (R. A., Engl. A.); Arlington til Seh. 1664 18/3 (S. P. 104/174, f. 17, konc.); Seh. til Arlington Kbh. 1664 1/4, 2/4, 11/5 (S. P. 75/17, f. 169, 170, 179); til Karl II 1664 11/5 (sst. f. 177); til Downing 1664 20/7 (R. A., Engl. A., kopi); Charisius til Fr. III 1664 11/4, 25/4 (omtaler brev fra Downing til Seh., nu tabt), 9/5, 19/8, 20/8, 22/8, 29/9 n. st. (R. A., Nederl. B.); Downings 2. mem. til Gen. St. i den danske Guineasag 1664 28/4 (S. P. 84/170, f. 94, kopi). - ⁷⁰) Fahlborg, s. 526 ff., jfr. 518 ff. - ⁷¹) Clarendon til Downing 1664 18/3 (n. 65); Downing til Clarendon 1664 1/4 (n. 63). - ⁷²) Se de n. 71 cit. breve samt Downing til Clarendon 1664 18/2 (n. 59); til Arlington 1664 26/2, 11/3 (n. 69); jfr. Japikse, s. 308. - ⁷³) Charisius til Fr. III 1664 6/6, 22/9 n. st. (R. A., Nederl. B.). De i S. P. 103/69, f. 151—56 bevarede »Memorandums in order to the Treaties with Sweden and Danmarke«, dat. 1664 8/6, stammer øjensynligt fra Downings Englandsophold. - ⁷⁴) Japikse, s. 308, n. 3. - ⁷⁵) Petkum til Fr. III 1664 29/7 (Engl. C., kopibog); kreditiv for Talbot 1664 4/8 (Frankr. C., Sek., kopibog 1065—66); Fahlborg, s. 540 f. - Coventry's og Talbot's forhandlinger er, dog paa grundlag af et ufuldstændigt materiale, skildret af H. L. Schoolcraft i Engl. Hist. Review, XXV, 1910, s. 457 ff., Laursen, VI, s. 1 ff. og Feiling, s. 183 ff. (med grove misforstaaelser).

Christian Elling

LAURITZ DE THURAH OG DEN JYSKE BAROK

1.

Næsten alle hidtil kendte Værker af Thurah er offentlige Opgaver, der blev overdragne ham som Hofarkitekt. Til de fleste og de betydeligste af disse Arbejder har hans Navn altid været knyttet, fordi han med Stolthed har vedkendt sig dem i sine topografiske Skrifter, »Den danske Vitruvius« (1746—49) og »Hafnia hodierna« (1748). Det kan derfor ikke undre, at det Portræt af Thurah som Bygmester, der blev givet i Fr. Weilbach's fortjenstfulde Biografi, maatte faa en temmelig officiel Karakter. Hovedtrækkene i dette Billede kan dog sikkert suppleres. Thurahs Oeuvre som Privatarkitekt er endnu ikke blevet tilbørligt undersøgt. Det vilde være mærkeligt, om den rige Godsejeradel ikke havde givet ham Opgaver at løse paa deres Herregaarde; kun faa kvalificerede Bygmestre stod da til deres Raadighed. Først i den seneste Tid har man paavist to Arbejder af ham som Herregaardsarkitekt: Kapellet paa Bregentved, indrettet af General Poul Løvenørn kort før 1735¹⁾, og det storartede Gaardanlæg paa Ledreborg, udført efter 1748 for Geheimeraad Johan Ludvig Holstein.²⁾ Begge disse Herrer tilhørte som Kongens Ministre Hoffets Inderkreds i København; Thurahs Virksomhed paa deres sjællandske Godser var en naturlig Udløber af hans Arbejde som Arkitekt paa de kongelige Slotte Christiansborg og Hirschholm.

En videre Efterforskning af Thurah'ske Privatarbejder bør imidlertid først og fremmest forlægges til Jylland. Af to Grunde: dels, fordi den jyske Halvø i Baroktiden kunsthistorisk set endnu er et terra incognita.³⁾ Dels, fordi Thurah gennem tolv Aar havde denne Landsdel lagt under sig som sin Domæne. I 1742 havde han overtaget Eigtveds Hofbygmester-»Departement«, der omfattede de kongelige Bygninger i Jylland og paa Øerne, bortset fra Nordsjælland og København. Ganske vist har Thurahs Pligter som Statens Bygningsinspektør i Hovedlandet Jylland ikke tynget ham stærkt; de Bygningsværker, der var

underkastet hans Tilsyn, var hverken mange eller betydelige, og større Nybygninger blev ikke iværksat i hans Tid.⁴⁾ Og netop i 1740'erne var Thurah stærkt optaget af Arbejder i Hovedstaden og paa de nordsjællandske Slotte; hans Besøg i det jyske »Departement« har vistnok kun været relativt faa og kortvarige. Det regelmæssige Bygningstilsyn var overdraget visse lokale Murer-mestre, blandt dem Samuel Zimmermann i Aarhus.⁵⁾ Alligevel, — Thurahs Embede maatte give ham en privilegeret Stilling som privat virkende Arkitekt; det maa synes rimeligt at antage, at mere end een Godsejer har haft Bud efter ham, Kongens egen Bygmester, naar hans Vej førte ham til den afsides Pro-vins. Saa meget desmere, som han havde gode personlige Forbindelser i Jyl-land. Født i Aarhus som Søn af den senere Biskop Lauritz Thura i Ribe, Fal-sters Velynder, var han et Landets Barn. Og ved sit Ægteskab 1740 med Anna Rosenørn, Datter af Generalmajor Poul Rosenørn til Katholm og Mette Ben-zon, blev han indført i ansete jyske Herremandskredse. Samtidig med sit Gif-termaal blev han adlet.

Som alt antydet tør man næppe regne med, at Thurah i 1740'erne har haft Tid og Lejlighed til personlig at lede større private Byggeforetagender i Jyl-land. Hans eventuelle Virksomhed som Privataritekt i denne Periode har for-modentlig haft en overvejende konsultativ Karakter. Han har kunnet give Raad, levere Tegninger, henvise til Forbilleder, sætte andre i Gang. Man er i særlig høj Grad fristet til at antage, at han har været raadspurgt som Interiør-arkitekt. Paa det boligkulturelle Omraade var Thurah en anerkendt Specialist. Christiansborgs mest moderne Interiørstil, den rene Rokoko, som repræsen-teret i Residensen af Eigtved (efter 1737), havde endnu ved Midten af 1740'erne ikke formaaet at vinde Udbredelse Vest for Lillebælt. Men Thurahs senbarokke Interiørkunst paa Hirschholm og Eremitagen, fra 1730'erne, havde ved denne Tid forbilledlig Betydning i det mere konservative jyske Herre-mandsmilieu og hos Medlemmer af den ældre Statsmandskreds, — Folk som Iver Rosenkrantz, Poul Løvenørn og Brødrene Plessen. Thurahs Rolle i vor Interiørkunsts Historie er overhovedet ikke blevet tilstrækkelig paaskønnet. Han har indført eller i hvert Fald mønstergyldigt udformet en meget markant, en rig og dunkel Stil, der bygger paa fransk Interiørdekoration omkring 1700, men afgørende farves af sydtysk Barok, særlig i dens wien'ske Form. Det kan paavises, at Johann Lucas Hildebrandts Slotsinteriører, specielt i »Belvedere«, er blevet nøje studeret og delvis efterlignet i Detailler af Thurah.⁶⁾ Prins Eugens Sommerresidens forelaa publiceret af Sal. Kleiner i et pragtfuldt Kobberstikværk, 1731 ff. Det maa heller ikke oversés, at Thurah ved sine meget omfattende Rumindretninger paa Christiansborg, — udført jævn-

sides med Eigtveds, — har fastholdt sin Manér indtil 1745 og saaledes udadtil givet den et Præg af Autoritet og Aktualitet, langt ind i Rokokoens københavnske Periode.

Naar vi da tager i Betragtning, at Thurahs ældste harmoniske Rumdekorationer udføres 1734—35 (paa Eremitagen) og hans mest monumentale Interiørsuiter, nemlig paa Hirschholm, først afsluttes 1739, tvinges vi til at betragte *de* faa jyske Herregaardsinteriører fra første Halvdel af 1740'erne, der viser tydelig Afhængighed af de just nævnte kongelige Gemakkers Dekorationsstil, med vaagen Opmærksomhed, — forsaavidt de er af en vis Kvalitet. Vi maa paa Forhaand finde det rimeligt at formode, at de mere betydelige blandt slige tidlige Provinsinteriører i Thurahs Manér umiddelbart kan føres tilbage til Hofbygmesteren personlig. Adskillige meget karakteristiske Thurah'ske Detailler kan næppe være indgaaet i jyske Snedkeres almindelige Værkstedspraxis kun faa Aar efter, at de finder deres Plads i de kongelige Slotte i Nordsjælland og København. Det gælder saaledes en for Thurahs Interiørstil meget typisk Bøjlefordakning over Fløjdøre, tidligst sikkert paaviselig paa Eremitagen. Naturligvis maa vi regne med den Mulighed, at saadanne Enkeltformer paa et relativt tidligt Tidspunkt *kan* være anvendt paa jyske Herregaarde af indkaldte københavnske Snedkere. Det vil da kun være antageligt at diskutere Thurahs eventuelle personlige Virksomhed i de Tilfælde, hvor de paagældende Interiører *som Helhed* røber Tilknytning til hans Udstyrsstil eller naar ydre Omstændigheder taler til Fordel for Theorien, saaledes først og fremmest en dokumenteret Forbindelse mellem Bygherren (eller hans nærmeste Familie-kreds) og Thurah selv. Først efter en systematisk Gennemgang af en Række jyske Godsarkiver vil vi selvsagt kunne gøre os Haab om at faa fast Grund under Fødderne. Indtil en saadan er foretaget, maa vi nøjes med at fremlægge et Par Iagttagelser til Overvejelse.

Som bekendt lod Iver Rosenkrantz foretage en gennemgribende indre Omdannelse af *Rosenholm*. Dennes Historie er ikke godt oplyst. Han købte Rosenholm 1726 og har meget ofte opholdt sig her, medens han (1727—30) var Stiftamtmand i Viborg.⁷⁾ Man har formodet, at den indre Modernisering er blevet iværksat i disse Aar.⁸⁾ At den forfaldne Gaards Opholdsværelser delvis er blevet sat i Stand i dette Tidsrum, skal ikke betvivles; men Barokinteriørerne paa Rosenholm, betragtet som Helhed (og de udgør en saadan), kan sikkert ikke være blevet indrettet før 1730. Alt tyder paa, at Iver Rosenkrantz først efter sin Afgang fra Konseillet 1740, da han tog fast Ophold paa Rosenholm, har ladet Gaarden restaurere og Rummene standsmæssigt udstyre i moderne Stil.⁹⁾ Vel før hans Død 1745 har Arbejdet været afsluttet. I Kraft af sin

Oprindelse, sine Slægtsforbindelser og sit personlige Følesæt hørte Thurah til »det gammeldanske Parti« i Christian VI's Tid. Den kærnedanske Arkitekt med de stærke antikvariske Interesser, Langebeks og Pontoppidans faglige Konsulent, har vel været en Mand ret efter Iver Rosenkrantz's Hjerte. Thurahs nærmeste Ven i de unge Aar var et Medlem af den gamle Adelslægt, Holger Rosenkrantz til Rosenlund. Men en personlig Forbindelse mellem Geheimeraadnen paa Rosenholm og Hofbygmesteren lader sig ikke paavise.¹⁰⁾ Dette indrømmet maa vi henholde os til de arkitektoniske Kildeudsagn.

Moderniseringen af Rosenholms Værelser er gjort med sikkert Haandelag og under stærk kunstnerisk Tugt. Det mest iøjnefaldende Element i den meget enkelte Rumudsmykning er de karakterfulde Dørgerichter med brudte Fordakninger. De er udpræget Thurah'ske og vil næppe kunne paavises tidligere andetsteds i Jylland; de forekommer derimod senere i Landsdelens Herregaarde. Ikke uden Grund vil man da antage, at Thurah, — der jo havde arbejdet som Herregaardsarkitekt for den Iver Rosenkrantz nærstaaende Poul Løvenørn —, har fungeret som den afgaaede Konseilministers Bygmester paa Rosenholm.

Det maa endvidere anses for sandsynligt, at Thurah har haft en Finger med i Spillet ved Indretningen af Riddersalen paa *Katholm*. Den pranger med fire Vægmalerier, hvis Sujetter er overtaget direkte fra den berømte Gobelin-Suite »De fire Elementer« efter Lebruns Kartoner; paa et femte Vægmaleri ses Christian VI i fuld Figur. Katholm-Tapeterne, der følger de bedste Hirschholm-Traditioner i Krocks Fodspor, men hævder en ret enestaaende Plads i Tidens jyske Herregaardsmilieu, er altsaa udført engang mellem 1730 og 1746, hidrører følgelig fra Rosenørn'ernes Tid. Hvadenten det nu er Thurahs Svigerfader, General Rosenørn (d. 1737), eller hans Svigermoder Mette Benzon, der har ladet dem opsætte, — vor Arkitekt var i hvert Fald den nærmeste til at give gode Raad ved Salens Indretning. Disse Spørgsmaal vil forhaabentlig engang kunne blive fuldt klarlagt efter videregaaende Undersøgelser. Saadanne bør ogsaa udstrækkes til en anden Herregaard i Randerseggen, *Støvringgaard*, der i 1740'erne restaureres og indrettes til Frøkenkloster.

2.

Efter Aarhundredets Midte blev nu Thurahs Tilknytning til Jylland endnu nærmere. Den 16. Januar 1750 ægtede han Christiane Marie Kiærskiold, Enke efter Johan Heinrich Rantzau til *Børglumkloster*, hvilket Herresæde derved kom i hans Besiddelse. Samme Aar forlod han København, krænket over Eigtveds stigende Indflydelse, og tog fast Ophold paa sit jyske Gods; 1752

blev han fritaget for som Hofbygmester at føre Tilsyn med Bygningerne paa Sjælland. Nu og indtil 1754 var Jylland hans eneste Arbejdsomraade.¹¹⁾

Bortset fra Ombygningen af Børglumkloster,¹²⁾ har hidtil intet privat Byggearbejde været tillagt Thurah indenfor denne næsten 5-aarige Periode af hans Liv. Mere end nogen Sinde før kunde man dog nu vente, at den højtansete Arkitekt var blevet taget i Anvendelse af sine byggelystne Standsfæller i Godsejeradelens Kreds. Der kan da heller ikke være Tvivl om, at Thurahs Virksomhed som Herregaardsarkitekt er blevet fortsat og at flere hidtil ukendte Arbejder af ham vil kunne fremdrages. Kun rent undtagelsesvis vil vi dog være i Stand til at føre Bevis for hans Virksomhed ved Dokumenter i Haand; stilistiske Kriterier, kombinerede med personalhistoriske Sammenstillinger, maa vise os Vejen.

Ved sin Ombygning af Børglumkloster, der maa være blevet paabegyndt strax efter 1750, havde Thurah givet et fortrinligt Exempel paa en enkel og kraftfuld Modernisering af et uregelmæssigt gammelt Anlæg, et tidligere Kloster, hvis ene Fløj var en Kirke. Bedre end nogen anden Bygmester herhjemme formaaede han at løse en saadan Opgave i den gamle Arkitekturs simple, rene Aand, uden dog noget Øjeblik at fornægte sit eget Formsyn. Hans Forkærlighed for Pavillonsystemet, for markante Blokvirkninger og overhovedet for additiv plastisk Formbehandling kom ham her i særlig Grad til Gode.

Bjørnsholm, det tidligere Vitskøl Cistercienserkloster, blev stærkt ombygget i Baroktiden af Mathias de Lasson, der var Ejer fra 1739 til sin Død 1756. Borggaardens Nordfløj udgjordes af Niels Juuls beskedne Kirkehus fra 1668, en Afløser af den middelalderlige Klosterkirke; Vestfløjen stammede fra Senmiddelalderen, formentlig fra det 15. Aarhundrede. Lasson lod da opføre en ny Østfløj (ved komplet Omdannelse af en ældre Bygning), der havde samme Længde som Vestfløjen. Saaledes fremkom et regelmæssigt trefløjet Komplex, i hvilket Kirken var Hovedhus. Det nævnes, at Lasson ogsaa lod opføre en nu forsvundet Sydfløj, forsynet med et Porttaarn; men om denne vides intet nærmere. Den herskabelige Beboelse blev naturligvis henlagt til den nye Østfløj, i hvilken der paa første Sal indrettedes fornemme Rum, delvis smykkede med endnu bevarede malede Vægtapeter.

Denne indgribende Modernisering af Bjørnsholm maa dateres til 1750'erne, til Lassons sidste Aar som Ejer. Vægmalerierne, der uden nogen Tvivl er samtidige med Rummenes Indretning, fører os til denne Datering. Thi de Prospekter af danske Slotte og Herregaarde, der er malede paa Panelerne i den ene Stue, er delvis kopierede efter Stik i »Den danske Vitruvius«, hvis II Bind udkom 1749. Og Vægmalerierne med figurlige Fremstillinger er gennemført i en saa

moden Rokoko-Stil, at de næppe kan være ældre end 1750; sandsynligvis skyldes de Maleren Jacob Wassmann, der var virksom paa nørrejske Herregaarde i 1750'erne, bl. a. paa Krabbesholm og Skivehus, samt paa Villestrup.¹³) Da det endelig vides, at Aarstallet »1754« stod at læse paa den forsvundne Ladegaard, maa vor Datering formodes at holde Stik.

Den nye Østfløj, et prunkløst Hus i to Stokværk med Gavlkvist over Midtfaget, er velformet, men uden stærkt Særpræg. Anderledes forholder det sig med den regulerede Nordfløjs (Kirkens) Façade mod Gaarden. Med faa Midler er det lykkedes Bygmesteren at give den lange Front en monumental Holdning, — streng, som det sømmede sig en Kirke, men samtidig uden direkte at karakterisere den som en saadan; Arkitekten har netop formaaet at give sin Façade Præget af en palæagtig Hovedbygning. Det midterste Vinduesfag omfattes af en kraftig toskansk Pilasterstilling, der over Arkitrav med Triglyfer bærer Segmentfronton. Det dekorativt indfattede Vindue markerer en Portals Plads. Façadens to yderste Vinduer er hævede lidt over de øvrige Vinduers Flugt og anbragt over lave Døre, af hvilke den vestre turde svare til en oprindelig Indgang til Kirken, medens den østre er blind, blot anbragt for Symmetriens Skyld. De fladbuede Dørindfatninger er flankeret af toskanske Pilastre, mellem hvilke et ligeledes fladbuget Gesimsbaand er spændt. Umiddelbart over dette sætter Vinduet an; det er, som om de stramt fjedrende Buer tvinger Vinduerne op i deres Leje og fastholder dem der, — et fint Træk.

Det er klart, at denne paa sin Vis mesterlige Façadebehandling ikke kan skyldes en lokal Murermester. Jeg nærer ingen Tvivl om, at Thurah har Æren for denne overlegne Løsning. Afgørende er det ikke, at han med særlig Forkærlighed har betjent sig af den dorisk-toskanske Orden og Segmentfrontonen i sin verdslige Arkitektur (f. Ex. Pavilloner paa Ledreborg og ved Frederiks Hospital; Hirschholm Slot og Eremitagen); det er rent artistiske Træk, — Stilens Virilitet, det djærve Anslag og den fornemme Økonomi i Anvendelsen af de hver for sig saa stærkt aktive og udtryksfulde Motiver —, der røber Kunstneren.¹⁴)

Mathias de Lasson, der tilhørte det samme nørrejske Godsejermilieu af ny Adel som Thurahs Svigerfader Fr. Kiærskiold til Børglumkloster og forsaavidt ogsaa Thurah selv, overtog 1739 den lille Herregaard *Rødslet* (ca. $\frac{1}{2}$ Mil Vest for Aalborg) efter sin Moder. Den endnu bevarede Riddersal i Hovedbygningen med værdifulde Lofts- og Vægmalierier og barokt Rumudstyr opgives at være indrettet af Mathias de Lassons Fader Peder de Lasson, død 1737.¹⁵) Dette er meget tvivlsomt; Vægmalierierne, udført af en habil Kunstner af Krocks Skole, kan næppe være blevet til allerede i 1730'ernes første Halvdel.

Salen er sandsynligvis blevet udsmykket af Mathias de Lasson. Det skal da i denne Forbindelse fremhæves, at Dørdindfatningernes Overstykker i hvert Fald har deres direkte Forudsætning i Thurahs Interiørkunst. Vi kan ikke finde det urimeligt at formode, at Hofbygmesteren har været raadspurgt ogsaa ved Moderniseringen af Rødslet, der ikke laa saa langt fjernet fra Børglumkloster og i hvert Fald laa paa Thurahs Vej, naar han drog sydover fra sit Gods. Men ligesaa lidt her som paa Bjørnsholm tør det antages, at Thurah har haft den personlige Ledelse af Arbejdet.

Ogsaa ved Barokommandelsen af *Ørslevkloster*, et andet gammelt Klosteranlæg ved Limfjorden (et Par Mil Øst for Skive), har Thurah formodentlig været virksom. Byggearbejderne blev vistnok paabegyndt, medens Fru Marie de Lasson, — en nær Slægtning af Mathias de Lasson —, var Ejer, fra 1724 til sin Død 1747, og blev fortsat under hendes Søn Frederik Berregaard, der døde ung 1757. Loftmalerierne i Hovedfløjen siges udtrykkelig at være blevet opsat af »Marie de Lasson og Søn«. ¹⁶⁾

Kammerherre Fr. Berregaard sad inde med megen Kultur og havde nok en videre Synskreds end de fleste af sine jyske Standsfæller. I Aarene 1741—46 rejste han i Udlandet med den unge lærde Adelsmand Tycho de Hofman. Han opholdt sig længe i Paris og lod sig portrættere af ingen ringere end Tocqué. ¹⁷⁾ Da han kom hjem til sit fædrene Gods, som han kort efter overtog, har han ønsket at indrette en herskabelig Bolig i moderne fransk Stil. Plafond'en i den store Sal paa Ørslevkloster er en dygtig Kopi af Ant. Coypel's »Venus paa Bølgerne«, stukket af Desplaces, og det endnu bevarede Udstyr i samme Rum er af højere kunstnerisk Kvalitet end vanligt paa Tidens jyske Herregaarde. Uden Tvivl er dette Interiør blevet til imellem 1746 og 1757. Om Thurah har ledet den formentlig umiddelbart foregaaende Ombygning af Gaarden og Ombygningen af Ladegaarden, der fandt Sted i 1750—53 efter en Brand i 1749, kan ikke afgøres, faste Holdepunkter savnes. Men det turde være overvejende sandsynligt, at den nævnte Salsindretning gaar tilbage til et Udkast af Thurah.

I det mindste Kaminnichens dekorative Indfatning, udført i Stuk, — de korinthiske Pilastre med forkrøppet Gesims og Buens Profilstave, samlet af en Midtagraf —, er saa karakteristisk for hans Interiørkunst, at næppe nogen anden end Hofbygmesteren selv har tegnet dette Parti. Man jævnføre det med Vægarkitekturen (Pilastre og Skabsnichen) paa Thurahs Tegning fra 1743 til et Thekøkken paa Hirschholm. ¹⁸⁾ For de provinsielle Ubehjælpsomheder i Genemførelsen maa lokale Kræfter bære Ansvaret.

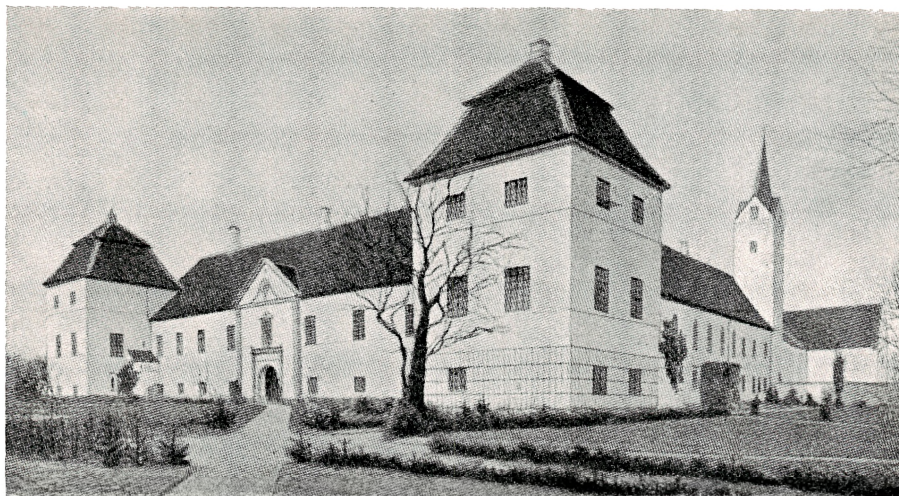
3.

At dømme efter de Fremstillinger, der gives i vore nyere arkitekturhistoriske Haandbøger,¹⁹⁾ skulde *Dronninglunds* Bygningshistorie i det 18. Aarhundrede ligge klart belyst for os. Som det her skal vises, er disse Fremstillinger imidlertid fejlagtige paa alle afgørende Punkter.

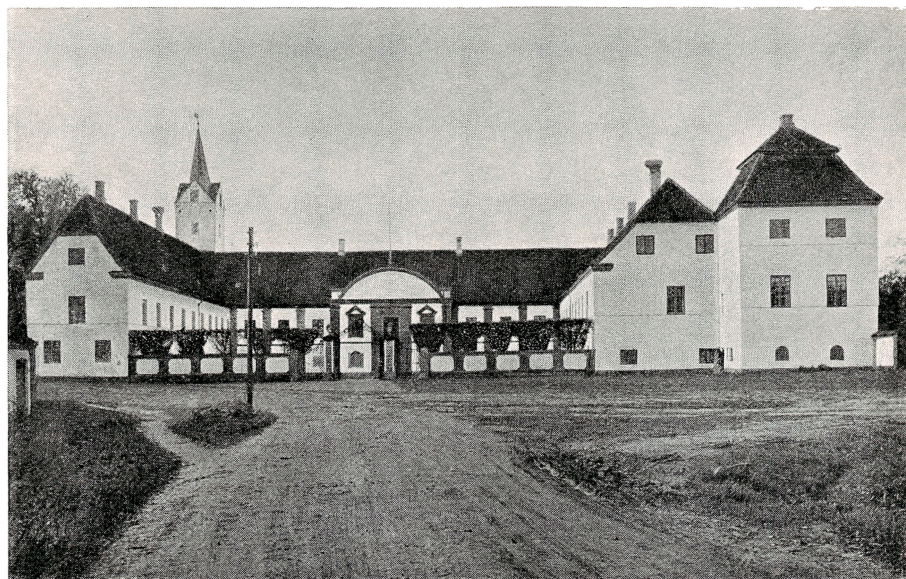
Dronninglund i Vendsyssel, — et tidligere Benediktiner-Nonnekloster —, bestaar nu af tre grundmurede hvidkalkede Fløje, hver i to Stokværk; Borggaarden aabner sig mod Nord, begrænset af en Hegnsmur. Bygningerne præges af »det 18. Aarhundredes Stil«, men Murene er for en stor Del langt ældre. Indtil den radikale Ombygning fandt Sted i anden Halvdel af 18. Aarh., var det trefløjede Anlæg højst uregelmæssigt, blevet til som det var gennem forskellige Byggeperioder i Senmiddelalder og Renaissancetid. Yngst var Vestfløjen, opført i 1580'erne, et anseligt Hus i tre Stokværk med Trappetaarn paa Gaardsiden og udvendige Hjørnetaarne.

Det opgives almindeligvis, at Gaarden fik sin nuværende Karakter ved Brigadér Hallings Ombygning i 1786, hvilket Aarstal findes over Vestfløjens Port. »De uensartede Fløje blev kunstnerisk sammenarbejdede i nyklassisk Smag.« Gavlspidserne og Taarntagene blev afvalmede, Vestfløjen mistede sin øverste Etage og sit Trappetaarn, og selv om dens Port blev fremhævet med en Fronton, lagdes Hovedvægten dog nu paa Sydfløjen, hvortil der ind mod Gaarden føjedes et anseligt Trappehus, i hvis runde Fronton Brigaderens Vaaben var anbragt.²⁰⁾

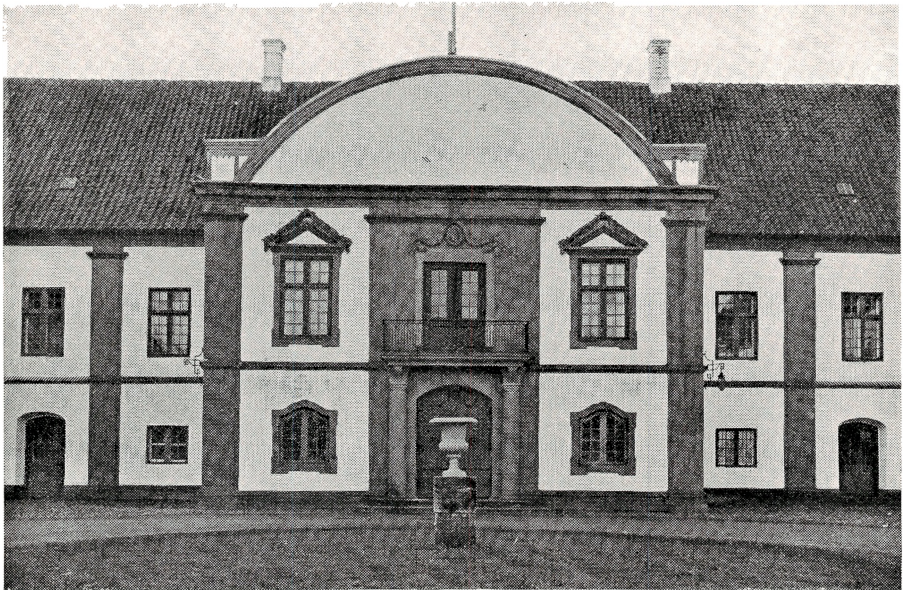
Som Aarstal og Vaabenskjold angiver, har der naturligvis været udført Byggearbejder paa Dronninglund i 1780'erne. Adskillige arkitektoniske Detaljer bærer ogsaa Vidne herom, — men rigtignok kun dekorative Enkeltheder som Guirlander over Vinduer og Portal, Medailloner o. lign. Der er foretaget en let klassicerende Retouche, er blevet anbragt nogle nye Akcenter i Façaderne. Den indgribende Ændring i Bygningernes Struktur kan dermed umuligt være blevet foretaget paa saa sent et Tidspunkt som i 1780'erne, men maa være iværksat 20—30 Aar tidligere. Vi kan bevise denne Paastand, idet vi støtter os dels til et hidtil overset Kildeudsagn, dels til en stilistisk Vurdering. I Bd. V af Pontoppidans »Den Danske Atlas«, der udkom 1769, læser vi følgende Beskrivelse af Dronninglund: »Borgegaardens Bygning bestaar af tre grundmurede Huse, to Etager høie, med to Pavillons, indlukket med en høi Brandmuur mod Norden«. Da alle tre Fløje siges at være to Stokværk høje, har Sydfløjen altsaa paa dette Tidspunkt være ombygget og har mistet sin tredje Etage; og da denne Fløjs oprindelige Hjørnetaarne kaldes »Pavillons«, maa Bygningen som Helhed have haft sit nuværende Udseende. Den afgørende

1. Dronninglund

2. Dronninglund

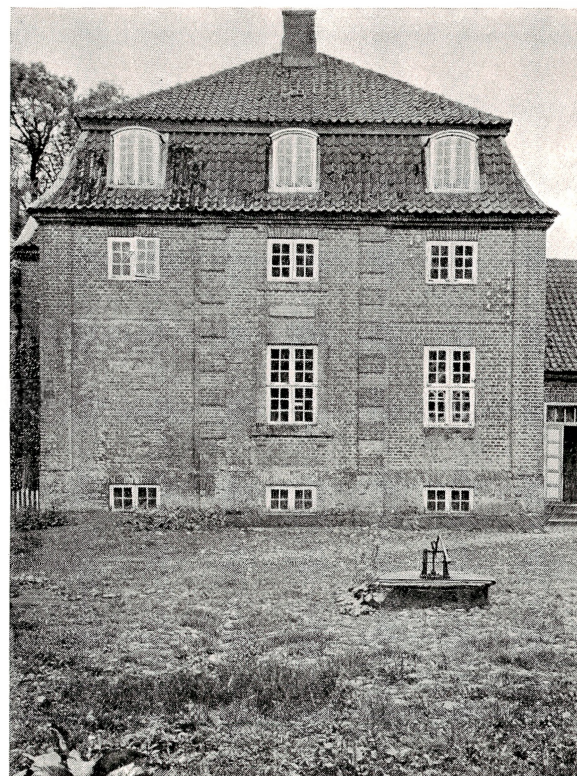
3. Dronninglund. Gaardfaçadens Midtparti

4. Bjørnsholm

5. Dronninglund

6. Astrup Pavillon

Ændring i Dronninglunds Borgegaard har altsaa ikke fundet Sted ca. 1786, men paa et Tidspunkt før 1769.

Alene et Blik paa Dronninglund burde være tilstrækkeligt til at overbevise En om, at Bygningerne maa have faaet Skikkelse omkring det 18. Aarh.'s Midte og ikke i dets Slutning. I Struktur er de typiske Barokværker. Ingen Klassicist i 1780'erne vilde arbejde med saa robuste plastiske Motiver som det centrale Trappehus paa Sydfløjen og de to svære Pavilloner (med Mansarttag) ved Vestfløjen. Og det maa forekomme ret ubegribeligt, hvorledes man har kunnet tillægge en moderne Klassicist saadanne Bygningsdetailler som de forkrøppede Liséner med Sidestriber, den rigt profilerede Hovedgesims og de nedre Vinduer paa Midtrisalitten med deres svungne Fordakninger. Baade Helhed og Enkelheder hører vor Senbarok til og viser afgjort hen mod en bestemt Kunstner: Lauritz de Thurah.

Særlig karakteristisk for ham er Anlæggets kraftige plastiske Differentiering. Hovedbygningen skal gøre sig gældende i det dybe Gaardsrum, derfor følger han det kubiske Trappehus til paa Façadens Midte; ogsaa paa Ledreborg fandt Thurah det fornødent at opdyrke Gaardsrummet foran Kriegers Hovedbygning, men maatte her nøjes med at markere et frontalt Fremstød fra denne ud i Gaardens Midtaxe ved en Opstilling af Obelisker og Gitterværk. I høj Grad typisk for Thurahs Kompositionsmaade er endelig Behandlingen af Vestfløjen. Han har straks set, at ved Nedskæring af Hjørnetaarnene, Fjernelse af det tredje Stokværk og Anbringelse af en Fronton over Portpartiet lod denne Fløjs Yderside sig let omdanne til udtryksfuld moderne Arkitektur, — en symmetrisk Façade mellem to kraftige Endepavilloner. Der var saa meget desmere Grund til at give denne Façade en monumental Udformning, som den vendte ud mod Ladegaarden og forsaavidt var en Hovedfront. Anlægget er altsaa opbygget over to Axer, vinkelret paa hinanden. Idet vi da fra Ladegaarden bevæger os op mod Vestfløjen og ved Betragtning af denne danner os et Helhedsbillede af Dronninglund, kan vi ikke undgaa straks at blive erindret om det kongelige Slot, der er Thurahs Hovedværk: Hirschholm. Det er dog hverken Hovedfaçaden eller Portfløjen, der bringes os i Minde, men den Østre Sidefaçade, vendt over mod Ladegaarden og forbundet med denne ved en Bro over Graven; en Port gav Adgang til den indre Slotsgaard. Hirschholms og Dronninglunds Façader mod Ladegaarden, deres »sekundære Hovedfronter«, er saa intimt beslægtet med hinanden, at Herregaardens Bygmester maa have benyttet Slottet som direkte Forbillede. Et Hirschholm-Motiv er, kun let varieret, blevet overført til Dronninglund. Jeg nærer ingen Tvivl om, at det er selve Slottets Bygmester, der har arbejdet paa den jyske Herregaard og dér

udført Variationer med sikker Haand over sit eget Thema. Alle Detailler støtter denne Formodning.

Da nu, som paavist ovenfor, den gennemgribende Ombygning af Dronninglund har fundet Sted før 1769, kan den med Grund antages at være blevet udført i Adam Gottlob Moltkes Ejertid. Han besad Dronninglund 1753—72. Derefter ejedes den af hans Søn, som 1776 solgte den til Brigadér Halling. A. G. Moltke lod sig som Bygherre aldrig nøjes med det næstbedste. Til ethvert Byggeforetagende, offentligt eller privat, som denne storslaaede Kulturpersonlighed har haft Del i, er der blevet stillet de største Kvalitetskrav. Og de er blevet gennemført af vore betydeligste Arkitekter med Eigtved og Jardin i Spidsen. Dronninglund, Moltkes jyske Hovedsæde, har ganske givet ikke dannet nogen Undtagelse fra denne Regel. Vor Formodning om Thurahs Autorskab til Dronninglund vilde afgjort blive støttet, hvis det kunde godtgøres, at Moltke har været det barokke Anlægs Bygherre. Thi Hofbygmesteren stod højt i Kurs hos Overhofmarskallen, og netop efter Eigtveds Død i 1754 havde Thurah, da udnævnt til Generalbygmester, et særlig intimt Samarbejde med Monarkiets uofficielle Kunstminister i talrige arkitektoniske Sager, først og fremmest Frederikskirkens og Frederiks Hospitals Opførelse.²¹) Efter en nærmere Undersøgelse viser det sig imidlertid, at Muligheden for »Dronninglund-Sagens« Opklaring er langt bedre, end man kunde vente.

Det er i sig selv en ejendommelig Kendsgerning, at vor Arkitekturforskning hidtil saa komplet har kunnet mistyde Dronninglund som Kunstværk, har kunnet datere det en Menneskealder forsent, blændet af nogle faa klassicistiske Detailler og et Aarstal. Dobbelt mærkeligt maa det forekomme, *aldenstund Thurahs Navn længe har været dokumentarisk knyttet til Dronninglund i Moltkes Tid*. Det vilde dog været ret nærliggende, om Arkitektens Navn havde ført til visse stilistiske Iagttagelser. Kunde en Analyse af Bygningsværket ikke resultere i Diagnosen »Thurah«, burde vel egentlig dette Navn have kunnet aabne Historikerens Øjne for Anlæggets Særpræg. Naar Værk og Navn først nu har kunnet finde hinanden, skyldes det naturligvis, at man hidtil ikke blot har fejlvurderet Bygningens Stil, men ogsaa Oplysningen om Arkitektens Virksomhed. Det er godtgjort, at »Thurah var Grevens Tillidsmand i alt, hvad der vedrørte Bygningsvæsen, hans Raad indhentedes stedse og modtoges med Taknemmelighed, naar der skulde foretages Nybygninger eller Istandsættelser«. Men de fulde Konsekvenser af denne Oplysning har man ikke draget. Skønt Dronninglunds Arkitektur taler med tydelig Røst, har man ikke villet høre dens Vidnesbyrd. Det regulariserede Anlæg var jo, mente man, som Helhed Hallings og Klassicismens Værk. Thurahs tidligere Virksom-

hed maatte da have været en Restaurators, slet og ret; i hvert Fald paa Hovedbygningen havde han vel kun foretaget nødtørftige Udbedringer og uvæsentlige Ændringer, — Indgreb, hvis Spor nok var fjernet af Halling.

Men saaledes har Forholdet ikke været. Den store Omdannelsesproces, som Dronninglund blev underkastet i Baroktiden, maa skyldes Thurah, — hvad enten man nu vil kalde den »Nybygning« eller »Istandsættelse«. Og det er Moltke, der har ladet den udføre. Først, naar Gaardens Bygningsregnskaber bliver tilgængelige,²²⁾ vil man nøjere kunne datere Thurahs Arbejde og følge dets Gang i Enkeltheder. Foreløbig maa vi antage, at det er blevet paabegyndt ikke længe efter Moltkes Overtagelse af Godset i 1753. Allerede i 1754 fandt betydelige Restaureringsarbejder Sted, bl. a. paa Kirketaarnet. Og i den følgende Tid vides Lysthaven at være blevet omlagt og udvidet; en ny Haveplan, udført af Gartner Christen Hansen Hind, blev gennemset i København, — formentlig ogsaa af Arkitekten.²³⁾ Om disse Arbejder, der gav Dronninglund et nyt Udseende, er blevet færdige før Thurahs Død 1759, vides ikke. Byggeriet er blevet ledet paa Stedet af Godsets faste Murermester Johannes Printz (d. 1766), der netop 1754 fik denne Bestilling.²⁴⁾

Dronninglund afslutter saaledes Thurahs kunstneriske Virksomhed i Jylland. Og gør det paa den værdigste Vis. Med denne Herregaard er Thurahs Oeuvre blevet beriget med et værdifuldt Arbejde. Den jyske Barok har erobret et Hovedværk tilbage.

Skønt de høje Hjørnepavilloner paa Dronninglund, der skyldes Thurahs Evne til at gøre en Dyd af Nødvendigheden, ved deres taarnagtige Præg krænker Højbarokkens Skønhedsnormer, har de dog fundet Efterklang enkelte Steder i Jylland — og kun hér — paa Herregaarde; Thurahs Navn har autoriseret dem. Saa sent som 1786 føjes en grundmuret Pavillon i to Stokværk, med Mansarttag, til det uregelmæssige Anlæg paa *Astrup* (Salling, Grinderslev Sogn); muligvis har en Pendant været paatænkt. Bygherren, Axel Rosenkrantz de Lasson, var en Søn af Mathias de Lasson til Rødslet og Bjørnsholm. — Midtpavillonen, i to Stokværk, paa *Rathlousdals* Hovedbygning, hvis Opførelse er paabegyndt i 1760'ernes sidste Aar for Geheimeraadinde Rathlou, virker fremmed for »Maison de Plaisance«-Typen og er vist anlagt, før C. J. Zuber overtog Byggearbejdet.²⁵⁾ Jfr. den taarnagtige Midtpavillon paa *Hald*, fra ca. 1789; den lader sig dog ogsaa forklare som et oprindeligt Porttaarnsmotiv.

¹⁾ C. Elling: Slotte og Herregaarde i Barok og Rokoko (1928), 16; Poul Nørlund og Victor Hermansen: Danmarks Kirker. Sorø Amt, 574 ff. - ²⁾ C. Elling: Ledreborg, i Kunstmuseets Aarsskrift 1934, 266—71. - ³⁾ Et første Forsøg paa at værdsætte jysk Barokmaleri: C. Elling: Thrane'rne. En jysk Kunstnerslægt i 18. Aarh. («Tilskueren» 1934, II, 233—52); stud. mag. Otto Norn har (sst. 1937, II, 366—80) i Tilknnytning til den cit. Afh. paabegyndt en Undersøgelse af jydsk Billedskærerkunst i Baroktiden. - ⁴⁾ Om Thurah og Skagens Fyrtaarn sé Fr. Weilbach: Architekten Lauritz Thura (1924), 125; jfr. C. Elling i Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk., III (1927—28), 390—91. - ⁵⁾ Om Zimmermann foreligger en Erklæring fra Thurah af 18. Febr. 1756 (til en forsvunden Supplik), i hvilken det hedder: »Supplicanten, som har lært Mur-Professionen, har i mange Aar tjent som Tegnere, først hos Sl. Obrist og Hofbygm. Eigtwedt, og siden hos mig, og i saadan Tid viset og beviset at være saa habil i Tegnekunsten, i Besynderlighed i Architectoniske Tegninger, at maaske faa af Laugets Mestre kunde i denne Post equivalere, end mindre overgaa ham! Hand er dernæst, Aar 1748, af Hs. Kgl. Majt ved Bestalling . . . bestilt til Murmester ved Hs. Majts Bygninger i Jylland, og er mig bekendt, at hand i samme Tid har været adskillige store Bygninger betroet, som hand med Ære har skilt sig fra, og har hand i Særdeleshed i disse sidste Aar sat Kolding Bys Kirker, som næsten rent igiennem er forandret, i god og tilforladelig Stand.« (Rigsarkivet. Bygnings-Kommissionen af 1742. Diverse Dokumenter). - ⁶⁾ Saaledes har den volutkronede Niche i det ene Sidekabinet paa Eremitagen sit direkte Forbillede i Belvedere, jfr. Kleiner, anf. Skr., X, 7. - ⁷⁾ A. P. Tuxen: Poul Vendelbo Løvenørn (1924), 189. - ⁸⁾ »Rosenholm og Rosenkrantzerne« (1924), 85. - ⁹⁾ I »Danske Herregaarde ved 1920«, III, 106, (Palle Rosenkrantz) angives uden nærmere Hjemmel, at Restaureringen fandt Sted 1741. - ¹⁰⁾ Om Holger Rosenkrantz som Amatør-Arkitekt jfr. (foruden Weilbach, anf. St., 4, 5 o. fl. St.) ogsaa M. Mackeprang i »Sorø, Klosteret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne«, II (1931), 274 ff. - H. R. hørte til Rosenkrantz-Slægten's Villestrup-Linie; den bitre Familietvist mellem denne og Rosenholm-Linien brød først ud efter Iver R.'s Død 1745. At der ved det 18. Aarh.'s Midte har bestaaet i det mindste kunstnerisk Forbindelse mellem de to Grene af Slægten kan aflæses af Haverne paa Rosenholm og Villestrup, hvilken sidste blev anlagt af Verner R., Holgers Broder. (Herom sé Georg Georgsen i »Danske Herregaardshaver«, Hefte 4 (1932), 93—96). - Det kan tilføjes, at en smuk Kamindekoration paa Rosenholm (i Bérain-Marots Manér), afb. i »Danske Herregaarde« III, 106, har et nøje Sidestykke paa Voergaard. Den er formentlig opsat efter 1744 (og maaske før 1747) af Oberst Peder Reedtz, gift 1744 med Henrikke Sofie Rosenkrantz (død 1747); begges Vaaben indgaar i Dekorationen (afb. sst. III, 687). Type-Slægtskabet med Kaminpartiet i Eremitagens Spisesal er aabenlyst. - ¹¹⁾ Thurah har en kort Tid (1751, Marts—1752, Maj) ejet en Gaard paa Nytorv i Viborg. Det er tvivlsomt, om han har beboet den; formodentlig har han maattet tage imod denne Ejendom som ufyldstgjort Panthaver. (Jeg takker Hr. Landsarkivar Svend Aakjær for denne Meddelelse). - ¹²⁾ Om Børglum Kloster sé Weilbach, anf. Skr., 128—31. - ¹³⁾ Om Wassmann: C. Elling i »Danmarks Malerkunst« (1937; red. af Erik Zahle), 80—81, 315. - ¹⁴⁾ C. M. Smidt: Vitskøl Kloster (1938). - ¹⁵⁾ »Danske Herregaarde« III, 571 (Vilh. Lorenzen). - ¹⁶⁾ Pontoppidan: Den danske Atlas. - ¹⁷⁾ Mario Krohn: Tocqué's Portræt af Fr. Berregaard (Kunstmuseets Aarsskrift V (1918), 99 ff.) - ¹⁸⁾ Weilbach, anf. Skr., fig. 58. - ¹⁹⁾ »Danske Herregaarde« III, 304 (Alexander Rasmussen); Trap: Danmark V (1924), 187. - ²⁰⁾ Trap, anf. St.; den klassicistiske Retouche fra 1780'erne er maaske udført af Hans Næss, jfr. C. Elling i »Tilskueren« 1939, I, 151—52. - ²¹⁾ Om Moltke og Thurah i 1750'erne sé Weilbach, anf. Skr., 166—68, og Elling i »ARTES« VII

(1939), 67 ff. - ²²⁾ Hr. Hofjærgemester, Lensgreve Chr. Moltke-Bregentved har paa Forespørgsel velvilligst meddelt, at Dronninglund-Sagerne, der beror i Bregentveds Arkiv, paa Grund af dettes Omordning for Tiden ikke lader sig fremdrage. - ²³⁾ Alex. Rasmussen i Vendsysselske Aarbøger 1921, 14—16. - ²⁴⁾ P. M. Rørsig, sst. 1937, 30—31. - ²⁵⁾ Om Rathlousdals Bygningshistorie sé Th. Thaulow: En dansk Statsminister fra sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede. Gehejmeraad J. O. Schack-Rathlou 1728—1800 (1932), 105—06.

Dr. phil. Vilh. la Cour

MELLEM BRØDRE

VEKSELVIRKNING MELLEM DANSK OG NORSK BYBEFOLKNING
I DET 18. AARHUNDREDE

Dette Ride gengiver med Undtagelse af de indledende Linier uforandret et Afsnit i min Afhandling fra den historiske Professorkonkurrence i København 1936. Med Vilje har jeg intet ændret og intet tilføjet, hverken i Tekst eller Noter. la. C.

Medens Bønderne i Danmark og Norge af nærliggende Grunde kun i meget sparsom Grad kunde komme i direkte Berøring med hinanden, var Forholdet anderledes for Borgerskabets Vedkommende. Den gensidige Paavirkning kunde derfor blive ulige større. Ogsaa i vore Dage er jo Bybefolkninger gennemgaaende mindre udprægede Repræsentanter for de nedarvede, nationale Livsformer. De har som Regel lettere ved at komme i Forbindelse med andre Nationer, de modtager Tilvandring ikke alene fra deres nærmeste Op-land, men ogsaa fra den øvrige Del af Riget, ja fra Udlandet. Befolkningen er derfor ofte stærkt blandet. Den kan være dybt og varigt lokalpræget af de Levevilkaar, som Stedet byder, men det fællesfolkelige akcentueres sjældent med samme Styrke som ude paa Landet.

Saadan var Forholdene ogsaa i det 18. Aarhundrede. Vi maa imidlertid huske, at den økonomiske Udvikling var meget forskellig i de norske og i de danske Byer, og at den sociale og kulturelle Forskel mellem deres Borgerskab derfor snarere blev større end mindre, eftersom Aarene gik. Den danske Provinskebstad havde et mere gammeldags Præg. Dens Storkøbmænd og Storhandlende var af samme Art, som tidligere Tider havde kendt dem; men til et »Patriciat« som det, der havde udviklet sig inden for det norske Borgerskab, kendte man lidet eller intet.

Dette Patriciat var i høj Grad præget af fremmede Tilvandrere — Danske eller Udlændinge. Gennemgaar vi Navnene paa de Mænd, som omkr. Aar 1700 var de ledende i Norges Købstæder, støder vi saa at sige overalt paa fremmede Navne. Kendt er Forholdene i *Bergen*, hvor jo det tyske Element fra gammel Tid var stærkt fremtrædende, og selv om Betydningen af det »kontorske« var meget paa Retur¹⁾ og ikke længere spillede den allermindste politiske Rolle, sad dog tilbage som en Følge af svundne Forhold talrige tyske Slægter, der hørte til Byens ledende Kredse. Noget lignende var Forholdet i *Trondheim*,²⁾ som i Tidens Løb havde modtaget en stor og betydningsfuld Indvandring —

man kan navnlig minde om den talrige Indvandring af Sønderjyder, som fandt Sted i det 17. Aarhundrede, og fra hvilke ikke faa af Byens Ætter stammer.³⁾ Egentlig er det temmelig ligeegyldigt, hvilken norsk By vi tænker paa. Overalt modtager vi Indtryk af den Rolle, som det fremmede Element spillede inden for det førende Borgerskab. Lad os eksempelvis tage en By som *Tønsberg*. Af dens Sognepræster var i 18. Aarhundrede 3 danske: Thomas Henriksen Gerner (1702—39), f. i Birkerød, Jens Müller (1751—73), f. i Skelskør, og Sigvard Simonsen (1773—95), f. i Helsingør. Endvidere var Byfoged Jørgen Schindler (1737—77) dansk, f. i Odense. Og saa kom hertil blandt Byens store Handelsmænd først og fremmest Matadoren Anders Madsen (17. Aarh.), f. i Haderslev, hans Brodersøn Mads Gregersen (1651—1733), Jacob Bull (i 1720'erne og 30'erne sikkert Byens største Forretningsmand, en indvandret Holstener) og Peter Malling (18. Aarh.), f. i Kalundborg.⁴⁾ Men endnu klarere stiller Forholdet sig i *Christiania*. I 1709 blev der udarbejdet en Liste over Folk, som var formuende nok til at kunne udruste Ryttere til Hæren. Den omfattede: Statholder Vibe (dansk), General Tritschler (tysk), General Hausmann (tysk), Biskop Hans Munch (dansk), Justitsraad Merker (dansk), Justitiarius Hans Blix (norsk), Handelsmand James Collett (engelsk), Raadmand Peder Pedersen Müller (ukendt Herkomst), Byskriver Mogens Lauritzen (ligeledes ukendt Herkomst; vist indvandret), Købmand Henrik Carlsen (indvandret), Enken efter indvandret Sønderjyde, Kommerceraad Poul Petersen Vogt, Admiraltetsraad Gerh. Treschow (dansk), Handelsmand Erik Ancher (tysk) og endelig 6 (?) norske Forretningsdrivende.⁵⁾ En Kreds som denne, bestaaende halvt af Embedsmænd, halvt af Privatfolk og med et Næt af indbyrdes Forbindelser — forretningsmæssige eller ægteskabelige — mellem dens enkelte Medlemmer, virkede i overordentlig høj Grad til at udvikle netop *den* Form for et Bourgeoisi, som var ukendt i de danske Købstæder, og hvis kulturelle Betydning for Norge ikke maa undervurderes. Den eneste danske By, hvori noget lignende kan siges at have været kendt, er selve Hovedstaden — København. Men dels var Kredsen af hjemlige Forretningsfolk her saa meget større, dels savnede vi i det højere københavnske Borgerskab aldeles det *norske* Element, som vilde have svaret til de danske Forretningsfolk i Norges Byer.

Mere belysende for den indbyrdes Forbindelse mellem den danske og den norske Købstadsbefolkning vilde det være, om vi var i Stand til at fastslaa, i hvilken Udstrækning *Smaaborgerne* inden for de to Nationer »udveksledes«. At i mangfoldige Tilfælde danske Smaakøbmænd og Haandværkere har slaet sig ned i Norge, medens norske til Gengæld er søgt til Danmark, maa paa Forhaand formodes. Det gælder kun om at føre Beviset herfor.

En meget værdifuld Kilde har man i de enkelte Byers Borgerskabsprotokoller. Ganske vist er de ikke ført efter helt de samme Principper, og ofte mangler der Oplysninger om, *hvor* de nye Borgere har hjemme. Det er saaledes Tilfældet med Christianias Borgerbog, som af denne Grund desværre er uanvendelig til vort Formaal.⁶⁾ Andre Steder er det ret tilfældigt, om man har noteret Hjemstedet. Naar f. Eks. i Københavns Borgerskabsprotokoller Hjemstedet for de 1169 Nordmænd, som i det 18. Aarhundrede har taget Borgerskab i Byen, kun er angivet ved de 382,⁷⁾ er det paa Forhaand udelukket, at man statistisk kan paavise, fra hvilken Del af Norge det norske Element i København hovedsagelig er kommet.

Men svigter den københavnske Kilde paa dette Punkt, giver den os til Gengæld paa et andet Oplysninger af overordentlig stor Interesse. Vi kan se, hvorledes Nordmændene fordelte sig paa de forskellige Erhverv, hvad det var for Sysselsættelse, de i særlig Grad søgte, og vi kan se, hvorledes der i Aarhundredets Løb finder visse Forskydninger Sted, saa nye Veje aabnes, medens ældre lukkes. For at skaffe et Overblik over dette meget omfattende Stof har jeg udarbejdet flg. Tabel:

Erhverv	1700 - 09	1710 - 19	1720 - 29	1730 - 39	1740 - 49	1750 - 59	1760 - 69	1770 - 79	1780 - 89	1790 - 99	1700 - 99
Skipper	22	15	32	8	10	12	15	9	36	23	182
Købmand en gros . .	-	-	2	-	2	-	-	1	1	-	6
Købmand og Høker.	5	4	6	5	6	9	5	3	4	-	47
Smaahandlende	1	1	3	1	10	8	13	9	7	12	65
Spækhøker	-	-	-	-	2	5	14	12	6	8	47
Handel m. Kinavarer	-	-	-	-	-	-	3	4	4	5	16
Øltapper	18	7	17	37	19	21	19	13	43	41	235
Brygger	-	2	-	1	2	2	-	1	2	2	12
Vintapper eller Brændevinshandler .	2	-	1	2	6	4	2	2	6	4	29
Værtshush. o. lg. . . .	-	-	-	-	1	1	4	7	18	21	52
Skrædder	10	15	1	11	6	6	9	6	10	11	85
Skomager	4	9	4	7	7	5	6	10	12	28	92
Andre Haandværk . .	7	14	13	19	14	12	8	18	29	37	171
Vægter	-	1	1	1	8	1	21	16	28	7	84
Arbejdsfolk	5	3	5	1	-	-	-	-	-	-	14
Forskelligt	5	2	11	2	4	2	2	1	-	3	32
	79	73	96	95	97	88	121	112	206	202	1169

For det første lægger man Mærke til den Stigning, som finder Sted op igennem Aarhundredet — ikke just nogen jævn Stigning, men en meget kende- lig Forøgelse af den norske Indvandring, som ganske særlig tager til i Perioden 1780—99. Dernæst ses det, at det overvejende Flertal har slaet sig ned som Øltappere — det vil sige: det har være ikke-faglærte Folk, som har søgt en Næringsvej i den store By, hvor Tørsten jo utvivlsomt er vokset med Folke- tallet.⁸⁾ Blandt de faglærte Folk er det i første Række Skræddere og Sko- magere, som optræder. De andre Haandværkere er i Sammenligning hermed meget faa — eksempelvis kan det nævnes, at der kun nedsætter sig 6 Tøm- rere, 10 Snedkere, 7 Vævere, 6 Grovsmede, 10 Klejnsmede, 14 Garvere, 18 Guld- og Sølvsmede, 12 Haarskærere og 17 Parykmagere. Under Rubrikken »andre Haandværk« er tillige regnet Folk som Kammagere, Glarmestre, Gørt- lere, Bødkere, Stolemagere, Urmagere o. s. v. — en lang Række, i hvilken der som Regel kun forekommer 1 à 2 Repræsentanter for hvert Erhverv. Men alt ialt vil det dog sige, at der af norskfødte faglærte Haandværkere har nedsat sig 348 i København i Løbet af det 18. Aarhundrede.

Det er betydeligt flere end de norske Handlende — tilsammen 181. Her er det oplysende, at kun 6 har erhvervet Borgerskab til Købmandshandel en gros. Een af disse er tillige Vintapper, en anden er Jørgen Thor Møhlen (i Proto- kollen skrevet Jørgen Thormøller), en Ætling af den store Bergenser. Men ellers er det vist meget beskedne Forretninger, disse Nordmænd har drevet. Ved flere af dem siges det udtrykkeligt. De er Urtekræmmere, Hørkræmmere eller Lærredskræmmere, et Par Stykker sælger Silke og Klæde, fra 1740'erne stammer 2 Citronhandlere, andre handler med The, Sukker og Mel, en enkelt med Vildt og Frugt. Kun 2 er Tømmerhandlere. 31 har Høkerforretninger, nogle faa Stykker er Marskandisere. Morsomt er det at se, hvorledes Handelen med Kinavarer, som det asiatiske Selskabs Skibe hjemførte, dukker op i 1760'erne som en selvstændig Levevej. Ellers drives den som et Bierhverv — f. Eks. sammen med Værtshushold (2 Tilfælde).

At en stor Del af Nordmændene har holdt sig til Søen, kunde man paa Forhaand tænke sig. Betegnelsen »Skipper« skal dog tages rummeligt: den omfatter Matroser, Styrmand og Baadsmænd foruden egentlige Skippere. Derimod har jeg ladet et Par Færgemænd gaa ind under Rubrikken »Forskelligt« — de har næppe haft mere Tilknytning til Søen, end hvad Kalvebod- strand kunde give! Under samme Rubrik findes forøvrigt et Mylder af Er- hverv, som har deres kulturhistoriske Interesse, og som halvt om halvt er kommunale — Kornmaalere, Vragere, Vandkikkere o. s. v. Det skal lige næv- nes, at der findes 1 norskfødt Skibsbygger (2 Skibstømrere er regnet under

Haandværkerne) og 1 Prokurator. Og saa skal Opmærksomheden iøvrigt henledes paa det betydelige Antal norskfødte Vægtere. Det har aabenbart været aarvaagne og haandfaste Folk, som i en snæver Vending kunde hjælpe deres Landsmænd, Øltapperne, naar Roen i Strædet skulde genoprettes!

Denne norske Invasion bestaar helt igennem af den jævnest mulige Middelstand. Det er Folk uden Kapital, delvis uden faglig Uddannelse, parate til at søge Livets Ophold ved hvad som helst (2 Brødre(?) slaar sig igennem ved at skære Penneposer, en ung Mand ved at lave Stativer til Tidens Fiskebensskørter).⁹⁾ De er sikkert gledet fuldstændigt sammen med det københavnske Smaaborgerskab, og mange har giftet sig med Byens Døtre. Man kan utvivlsomt ogsaa regne med, at adskillige har opholdt sig i København i aarevis, før de udtog Borgerskab. Nogle var maaske kommet her allerede i Læretiden. Borgerprotokollen giver ingen Oplysninger derom; men af Stavangers Borgerbog¹⁰⁾ (som mangler de fleste *andre* Oplysninger, vi kunde ønske) ses det, at en Del norsk Ungdom paa denne Tid har lært Professionen i Danmark — en Skrædder (1769) saaledes i Helsingør, en Skomager (1761) sammesteds, medens en Fagfælle af ham (1784) har Lærebrev fra Horsens; en Guldsmed (1721) har staaet i Lære i København, en Urmager (1757) har ikke alene lært dernede, men ogsaa giftet sig med en Københavnerinde og er kommet hjem til Stavanger med baade Lærebrev og Kone. Eksemplerne kunde mangedobles, men det anførte maa være tilstrækkeligt. Disse jævne norske Smaahandlende og Haandværkere har virkelig betydet noget for den gensidige Forbindelse mellem de to Folk. De Familiebaand, som er knyttet, og som Borgerprotokollen ikke taler noget om, maa jo paa ingen Maade glemmes.

Det vilde nu have betydelig Interesse at se, om der i Norges Købstæder ved Siden af de indvandrede »Patriciere« tillige fandtes et dansk Element, svarende til det norske vi har lært at kende i Rigernes Hovedstad.

Som før nævnt lader Christianias Borgerbog os i Stikken. Det er ogsaa sagt, at Stavangers Borgerbog mangler en hel Del af de Oplysninger, vi har Brug for, og nogen Statistik kan den slet ikke danne Grundlaget for. Enkelte Meddelelser kan dog plukkes ud, som tilfældigt — men sikkert karakteristisk — belyser det Spørgsmaal, vi netop strejfede: de mange Familiebaand, der maa være knyttet mellem danske og norske Borgere. En Jyde, der 1780 slaar sig ned som Købmand i Stavanger, og som 1796 er forfremmet (eller reduceret?) til Skriverkarl, bliver gift med en Borgerdatter fra Byen. En københavnsk Linned- og Drejlsvæver (1798) og Skipper fra Læsø (1798) ægter begge norske Piger. Det er nævnt, at en norsk Urmager (1757) har giftet sig i København, og en norsk Skipper (1795) har ægtet en Pige fra Assens. Var det muligt

at gaa Spørgsmaal af denne Art efter, vilde vi sikkert kunne samle et meget stort Antal Eksempler paa ægteskabeligt »Helstatsliv«. Men dette vilde kræve særdeles omfattende Undersøgelser.

Vi maa holde os til det foreliggende trykte Materiale. Af de udgivne norske Borgerbøger er *Bergens* den eneste, som virkelig giver Stof til Forstaaelse af den smaaborgerlige Indvandrings Problem. Listerne 1550—1751 (incl.) blev i 1878 udgivet af N. Nicolaysen, og Fortsættelsen (1752—1865) er i 1923 besørget af A. M. Wiesener, som har afsluttet sit Arbejde med en Række værdifulde statistiske Tabeller. Der redegøres i disse fra Aar til Aar for de Erhverv, Borgerskabsbrevene omfatter, for de nye Borgeres Nationalitet og — hvis det er Nordmænd — for den By eller Egn i Landet, hvorfra de stammer. Bergen er jo noget helt for sig selv blandt Norges Byer, og Indflytterne kommer derfor snart sagt fra alle Europas Lande. Paa Grundlag af Wieseners Statistik kan man for Perioden 1752—1800 sammenstille nedenstaaende Tabel:

Land	1752 - 61	1762 - 71	1772 - 81	1782 - 91	1792 1800	1752 1800
Norge	425	300	312	442	488	1967
Danmark	34	18	23	35	58	168
Sverige	8	6	6	7	12	39
England	8	2	4	1	7	22
Holland	1	1	-	2	4	8
Rusland	2	-	1	-	-	3
Schweitz	2	-	-	-	1	3
Tyskland	111	68	57	48	56	340
Italien	-	-	-	2	2	4
Frankrig	-	-	-	-	1	1
Østrig	-	-	-	-	1	1
	591	395	403	537	630	2556

Tabellen giver et stærkt Indtryk af det *norske* Elements uhyre Overvægt. Flertallet af de 1967 norskfødte Borgere — ikke mindre end 1313 — stammer fra Bergen selv, medens kun 654 er kommet fra andre Byer eller Bygder i Norge. Men dernæst viser Tallene os, at den *tyske* Indrykning vedvarende har været meget stor, om end aftagende (et Forhold, der træder endnu tydeligere frem i det 19. Aarhundrede, da der fra 1801—65 kun nedsætter sig 107

Tyskere ialt). Endelig ser vi, at den *danske* Indvandring er den tredjestørste, men dog ikke mere end godt 10 % af den tyske.

Til vort Formaal egner Wieseners Statistik sig imidlertid ikke. Dels regner han alle Sønderjyder til Tyskere (rimeligvis, fordi Borgerbogen ofte opgiver slesvigske Lokalteter som liggende »i Holsten«, »i dansk Holsten« o. lg.), dels vil vi vide, hvorfra i Danmark Indvandringen fandt Sted, og hvilke Erhverv de Danske søgte i Bergen, dels er det nødvendigt for os tillige at faa Perioden 1700—51 statistisk behandlet.

Oplysningerne i Borgerbogen for Bergen er saa fuldstændige, at vi kan opstille en Tabel, der viser de danske Indvandreres Hjemsted. Jeg har opstillet den By for By og Egn for Egn, men maa for Overskuelighedens Skyld meddele den i mindre specificeret Form.¹¹⁾ Den viser flg.:

Hjemsted	1700 - 09	1710 - 19	1720 - 29	1730 - 39	1740 - 49	1750 - 59	1760 - 69	1770 - 79	1780 - 89	1790 - 99	1700 - 99
København	13	5	3	10	10	10	5	2	5	8	71
Sjælland, Købstæder ¹⁾	4	2	2	5	3	1	1	—	1	—	19
„ Landdistrikter ²⁾	1	—	4	2	2	3	2	1	1	3	19
Bornholm, Købstæder	—	1	2	—	—	2	—	—	2	—	7
„ Landdistrikter	—	—	—	—	—	1	—	1	—	9	11
Fyn, Købstæder ³⁾	2	1	2	3	6	—	2	4	5	7	32
„ Landdistrikter	—	1	—	2	—	—	—	—	5	3	11
Laaland-Falster, Købstæder	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2
„ Landdistrikter	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Nørrejylland, Købstæder . .	8	3	2	8	4	4	3	2	1	4	39
„ Landdistrikter ⁴⁾	2	3	4	4	3	1	1	—	—	—	18
Sønderjylland, Købstæder .	7	3	1	7	2	4	2	8	3	6	43
„ Landdistrikter ⁵⁾	3	—	3	—	—	2	2	1	7	24	42
Ukendt u. Hjemsted	—	—	—	—	1	4	3	2	1	1	12
	40	19	23	41	31	34	21	21	31	65	326

¹⁾ Stege medregnet.

²⁾ Amager, Møn og Samø medregnet.

³⁾ Rudkøbing og Ærøskøbing medregnet.

⁴⁾ Læsø medregnet.

⁵⁾ Rømø, Sild, Før og Halligerne medregnet.

At København har sendt saa forholdsviis mange af sine Børn derop, kan ikke forbavse. De sjællandske Købstæder, der er Tale om — Helsingør (2), Holbæk (2), Kalundborg (1), Korsør (2), Køge (3), Næstved (1), Ringsted (1),

Roskilde (2), Slagelse (1), Vordingborg (1) og Stege (3) — giver et ganske godt Indtryk af, hvorledes Udvandrerne fordeles over det hele Land: fra Byerne er det kun enkeltvis, de kommer, og der er aarelange Spring imellem. Men Undtagelser findes selvfølgelig. Aalborg sender 9, Flensborg 12, Haderslev 8 og Rønne 7 — de sidste er saa godt som alle Skippere. Naar Odense møder med 14, er Tallet næppe helt at lide paa. Ogsaa herfra er det nemlig hovedsagelig Skippere, der er Tale om, og meget tyder paa, at de i Virkeligheden hører hjemme i Stige. Ellers er der kun Grund til at have Opmærksomheden fæstet ved de 42, der stammer fra sønderjydske Landdistrikter. Af disse hører 1 hjemme paa Hallig Grøde, 13 paa Før, 6 paa Sild, 17 paa Rømø og Resten — 5 — paa Fastlandet. Dette er en interessant Fordeling. Det er uden Undtagelse Skippere, som kommer fra de vestslesvigske Øer, flere af dem (men ikke alle) med gode nordfrisiske Navne. Det er Folk (det nævnes udtrykkelig for enkeltes Vedkommende), som har staaet i det grønlandske eller islandske Kompagnis Tjeneste — har været »Kommandører paa Grønlandsfangst«, som det hedder — og som sagtens fra Bergen har fortsat en Fangstvirksomhed, der havde gammel Hævd paa de nordfrisiske Øer. Vi ved, at Nederlænderne var Nordmændenes Læremestre i Hvalfangst, men de har sikkert ogsaa været Nordfrisernes, og der maa op igennem det 17. og 18. Aarhundrede have været en Forbindelse mellem de norske og de nordfrisiske Fangstmænd. Materiale til at belyse den findes, men det er endnu ikke publiceret.

Var den danske Indvandring til Bergen i det 18. Aarhundrede nu af samme Art som den norske til København? Var det Smaahandlende og Smaahaandværkere, jævne Middelstandsfolk, som drog derop, eller var det delvis en Fortsættelse af, hvad der var set tidligere: Mennesker, som havde Kapital nok til at slaa sig op og skaffe sig en fremskudt Position i Byen ved Ægteskab med dens rige Døtre eller ved Omgang med de lokale Embedsmænd?

Vi spørger Borgerbogen til Raads.

De 326 danskfødte, som mellem 1700 og 1799 fik Borgerskab i Bergen, tilhørte flg. Erhverv (se Tabellen øverst paa næste Side).

Langt de fleste har altsaa skaffet sig Udkommet som Skippere (Styrmænd, Baadsmænd, Sejlingsmænd o. lg.), og der er allerede tidligere sagt nogle Ord om, hvorfra de er kommet. Her skal det fremhæves, at Tallet ved Aarhundredets Begyndelse er særlig stort — endnu i disse Aaringer drev man en Del Jagt paa Hval i Nordishavet. Stigningen i 1720'erne er vel for lille til, at man med Sikkerhed tør tænke paa den bergensiske Grønlandsfart i disse Aaringer (der er ogsaa kun 2 Føringer iblandt de 6; andre stammer fra Stege, 1 fra

Erhverv	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1700
	—09	—19	—29	—39	—49	—59	—69	—79	—89	—99	—99
Skipper	16	2	6	3	3	7	4	5	18	49	113
Købmand og Høker.	6	5	5	9	6	14	8	9	3	8	73
Smaahandlende	1	1	—	—	—	1	—	1	2	—	6
Øltapper	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Brygger	1	2	—	—	—	1	—	1	—	—	5
Vintapper	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Værtshusholder	—	—	—	2	1	—	—	1	1	—	5
Skrædder.....	3	4	2	10	3	3	3	—	—	2	30
Skomager.....	1	—	1	3	—	1	—	1	2	—	9
Andre Haandværk..	10	2	6	13	12	7	3	1	3	6	63
Vægter	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	3
Forskelligt.....	1	1	3	1	3	—	3	2	2	—	16
	40	19	23	41	31	34	21	21	31	65	326

Samsø og 1 fra Holsting(?) i Sønderjylland). Men i 1780'erne og 1790'erne møder det store Flertal op, og da er det ubetinget Nordishavsarten, det gælder.

Saa er der Købmændene. Der er næppe nogen af dem, som har drevet større Forretninger, selv om et Par Stykker har haft en Krambod og en enkelt en Bondehandel knyttet til deres Købmandsskab. Det har været almindelige Smaaforretninger, der i økonomisk Henseende har staaet paa Linie med Høkerier, Urtekramforretninger, Speceriforretninger o. lg., som de i Tabellen delvis er regnet sammen med. Blandt Haandværkerne har jeg af Hensyn til Sammenligningen med de københavnske Forhold specificeret Antallet af Skræddere og Skomagere. Der kunde maaske have været nok saa god Grund til at nævne, at der nedsatte sig 6 danskfødte Murere i Bergen — norske Murere i København fandtes ikke. Man kunde yderligere have tilføjet, at de tre af dem kom i Aarene umiddelbart efter Bergens Brand 1702. Det har næppe været uden Forbindelse med Katastrofen. Men ellers er der ikke Grund til at standse ved Tabellens forskellige Kategorier, naar det til Slut er sagt, at der under »Forskelligt« skjuler sig bl. a. en Kirurg, en Gartner og Frøhandler, en Vrager og Overmaaler, en Tjære-Vrager, en Bord-Vrager og en Kunstner — en »Skildrer«, som han kaldes —, der tillige levede af »at trykke paa Voksdug, Lærred og Cattun«. Det var Carl Gustav Blumenthal, som tog sit Borgerbrev i 1766.¹²⁾

Det Hovedindtryk, vi modtager af det 18. Aarhundredes danske Indvan-

dring i Bergen, svarer da ganske til det, vi fik ved Studiet af den samtidige norske Indvandring i København.¹³⁾ Det er den jævne Middelstand, Smaa-kaarsfolk paa Handelens, Haandværkets og Skippernæringsens Omraade, som prægede den, der er næppe ad denne Vej tilført Byen Kapitaler, som har haft Betydning for dens økonomiske Liv, men der er forhaabentlig fulgt Driftighed og Dygtighed med Indflytterne, og der er i hvert Fald knyttet mangfoldige Baand af personlig Art mellem norske og danske Familier. Jeg tror ikke, der er nogen af Indflytterne, som kommer til at spille en Rolle — selv en meget beskeden — i Bergens Historie i den følgende Tid, og ser vi paa Rækken af Byens Borgmestre i første Halvdel af det 18. Aarhundrede, er det da ogsaa kun yderst faa danske Navne, vi møder. Af 13 Borgmestre, som jeg har noteret mig fra Tidsrummet c. 1700—50, var de 8 fødte i Bergen, 3 paa andre Steder i Norge og kun 2 i Danmark. Begge havde dog ældre Tilknytning til Norge: Henrik Mathiesen (1729) var Københavner af Fødsel; men han voksede op paa Helgeland, hvor hans Fader blev Foged, arbejdede som ung Mand paa sin Faders Kontor og tog endelig 1725 Borgerskab i Bergen. Den anden, Peter Severin Garboe (1745), var født i Vejrum ved Ringkøbing som Søn af en Bergenser, Sognepræst Garboe. Selv var han 1743 Proviantforvalter paa Bergenhus, blev to Aar senere Borgmester og gik af som saadan i 1749. En Skandalesag drev ham 1752 bort fra Byen, og han døde i København 1767.¹⁴⁾

¹⁾ I 1717 var der 23 Handelsstuer (af 54) tilbage paa tyske Hænder. 1763 var Tallet reduceret til 2, af hvilke den ene blev solgt til en Søn af den tidligere Ejer, som tog norsk Borgerskab, og den anden blev overdraget til den tidligere Husbonde. Dermed var det tyske Kontor forsvundet fra Bergen. *Yngvar Nielsen*: Bergen fra de ældste Tider indtil Nutiden (1877), 399, 401.

²⁾ Omkr. Aar 1700 var der i Trondheim 63 Handelsmænd, som efter deres Formuer deltes i 3 Klasser, de to første med 19 i hver. »De fleste (27) af disse Kjøbmænd var Flensborgere, nogle Bremere, Hamborgere, Englændere og Jyder; og de indfødte Norske var tildels Descendenter af fremmede.« (*Kraft*: Top.-stat. Beskrivelse over Kongeriget Norge V (1832), 382). Maaske turde dette dog være noget af en Overdrivelse. Se forøvrigt Johan Wibes Indberetning til det danske Kancelli 1708 (Tidsskr. f. den norske Personalhist. I (1840—46), 538 ff.).

³⁾ I en Afhandling om »Slesvig-holstensk innvandring til Norge« (Norsk slekthist. tidsskr. II (1930), 169 ff.) nævner *Halvdan Koht* som danskættede Trondheimsfamilier Angell (Angel), Schøller (Ribe), Mechelborg (Flensborg) og Tønder (Tønder). I Christiania stammer Fami-

lierne Toller, Garman og Stockfleth fra Haderslev, medens Carsten Flensborg kom fra Flensborg. Sikkert er der Side om Side med den sønderjydske Indvandring gaet en holstensk (l. c. 171 f.). — For Trondheims Vedkommende er det slesvigske Indvandringsspørgsmaals Historie senere taget op til Behandling af *Olaus Schmidt* (Norsk slekthist. tidsskr. III (1932), 1 ff.). — Om Familien With, som i det 18. Aarhundrede indvandrede fra Flensborg til Trondheim, se smstds. 45 ff. (*Richard With*). Endelig henleder jeg Opmærksomheden paa den Indflytning af engelske og skotske Forretningsmænd, som i det 18. Aarh. fandt Sted til Møre og Romsdalen og efterhaanden samlede sig i Byerne Lille Fosen (Christianssund) og Molde. Det var Klipfiskehandelen, som trak disse fremmede (Familien Moses) til. Se Norsk slekthist. tidsskr. IV (1934), 331 ff. (*Olaus Schmidt*).

⁴⁾ *O. A. Johnsen*: Tønsbergs Hist. II (1934), 103 ff., 336 ff., 364, 385 f., 392.

⁵⁾ *Edv. Bull*: Kristianias Hist. II (1927), 452 ff.

⁶⁾ Christiania borgerbok 1698—1799, utg. av *S. H. Finne-Grønn* (1921).

⁷⁾ Norsk slekthist. tidsskr. I (1928), 322 ff., II (1930), 71 ff. (*B. Tengnagel Jørgensen*).

⁸⁾ Man maa tænke paa en forarget Brevskriver fra Aarhundredets Midte, der siger, at »da der er her i København over 400 Brændevinsbrændere, og i mange Gader næsten hvert andet Hus har et Øltapperskilt, foruden de utallige Kældere og mange Kaffe-, Vin-, Billard- etc. Huse, er det ikke et aabenbart Bevis, at Folk heller vil fortjene Penge, endog med deres Næstes yderste Fordærvelse, naar det kan ske med Magelighed, end tage sig et nyttigt Arbejde paa, som kunde gavne dem selv og Landet?« (Økonomiske Magazin I (1757), 303 f.).

⁹⁾ Dermed er naturligvis ikke sagt, at enkelte ikke kunde tjene rigtig gode Penge og komme til at sidde lunt inden Døre. Et Eksempel derpaa har man i Guldsmeden Anders Normand, død 1726. Han ejede forskellige Huse i København, havde Prioriteter i andre og Penge paa Rente. Hos hans Enke boede Logerende, f. Eks. en norsk Student Johan Casper Meisze. Miniaturmaleren Niels Peter Normand var vist et af Anders Normands (12) Børn. Se Hist. Medd. om København IV (1913—15), 356 f. (*Villads Christensen*).

¹⁰⁾ *Axel Kielland*: Stavangers Borgerbog 1436—1850 (1935). Det drejer sig ikke her om en egentlig Udgivelse af Borgerskabslisterne, men om en Bearbejdelse (Supplering) af dem — meget værdifuld i personalhistorisk Henseende.

¹¹⁾ Da Spørgsmaalet om Indvandring forud for Aar 1700 strengt taget ligger uden for det opgivne Emne, har jeg ikke statistisk behandlet Borgerbogens Oplysninger vedrørende det 17. Aarh. Allerede fra ca. 1610 begynder Meddelelserne om de nye Borgeres Hjemsted, eventuelt Fødested, og det var fristende nok at gaa Materialet rationelt igennem. Jeg har af Hensyn til Tiden maattet nøjes med at optælle det samlede Antal af *danskfødte* Borgere fra Perioden 1660—1700. Det beløber sig til 173 ialt eller ca. 4,2 pr. Aar. Langt flere kommer fra Tyskland (navnlig Bremen), men det overvældende Flertal er Nordmænd, af hvilke atter de fleste stammer fra Bergen selv. Forholdet synes altsaa at være ganske det samme i det 17. som i det 18. Aarh.

¹²⁾ Carl Gustav Blumenthal kom i 1750 til Bergen sammen med sin ældre Broder Mathias Blumenthal. Begge var Kunstnere, men kun Carl Gustav tog Borgerskab (22. Maj 1766). Noget Arbejde af ham kendes ikke; derimod eksisterer der en Række fortrinlige Portrætbilleder, malede af Broderen, alle skildrende Medlemmer af Datidens bergensiske Handelspatriciat. Se Bergens Museums Aarbok 1912, Nr. 2, S. 8 (samt Pl. V—VI).

¹³⁾ Efter at mit Afsnit om den danske Indvandring til Bergen var udarbejdet, er jeg blevet opmærksom paa, at *Frederik B. Wallem* har været inde paa tilsvarende Undersøgelser ved-

rørende *Trondheim* (se Det kgl. norske videnskabers selskabs forhandl. V (1932), 5 ff. og VI (1933), 5 ff.). Hans Grundlag har været Byens endnu ikke udgivne Borgerbog, og han har ud fra den redegjort dels for Indflytternes Nationalitetsforhold, dels for det norske Indflytterelements Karakter. Jeg laaner herfra nedenstaaende Tal, som har særlig Interesse for nærværende Undersøgelse, idet jeg dog omordner Materialet, saa det lettere kan sammenlignes med min egen tilsvarende Bergens-Tabel:

Antal nye Borgere i Trondheim.

Hjemsted	1708 - 19	1720 - 29	1730 - 39	1740 - 49	1750 - 59	1760 - 69	1770 - 76	1780 - 89	1790 - 99	1700 - 99
Trondheim	65	74	51	89	78	64	61	68	85	635
Øvrige Norge	59	72	81	71	77	98	82	88	90	718
Danmark	32	28	17	26	26	23	23	32	28	235
Sverige	12	7	7	13	12	10	12	15	15	103
Øvrige Udland	8	7	18	12	14	10	15	10	7	101
Ukendt	14	19	15	17	8	3	17	12	26	120
	190	197	189	228	215	208	210	225	250	1912

Af disse Indflyttere er gennemgaaende 40 % Haandværkere. For det danske Elements Vedkommende ligger Procenttallet dog lavere (kun 66 af 235 er Haandværkere) — Procenttallet for Handelsmænd til Gengæld højere.

Wallems Tabel III viser, at 60 af de 235 indvandrede Danske stammer fra *Flensborg* — et Forhold, der har sine særlige handelspolitiske og økonomiske Aarsager. Indflytningen af Flensborgere giver flg. Tal: 1708—19: 3, 1720—29: 10, 1730—39: 6, 1740—49: 8, 1750—59: 6, 1760—69: 8, 1770—79: 9, 1780—89 6 og 1790—99: 4.

Endelig viser hans Tabel IV, hvorledes disse Flensborger-Tal fordeler sig paa Handelsmænd, Haandværkere og Skippere:

	Handel	Haandværk	Skipper	Ialt
1708-19	2	-	1	3
1720-29	8	2	-	10
1730-39	5	1	-	6
1740-49	5	2	1	8
1750-59	5	-	1	6
1760-69	7	1	-	8
1770-79	9	-	-	9
1780-89	5	1	-	6
1790-99	4	-	-	4
1708-99	50	7	3	60

Man ser, i hvor overvejende en Grad det har været Handelsfolk, der kom fra Flensborg til Trondheim. —

Wallems Behandling af Spørgsmaalet maa sikkert kun opfattes som foreløbig. Den har den samme skitsemæssige Karakter som min egen. Men det er ganske klart, at der her ligger et betydningsfuldt Stof, som venter paa systematisk og kritisk Undersøgelse. Borgerbøgerne vil — rigtigt udnyttede — kunne give særdeles mange Oplysninger om det jævne Borgerskabs sociale, erhvervsmæssige og økonomiske Karakter og om de enkelte Byers særlige Forhold.

Jeg skal fra Wallems korte Meddelelser kun nævne, at Borgerskaberne i Trondheim for en Del er taget af »Udliggerborgere«, altsaa Folk, som ikke boede i Byen selv, men i de saakaldte »Borgerlejer« langs Kysten. Her kan det sikkert kun dreje sig om Handelsmænd, ikke om Haandværkere og heller ikke i større Udstrækning om Skippere, endvidere kun om norskfødte Borgere, ikke om danskfødte eller udenlandske.

Antagelig har lignende Forhold gjort sig gældende i Bergen.

¹⁴⁾ Bergens hist. Forenings Skrifter Nr. 40 (1934), 189 ff. (*A. M. Wiesener*).

Otto Andrup

TIL GREVE JOHAN HARTVIG ERNST BERNSTORFFS IKONOGRAFI

Mærkeligt er det, at en Mand, der interesserede sig saa meget for Kunst, som Johan Hartvig Ernst Bernstorff, ikke er blevet portraiteret oftere. De relativt faa bevarede Billeder gaar tilbage til et Par Originaler; baade Skulpturerne og Medaillerne af ham er posthume og synes, i hvert Fald tildels, at hvile paa et sekundært Grundlag.

Man har et Notat om, at der i Halvfemsjerne i Odense i Boghandler Hans Jensens Eje skal have været et Ungdomsbillede af Bernstorff, ottekantet og malet paa Pergament; men det synes nu forsvundet.

Det ældste bevarede Billede, der efter de her i Landet fremkomne Oplysninger findes, maa da være det Portrait, som Louis Tocqué malede 1759 under sit Ophold i København. Den 23. Maj, umiddelbart før Tocqués Afrejse, skrev den franske Gesandt, Præsident Ogier til Bernstorff: J'espere qu'il sera possible en une heure de tems bien employée de procurer au beau tableau de votre Excellence le petit changement qu'Elle desire: Elle peut bien concevoir combien sa presence y est indispensable, j'espere avoir l'honneur de La voir aujourd'hui a diner chez Monseigneur le prince royal et de L'accompagner cette apres midy chez M. Tocqué«. ¹⁾ Et Maleri af denne Type blev 1912—13 erhvervet til Frederiksborg fra en Fru Hezner i München; det omtales i Grev Dorias Bog (Nr. 17) som et sikkert Værk af Tocqué og har hængt fremme paa Frederiksborg som et værdifuldt Supplement til Billedserien af Ministrene fra Frederik V's Periode. Under et Besøg, som Kong Ferdinand af Bulgarien aflagde paa Slottet, opponerede han stærkt mod Billedets Autenticitet. Han, som samler paa Billeder af Moderens Slægt, Orléanserne, meddelte, at han paa Vranja i Bulgarien havde et lignende Billede, erhvervet i Paris som en Prins af Orléans, og han forklarede, at Elefantordenens Baand paa Billedet i Virkeligheden var St. Esprits Ordensmærke. Det lykkedes delvis at

faa Kongen til at anerkende, at det kunde være Bernstorff og ikke Hertug Louis Philippe af Orléans, da jeg kunde forelægge ham omtrent samtidige Kobberstik med Bernstorffs Navn efter Maleriet.

Forskellige Forhold medførte, at jeg maatte rejse til Venezia og derfor besluttede fra denne By at gøre en Afstikker til Sofia. Jeg havde haft lidt vanskeligt ved at anerkende, at vort Billede kunde være det Tocqués primære Portræt. Tocqué synes at have taget sine Malerier med til Frankrig for at fuldende dem i Paris; her har han vel ogsaa malet nogle Gentagelser deraf, som Frederiksborgs. Spørgsmaalet var da, hvor Original-Maleriet maatte befinde sig, og Rejsen til Bulgarien skulde have det Maal at undersøge, om det muligt kunde være det primære Eksempel, Ex-Kongen besad; han havde nemlig erklæret sig villig til at overlade Museet sit Billede, hvis vi kunde føre Bevis for, at det forestillede Bernstorff. Desværre var det en Replik som Museets; men — mærkelige er Skæbnens Luner. Dagen efter min Afrejse blev der paa mit Kontor i København afleveret en Kasse med et Bernstorff-Billede, som fra en tysk Handlende var tilbudt Greve Bernstorff-Gyldensten; man ønskede min Udtalelse om dets Autenticitet og om, hvorvidt den forlangte Pris kunde anses for passende. Ved min Hjemkomst fra Bulgarien konstaterede jeg, at vi her havde Originalen, og at den lange Rejse for saa vidt var spildt. Det fortrinlige Billede er nu i Grevens Eje, og det gengives med hans Tilladelse (Fig. 1).

Opstillingen ser altsaa saaledes ud:

I. Maleri af Louis Tocqué 1759.

- Nr. 1. a. Maleri paa Gyldensten (Fig. 1).
- Nr. 2. b. Replik, utvivlsomt fra L. Tocqués Atelier. Frederiksborg.
- Nr. 3. c. Replik. Noget restaureret. Vranja, Bulgarien.
Efter et Maleri af denne Type er følgende kunstneriske Gen-
givelser udførte:
- Nr. 4.—1. a. Tegning fra ca. 1790 af I. C. Schlottenbeck i Stuttgart,
findes i Kobberstikkabinettet i Berlin, —
- Nr. 4.—2. b. Et Kobberstik derefter fra ca. 1790 (Westergaard Nr. 874),
- Nr. 5. c. En ottekantet Kopi derefter fra nittende Aarhundredes
Begyndelse, udført hos Gebr. Schumann i Zwickau.

Fra dansk Side havde man længe set hen til Maleren Peter Als som Haabet for dansk Malerkunst. Han arbejdede, da Tocqués Billede blev malet, i Paris, men vendte snart efter tilbage til København og blev modtaget med store Bestillinger; særlig synes Greve Ditlev Reventlow at have optraadt som hans Beskytter.

Bernstorff har flere Gange i sin Brevveksling beskæftiget sig med P. Als, og 20. Marts 1764 skriver A. P. Bernstorff til sin Fader, at Ditlev Reventlow næsten har tvunget Johan Hartvig Ernst Bernstorff til at lade sig male af den udmærkede Maler Als.²⁾ Derved fremkom det Portræt, som er det mest kendte af Bernstorff. Det blev meget populært; det er maaske det, A. P. Bernstorff tænker paa, naar han ved Als' Død i et Brev til Ditlev Reventlow ^{13/7} 76, omtaler sin Sorg derover, der er saa meget større, som han har ham at takke for et Portræt, »qui est parlant et un des meilleurs morceaux qu'il a fait«;^{2a)} men maaske hentyder det til et Billede af Ditlev Reventlow (jfr. det paa Fr.borg af ham fremhængte). Der findes talrige Eksemplarer af det, mest Brystbilleder, men et enkelt i hel Figur:

II. Maleri af Peder Als 1764.

- Nr. 6. a. Brystbillede paa Frederiksborg, hvortil det kom fra Rosenborg, der atter havde modtaget det, da det slesvigske Ministerium blev ophævet 1864. (Fig. 2.)
- Nr. 7. Efter det Billede, som nu findes paa Frederiksborg, udførtes der 1868 et Litografi hos Emil Bærentzen & Co. (Westergaard Nr. 881).
- Nr. 8. b. Brystbillede, tidligere paa Christianssæde.³⁾
- Nr. 9. c. Brystbillede paa Gammel Køgegaard.
- Nr. 10. d. Hel Figursbillede paa Wotersen.
- Hvad dette sidste Billede angaar, er jeg ikke sikker paa, naar det er udført. Han bærer ikke her, som paa de andre Portrætter, Enkedronningens Orden, som han fik 1752, (men den har han heller ikke paa Tocqué-Billederne), og han har ikke den rigt broderede Vest, som paa de andre Billeder, men en ensfarvet Fløjlsvest. I Detailler synes det at staa Gl. Køgegaard-Billedet nærmest. Holdning og Stil i Billedet, saavel som Kostumedetailler, har mere af Louis XVI-Tiden i sig end af Rococoen, og jeg kunde derfor antage, at det først er udført efter Bernstorffs Død, maaske af Als, maaske paa Grundlag af hans Billede af en anden duelig Kunstner.

For en Del Aar siden spurgte Professor Aage Friis mig paa Gaden, om jeg ikke kendte noget Ungdomsbillede af Johan Hartvig Ernst Bernstorff. Nu er Hjernen jo saa mærkeligt indrettet, at den reproducerer Ting, som den næsten ubevidst har modtaget og registreret uden Kommentarer eller Prøve. Jeg

kunde derfor svare ham, at jeg i et engelsk Katalog havde set nævnt et Billede af en dansk Ambassadør i Paris omkring 1740; han sad omgivet af en Række smukke Damer. Det kunde maaske være Bernstorff. Friis blev øjeblikkelig Fyr og Flamme: Marskalinden, o. s. v., men da jeg sagde, der skulde være flere og nogle Børn, blev Forslaget pure og uden yderligere Diskussion forkastet. Vel var et Venskabsforhold som Bernstorffs til Mme. Belle-Isle acceptabelt, men mod en saadan Letsindighed, som dette Billede med flere Damer kunde antyde, protesterede han energisk. Jeg gik saa paa Jagt efter Miniaturen. I »Exhibition of Portrait Miniatures« i »Burlingtons Fine Arts Club« 1889 i London staar Side 95, No. 3: »The Family of The Ambassador of Denmark to Louis XV in 1744« malet af Hall 1744, signeret, og tilhørende Jarlen af Rosebery (Fig. 3). For saa vidt var min Opgivelse jo helt i Orden; 1744 sad Bernstorff smukt i Embedet i Paris. Manden med den korte Næse og det brede Ansigt kunde have Lighed med Bernstorff, i alt Fald til en vis Grad. Damen, som er Miniaturens Hovedfigur, var aabenbart Kunstnerinde, hun sidder med Tegnepennen i Haanden. At det skulde være et Arbejde af Hall synes utænkeligt. Det har knebet forfærdeligt med at faa Størrelsesforholdene i de forskellige Planer i Orden, og specielt virker Damen med Hatten og Tjenestepigen(?) i Baggrunden næsten parodiske i Gruppen, saa hvis det har været Malerinden selv, der har udført Maleriet, var hun ikke af de mest fremragende. Men alt-saa, man ser afbildet en rigt klædt Mand med et lyst Ordensbaand over venstre Skulder. Han betragter et lille Billede af et Barn; overfor ham sidder Malerinden, flankeret af to Dreng og en ung Pige, foruden de to tidligere nævnte Figurer.

For ikke at tale om Kostumerne, som er umulige i 1744, er der det at bemærke, at Bernstorff først 1746 blev hvid Ridder, og at Kunstneren: Hall, utvivlsomt den berømte, svenske Miniaturemaler Peter Adolf Hall, som naaede at blive en af Frankrigs allerbetydeligste Kunstnere, i 1744 kun var 5 Aar gammel. Der var noget uldent ved Spørgsmaalet, og jeg var nærmest tilbøjelig til paa Forhaand at betragte det som et af de talrige forfalskede, signerede Hall-Stykker, hvormed Paris en Tid forsøgte at berige amerikanske og engelske Kunstsamlinger. Det spillede ganske vist ind i min Hjerne, at det var mærkeligt, at Manden bar Dannebrogordenen — for det maatte det vel være, — paa den gale Skulder. Jeg prøvede ogsaa, om Billedet kunde passe paa en dansk Gesandt i Paris, hvis man gik ud fra Kostumerne, der angav Tiden op imod Revolutionen og just var den Tid, hvor Hall opholdt sig i Paris. Men Billedet kunde absolut ikke forestille Otto Blome. Saa blev Problemet skubbet til Side, indtil en tilfældig Lejlighed kunde foranledige, at det genoptoges.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7 a

Fig. 7 b

Fig. 8 a

Fig. 8 b

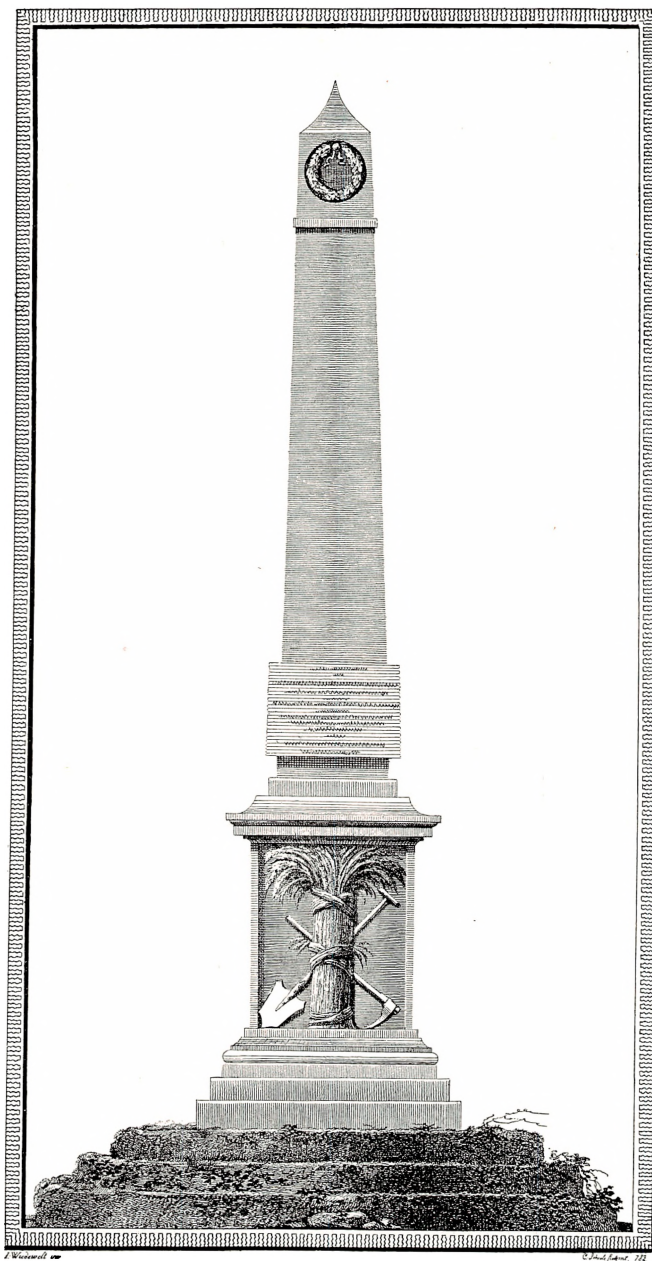

Fig. 9

I Paris lige overfor Café de la Paix-Fortovet har en parisisk Stormand, Mons. Cognacq-Jay, i et almindeligt Hus, som fuldstændig i Udseende gaar i eet med den øvrige Husrække, indrettet et Museum, lige ind fra Gaden, for at travle Folk paa deres Vej til Dagens Gerning uden større Formaliteter kan komme til at vederkvæge sig med noget smukt, ligesom man gaar ind i en Kirke for at begynde sin Dag med et Indtryk, som er udover det helt timelige. Til Bedømmelse af den menneskelige Psyke maa det fastslaaes, at Konkurrencen med Kirkerne ingenlunde har vist sig farlig for dem; det lille Museum ligger næsten øde hen med dets henrivende Udstyr af det 18. Aarhundredes franske Kunst. For Danske kan det have adskillig Interesse. Bl. a. staar Saly's pragtfulde Marmorstatuette: »Hyrden med Geden« fra 1751 opstillet der, erhvervet fra Potocki-Samlingen.

I en Miniature-Montre laa et Billede,⁴⁾ der fuldstændigt svarede til Lord Roseberys, katalogiseret som »En Dame med sin Mand, sine tre Døtre og sine to Sønner, siddende ved sit Malerbord med sine Malerapparater«. At »Ægtemanden« er vor danske »Ambassadør« er ganske givet, men det interessanteste er, at Miniaturen her ikke er signeret: Hall, men D. St. Ligié, 1784. Det Aars-tal passer paa en Prik med Kostumerne, og naar en Note oplyser, at der af Kunstnerinden kendes en enkelt Miniature, »Kvindeportræt«, som findes i Amsterdammuseet, begynder Kabalen at gaa op. Indtil 1784 sad J. H. E. Bernstorffs Protegé, den unge, schweiziske Adelsmand Armand François Louis de Mestral de Saint Saphorin som Danmarks Gesandt i Amsterdam. Nævnte Aar blev han forflyttet til Sankt Petersborg. Han havde da i snart 25 Aar været i dansk Tjeneste. Og Damerne? Jeg ved desværre intet om dem, men maaske ligger der en lille Antydning af Forholdene i det Brev, som Andreas Peter Bernstorff 1776 sendte Greve Ditlev Reventlow, hvori han gengav sine Overvejelser om, hvilken dansk Diplomat, der egnede sig bedst som Lærer for Ditlev Reventlows Søn: »Blome n'est ni assés instruit ni assés laborieux M. de St. Saphorin possède ces deux qualités à un degré assés éminent, mais il n'est ni assés aimable ni assés vertueux pour qu'on puisse lui confier un jeune homme«.⁵⁾

Mme D. St. Ligié synes, udover det nævnte, ukendt i Kunstverdenen.

Billedet paa Miniaturen viser i Hovedtrækkene samme Ansigt, som findes i J. Bernards Sorte-Kunstblad fra Wien 1798 (Fig. 4). Der er ingen Tvivl om, at det er M. de Saint Saphorin, der her er afbildet.

Der er en Hage ved Bevisførelsen. Jeg skrev ovenfor, at Gesandten bar et lyst Ordensbaand, men han blev først hvid Ridder 1796, og endnu mærkeligere er det, at han bærer Baandet over den venstre og ikke over den højre

Skulder. Dette skulde synes et afgørende Stød mod Henførelsen af Miniaturen til Saint Saphorin eller til Miniaturens Ægthed. Imidlertid var Dannebrogordenen ikke den eneste Orden, som havde et lyst Ordensbaand. Den Orden, som stiftedes af August den Stærke, og som senere blev Polens »Hvide Ørn«s Orden, havde et lyseblaat Baand og bares over den venstre Skulder. Nu havde Saint Saphorin netop været i Warschau indtil 1773 og havde der modtaget »Den hvide Ørn«. Saaledes gaar ogsaa Kabalen op paa dette Punkt.

Men man kan altsaa med god Samvittighed udelade dette Portræt af »Danmarks Ambassadør i Paris 1744« af Bernstorff-Ikonografien.

Af særlig Betydning er Marmorbusten paa Frederiksborg, som Johannes Wiedewelt modellerede 1774 og huggede i Marmor 1776 til Etatsraad Niels Ryberg, og som af Samtiden beundredes saa stærkt.⁶⁾ Vel er Busten posthum, men efter hele sin Stilling som Billedhugger for Hoffet og hos Højadelen har Wiedewelt haft mange Lejligheder til at danne sig personligt Indtryk af Bernstorff. Der maa derfor tillægges denne Buste en vis portrætlig Værdi. Til Frederiksborg er den kommet fra Rosenborg, og der havnede den 1871 efter 1856 at være indlemmet i Skulptursamlingen, som i førstnævnte Aar opløstes, den sidste Rest af det gamle Kunstmuseum og Kunstkammer. Intet andet gammelt Eksempel af Busten kendes. Vi har altsaa:

III.

Nr. 11. Marmorbuste, udført 1776 af Johannes Wiedewelt efter sammes Model fra 1774. Frederiksborg (Fig. 5).

Man ved vel, at Det Kgl. Landhusholdningsselskab 1791 lod Wiedewelt levere en Buste i Gips af Bernstorff til en Pris af 50 Rdl., men den blev ødelagt; Resterne fjernedes for smaa hundrede Aar siden, saa kun Fodstykket bevarede i Kælderen under Nationalmuseet. Dér var det i hvert Fald i 1877.

Til Udsmykning af Salen paa Classens falsterske Herresæde Corselitze udførte Johs. Wiedewelt i 1776 en Del Gipsmedailloner med Portraitrelieffer, deriblandt en af Bernstorff paa blaa Grund.⁶⁾

Den gengives her (Fig. 6) for første Gang, efter et Fotografi, en Gave fra det Classens Fideikommis; det lader dog desværre selve Ansigtet i Skygge; det har aabenbart været besværligt at faa Relieffet fotograferet. I Overensstemmelse med sine klassiske Idealer har Wiedewelt i dette Portræt fjernet Parykken og erstattet den med en naturlig Haarvækst — ligesom ved dens Pendant A. G. Moltke. — Forandringen er chokerende ved første Øjekast, men man genfinder dog snart de fysiognomiske Fastpunkter, og denne For-

tolkning af den kloge, skeptiske, livsvurderende Statsmand, er ikke uden Friskhed og Sikkerhed. Relieffet har ingen direkte Forbindelse med Medaillerne eller Malerierne. Skyldes det ikke en fast Erindring fra Wiedewelts Side, maa Portrættet være baseret paa en ren Rekonstruktion over Malerierne. Altsaa

IV.

Nr. 12. Gipsrelief af Johs Wiedewelt 1776, Corselitze paa Falster.

Ligesom Bernstorffs Afsked havde skærpet de kyndiges Følelse for hans Værdi, blev hans Død Anledning til, at der fra alle Sider vistest hans Minde Ære. To forskellige Selskaber lod slaa Medailler til hans Forherligelse, begge udførte af D. Adzer.

Den første Medaille, hvis Bestiller var Professor Schlegel som Repræsentant for et Selskab i København, »der endog efter hans (Bernstorffs) Død agtede og ærede hans Fortjenester«, prægedes i 2 Guldeksemplarer, 125 i Sølv og 72 i Tin eller Bronze. Udprægningen var sluttet i Løbet af 1772. Medaillen viser et Profilbillede af Bernstorff med kort Paryk og med Pisk. Han bærer Ordenskæden. Reversen har Indskriftet: OB VITAE INTEGRITATEM BENEFICIENTIAM EXIMIAM FIDEM AC SOLERTIAM SINGULAREM IN ADMINISTRANDA REPUBLICA POST FATA Fieri CURaverunt MOERORE ET DESIDERIO IUNCTI CULTORES HAVNIENSES. Stemplerne findes paa Mønten. Medaillen er gengivet i Kobberstik (Westergaard 883) i det store Møntværk fra Christian VII' Periode Tavle XV 3. Vi har saaledes:

V.

Nr. 13. Medaille af D. Adzer udført 1772 (Fig. 7).

Nr. 14. Stik derefter i Møntværket⁷) (Westergaard Nr. 883).

Den anden Medaille var større og de, som tog Initiativet til dens Forfærdigelse, var Greve Adam Gottlob Moltke og Lensgreve Hans Schack. Her er Portrættet omtrent som paa den anden Medaille, men Parykken er foran halvlang og hænger ned paa Ryggen; i Stedet for Kæden har han Elefantordenens Baand. Ogsaa den blev udpræget i 1772 med 2 Guldeksemplarer og ca. 40 Sølvmedailler. Bagsiden viser en Sarkofag ganske i Wiedewelts Stil; paa dens Laag ses en hvilende Mand i antikt Klædebaand med en Laurbærkrans i Haanden og støttet mod en Sfinx. Omskriften er: POST GENITIS HIC CARUS ERIT, og paa Sarkofagen: VIRO DE PATRIA BENE MERENTI (Fig. 8).

Medaillen er gengivet i det store danske Mønt- og Medailleværk fra 1791 under Christian VII' Periode paa Tavle XV Nr. 2.⁸) Dette Stik, maaske dog

Medaillen selv, har været Forlag for den Radering som J. V. Gertner 1841 udførte til Dansk Folkekalender, og som senere gik igen i Litografi, i Træsnit efter Tegning af Carl Bloch, i A. Fabricius Danmarks Historie 1855 og i en Stengraving af Gertner 1856, samt i et Træsnit fra 1883. At Billedet ved denne gentagne Kopiering mere og mere fjerner sig fra sin Kilde, Medaillen, er forstaaeligt. Vi faar saaledes følgende Opstilling:

VI.

- Nr. 15. Medaille af D. Adzer 1772.
- Nr. 16. Stik derefter i Møntværket fra 1791⁸) (Westergaard Nr. 882).
- Nr. 17. Radering derefter af J. V. Gertner 1841 (Westergaard Nr. 876) og derefter
- Nr. 18. Litografi fra Em. Bærentzen & Co. 1850 (Westergaard Nr. 877).
- Nr. 19. Træsnit, tegnet af Carl Bloch (Westergaard Nr. 878).
- Nr. 20. Træsnit i A. Fabricius Danmarks Historie 1855. (Westergaard Nr. 879).
- Nr. 21. Stengraving af J. V. Gertner 1856 (Westergaard Nr. 880).

Jeg havde egentlig troet, at der havde været en Mulighed for at fremdrage endnu et Portræt af J. H. E. Bernstorff. I sin Bog om Fredensborg beskriver Fr. Weilbach⁹) et af Billederne i Kuppelsalen saaledes: »Frederik V staar omgivet af sine Ministre, deriblandt A. G. Moltke og den ældre Bernstorff; han modtager af Moltkes Haand Statutterne for det asiatiske Kompagni«.

Det synes et mærkeligt Emne for et Maleri til Kong Frederik V's Forherligelse; Asiatisk Kompagni havde ikke han, men en af hans Forfædre stiftet; med Udstedelsen af dets Octroi havde Kong Frederik, mig bekendt, intet at gøre, og hvorfor skulde han modtage den af Moltkes Haand? Der er ingen Kildehenvisning til Weilbachs Meddelelse; en Malerifortegnelse fra 1848 af Konservator Stroh giver Billedet følgende Titel:

»Frederik V underskriver i Moltkes, Numsens og Reventlows Nærværelse det asiatiske Compagnis Octroy«. Men en saadan Handling har Kongen formentlig ikke foretaget: »Numsen« kan efter Tiden kun være Feltmarskallen, og han havde intet med Asiatisk Kompagni at gøre, og Reventlow, antagelig Greve Ditlev Reventlow, fik først 1763 Pladsen som 1. Deputeret i Finanserne, hvad der vel kunde give ham en Plads i dette Selskab. Der maatte aabenbart foretages en mere indgaaende Undersøgelse.

Mens Enkedronning Juliane Marie, med Kongen og Arveprinsen, benyttede Fredensborg som deres Hoved-Sommerresidens efter Struensee-Epoken, blev

der foretaget adskillige Forandringer paa Bygningen. Kuppelsalens Udsmykning blev gjort færdig. Udførelsen af de fire Billeder paa Salens Galleri blev overdraget Maleren Anton Christoph Rüde, en Kunstner, der havde modtaget alle det kongelige Akademis Belønninger, og som dog kunstnerisk havde en krank Skæbne. Hans Livsløb giver i al Beskedenhed et Bidrag til den gængse Forestilling om Styrets Fortræffelighed og Retfærdighed under den oplyste Enevælde. Jacob Wilhelm Rüde fik Borgerbrev i København som Maler 1741 og døde 58 Aar gammel 1771; han naaede 1757 at blive Hof-Maler og -Forgylder. Hans to Sønner besøgte begge Akademiet og vakte hurtigt Opmærksomhed og Interesse. Den ældste, Mathias Rüde (1742-89), der antagelig allerede 1758 var Elev, vandt 1762 lille Sølvmedaille, fik 1772 sit Mesterstykke som Maler godkendt og overtog Faderens Forretning; den yngste, Anton Christoph, blev født 1744, blev ogsaa Elev 1758, distancerede ganske Broderen, vandt 1768 den store Guldmedaille og havde dermed Mulighed for at faa tildelt det store Rejsestipendium, hvad hans Moder, Elisabeth, f. Stubensach, søger paa hans Vegne 1769, mærkeligt nok uden Resultat; thi hun glemte ikke at anføre i Ansøgningen, hvad ingen ved Akademiet syntes at have været uvidende om, at det var hende, som havde opammet Arveprinsen. Rüde fik ikke Løfte paa Stipendiet, trods gentagne Forsøg, og da det kom til Uddeling næste Gang, blev der besluttet Konkurrence, — det var i Struensee-Tiden — mellem ham, Abildgaard og Almer; Resultatet blev i 1772, trods Struensees Fald, 9 Stemmer for den første, 5 for den sidste, ingen for Rüde. Under de ændrede Forhold kom han dog ud at rejse, med Akademiets Anbefaling, og antagelig paa Hoffets Bekostning; hjemkommen 1777 fra Italien og Paris nød han Beskyttelsen fra Høegh-Guldberg, blev Medlem af Akademiet 1779 og fik overdraget Udførelsen af fire Historiebilleder til Kuppelsalen paa Fredensborg. Pengene derfor blev i Hovedsagen betalt af Partikulærkassen, men ogsaa Chatolkassen og Finanskollegiet maatte holde for. Men med Regeringsskiftet 1784 synes hans Virksomhed at være ophørt, og fra sin Bolig i Hørsholm anraaber han senere Akademiet, saa om at faa den ledige Løn, der var beregnet for en Kobberstikker, saa om Bolig paa Charlottenborg, saa om Juels Professorat og Bolig. Han fik ogsaa gentagne Gange »Gageforhøjelse« fra Hoffet, vel fordi han havde Titlen »Hof-Bataillemaler«; men Tiderne skifter, og 1809 spørger Arveprins Frederiks Søn, Prins Christian Frederik, Akademiet om hans akademiske Løbebane, da han søger flere Penge. Han døde 1815 forglemt og uden at have faaet sine Drømme opfyldt.

Men tilbage til Kuppelbillederne fra Fredensborg. Af Indførelsen i Partikulærkassens Regnskaber ser man Titlerne paa disse fire Billeder, det skulde være

en Forherligelse af de oldenborgske Konger i det 18. Aarh. i deres største Regeringsøjeblik. For Frederik IV bliver det Fredsslutningen paa Frederiksborg, Begivenheden, som gav Fredensborg sit Navn; for Christian VI lyder Opgaven: Dokkens Indvielse og Kongens Velbehag over samme; for Christian VII: en Fredsofring, hvor hans Mayst. frembærer Røgelse til Fredens Alter. Til Billedet, som forherliger Frederik V's Regering, blev et Emne fra den økonomiske Verden valgt: »Høys. Kong Friderich den Femte, der modtager det vestindiske Compagnies Octroy og Sælgebrev paa dets Øer«. Dette fandt Sted 1754. Paa Billedet ser man foruden Kongen, der staar i Forgrunden, halvt med Ryggen til, i blaa Dragt og med Elefantordenen, fem andre Personer. Længst til venstre staar en Mand med Elefantordenens Baand og Kongens Billede paa Brystet. Det er utvivlsomt Adam Gottlob Moltke, og der er tydelig Portrætlighed. Ved hans venstre Side bøjer en Mand i lys Dragt med det hvide Baand sig og gør en anbefalende Bevægelse overfor Kongen og hen mod Manden ved hans venstre Side, en udekoreret Herre i rødviolet Dragt, som med Buk overrækker Kongen et Dokument. Længere til højre i Billedet staar en Herre i blaa Dragt og bag ham en Herre i gullig Dragt. Alleryderst til højre findes en Merkurstatue med en stor Tavle i Haanden; Tavlen viser nogle Kort betegnet St. Croix, St. Thomas og St. Jan, og paa Papiret, som overrækkes Kongen, synes at staa »Vestindisk Compagnies Octroi og Sælgebrev paa dets Øer, 1754 den 9. April«. Det bemærkes dog, at Tilstanden og Ophængningen gør det overordentlig vanskeligt nærmere at studere Billedet, men efter det af Billedet selv givne, er det klart, at det ikke er asiatisk Kompagni, det drejer sig om, men om Statens Overtagelse af de vestindiske Øer. Scenen er da 1754. Moltke var Kompagniets Præces, og man maa tro, at vi iblandt de tre udekorede Personer kan finde Portrætter af Borgmesteren, Etatsraad Frederik Holmsted, der i sin Tid var Hovedmanden for Kompagniets Køb af de vestindiske Øer fra Frankrig, og som nu var Deputeret i Commerce-Kollegiet. Jeg kunde tænke mig, men er ikke helt sikker derpaa, at det er ham, der overrækker Kongen Dokumentet. Den hvide Ridder er utvivlsomt Desmercières, der var den bestemmende i Commerce-Kollegiets kommercielle Afdeling. De to andre Herrer kan være et Par af Kompagniets ledende Direktører, Mænd som Joost van Hemmert, Etatsraad J. F. Wewer, Etatsraad Klöcker eller Viceborgmester Johs. Valeur.

Bernstorffs Portræt findes altsaa ikke paa dette Billede. Foruden Kongen er den eneste blaa Ridder, der er afbildet, A. G. Moltke.

Endelig vil det ikke være uden Betydning paa dette Sted at nævne de to Mindestøtter, der blev rejst for J. H. E. Bernstorff her i Landet.

Den første er Mindesmærket i Slotshaven ved Jægerspris, som Johs. Wiedewelt udførte 1778 for Arveprins Frederik.¹⁰⁾ Det er en firkantet Støtte, som oventil tilspidises gennem svungne Linjer. Paa Forsiden er som hæftet paa Stenen indhugget et halvt oprullet Kort over Holsten med Navne som Kiel og Bordesholm, Cismar, Neumünster, en Hentydning til det gottorpske Mageskifte, en Ære for Bernstorff, »dessen kluge Unterhandlungen Holstein das Glück vorbereiteten unter dänischer Regierung aufzublühen«. Mindesmærket blev reproducet af J. F. Clemens i Kobberstik i P. T. Wandall: De paa Jægerspris ved Mindestene hædrede Mænds Levned-Beskrivelse 1783, men Bd. II, hvor dette Stik skulde anvendes, udkom aldrig; Plader og Oplag brændte paa Christiansborg. (Swane Nr. 183).¹¹⁾ Et Efterstik, en Radering af Clemens selv findes i Hirschfeld: Theorie der Gartenkunst 1780. Paa Frederiksborg findes en Tegning fra 1799 deraf, som S. L. Lange har udført (Fig. 10).

Det andet Mindesmærke er den af samme Kunstner i 1783 udførte Støtte paa Gentoftte Bakke (Fig. 9). Den blev rejst paa Bekostning af taknemmelige Bønder under Godset Bernstorff og afsløret 28. August s. A. med en Tale af Godsets Administrator Justitsraad Hammelef. Indskriften er forfattet af Generalprokurøren for Slesvig og Holsten A. G. Carstens og af A. P. Bernstorff.¹²⁾ Støtten er af norsk Marmor, 10 Al. 14 T. høj og hævet tre Trin op. Det er en Obelisk, paa Fodstykke i Relief et Neg over krydset Spade og Hakke paa den ene Side, paa den anden et omvendt Overflødigedshorn, som Sindbillede paa Velstand, Frugten af Landmandens Flid og Vindskibelighed. Obeliskens har over Fodstykket en næsten kvadratisk Blok med Indskriften:

Æreminde efter Døden
for
Johan Hartvig Ernst
Greve af Bernstorff
som gav
udskiftede hovningfrie arvelige
Gaarde
med dem Stræbsomhed Velstand alt
til Mønster for Efterslægten
MDCCLXVII
oprettet
af Godsets takfulde Beboere
MDCCLXXXIII

Øverst er der indhugget en »Borgerkrone«, corona civica, en Egekrans, »som nu beqvemmelig bruges til at betegne enhver særdeles Velgierning imod Medborgerne i Staten«. ¹³⁾

I Deutsches Museum fra 1784 blev dette Monument omtalt, ledsaget af et udmærket Kobberstik derefter af Schule 1783.

Resultatet af denne lange Vandring er da blevet, at der blandt de forskellige Billeder af Johan Hartvig Ernst Bernstorff kun er to, nemlig Malerierne, som er gjort Ansigt til Ansigt med ham. De andre Portræt gengivelser er posthume og enten udførte paa Grundlag af Erindring, muligt efter tidligere Smaaskitser, eller rekonstruerede op efter Malerierne. Man kan selvfølgelig ikke frakende dem historisk Værdi, men deres Kildeværdi har ikke samme Vægt som Maleriernes.

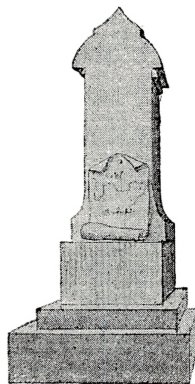

Fig. 10.

¹⁾ Le Comte Arnauld Doria: Louis Tocqué. Paris 1929. p. 23. - Mario Krohn: Frankrigs og Danmarks kunstneriske Forbindelse. 1922. Bd. I. p. 152. - ²⁾ Aage Friis: Bernstorffske Papirer, 1904—13. I. p. 309. - ^{2a)} Aage Friis: Bernstorffske Papirer. III. p. 483. Nr. 2013. - ³⁾ E. F. S. Lund: Danske malede Portrætter. VIII. 1902. p. 132. - ⁴⁾ Edouard Jonas: Collections léguées a la ville de Paris par Ernest Cognacq. Paris 1930. - ⁵⁾ Aage Friis: Bernstorffske Papirer. III. p. 502, Nr. 2044. - ⁶⁾ Fr. J. Meier: Johannes Wiedewelt. 1877. p. 99, 106, 201, 207. - ⁷⁾ Beskrivelse over Danske Mynter og Medailler. 1791. I. p. 782. Tavle C. VII, XV, 3. - Georg Galster: Danske og norske Medailler. 1936. p. 308, jfr. 404 og 450. - ⁸⁾ Møntværket. p. 781. Tavle C. VII, XV, 2. - ⁹⁾ F. Weilbach: Fredensborg Slot. 1928. p. 94. - ¹⁰⁾ Mindestøtterne paa Jægerspris. Udg. af Foreningen af 3. Dec. 1892, 1924. p. 8. - ¹¹⁾ L. Swane: J. F. Clemens. 1929. p. 189. - ¹²⁾ Aage Friis: Bernstorffske Papirer. III. p. 713. - ¹³⁾ (N. Hammelef): Kort Beskrivelse over Forfatningen paa Godset Bernstorff for og efter Fælledskabets Ophævelse og Eiendoms Meddelelse med Forklaring over den af Bønderne oprettede Obelisk. Kiøbenhavn 1783. p. 13 ff.

Troels G. Jørgensen

**SAGEN MELLEM
CHR. COLBJØRNSEN OG
C. F. T. v. LÜTTICHAU**

Det Festskrift ved Stavnsbaandsløsningens 100-Aars Jubilæum i 1888, hvori Edv. Holm livfuldt skildrer »Kampen om Landboreformerne i Danmark i Slutningen af 18. Aarhundrede«, afsluttes med en Fremstilling af »Den jyske Proprietærfejde«. Denne Fejde blev yppet, da 103 jyske Godsejere gennem Henvendelser til Kronprins Frederik og dennes Svigerfader søgte at fremkalde en Reaktion mod Reformerne. Den udkæmpedes gennem en Række Skrifter og tilspidsede sig til en Kamp ført Mand imod Mand for Retten mellem Generalprokurør Etatsraad Chr. Colbjørnsen og Godsejer Kammerherre C. F. T. v. Lüttichau, en Kamp der endte med sidstnævntes Domfældelse.

»Med denne uhyggelige Strid kan Kampen om Landboreformerne gælde for endt«, skriver Holm. Ja, Striden var uhyggelig og ikke flatterende for Sejrherren. Men ikke blot tids- og personalhistorisk ogsaa juridisk har den sin betydelige Interesse. Den viser først Parternes Manøvrering med Danske Lovs barske Retsbegreber, og man kan tilføje med hele det statsretlige Apparat og derpaa Højesterets Mediering mellem Standpunkterne. Colbjørnsens og Lüttichaus Stridsskrifter, Advokaterne Schönheyder og Rosenstand-Goiskes trykte Procedurer og Højesterets Voteringsprotokol afgiver et fyldigt Materiale. Holms Fremstilling har ikke lagt Vægt paa den juridiske Side og kun paa det trykte.

Da den i 1786 nedsatte store Landbokommission henved to Aar senere foreløbig lod sit reformerende Arbejde hvile, havde dette sat Frugt i højst betydningsfulde Lovværker, der allerede forelaa eller snart efter fremkom, fremfor alt i de to Forordninger af 8. Juni 1787 dels om Rettigheder og Pligter imellem Jorddrotter og Fæstebønder ved Fæstegodsets Til- og Fratrædelse, dels om Bestemmelse af, i hvilke Tilfælde en ny Del af Fæstegaarden imod Godtgørelse kan inddrages, samt om Udflytning af Fæstegaarde og navnlig

Fdg. 20. Juni 1788 om Stavnsbaandets Løsning fra Godserne for Bondestandens Mandkøn i Danmark. Hertil kom som forberedt i en særlig Kommission Fdg. af 11. Juni 1788 om Kvæghandelens Frigivelse, endvidere Fdg. af 16. Januar 1789 om, at kun Udfæsteren har Ret til som husvild at udsige Fæsteren fra sin Gaard, og af 19. Marts 1790 om, at Fæstebonden og hans Enke kun ved Misligholdelse af deres Pligter kan udvises af Gaarden. Nordmanden Chr. Colbjørnsen, der efter sin frivillige Afgang som Kammeradvokat (om hans Fortid i Højesteret se min Anders Sandøe Ørsted som Dommer, S. 128, og Danmark-Norges Højesteret 1791—1814, S. 80) privatiserede paa sin Gaard Sophieshøj i Nærum, var blevet udnævnt til Kommissionens Sekretær og havde i den afsluttede Periode udført det ledende Arbejde indenfor denne. I 1787 var han vendt tilbage til Højesteret som Assessor, men allerede Aaret efter overgik han til Danske Kancelli som Deputeret og Generalprokurør, og med den lidet betydelige Kancellipræsident Brandt blev hans Stilling her dominerende. Da Kommissionen i Februar 1790 paany traadte sammen, var han stadig med som Medlem, men hans Deltagelse i Forhandlingerne var ringere, hvorimod han i Kancelliet var rede til en betydelig Indsats.

Man var kommen til Midsommer 1790, og Stedet var Louisenlund ved Slesvig By, hvor den 22-aarige Kronprins Frederik holdt Bryllup med Landgreve af Hessen-Kassel Karls Datter Marie Sofie Frederikke. Her mødte Godsejerne Kammerherrerne F. L. C. Beenfeldt, Serridslevgaard, og C. F. T. v. Lüttichau, Aakjær og Dybvad, og med Lykønskningstaler overrakte sidstnævnte til Landgreven og førstnævnte til Kronprinsen enslydende henholdsvis paa Tysk og paa Dansk affattede Adresser, begge forsynede med 103 underskrevne Navne paa jyske Proprietærer, der havde været samlede ved Omslagsterminen i Viborg (Snapstinget). Disse Adresser indeholdt stærke Besværinger over de iværksatte og planlagte Reforme; man trøstede sig aabenbart til at fremkalde en Kursændring ved en personlig Paavirkning af Landets unge Regent med forventet Støtte af hans formentlig ikke reformvenlige Svigerfader og begunstiget ved den midlertidige Fraværelse fra Regeringens Sæde og de derværende Raadgivere. Efter det senere oplyste havde Tanken først været alene at henvende sig til Landgreven. Nogen egentlig Besvarelse blev der ikke Lejlighed til at give.

Colbjørnsen, Beenfeldt og Lüttichau var fulgode Repræsentanter for de modsatte socialpolitiske Anskuelse, der allerede i flere Aar havde krydset Klinger. Om den dengang 41-aarige Colbjørnsen henvises til foranstaaende. Beenfeldt, født 1741, var officersuddannet og blev Godsejer ved Giftermaal, i 1788 Landstaldmester for Jylland. For flere Aar siden havde han udgivet et

Skrift med Forslag til Militærvæsenets Organisation og i 1787 et vægtigt Indlæg i Diskussionen om Landboreformerne med særligt Henblik paa Generalprokurør Bangs reformvenlige Afhandling herom. Han forfægtede den Opfattelse, at man burde begrænse sig til at bekæmpe Misbrugene ved den gældende Ordning med dens Stavnsbaand, Hoveri og Tiendeydelse in natura, men bevare Lovgrundlaget, og han indtog altsaa et velmenende konservativt Standpunkt. Lüttichau var født 1744 paa det af Faderen oprettede Stamhus Tjele; Oldefaderen var tysk Adelsmand. Han var som Beenfeldt officersuddannet og havde senere studeret i Tyskland og England, Dr. juris i Oxford. I sin Studietid indsendte han 1769 en Betænkning til Rentekamret indeholdende Tanker om en Afløsning af Hoveriet og om en vis Ejendomsret for Bonden til sin Gaard. Hans senere Bestræbelser som Godsejer var konservative, og han gav gerne Luft for sin Opposition overfor Magthaverne. I Struensees Tid udkastede han en Plan om en Kvægassurance til Bekæmpelse af Kvægsygens Følger, men forfulgte ikke Sagen. I Guldbergs Tid kritiserede han i Viborg Samler saa heftig en Fdg. om Kontrol med Brændevinsbrænden eller dennes Brug, at Tiltale kun frafaldtes mod Betaling af 1000 Rdl. i Bøde, og 5 Aar senere, i 1778, mulkteredes han paany for »sine ubetænksomme Ræsonnements« i De aalborgske Efterretninger, men fik Bøden nedsat til 20 Rdl. mod at love herefter at sky saadanne Skrivemaader. Ærgrelsen over disse Korrektioner maa have siddet ham i Blodet, da han den 4. April 1780 benaadedes med Kammerherrenøglen. En Kabinetsordre fra samme Aar omtaler nemlig, at han »med dristige og uoverlagte Udtryk« havde vægret sig ved at overtage en ham allern. forundt Tjeneste — der kun kan være denne som Kammerherre — og der gives ham Valget mellem at modtage denne Tjeneste eller »udsætte sig for de Følger, som han ved sin Ubetænksomhed har fortjent«. Han valgte det første. Et Par Aar efter havde han en ret langvarig Kontrovers med en indkaldt polsk Huslærer v. Gritsch, der gjorde Optøjer paa Gaarden, og hvem han lod underkaste Gældsfangsel, hvorover G. klagede til Kabinettet. Høegh-Guldberg skrev meget energisk til Kancelliet om at tage sig af Gældsfangen og foreskrev straks, at hans Opholdspenge skulde være 2 Mark dgl. eller 32 Sk. i Stedet for de udbetalte 6 Sk. Uheldigvis var dette uden Lovhjemmel, da D. L. 1-24-44 sætter Beløbet til $\frac{1}{2}$ Lod Sølv eller 24 Sk. ugentlig. Lüttichau reklamerede paa det heftigste, og Guldberg maatte trække i Land. Han fritog ham »af Medlidenhed« for at betale Differencen 24 Sk. og udtalte, at man af Medlidenhed med Lüttichaus Hustru, der havde lidt under Huslærerens Opførsel, for denne ene Gang vilde tilgive ham hans daarlige Dumdristighed, som hans Memorial indeholdt. Lüttichau, der iøvrigt her havde Chr.

Colbjørnsen til Sagfører, havde nemlig i et til Kongen rettet Brev af 22. Marts 1784 ikke lagt Fingrene imellem i sin principielle Kritik af Guldbergs Kabinetsstyre, der ikke mere end 3 Uger efter blev vejret bort af Kronprinsen. Hvis Lüttichau skulde faa Bryderier med Embedsmændene i Anledning af »Ambasaden« til Slesvig, var det ikke vanskeligt at forudse, hvorledes han vilde reagere. Medens han overfor Kongen aldrig ytrede andet end den dybeste Loyalitet, stod han ganske anderledes til hans Raadgivere. Var dette mærkeligt, efter hvad Datiden havde set til saadanne Raadgiveres Optræden, og hvordan det var gaaet dem?

Jeg gaar over til Læsningen af den danske Adresse, som den offentliggjordes af Colbjørnsen; den tyske gik man ud fra havde været enslydende. Den overskrives Durchlauchtigste Prinds! Naadigste Kronprins og Herre! og betegnes hverken som »Klage« eller »Tillidsskrift«. Sammenfattende kan den siges at indeholde dels Kritik af Kongens Raadgivere, dels Beklagelse over de sidste Aars Landbolove, og dette fordi de gør Indgreb i Jorddrotternes Rettigheder efter Danske Lov, og fordi de truer Godsejerne, tildels ogsaa Bønderne med Forarmelse og derigennem betyder en Fare for Statshusholdningen og vækker Uro og Gæring i Bondebefolkningen. Disse Tanker samles ganske fyndigt i Slutningen, hvor det hedder: »Naadigste Kronprins og Herre! vi bønfalder ikke om nogen Forret for vore Undergivne i Henseende enten til ubillig Myndighed eller utilladelige Fordele men den Forret, som vore Privilegier giver os, der af vore allern. Arvekonger saa mange Gange er stadfæstede, gør vi os det underdanige Haab om endnu allern. maa forundes os. Og vi ytrer allern. det Ønske, at vi maa nyde godt af den kgl. Naade, som vore Forfædre ved Opofrelse af Liv og Blod har erhvervet sig, nemlig at vi maa blive haandhævede i de os efter Landets Love og kongelige Løfter tilkommende Rettigheder. Fremdeles ytrer vi det underd. Ønske, at alle de maa afvises fra Tronen, som tør fremkomme med saadanne Forslag, der gaar ud paa at fremme den ene Del af Undersaatternes Opkomst paa den anden Dels Ødelæggelse og Undergang. Iligemaade de som mangler Kundskab om de lokale Omstændigheder i Landet, om hvilke de taler.

Statens Indkomster vil blive vakkende, naar Jordegodsejerne betages Lysten og Lejligheden til Agerdyrkningens Forbedringer, og Umuligheden vil omsider forbyde os at opfylde den Pligt, der paaligger os til Gengæld for vore Privilegier imod Kronen, den Pligt nemlig at indestaa for vore Bønders Skatter og Kontributioner. Og saaledes vil Landets Vel, der staar i saa nøje Forbindelse med vores, lide Skaar og udsættes for Usikkerhed.«

Man begynder med bekymret at tale om et Uvejr, der lader til at være trukket op, og hvis Udbrud synes nærmest at ville ramme Proprietærstanden og Jorddrotterne gennem deres Ejendommes almindelige Undertrykkelse og Indgreb i deres lovgrundede Rettigheder og Friheder. Underskriverne henvender sig derfor med den overfor Kongehuset hævdvundne Tillid til Kronprinsen om Hjælp ved hans Medynk og Mildhed. »Danmarks gamle fuldstændige og grundgode Lov, hvorpaa Landets Forfatning beroede, bliver nu paa adskillige Steder saa forandret og andre Steder saa forkastet, at den taber ganske sin forrige Storhed.« Dette udbeder man sig nærmere at maatte udvikle, og man omtaler derefter Forordningerne af 8. Juni 1787, 11. Juni 1788, 20. Juni 1788, 16. Januar 1789 og 19. Marts 1790.

Ved den førstnævnte af disse anerkendes den retfærdige og landsfaderlige Hensigt at varetage Bondestandens Tarv overfor en nedrig handlende Jordrot, men man tiltror ikke Udkastets Forfatter at have haft den fuldkomne praktiske Kundskab om alle de haarde Følger, som i Fremtiden mere vil trykke Bondestanden ved denne Fdg.s Bydende end ophjælpe den. Specielt berører man Byrderne ved det retslige Apparat, som skulde sikre rigtigt Syn over Fæstegaardene ved Modtagelse og Aflevering, og det siges, at da en Opfyldelse til Punkt og Prikke vilde kræve Istandsættelse straks af alle brøstfældige Bygninger paa Godserne, kan Fdg. koste mangan en største Delen af hans Velfærd. Den næste Fdg. kuldkaster Privilegiet at stalde Øksen og volder de langt fra Købstad boende Ejere, der forhen opfodrede Kornet, betydelige Tab, medens Studene nu gaar for tidligt ud af Landet. Om Stavnsbaandsløsningen siges, at den vistnok har den prisværdigste Hensigt som nogen Landsanordning kan have til Genstand, nemlig Menneskefrihed. »Vi lykønsker vore Medmennesker med saa stort et Gode, naar det alene maa befindes, at det ligesaa vel vil blive nyttigt for Landet i Tiden, som det ved første Øjekast nu synes herligt.« Som Ulemper omtales derpaa, at Bønderkarlene rømmer fra de Godser og Egne, som højlig trænger til deres Nærværelse, at de er ligesaa trodsige som modvillige og dovne under Arbejdet og ikke længer agter Befalinger om, hvad de skal forrette, saa at det »er nu stedse vilkaarligt, om vi kan faa Jorden besaaet og Afgrøden i vore Huse«. Der klages altsaa over Afsavn paa Tjenestefolk. Lønnen til Tjenestekarlene stiger over »den arme Bondes Kræfter«, og Eksempler haves fra nogle af »de skarpere Egne af Landet« paa, at fæsteledige Gaarde, der tilbydes paa de bedst mulige Vilkaar, ikke kan faas overtagne af Godssets Mandskab af den Alder, at det kan flytte. Om denne Hovedlov siges sluttelig: »Vi tør ikke understaa os at forestille Deres kgl. Højhed alle de farlige Følger, som endvidere kan befrygtes i Anledning af denne Fdg., men vi vover dog som

en unægtelig Sandhed at andrage, hvorlunde vi underdanigen ønsker, at et og andet i denne Fdg. allern. maatte forandres derhen, at det maatte komme nærmere overens med vort Lands iværende Forfatning og som kunde blive Staten og Undersaatterne til mere almindelig Nytte.«

Fdg. 16. Januar 1789, der var givet som en autentisk Fortolkning af D. L. 3-13-3 om Husbondens Ret til at udsige Fæsteren for selv at bebo Gaarden, beklages meget som en ganske uforudset Indskrækning i Ejerbeføjelserne og som værende imod det antagne almindelige Begreb og den bogstavelige Forstaaelse, hvorefter den ikke var indskrænket til den Ejer, der havde udstedt Fæstebrevet. Med mindre Sikkerhed men ligesaa ynkeligt klages der over Krænkelse af Ejendomsretten ved Fdg. 19. Marts 1790, der kraftigt havde indskærpet Lovens 3-13-1 og 4, der paabyder Fæstemaal paa Fæsters og Enkes Livstid, hvoraf udledes at Fæste paa Aaremaal eller Opsigelse er uforbindende og gælder som Livsfæste. Man sammenligner sig med Husejere i Købstaden og mener, at Bonde og Godsejer begge som frie Folk just nu maatte kunne slutte og afhandle, hvad de frivillig forener sig om.

Den sidste Halvdel af Adressen er atter noget mere svævende. Det anføres, at nogle har maattet sælge deres Godser for $\frac{2}{3}$ af Værdien, hvilket anvendt paa alle Godser vilde betyde 16 Millioners Tab. Her kommer saa det stærkeste personlige Udfald: »De som vover at nærme sig Tronen med saadanne Forslag, som gaar ud paa Jordegodsernes Nedsættelse i Prisen og i deres virkelige Værdi, handler langt fra ikke som kyndige Folk i de Ting, de afgiver sig med, ikke heller som redelige danske Mænd, der upartisk har fælles Medborgeres Vel til Formaal.« Man beklager sig over de Landboerne foreskrevne uendelige Formaliteter i Rettergangssager og over at Bønderne i stadig mere udstrakt Grad hjælpes med Bevilling til fri Proces, medens Husbonden for Bekostningens Skyld »af Hundrede Modvilligheder, Forseelser og aabenbare Ondskaber« næppe tiltaler for en eneste. Jordegodsejerne udraabes ved alle Lejligheder som de sletteste af Landets Folkemængde. Det har næsten været et Valgsprog iblandt alle endog blandt nogle af Statens udmærkede Mænd, at Bondestanden skulde ophjælpes og Jordegodsejerne nedtrykkes uden at betænke, at Hoveribondens Arbejde i Betragtning af det ringe Pengebidrag, han yder til Gaardens Forrentning, er bedre betalt end Haandværksmanden. Under den højtraabende Frihedsaand har Bondestanden og Almuen troet, at al Husbondhold var opgivet, og at ingen Hørighed mere skulde finde Sted. Til Processerne kommer Opsætsigheden under Hoveriarbejdet. »Intet er lettere, naadigste Prins! end at opvigle en Bonde imod sin Husbond. Saa længe der er fattige og rige Tjenere og Herrer, vil der være Misfornøjelse og Utilfredshed,« men det er farligt at

styrke disse Lidenskaber. »Bøndernes Overhørighed, som stiger gradvis, tilside-sætter allerede den tilbørlige Agtelse for Amternes Øvrighed, og gid den aldrig maa stige saa højt, som Tanken kan føre — som Frankrig giver os de gyseligste Eksempler af.« Som Følge af de foran omtalte Anordninger er mange Steder Baandene af Tillid, Kærlighed og Velvillighed sønderrevne og afløst af Lige-gyldighed og Koldsindighed, der sluttelig fører over til almindelig Forstyrrelse. Derefter kommer den først gengivne Passus, og der sluttes med Forsikring om Tillid og Hengivenhed og Fremhæven af, at man taler for hele Landet og for Efterslægten.

Som paapeget indeholdt Adresserne foruden Besværinger over de givne Love og deres Virkninger en skarp Kritik af Kronens Raadgivere. Colbjørnsen var for meget Advokat til at lade Handsken ligge, og han greb til Pennen og Pressen.

Colbjørnsens Skrift »Betragtninger i Anledning af en Del jyske Jorddrot-ters Klage til H. kgl. Højhed Kronprinsen over deres Ejendommens Krænkelse ved Fdg. om Bondestandens Frigivelse fra Stavnsbaandet til Godserne og de flere udkomne Lovgivelser om Bøndernes Rettigheder og Pligter. Helligede den oplyste Menneskelighed, den borgerlige Frihed og det danske Folk« er efter sit Indhold afsluttet sidst i Oktober s. A. Det introduceres med, at Forfatteren, efter at have faaet en Afskrift af Klagen i Hænde, nu ønsker at tale »som Mand i Staten og som Sandhedens Ven« og i Slutningen udtales, at han har bestemt sig dertil ved de Rygter om Adresserne der opstod. Han opfordrer Klagerne til offentlig at »forsvare, hvad de har sagt imod Lovene, som de forhaaner, og Landets Mænd, over hvilke de fører Anke«. Den lille Bogs første 47 Sider deles mellem et Aftryk af »Klagen« og Forfatterens »Anmærkninger«, der derpaa fortsættes med endnu 27 Sider, hvortil et Par Bilag.

Edv. Holm skriver, a. St. S. 208: »Han fik Prinsens Samtykke til at offentliggøre Tillidsskriftet og bekæmpe det igennem Pressen. Saa spændte han sit Styrkebælte om sig og lod de mest tordnende Slag regne ned over de 103 jyske Herremænd . . .« Hvad der forargede Lüttichau var, som vi skal se, netop at Colbjørnsen paa egen Haand offentliggjorde den til Kronprinsen stiledede Adresse, der som fortrolig ment af ham benævnes Tillidsskrift. At denne Handling ikke blev desavoueret af Kronprinsen, er ganske vist uimodsigeligt, men af den Udførlighed, hvormed Colbjørnsen skildrer sine Overvejelser for og imod at skrive og den citerede Ytring om Afskriften, han fik i Hænde, maa kunne sluttes, at Initiativet helt var hans. Udtalelserne under Proceduren bekræfter dette. Et Motiv til at skrive og til at gøre det paa den anvendte voldsomme Maade kunde ogsaa nok findes i Ønsket om at paavirke den unge Re-

gent. Holms umiskendelige Beundring for Skriftet, der efter ham har »en høj Plads i vor polemiske Litteratur«, er dog parret med Erkendelse af, at Maaden at polemisere paa i visse Retninger var »utilladelig« og »havde noget uridderligt ved sig«. Hans Jensen, Dansk Jordpolitik 1751—1919, I, S. 175, bemærker, at Tillidsskriftet »hvad dets reelle Indhold angaar, bortset lige fra den enkelte Passus om Stavnsbaandet, kunde være underskrevet af den saa ofte berømmede Bondeven J. L. Reventlow — omend denne vel næppe vilde have ønsket at beraabe sig paa D. L. og gamle Privilegier«, og om Colbjørnsens Skrift, at han »undlod at anføre de almindelige sociale og humane Betragtninger, som kunde have tjent til at forsvare Regeringens hele Landbopolitik. Han red derimod sin politiske Kæphest: at denne Politik var nødvendig for at knuse det aristokratiske Vælde, der paa Trods af Regeringsformen havde kunnet hævde sig indenfor Landboforfatningen«.

Naturligvis er der saglige Udviklinger i Betragtningerne særlig ved Fortolkningen af Lovenes juridiske Indhold, hvor Tillidsskriftets Forfattere kunde gribes i nogle Fejl, og der er Argumentationer af økonomisk Indhold, men Formaålet at lade det »regne med tordnende Slag« har desværre ladet Advokaten tage Magten fra Generalprokurøren og atter Retoren fra Advokaten. Den Loyalitet, Holm finder i, at Proprietærernes Skrivelse blev aftrykt, plettes ved, at alle Angrebepunkterne er sat med større Typer og tages lidt ud af Sammenhængen, naar de gengives i Anmærkningerne. Foruden at hele Tonen er haanlig og affejende, paadattes der Jorddrotterne Fremsættelsen af ondartede Beskyldninger, som de ikke har fremsat, men som de paastaas at mene eller at maatte mene.

Efter at have insinueret, at Beenfeldt og Lüttichau sørgede for offentlig Meddelelse om Lykønskningen, men ønskede at skjule Overleveringen af »Klagen« og i en Note antydet, at de maatte være tilfredse med ikke paa Stedet at være berøvet Friheden, udbryder han: »Alt hvad der i enhver Stat anses helligt og agtbart, antastes i dette Skrift med en Dristighed, hvortil der næppe findes Lige i noget Lands Aarbøger.

Kongens Regering lastes. Lovene kaldes uretfærdige. Raadet som har overvejet dem, Kollegierne som har forestillet dem og Embedsmændene, hvis Kald det har været at give Forslag derom, beskyldes for Uredelighed og Vankundighed, Domstolene for Partiskhed og Bondestanden for Opsætsighed imod Amternes Øvrigheder. Endelig vises Bekymring for Oprør og peges paa Frankrigs Eksempel.« Derefter refereres som sammenhængende en Række sammenstillede Udtalelser fra Adressen, og han fortsætter: »Mere bestemt kan det vel næppe siges, at Kongen har handlet tyrannisk, og at de Mænd, som har fore-

slaaet og tilraadet Lovgivningerne, har været Uretfærdigheds og Undertrykkelses Haandlangere.

Er det Neronis, Caligulæ og Tiberii Tider eller er det den 7. Christians Regering, man her finder afmalet? Om hine melder dog Historien blot, at de øvede Vold og Grumhed tvertimod Lovene; men om Danmarks landsfaderlige Regent tør man sige, at han hjemler Vold og Undertrykkelse ved Lovene selv og gennem disse stifter Landets Undergang og Efterslægtens Ulykke. Og dette vover disse dristige Jorddrotter at skrive til Kongens Søn, til Tronens Arving uden at have anden Aarsag til Klage end denne: at Kongen har forbudt dem at behandle deres Medborgere som ufri og tilladt at Bønderne herefter maatte fede og sælge deres Kvæg hvorledes, naar og til hvem de vil . . .«

Som en sidste Prøve paa Anmærkningernes mere deklamatoriske eller — om man vil — agitatorisk-ophidsende Side skal anføres, hvad der vedrører Stavnsbaandet. Jorddrotternes Anker var her meget vage og Ønskerne ubestemte. Forsaavidt der taltes om at faa Overensstemmelse med Landets Forfatning, udvikles det, at Bondefriheden først fra Frederik IV's Tid efterhaanden blev omdannet, og der sluttes: »Saaledes stod det nu tilsidst knejsende dette Ufrihedens Palads ziret med herlige Paaskrifter ligesom hine Menneskeofringernes Templer, hvis udvortes Majestæt blændede Øjet, saa at Mængden ikke blev var, at Grumhed var den Guddom, for hvis Alter vankundig Overtro knælede.

Men — held dig o Danmark! Forsynet sendte dig en Prins udrustet med samme Kraft og Evner som den 4. Frederik, ved hvis Urne du saa ofte har fældet Taarer. Forgæves skal man søge at undergrave den Frihedsbygning, som han paany oprejste for dine tro og kække Sønner. Christian svor ved sit kongelige Ord, at den skulde staa urokket, og Frederik, som lagde dens Grundvold, skal mandeligen forsvare den baade imod aabenbare Anfald og imod listig Underfundighed, der kryber i Mørket.«

Gennemsnitslæseren vilde efter disse Udtalelser være overbevist om, at Jorddrotterne havde sagt, at Kongen havde handlet tyrannisk og Domstolene udvist Partiskhed. Ingen af Delene var som foran paavist Tilfældet. Udtalelsen foran S. 166 om det Valgsprog at ophjælpe Bondestanden og nedtrykke Jordegodsjeerne er ganske vist sat i Modsætning til, at tidligere Husbond saavel som Bonde turde fremstille sig for Domstolene med lige Adgang til Ret, men det maa antages, at dette skal sættes i Forbindelse med det lige foran — ganske vist af Colbjørnsen med Smaatryk — anførte om, at der til Overmaal gaves Bønderne fri Proces. Colbjørnsen faar endda den formentlige Sigtelse mod Domstolene specialiseret til en Sigtelse mod Højesteret, saa at han

kan tilraabe Underskriverne: »Frygter I ikke ubetænksomme Jorddrotter! for at høre Lovens Røst fra denne Domstol?« Da Birkepatronerne vælger Birke-dommerne, mener han nemlig ikke, disse kan være sigtet for at begunstige Bønderne og ligesaa lidt Landsdommerne, der for største Delen er Godsejere.

Det paavises, at Fdg. 8. Juni 1787 ikke paalægger Ejeren en ubetinget Pligt til at istandsætte brøstfældige Bygninger. Fejlen forudsættes at være forsættelig, og der spørges, »om det nu er anstændigt, om det er tilgiveligt at frembringe en saa overlagt Usandhed for sin Fyrste«. Klagerne over de mange Formaliteter tilbagevises indgaaende. Ogsaa ved Fdg. om Øksnehandel haves let Spil for en saglig Udvikling. Beskyttelsesreglerne for Fæstere i Fdg. 16. Januar 1789 og 19. Marts 1790 er Indskærpelser af Landsloven. Slutningen er mere personlige Udfald; Lüttichaus gamle Bødesag bringes i Erindring. Idet der henvises til tre bilagte Skrivelser, hvori Underskrivelse af den danske Adresse dementeres, henstilles det ganske, hvad der egentlig ligger til Grund for Adressen, hvis tyske Udfærdigelse overhovedet ikke omtales i Anmærkningerne. »Efter alt dette bliver det uvist, om Klagen virkelig har været underskrevet af 2 eller af 102 og om de deputerede har været sendt til at lykønske og klage for sig selv alene eller for flere og da hvor mange. Med Tiden vil denne Tvetydighed formodentlig nærmere blive opklaret.« Generalprokurøren endte saaledes sit polemiske Mesterstykke med en Mistænkeliggørelse for Dokumentfalsk.

Colbjørnsen havde tidligere, i 1787, udsendt et Flyveskrift angaaende Landbosagen rettet mod et af Kommissionens Medlemmer. I sit Forord opfordrede han nu Klagerne til at optage en offentlig Diskussion med ham. Dette efterkom Lüttichau ogsaa, men først efter nogen Tids Forløb. Forinden havde Begivenhederne udfoldet sig ad en anden Linie — den offentligretlige — som Colbjørnsen ved Afslutningen af sit Skrift aabenbart syslede med i Tankerne.

Ved Reskript af 12. November s. A. — altsaa ca. 14 Dage efter Udgivelsen af Betragtningerne — nedsattes en Kommission bestaaende af Højesterets-assessor Rested og Hof- og Stadsretsassessor Thestrup med Kancellisekretær Mandix som Protokolfører til at anstille Undersøgelse om Fremgangsmaaden med den under adskillige Jordegodsejeres Navne til Kronprinsen indgivne i Original følgende Klage, »hvori de uden Grund og paa en strafbar Maade har formastet sig til at angribe vore i de senere Tider udgivne Anordninger og Bestemmelser af Jorddrotternes Rettigheder og Pligter«. Det skulde under Forhør, hvortil alle uden Værnetingsindsigelse var pligtige at møde, søges op-

lyst, »hvilke der har givet Anledning til Klagen, af hvem den er forfattet, hvorledes det er tilgaaet med at samle Underskrifter, om dertil har været indbudt og da af hvilke og ved hvilke, endelig hvorledes det forholder sig med de derunder tegnede Navne, hvor mange af disse der er skrevne enten af Vedkommende selv eller med deres Minde og naar det maatte befindes anderledes, da hvo eller hvilke der har sat disse Navne derunder med videre, som kunde gives Anledning til at se oplyst til nøjagtig Kundskab om den hele Sags Sammenhæng.« Regeringen tog altsaa ikke i Betænkning, uden at afvente nogen Domstolsafgørelse af det strafferetlige Spørgsmaal, at stemple Underskrivelsen af Adressen som et strafbart Forhold mulig forøget med yderligere Strafbarhed ved Navntegning uden Hjemmel.

Efter Hans Jensen (Biogr. Leksikon: Beenfeldt) kan her straks oplyses, at Undersøgelsen tilvejebragte et Ansvarsgrundlag for Beenfeldt, der havde affattet den danske Adresse som en Gengivelse af den tyske og paa egen Haand til denne overført og kopieret en Del af de 103 Navne, der stod under begge Tekster. 14 Underskrivere desavouerede ham, og han fik herfor tilkendegivet Kongens Mishag og paalagt 2000 Rdl. i Bøde, hvilket han underkastede sig, men han hævdede dog senere at have haft Bemyndigelsen. Den strafferetlige Tiltale for selve Adressen, som Colbjørnsens Sagfører endnu under Processen holdt truende frem, blev ikke fremmet, men Kommissionens Udsendelse til Jylland maatte foreløbig i høj Grad forstærke det alvorlige Indtryk af Colbjørnsens Flyveskrift. Nu begyndte en livlig Virksomhed fra mange Penne i Brochurer og Blade, men det er urigtigt, naar Edv. Holm i Biogr. Leksikon omtaler Lüttichaus litterære Bidrag paa dette Stadium i Tidsfølgen. Det fremkom først efter Sagsanlægget imod ham, men det kom iøvrigt ikke til at vare længe.

Anledningen var Kommissionsundersøgelsen, som Lüttichau efter sin Natur maatte reagere imod. Den 1. og 2. December havde han maattet møde for Kommissionen i Horsens, hvor han fik forelagt 33 Spørgsmaal til Oplysning om Tillidsskriftet. Hjemkommen til Aakjær skrev han den 8. s. M. til Notarius publicus i Købstaden og rekvirerede Overlevering til Kommissionen af dette sit Promemoria, indeholdende Begæring om Genpart af det for Kommissionen ham vedrørende passerede og Gentagelse af hans nedlagte Protest mod Afhøringen som gaaende udover Reskriptet, der kun angik den danske Adresse. Han beklagede sig ogsaa over som Adelsmand at være underkastet inkvisitorisk Undersøgelse udenfor en Sag om Majestætsfornærmelse og ytrede, at da Behandlingsmaaden var ganske ubegrundet, kunde den ikke af ham »med Ligeegyldighed anses«. Hans videre Protest gjaldt »Etatsraad Colbjørnsens Vo-

tum og Stemme i denne Sag«, og den var nærmere begrundet saaledes: »Etatsraad Colbjørnsens skammelige Udtydning over det [Tillidsskriftet] i hans Anmærkninger denne benægter jeg og alle, ligesom vi alle anser dette hans Forhold og dens Følger for en stor Forbrydelse imod Kongens Værdighed, Højhed og den Tillid, som enhver Undersaat hidindtil har haft til det højkongelige Hus. Da jeg umulig kan og tør formode, at dette Forhold er Hans Majestæt takkelig, jeg og enhver i Provinsen bedst ved, hvad herom tales og som den Respekt jeg skylder Hans Majestæt forbyder mig at anføre, saa nødes jeg til at begære en Genpart af alt, hvad som er passeret med mig i Kommissionen.«

Hvad har Lüttichaus videre Hensigt været med dette? Maaske at bruge Genparten som Bilag til en Klage til Kongen, maaske at benytte den i et Modskrift mod Betragtningerne. Han havde ikke faaet foretaget noget, før Colbjørnsen atter greb ind og ligesom første Gang som Privatmand men støttet virksomt af Regeringen. Privatmandens Optræden var fremkaldt ved, at Kommissionen havde givet Indberetning til Kancelliet og ønsket Udvidelse af Kommissoriet til at omfatte ogsaa den tyske Adresse, hvori laa en Indrømmelse af Berettigelsen af Lüttichaus Kritik af Udspørgningen. Kancelliet anbefalede dette, men den 17. December resolverede Kongen, at det tyske Skrift skulde forblive udenfor Kommissionens Kompetence til Undersøgelse. Dagen efter udbad Colbjørnsen sig kgl. Resolution for, om han, indtil han blev frikendt for Lüttichaus i Notarialbeskikkelsen indeholdte Sigtelse mod ham, kunde beklæde sit Embede, hvad Kancelliet anbefalede og Kongen under 22. s. M. bifaldt. Resolutionen kom ikke, som Reskriptet af 12. November, til at indeholde nogen Brændemærkning af Lüttichaus Udladelse, der bebudedes paatalt, men udtalte sig dog i den Form, »at Generalprokurøren fremdeles vedbliver hans Embeders Forretninger med den samme Flid og Duelighed, der hidindtil har udmærket samme«, — en Form, der af hans Sagfører senere toges som en allerhøjeste Godkendelse af Betragtningernes Indhold og endog som en Ordre til at udføre Søgmaalet, hvorved der lagdes Vægt paa, at Kancelliet i sin Erklæring havde udtalt, at Lüttichau efter al Formodning vilde komme til at undgælde for de uden dertil given Anledning mod Colbjørnsen brugte ærenærgaaende Udladelser. Den 23. udtog Colbjørnsen Stævning mod Lüttichau til som adelig at møde umiddelbart for Højesteret, jfr. D. L. 1-2-11, og undgælde efter Lovens 6-21-2 og 7 for i Notarialrekvisitionen at have sigtet og beskyldt Colbjørnsen for at have begaaet en stor Forbrydelse mod Kongens Værdighed og Højhed m. v. (crimen læsæ majestatis) i Skriftet Betragtninger etc. Lüttichau kontraciterede under 31. Januar 1791 med Paastand om Ansvar for den uforskyldte og beskæmmende Sigtelse. Forinden havde Lüttichau i

Skrivelse til Kongen af 31. December protesteret mod, at der gaves Bevilling til at anticipere Sagen, da han havde Vanskelighed med at ordne sit Forsvar. Bevilling til Anticipation af Sagen ante omnes var i Strid med Praksis givet samtidig med Stævningens Udtagelse. Faktisk kom Lüttichau dog ikke til at lide herunder, da Sagen først kom for den 4. April 1791.

Inden Opgøret var naaet frem til dette afgørende Punkt, blev Mellemværendet unægtelig rent faktisk noget mere kompliceret ved de Riposter, Lüttichau i Mellemtiden fik Lejlighed til og ikke forsømte. Paa sit jyske Gods følte han sig ikke imponeret af Embedsmanden i Kancelliet, han var nu kommen til at staa som Talsmand for Adressens Underskrivere, og han tiltroede sig Evner til at kunne virke som Skribent. Allerede i Efteraaret 1790 lod han trykke lidt anonym Polemik, hvori han omtalte Adressen. Nysnævnte Skrivelse af 31. December indeholdt ogsaa nogle Udfald, og i Begyndelsen af 1791 udkom hans i Januar afsluttede »Fuldkommen Bevis, at Hr. Etatsraad Christian Colbjørnsen paa en forhen ubekendt lovstridig Maade ved hans Betragtninger over de jyske Proprietærers Tillidsskrift til Hans kgl. Højhed Kronprinsen har fornærmet den oplyste Menneskelighed, den borgerlige Frihed og det danske Folk følgelig og alle de, som har underskrevet og agnosceret Tillidsskriftets Underskrift«. Størrelsen er 126 Sider.

Af Titlen fremlyser, at Lüttichau vil forsvare sig ved selv at angribe. Det vigtigste er, at man faar hans Forklaring paa, hvad han har ment med de paa-talte Ord, der sproglig kan tages — og af Colbjørnsen blev taget — som Sig-telse for Majestætsfornærmelse. Han opfatter det som krænkende for Kronprinsen som Modtager af Adressen, at Colbjørnsen uden Bemyndigelse og uden Overladelse af Originalen offentliggjorde den og tog Ordet til Tilsvaret og dernæst, at han fordrejede dens Indhold til det bitre Angreb paa Lovgiver, Styrelse og Domstole. Det var en Forulempelse af disse urigtigt at udbasunere, at de blev angrebne paa denne Vis. Han taler om »det forargelige og højst skammelige Skrift«, om »en saa insolent og nedrig Maade«; han skriver: »I har forvandlet Eders Embede til en Anklagers og Avindsmands og derved vanæret det«. Han anslaaer en haanlig skæmtende Tone, naar han beskriver Betragtningerne som et ufuldbaarent Foster og tilføjer: »ellers er det en nydelig Unge, der ligner Dem som Fader saa fuldkommen som mulig«. Et andet Sted skriver han: »Dog Billighed udfordrer jeg maa tilskrive dette hans Forhold de svage Evner, han selv pag. 76 græder over. Jeg græder med ham! Gud bedre det! de er svage, det kan man se uden Briller, han har gratificeret os dermed paa Prent.« Edv. Holm er stærkt rystet over Grovheden, Overdrivelserne og Naiviteten i Lüttichaus Flyveskrift, og dennes Sagfører vilde rimeligvis have

foretrukket, at det havde været uskrevet, men det maa indrømmes, at han var stærkt udæsket.

Forsaauidt Lüttichau paapeger, at den stærke Fordømmelse af Henvendelsen til Kronprinsen ikke tydede paa megen Agtelse for den borgerlige Frihed, Colbjørnsens Skrift var »helliget«, er man tilbøjelig til at give ham Ret. Mindre heldig er hans Argumentation med Loven i Haanden, nemlig at Reglerne om Supplikationer i D. L. 1-26-1 og Fdg. 20. Februar 1717 Art. 6 og 3. April 1771 giver »fuldkommen Adgang og Tilladelse« dertil. Naar han af Fdg. 1717 citerer »de tydelige Ord«: »At det skal være enhver Undersaat uformet lige for Hans Majestæt selv at andrage alt, hvad han tror er stridende mod Kongens Interesser«, er dette kun et urigtigt sammenfattende Referat af forskellige Regler. Tvertimod taler Art. 7 et noget truende Sprog: »Ingen maa efter denne Fdg.s Publikation foreslaa nye Forandringer eller gøre saadanne Propositioner, som er stridende imod Fundatser, Love, Forordninger eller som kan være imod Kongens Interesser ej heller saadant begære eller Anledning dertil give, saafremt han ej vil forvente sig Kongens Unaade og være Generalfiskalens Tiltale undergIVEN til at straffes som kgl. Mandaters modvillige Overtræder.« Disse legale Synspunkter syntes ganske vist ikke at passe ret godt i en Tid, hvor Publikum i aarevis havde været optaget af Drøftelser om den bedste Fremgangsmaade ved Landbolovgivningens Omlæggelse. Lüttichau argumenterer udførligt for, at de nye Regler faktisk i forhøjet Grad vil bringe Ejerne til at forlange Erstatninger i afgaaende Fæsteres Bo for Gaardfæld og derved forarme Familieme. Han erkender, at der ikke kræves Istandsættelse af alle brøstfældige Bygninger, men det var en Tid Opfattelsen ogsaa støttet paa Udtalelser, der tilskreves Colbjørnsen paa hans Rejser til Sessionerne. Paa Citat af flere Enkeltheder maa her gives Afkald.

Lüttichau kunde nok ripostere, men Angriberen var Generalprokurøren. To Gange faldt han ud: først med sine Betragtninger paa Basis af den ham ihændekomne Afskrift af Adressen, anden Gang med sit Søgmaal, da han i Kancelliet saa, at han var omtalt i Notarialrekvisitionen. Det Standpunkt, han søgte Anerkendelse for hos Statens Myndigheder — den administrative Side af disse havde hidtil givet ham god Medbør, Domstolene havde endnu ikke talt — var kort og godt dette: Lüttichau har sigtet mig for Majestætsforbrydelser, han har selv været med til at begaa denne Forbrydelse. Dermed var der draget to i Sandhed frygtelige Sværd.

Det efter D. L. 6-21-2 og 7 strafbare Forhold var at sigte nogen for uærlig Sag eller skælde nogen »for Løgner, Skelm, Tyv eller saadant, som den andens

Ære og Lempe egentlig angaar, uden at det kan bevises ham over, ogsaa varieret som med skammelig Løgn at sætte nogen en Skandflik paa«. Straffen var at være en Løgner og bøde dels tre Mark dels tre Gange fyrretyve Lod Sølv. »Og hvis han ikke har at bøde med, da bør han at slaas til Kagen og bære Sten af Byen«. Pengeværdien af Mark og Lod Sølv var den samme lig en Krone. Retsopfattelsen hæftede sig ved Tremarksstraffen, der gjorde sin Mand til æreløs Mindremand, behæftet med dybtgaaende borgerlige Retstab, saa at Æresstraffen ifølge Ørsted i Strenghed maatte sættes ved Siden af nogle Aars offentligt Arbejde. Mindremanden kunde ikke møde i Retten som Part, ikke aflægge Vidne- eller Sigtelsesed, ikke faa rejst Ærefornærmelsessag mod nogen. Han var udelukket fra Stillinger, der krævede særlig Agtelse og endog fra hæderlig Jordefærd. Ramtes Lüttichau med en saadan Dom, havde han næppe andet at gøre end at rømme fra Landet.

Den anden Lovstridighed, hvis Paatale eventuelt vilde blive sat i Gang ved Generalfiskalen, var naturligvis endnu alvorligere. Efter at D. L. 6. Bog om Misgerninger har behandlet Straf for vildfarende Lære, Sværgeren og Helligbrøde, taler den i Kap. 4 »om Forgribelse imod Kongens Højhed eller crimine Majestatis« (i Reglen tilføjes læsæ). Art. 1 om Forseelsen i højeste Grad, hvis Straf var Forbrydelse af Ære, Liv og Gods, Haandsafhugning, Ligets Partering m. v., angik bl. a. at laste Kongen til Beskæmmelse, Art. 9 satte Tab af Ære og Gods for at tale ilde om Kongens Regering. Havde saadan Tale Udseende af Opsættelse imod Kongen, var ogsaa Livet forbrudt. Denne Straf paa Ære, Liv og Gods afgrænsede Tilfældene af Majestætsforbrydelse »i første Grad«. Forskellige andre Forbrydelser mod Stat og Øvrighed behandledes i samme Kapitel.

Kort inden Sagens Foretagelse rejste Lüttichau Inhabilitetsindsigelse mod Assessorerne Cordsen og Fridsch, der var Medlemmer af Landbokommissionen, og Assessor Rsted, Undersøgelseskommissionens Formand. Bestemmelsen om disse Dommeres Fratræden blev truffen i en Skrivelse til Retten fra Kancelliet, der bemærker, at de paagældende var villige til at vige deres Sæde og at ogsaa Sagsøgeren var tilfreds hermed, naar der i Stedet indtraadte ekstraordinære Assessorer. Højesteretsinstruksen af 7. December 1771 § 15 gav iøvrigt Anvisning paa at gaa direkte til Højesteret med dette Spørgsmaal. De to Højesteretsadvokater, der skulde udføre Sagen, var for Citanten J. M. Schønheyder, der 5 Aar tidligere var fulgt efter Colbjørnsen som Kammeradvokat, og for Indstævnte P. Rosenstand-Goiske, der var Overauditor og iøvrigt er kendt som teaterinteresseret. Begge var i en Alder af ca. 40 Aar; den førstnævnte, der fik en lang Løbebane i Skranken og erhvervede sig Anseelse som

Advokat, havde praktiseret i 16 Aar, sidstnævnte, der iøvrigt faa Aar efter blev Laugmand i Norge, kun i 7 Aar. Deres Procedure i denne Sag har de udgivet (i det kgl. Bibliotek i et Bind under Schönheyders Navn).

Kammeradvokat Schönheyder traadte i Skranken med den Selvbevisthed, som hans Mandants Magtposition kunde give ham, og fremstillede Sagen med ligesaa stærke Farver som denne. Det retoriske blev dyrket i Skranken, og netop Schönheyder har udgivet nogle »Deklamationer« fra Rettens Aabningsmøder. Som Modstykke til Jorddrotten Lüttichau fremmaner han Billedet af den ædle Trolle: »Kunde du fra din lyse Bolig kaste et Blik tilbage til dit for-dum saa elskede Fædreland etc.«, og som en Parallel Billedet af Catilina, mod hvem Cicero traadte op og fik Navn af Republikens Befrier. Efter den sædvanlige Tiltale til Retten: »Stormægtigste allernaadigste Arveherre og Konge!« lød hans første Ord saaledes: »Næppe er det tilforn hørt i Danmark og maaske næppe i nogen af Europas Lande, at en Undersaat har vovet at beskyldte sin Konges Lov for Uretfærdighed, Kongens Regering for Tyranni og derefter at sigte den Medborger for Majestætsforbrydelse, som fremstod for Folket for at undervise de enfoldige om, at Kongens Lov og Regering ikke var Tyranner. Og dog er dette den nærværende Sags væsentlige Indhold.« Indstævnte benævner han i Reglen slet og ret Tønne Lüttichau, og han udbryder: »Burde da vel altsaa Statens Mænd tie, naar en Flok af frække Sammenrottede udbredte et Skrig i Landet: at Lovene og Statsbestyrelsen skabte Ulykker, at Kongens Regering var Tyranni?« Han taler om »skændige og dumdristige Beskyldninger« og om at Klagen havde »adskillige falske Navne« til Underskrifter, noget der ialtfald ikke vedkom Lüttichau. Men efter hvad han anfører i sit Forord, var der jo ogsaa en usædvanlig Mængde af Tilhørere i Retten. Efter at have fastslaaet, at der foreligger en Sigtelse for Majestætsforbrydelse, hvilket er den største Forbrydelse, der kan begaaes, undersøger Advokaten Lüttichaus forventede Forsvar, som han mener kan udledes af hans Modskrift, som han ogsaa havde paaberaabt til Belysning af Sigtelsens Ondsindethed. Indvendingen, at Trykningen var ubeføjet, afvises bl. a. med Henvi-sning til, at Adressen var indgaaet blandt Landbokommissionens Akter, der efter Vedtægten herom skulde trykkes, hvilket altsaa alligevel vilde være sket i Slutningen af 1791. Iøvrigt antoges Lüttichau at ville søge sit Forsvar i en Retorsionsbetragtning, hvilket maatte forudsætte, at Colbjørnsen havde injurieret gennem ærerørige og ubevislige Sigtelser. Her holder han sig til Lüttichaus Andragende om at undgaa Sagens Anticipation. De heri indeholdte 12 Klager gennemgaaes, og det hævdes, at ethvert af Colbjørnsen fremsat krænkende Paasagn har været begrundet. Saa indlod han Sagen efter sin Paastand, idet han indskød, at Etats-

raad Colbjørnsen gerne ønskede, at Lovens Bud var mildere. Tillige henstillede han, om Lüttichau ikke burde være Generalfiskalens Tiltale undergivet for sine i Notarialrekvisitionen imod Kongens Befaling brugte dumdristige Udtryk.

I sit Skrift om Proceduren, der fremkom efter Løfte til Klienten, fremsetter Rosenstand-Goiske Udtalelser, der rent menneskeligt saavel som sagsførermæssigt forekommer mig interessante. Han vægger sig mod Bebrejdelsen for at have vist altfor stor Skaansel mod Colbjørnsen og Anerkendelse af hans Fortjenester: »Jeg svarer hertil, at en Sag af Natur som denne især udfordrede det mest moderate Foredrag, at de Overilelser og Fornærmelser, det blev min Pligt at bebrejde Etatsraaden i denne Sag og dens Anledning, vilde blive desmere afstikkende, naar de holdtes paa Siden af hans andre Idrætter og den Forsigtighed og Klogskab, Landbokommissionen — hvoraf han er saa vigtigt et Medlem — havde udvist, med et Ord: at jeg var overbevist om, det Foredrag, der paa den ene Side var mildt mod hans Person uden for denne Sag, er strængt mod hans Forhold i samme, var det, som mest skulde skade ham og gavne Kammerherren.

Heri og ikke i andet finder Kammerherre Lüttichaus Venner og Etatsraad Colbjørnsens Uvenner Grunden til den Tone i mit Forsvar, der, jeg vil tilstaa det, kan have været dem saa meget mere uventet, som den var ganske afstikkende mod den Tone, Hr. Kammeradvokat Schönheyder tillod sig i sin Tiltale; de være tillige forsikrede om, at intet uden Troskab imod min Principal og Iver for at forskaffe hans Sag det bedste Udfald har givet mit Foredrag sin Form; de indse, at jeg af samme Aarsag ikke har skænket Hr. Etatsraaden noget, som i Sagen selv kunde synes ham nærgaaende, og de tro mig endelig paa mit Ord, at havde jeg kunnet tilvejebringe Hr. Kammerherre Lüttichau eller hans Sag den ringeste Fordel eller havde Sagen taalt et Foredrag modsat det, jeg har brugt, saa skulde jeg ikke taget i Betænkning at begegne Etatsraad Colbjørnsen paa samme Maade, hans Advokat beegnede min Principal, saa ubehageligt det efter min Tænkemaade ellers kunnet være mig, da jeg ved at paatage mig en Medborgers Sag forpligter mig til at gøre alt — det være behageligt eller ej — for at tilvejebringe ham Fordel eller Sejren. Men i et Tilfælde som dette at mishandle sin Vederpart og nægte ham den Agt, han uden for Sagen tilkommer, vilde være ligesaa uklogt og ulovligt som det vilde have været fejgt og troløst at have forbigaaet noget i Sagen selv, der kunde synes ham i nogen Maade krænkende.

Dette Svar har jeg troet at skyldte Kammerherre Lüttichaus Venner, thi hvad ham selv betræffer, da skylder jeg ham denne offentlige Erklæring: at

han intet har haft imod min Ide at tage Sagen paa, at han fuldkommen har overladt mig selv at gøre alt efter bedste Skønnende, at min første Erklæring til ham: at jeg ærede og elskede Etatsraad Colbjørnsen for hans Fortjenester af Staten, ikke svækkede den Fortrolighed, han havde til mig, at han, da Sagen blev ageret, endog har bedt mig om ikke at bruge Repressalier mod hans Vederparts Fuldmægtig, og jeg kender ham saa vel, at jeg er overbevist om, han ikke vil finde sin Fortrolighed skuffet ved at læse dette Forsvar.«

Denne kultiverede og kloge Holdning medførte, at Advokaternes Møde ikke blev det voldsomme Sammenstød, hvortil Sagen fra den anden Side var lagt op, og som Publikum sikkert ventede efter Lüttichaus Fuldkommen Bevis. Men Rosenstand-Goiskes Argumentation manglede ikke saglig Kraft. En Paa-stand om Afvisning støttede han paa, at Højesteret kun kunde bruges, hvis Lüttichaus Udtalelser skønnedes at kunne rumme Sigtelse for Majestætsforbrydelse og dermed for uærlig Sag. At dette ikke var Tilfældet, maatte fremgaa af, at der straks var sagt, hvori Lüttichau saa »Forbrydelsen«, nemlig i den skammelige Udtydning af Tillidsskriftet.

Uagtet Lüttichau mente, at Colbjørnsen »herved havde tilsidesat den Agt, han skylder sin Regent, og gjort Brud paa den Tillid, Undersaatterne til den Tid, det faldt Etatsraaden ind at lade Forestillingen trykke, har haft til Kongehuset, saa har han dog ligesaa lidet villet som kunnet beskyldte ham for crimen læsæ majestatis, og det saa meget mindre som Lovens 6-4 intet taler om slig en Handling som den af Etatsraaden forøvede«. Selv om Beskyldningen isoleret set havde kvalificeret til Søgsmålet, vilde Dom til Ærens Tab være udelukket ved de af Colbjørnsen brugte Invectiver, særlig hans Beskyldning mod Lüttichau for den omtalte crimen. Ved Slutningen af denne Del af Proceduren, hvis Afgørelse gik ham imod, protesterede Rosenstand-Goiske overfor Schönheyder mod »den uanstændige og utilbørlige Tone, han allerede begynder at give sit Foredrag«.

Han indleder Realitetsproceduren med en Beklagelse af, at Colbjørnsens Sagsanlæg har uddybet en skadelig Modsætning i Samfundet mellem saakaldte Aristokrater og Demokrater og formeret Gæring og Tvedragt i Landbospørgsmaalet, noget han mener Colbjørnsen nu erkender. Idet han benægter, at Tillidsskriftet ønskede Stavnsbaandets Tilbageførelse, hævder han, at Colbjørnsens Udviklinger herom har Del i den Ophidselse hos Almuen, der i den nys udgivne Hoveriforordning 25. Marts 1791 Art. 13 har nødvendiggjort Anvendelse af Lovens Husstraf (Revselse med Kæp eller Vaand) overfor de hoverigørende alene undtaget Gaardfæsteren og dennes Hustru og givet denne Ret lige ned til Ladefoged og Skytte. »At nærværende Trætte har forøget Uviljen

og Gæringen er altfor bekendt, jeg har selv lidt derunder og kan tale af egen Erfarenhed; at den Maade, Etatsraad Colbjørnsen ved sin Advokat lader den føre paa, vil forøge Tvedragtsaanden endnu mere, er ikkun alt for sandsynligt.«

Efter at have paapeget, at Lüttichaus Udtalelse ikke angik Colbjørnsens »simple Agtelse«, hvad ejheller var søgt paavist, og endmindre indeholdt Sigtelse for Majestætsfornærmelse, samler han sine Udviklinger om dette, at Udtalelsen i den Forstand, den var ment, var stemmende med Sandhed, og at den indeholdt en Retorsion. Ytringen var jo, at Colbjørnsen »ved sit Forhold og dets Følger«, d. v. s. Betragtningernes Udgivelse og deres Virkning paa Bondestandens Holdning havde begaaet en stor Forbrydelse mod Kongens Værdighed og Højhed og Tilliden til Kongehuset. Meningen hermed var, at han havde *kompromitteret* Kongen og *afskrækket* Undersaatterne fra tillidsfuld Henvendelse. Offentliggørelsen paa egen Haand var »højest uanstændig« overfor Modtageren og fornærmelig for Tillidsskriftets Forfattere, bl. a. fordi en saadan ikke beregnet Offentliggørelse kan fremkalde Misforstaaelser. Saaledes tænkte Jorddrotterne, og de blev ikke misforstaaede af Fyrsten. »Tvertimod! Han svarede dem i de naadigste Udtryk, Ansøgningen sendte han til sit rette Sted, men han gav ikke Etatsraad Colbjørnsen Lov til at lade den bekendtgøre. Dette er in confesso.« Det var upassende overfor Kongen, naar Colbjørnsen opfordrede Jorddrotterne til at »føre Pennekrieg« om Godheden af Kongens Lov. Om Colbjørnsens Skildringer af den for Bønderne nedværdigende Retstilstand under Kongens nærmeste Forgængere gælder det samme. Det vilde ogsaa være en grundet Bebrejdelse mod Regenten, hvis det — hvad Colbjørnsen ved Omtalen af Birkedommerne havde gjort — med Rette kunde siges, at Birkepatronerne »havde fundet Middel til at sætte sig i Besiddelse af denne Majestæts Rettighed«.

Endelig Colbjørnsens Mishandling af Lüttichau ved sine Fornærmelser. »Hvor beklageligt er det ikke, at en Mand af Etatsraadens Talenter, Indsiger og Iver for den gode Sag er saa svag, saa emfindtlig, saa kilden, naar en af hans Medbrødre blot gør Mine til at gaa ham imøde, da han dog selv ikke tager i Betænkning at ecrasere enhver, der har eller han tror der har fornærmet ham eller hans Sag.« Mod alle Underskriverne var det krænkende at kalde deres Skrift for en Klage, at paasigte dem Ønsket om Stavnsbaandsløsningens Ophævelse, at beskyldte dem for Majestætsforbrydelse i første Grad ved deres Kritik af Lovgivningstilstanden. Med stor Udførlighed og i mange Inddelinger gennemgaas de forskellige brugte Vendinger, men Referat heraf vilde føre for vidt. Paa et Punkt er der en Ukorrekthed, idet han benægter Udtalelsen om manglende Redelighed. Som personlig Fornærmelse mod Lüttichau anførte

hans Sagfører den fremsatte Antydning om, at han kunde være fængslet i Slesvig, og at han i sin Tid havde bødet 1000 Rdl. for ubeføjet Kritik af Fdg. om Brændevinsbrænderi, hvilket i Virkeligheden var et af hans Broder uden hans Vidende truffet Forligsarrangement.

Under den fortsatte Procedure fastholdt begge Sagførere deres Standpunkter, og den mere rutinerede Schönheyders Ord maa antages at have bevæget sig noget uden for det trykte. Efter sin Mandants Anmodning paastod Rosenstand-Goiske ham paalagt Ansvar for Fornærmelser mod denne.

Naar Schönheyder og Rosenstand-Goiske ikke kom ind paa Drøftelse af Lovbestemmelsernes Forstaaelse, havde det Tilslutning i Højesteretsinstruksens § 30, der advarer Prokuratorerne mod at understaa sig til at forklare Kongens Lov. Det, der slaar ved Beskæftigelse med det gennemgaaede Stof, er først Forundring over den overspændte og illoyale Polemik i Betragtningerne og dernæst Forundring over den Formalisme, der forlangte den paaklagede Ytring opfattet som Sigtelse for æreløs Majestætsfornærmelse og bag begge Dele det hadfyldte Sindelag, der ikke sømmede sig for en Lovens Mand. Anvendelsen af D. L. 6-21-2 maatte kræve, at der med Urette paasigtedes en Gerning, der — rigtig bedømt — udgjorde Majestætsforbrydelse. Den Omstændighed, at Fornærmeren kalder den Majestætsforbrydelse, kan ikke være nok, og navnlig kan ikke enhver Krænkelse af Kongens Højhed og Værdighed naa op i Højde med at »laste Kongen til Beskæmmelse«. Det viste sig under Rets-sagen — som allerede antydet — at Lüttichau nok havde staaet bedre, hvis han havde lagt hele sit Forsvar i Rosenstand-Goiskes Haand og afstaaet fra selv at tage til Gemæle, bl. a. fordi hans Udviklinger, der vel delvis kunde tages som Modifikationer i den paaklagede Udladelse, tildels ogsaa gik til den modsatte Side, og hele Tonen var ubehersket. Omtalen af det skrevne inddroges i Proceduren, og det var praktisk umuligt for Dommerne at holde det ude af Betragtning. Men da Lüttichaus Skriverier fremkom senere end Paa-stævningen, har Colbjørnsen ikke heri nogen Undskyldning for sit stejle Straffekrav.

Proceduren varede fra Mandag 4. April til Torsdag den 7., da Realiteten voteredes og Dom afsagdes. De voterende var fra neden: Schlegel, Cold, Moltke, Nørregaard, Graah, Feddersen, Sporon, Drewsen, Holtermann, Jacobi, Treschow og Urne. Af disse var de juridiske Professorer Schlegel, Cold og Nørregaard indsat som ekstraordinære Assessorer i Stedet for de tre for Inhabilitet udtraadte; Cold deltog ikke den 7. Første Dag afgjordes Værnetingsindsigelsen, der enstemmig forkastedes. Man holdt sig til, at Stævningen jo lød

paa æreløs Sag, og skulde den reelle Berettigelse heraf undersøges, maatte Sagen forelægges af Rosenstand-Goiske, der paa denne Maade vilde »tilegne sig Recessen«. Schlegel vilde endog mulkttere Lüttichau for at have ladet sin Sagfører nedlægge denne Paastand. Mere reelt bemærkede Treschow, at D. L. 1-5-21 viser, at Adelige kan søges for Højesteret, naar Sagen blot angaar deres »Lempe«, d. v. s. mindre kvalificerede Ære.

I Afstemningen om Realiteten udtalte de to yngste sig i Medfør af Instruksen særlig udførligt, navnlig gælder dette Schlegel, hvis Forslag om Mortifikation, Bøde af 1000 Rdl. og Sagsomkostninger blev Dom. Den kun 26 Aar gamle Professors Begrundelse heraf var sandt at sige ikke særlig vel opbygget. Han begyndte med at gennemgaa og paa alle Punkter forkaste Lüttichaus Undskyldninger, medens han intetsomhelst fandt at bebrejde Colbjørnsen. Begrundelsen for alligevel ikke at anvende de krævede Lovsteder søgte han væsentlig i Grunde af ringe juridisk Vægt. Han anførte det »politiske Hensyn« til, at en saadan Dom vilde forøge den Partigejst, som i Forvejen gjorde sig gældende, og som havde ført til, at denne private Sag betragtedes som en Proces om selve Landbosagen. Yderligere paaberaabte han Dommernes Frihed i Injuriesager ved Afgørelsen af, hvad der er strafbart som krænkende, at Lüttichau, naar han ikke ansaa Klageskriftet ubeføjet, kunde opfatte Anmærkningerne som fornærmelige, at Lüttichau kunde føle sig irriteret over Omtalen af hans gamle Bødesag og over Kommissionens Nedsættelse samt at han i »Fuldkommen Bevis« syntes at have forklaret sin Udladelse i formildende Retning. Hans bedste Argument — der imidlertid tillige godtgjorde Uholdbarheden af hans Hovedbetragtning — var dette, at den paatalte Udladelse »ikke var farlig«, da alle kunde se, at Colbjørnsens Forhold ved at skrive Betragtningerne ikke var nogen Majestætsfornærmelse. Det rigtige Synspunkt kom dog altsaa med. Den lige trufne Afgørelse af, at Sagen processuelt — med Hensyn til Værneting — var en Æressag, gjorde det maaske vanskeligere at faa Øje for, at den ikke ogsaa strafferetlig var det.

Moltkes Votering løb ud paa en Bøde paa 500 Rdl. og Mortifikation ogsaa til Fordel for Lüttichau af den i det overdrevne Søgmaal liggende Krænkelse samt Ophævelse af Sagens Omkostninger. Den paatalte Udladelse var efter hans Opfattelse kun Brug af utilbørlige Ord, der ikke ramte »den simple Agtelse«, men ikke nogen Beskyldning for crimen læsæ majestatis. Han henviser her til det i Lüttichaus Skrift givne Navn paa Colbjørnsens Forhold: en Handling contra fastigium dignitatis et potentiae regiae, et Udtryk Schlegel havde erklæret ikke at kende, men Lüttichau havde maaske ikke ganske for-gæves studeret Jura i Udlandet. Moltke lagde iøvrigt Vægt paa, at Colbjørnsen

havde angrebet først, at han ikke havde haft »mindste speciel Tilladelse« til Trykningen, og at han ved den mod Underskriverne rettede Haan anfægtede den i Henvendelsen liggende undersaatlige Tillid. Han dadlede Omtalen af den gamle Bøde og Bemærkningen om Muligheden af Arrestering og paaviste de urigtige Sigtelser og Beskyldninger i Anmærkningerne. Overhovedet havde disse faaet Præg af en privat Disput. Ifølge Fdg. 6. Dec. 1743 § 22 var Straffen »paa yderste Formue« fikseret til 1000 Rdl., hvorfor Halvdelen her kunde være passende.

Nørregaard talte ret vidtløftigt om, at Ordene ikke tillod nogen anden Forstaaelse end en Beskyldning for Majestætsfornærmelse, ligesom han afviste Tanken om Retorsion. Efter at have sagt, at efter Lovens Strenghed maatte D. L. 6-21-2 anvendes, fortsatte han imidlertid: »men i Betragtning af Omstændighederne, det odieuse ved Æresstraffe, endelig især fordi Anmærkningerne kunde give Lüttichau en Slags Anledning til at beklage sig, er jeg enig med Schlegel«.

Feddersen, Sporon, Drewsen, Holtermann og Jacobi konkluderede i det væsentlige som Nørregaard.

Feddersen ytrede, at D. L. 6-21-2 *stricto juro* kunde anvendes, men han fandt i Schönheyders — dog vistnok snarere farisæiske — Ord om, at Etatsraad Colbjørnsen gerne ønskede, at Lovens Bud var mildere, et Afkald fra Sagsøgeren paa strengeste Straf. Holtermann vilde mene, at Lovgiveren flere Steder gav Dommeren Valget mellem Straf af Penge og Ære, hvad dog sikkert ikke kunde siges om D. L. 6-21-2. Det i Slutningen af Schlegels — af Nørregaard tiltraadte — Votering indeholdte Realitetsargument maa antages at være godkendt af de følgende Dommere, da ingen ytrede mindste Betænkelighed ved ikke at gøre Lüttichau til Tremarksmand. Tydeligst kom det frem hos Jacobi, der bemærkede, at der vel tilsyneladende foreligger en Sigtelse mod Colbjørnsen for æreløst Forhold, »men da Lüttichau siger, at Colbjørnsen har gjort sig skyldig mod Kongens Højhed i det eller det Skrift, hvilket i sig selv er en Latterlighed, saa nærmer dette sig mest til Frækhed eller Kaadhed af en Mand, der stoler paa sin Stand og Rigdom«.

Strengest mod Kontracitanten var Graah, i hvis Udtalelser man mærker stærk Interesse for Landbosagen. Han akcepterer Schönheyders Fortolkning af Reskriptet af 17. December, at Kongen dermed godkendte Klagens Trykning. Han anser D. L. 6-21-2 for uanvendelig mellem Folk af Stand, for hvem 6-8-6 (om at give Aarsag til Udfordring) var den rette Bestemmelse. Han anvender den her foreskrevne Satisfaktion ved Afbedelse til at paalægge Lüttichau at afgive Erklæring om Beskyldningens Tilbagekaldelse, hvorhos

han vilde have Dommen indført i Horsens Notarialprotokol. Efter Analogi af Fdg. 11. Februar 1679 (Angreb paa kgl. Betjentes Privilegier) vilde han sætte Bøden til 3000 Rdl. Feddersen indvendte, at denne Bestemmelse baade var uanvendelig og laa udenfor Paastanden. Sporon tiltraadte Dommens Optagelse i Notarialprotokollen.

Lüttichau havde uden sin Sagførers Vidende ladet en Mand i Retssalen til Assessorerne omdele et af ham forfattet »species facti«, der ogsaa solgtes i Byen. Forskellige vilde mulkttere herfor. Jacobi — der ikke for ingen Ting var Forfatter til Teatrets Indskrift Ej blot til Lyst — havde ogsaa her en god ræsonnerende Bemærkning: »Hvad species facti angaar, da er den hele Procedure i denne Sag, hvori saa mange trykte Skrifter er blandet, saa besynderlig, at dette maa regnes med dertil, hvorfor man kan forbigaa at tale derom.« Iøvrigt foreslog han at mortificere de under Proceduren mod ustævnte brugte fornærmelige Udladelser.

Til dette sidste sluttede sig Treschow, der med Hensyn til Straffen fulgte Moltke. Han anvendte iøvrigt til Skade for Lüttichau hans Udtalelse i »Fuldkommen Bevis« om, at Colbjørnsen havde lastet Kongens Regering. Æresstraf burde efter hans Mening undgaas ifølge det Hensyn, Loven viser den højere Stand. Treschow gav Mortifikationen den endelige Form og fulgtes af Justitarius, der dog satte Bøden til 1000 Rdl.

Dommen i denne i eneste Instans behandlede Sag fik i sin Helhed følgende Ordlyd:

De af Kammerherre Christian Friderich Tønne von Lüttichau i Notarialrekvisitionen af 8. December 1790 imod Etatsraad og Generalprokurør Christian Colbjørnsen fremførte uforskyldte og ærenærgaaende Udtryk og Beskyldninger bør døde og magtesløse at være og ej komme ham til Forkleinselse paa Ære og Embeder eller til Fornærmelse paa gode Navn og Rygte i nogen Maade; hvorimod Kammerherre Lüttichau for hans herved udviste skammelige og lovstridige Forhold bør bøde til Vor Frelses Kirke et Tusinde Rigsdaler. Denne Processes Omkostninger betaler Kontracitanten til Citanten med Firsindstve Rigsdaler; saa betaler han og til Justitskassen for unødigt Trætte fire og tyve Rigsdaler og endvidere til samme Kasse fem Rigsdaler.

Lüttichau forlod samme Aar Landet og gik til Tyskland, hvor Slægten derefter paany slog Rod. Han blev samme Aar af Kejseren udnævnt til Rigsgreve, og af Hertugen af Braunschweig udnævntes han til Gehejmerraad. To Aar senere gav han Skøde paa Aakjær og Dybvad til en tysk Rigsgreve. En Sønnesøn af ham tildrog sig dansk Opmærksomhed ved sin Kamp med Dragonen Niels Kjeldsen i 1864. Forinden Bortrejsen havde den kongelige Unaade dog

ramt ham i den Skikkelse, at Kammerherrenøglen — den han i sin Tid havde villet afvise — fratoges ham som Straf for hans Optræden overfor Kommissionen, og det udtaltes, at han havde fortjent Tiltale ved Generalfiskalen.

Edv. Holm har i sin Behandling af Proprietærfejden særlig ytret Forundring over Lüttichaus utrolig dumdristige Optræden overfor de fjendtlige Tilkendegivelser, der i rigeligt Maal forelaa fra Magthaverne. Fra et juridisk Synspunkt er der mere Grund til at undres over disse Tilkendegivelser. Tingenes Forløb viste da ogsaa, at de i ikke ringe Grad havde savnet Rod.

Højesteretsdommen viste det afgørende overfor Søgsmålet til Tremarkstraf, der blev til en Bødedom for et fornærmeligt Udtryk, der lød som en Sigtelse. Forholdet med Indgivelse af Andragendet til Kronprinsen, der i Reskriptet af 12. Nov. 1790 var betegnet som formasteligt og strafbart, og som baade Generalprokurøren og hans Sagfører fandt egnet til Generalfiskalens Paatale, lod man ganske ligge, thi den Beenfeldt forelagte Bøde angik kun Uregelmæssigheden med Navntegningen. Under Hensyn til, at Underskrifterne paa det tilsvarende tyske Andragende i hvert Fald var originale, synes denne administrative Afgørelse iøvrigt meget streng, og den viser ligesom Afgørelsen vedrørende Lüttichau Regeringens gode Vilje til at ramme Proprietærene. Dommen var imidlertid udover sit umiddelbare Indhold egnet til at vise, at den paatænkte Tiltale næppe vilde faa den forventede Tilslutning hos de uafhængige Domstole.

Hal Koch

GRUNDTVIGS KRISE 1810—11

„Jeg veed det, Hr. Professor, De, som saa mange, anseer mig for en Sværmer og Fanatiker, og det forundrer mig slet ikke, men De kan tro mig jeg er det ikke. Jeg veed meget vel hvad jeg gør og hvad jeg vover og rolig er min Gang.“

Grundtvig til Oehlenschläger 1812.

Den Læser, som er fortrolig med den foreliggende Litteratur om Grundtvig, vil rimeligvis forbavses over Emnet for nærværende lille historisk-kritisk-teologiske Skitse. Faa Emner indenfor dansk Aandshistorie er nemlig behandlet saa ofte som Grundtvigs Krise i Aarene 1810—11. Alle Grundtvigbiografier — og deres Tal er stort — analyserer med større eller mindre Omhu det, som skete med Grundtvig hint Efteraar paa Valkendorfs Kollegium. Klart og omhyggeligt er denne Analyse saaledes foretaget af Frederik Nielsen (N. F. S. Grundtvigs religiøse Udvikling, 1889) og af F. Rønning (N. F. S. Grundtvig, II, 1, p. 158 ff.). Hertil kommer imidlertid, at der allerede foreligger to monografiske Undersøgelser, den ene af afdøde Højskoleforstander Begtrup (N. F. S. Grundtvigs kristelige Opvækkelse, 2. Opl. 1899), den anden af Professor Hjalmar Helweg (N. F. S. Grundtvigs Sindssygdom, 2. Opl. 1932, p. 11—59). Trods alt forekommer det mig dog, at ingen endnu har formaaet at stille Grundtvigs Krise ind i det rette Perspektiv, at belyse den udfra de foregaaende og efterfølgende Aar og lade den selv kaste sit klarende Lys bagud og fremefter. Det forekommer mig endda, at de to sidstnævnte monografiske Behandlinger, hver paa sin Vis, snarere har bidraget til at spærre Vejen til en virkelig Forstaaelse — en Opfattelse, som i høj Grad bekræftes ved Læsning af Edvard Lehmanns Biografi fra 1929, hvor netop Afhængigheden af Begtrup og Helweg paa en ejendommelig Maade har faaet Forfatteren til at stoppe op der, hvor den egentlige Undersøgelse skulde begynde.¹⁾ Svagheden ved de hidtidige Behandlinger af det fremdragne Emne er af en dobbelt Art. Dels er Forfatterne øjensynligt ikke tilstrækkeligt historisk trænede. De anvender yngre og ældre Kilder, om ikke hulter til bulter, saa dog uden den fornødne Kritik og Skepsis. Hertil kommer imidlertid som det andet — og det gælder baade Rønning, Begtrup og Helweg — at de i alt for høj Grad holder sig inden-

for det rent psykologiske og undlader at stille hele Krisen ind i dens teologiske Sammenhæng, i Grundtvigs egen teologiske Situation, hvorved den først faar det rette Perspektiv. At prøve paa at give en mere tilfredsstillende Fremstilling af disse vigtige Aar i Grundtvigs Liv, kan ifølge Sagens Natur ikke være Formaålet med nærværende Skitse; dertil vilde kræves en langt mere omfangsrig Behandling; Formaålet er da ogsaa mere beskedent: at give nogle Antydninger og spredte Bidrag til en mere central Forstaaelse af det voldsomme sjælelige Opgør, som fandt Sted i disse Aar, og som fik saa gennemgribende Betydning ikke blot for Grundtvig selv, men i Virkeligheden for hele den danske Kirke og dermed for det danske Folk. Bedst vil disse Bidrag imidlertid kunne fremføres gennem en kritisk Analyse af de to foreliggende Monografier af Begtrup og Helweg — ikke for at nedsætte disse paa saa mange Maader fortræffelige Arbejders Værdi, men fordi en saadan Kritik lader det blive klart, hvor deres Begrænsning ligger, og hvor de svigter overfor de Krav, man med Rimelighed kan stille.

I.

Helweg er Psykiater og har sat sig det som Formaal at konstatere, hvor stor en Rolle det sygelige har spillet i Grundtvigs Krise, og af hvad Art hans Sygelighed har været. Fremgangsmaaden er den, at Forf. giver en paa det foreliggende historiske Kildemateriale opbygget Skildring af Grundtvigs sjælelige Udvikling fra Foraaret 1810 indtil Afslutningen af Striden med Ørsted. Vi faar her Billedet af stærkt skiftende Stemninger, snart eksalteret maniske, snart prægede af psykiske Hemninger og i hvert Fald i Efteraaret 1810 en dyb Depression, der hang sammen med den for Depressioner typiske Følelse af at være fortabt, ledsaget af skræmmende Fantasier, stærk motorisk Uro og i det mindste een Gang en virkelig Hallucination (Oplevelsen i Vindbyholt Kro). Den psykiatriske Diagnose er da ikke vanskelig. »Det maa uden Tvivl dreje sig om et Anfald af manio-depressiv Psykose«. Naar en kyndig og trænet Psykiater som Professor Helweg stiller en Diagnose, skal den, der ikke sidder inde med faglig Viden paa dette vanskelige Felt,²⁾ naturligvis ikke indlade sig paa en Drøftelse af Diagnosens Rigtighed, og det være derfor sagt straks: Formaålet med nedenstaaende er ikke at bestride, at Grundtvig led af manio-depressiv Psykose. Tværtimod forekommer det mig, at der er saare meget i hans senere Liv, som ganske tydeligt viser, at hans »Konstitutionstype« er rigtigt bestemt af Helweg. At vi bevæger os paa et Omraade, hvor der kræves særlig medicinsk Viden, forhindrer imidlertid ikke, at der stadig bliver et vidt Felt tilbage for en rent historisk Bedømmelse, og hvis den psykiatriske Fagviden ikke parres

med fornøden historisk-kritisk Sans samt Evne til at leve sig ind i den Virkelighed, som var Grundtvigs, bliver Resultatet ikke en »virkelig Fremdragelse af den historiske Sandhed«, saaledes som Helweg bestemmer Hovedformalet med sin Bog (p. 8). Det maa for det første være en Opgave for den historiske Kritik at efterprøve, om det Billede, »Sygejournalen« uddrager af Kilderne, hviler paa en udtømmende og korrekt Benyttelse af det foreliggende Materiale, med andre Ord: om Helwegs Billede af Grundtvigs sjælelige Udvikling er rigtigt tegnet. Er det ikke det, føres man videre til det næste Spørgsmaal: om Helwegs Bestemmelse af Krisens Udstrækning og Varighed, samt dens Indflydelse paa Grundtvigs Handlinger og Skribentvirksomhed holder Stik.

Hvad nu først det rent kritiske Spørgsmaal om Anvendelsen af Kilderne angaar, forekommer det mig, at Helwegs Fremstilling paa adskillige, ikke uvæsentlige Punkter lader meget tilbage at ønske. Det første direkte Symptom paa Krisen mener han at finde (p. 19) i en løsreven selvbiografisk Optegnelse fra 1810 (Udv. Skr. II, p. 29), hvor det hedder, at Grundtvig hele Sommeren 1810 »laa ligesom i Dvale«. Han varetog sin Skolegerning og udgav ganske vist et langt Sørgedigt i Anledning af Prins Kristians Død og en Pjece om Nordens Forening, men uden »den Kraft og Fynd, der kort i Forvejen var ejendommelig for Grundtvig«. Kort sagt: det er en Tilstand af let psykisk Hemning, der paa Baggrund af den tidligere stærke Aktivitet kan opfattes som Forvarsel om den kommende Sygdom. Saa vidt kan alle være med; Grundtvig har utvivlsomt ifølge sine egne Ord oplevet et Par Maaneder i Forsommeren 1810, hvor hans ellers næsten ustandselige Produktivitet stagnerede. Men saa ruller Snebolden. Blot faa Linier længere nede (S. 20) er dette — uden at der er kommet nyt Materiale til — for den diagnosticerende Læge blevet til en »Uligevægt i Sindet, der svinger mellem forskellige Tilstande, der, uden at være udtalt sygelige, dog i en betænkelig Grad nærmer sig Grænsen for de Svingninger et fuldt normalt Sjæleliv sædvanlig er udsat for«. Alt skal nu anvendes til at bekræfte Hypotesen. Grundtvig søger, paa Trods af Faderens Ønske om at faa ham til Udby, Præsteembede i Præstø, og »han anfører ingen anden Begrundelse, end at han har mere Lyst til at komme derned end til Udby«. Dette uforstaaelige Skridt afspejler Uligevægten i Sindet, har et tilfældigt og lune-fuldt Præg. Kilden til disse Oplysninger angives ikke. Det er imidlertid et kort og saare nøgternt Brev af 21. Septbr. 1810 (Breve udg. af St. Grundtvig og Georg Christensen I, Nr. 19), som det vil være oplysende at anføre:

»Af min gode Faders kære Brev og inlagde Ansøgning seer jeg, De nærer noget Haab om at kunne faae mig udnævnt til Deres Eftermand. Dette er imidlertid saa aldeles mod den nærværende Brug, at Kancelliet har svaret alle dem, der ansøgte om Saadant, at de ei kunde tage

noget Hensyn derpaa. Dertil kommer ogsaa, at jeg slet ikke føler nogen Lyst til at være Præst i Udby, om jeg ogsaa kunde blive det. Derimod indgiver jeg i disse Dage min Ansøgning om Præstø, et Kald, jeg haade snarere kan haabe at faae og som anstaar mig bedre.«

Der er altsaa gode Grunde for Grundtvig til ikke at søge om Udby men om Præstø. Ganske vist er det noget nyt i Forhold til hans Bestemmelse fra Foraaret om at hellige sig Videnskaben, men denne Beslutning om at søge Embede er næppe noget tilfældigt Lune, men hænger sammen med hele hans aandelige Udvikling i denne Tid og sikkert ogsaa med den Modtagelse, hans Dimisprædiken havde faaet. I hvert Fald maa Faderen jo allerede før Meddelelsen om Præstø have vidst, at Sønnen nu tænkte paa at søge Embede. Den eneste »Sindets Uligevægt«, der kan konstateres, er saaledes den, at en ung teologisk Kandidat i Løbet af Sommerhalvaaret har besluttet sig til at søge Embede!

I den ovenfor omtalte biografiske Notits hedder det videre: »Uden at kunne sige mig selv hvorfor, fik jeg med eet en uimodstaaelig Lyst til at læse Historie«. Ganske vist ved vi, at de ydre Begivenheder i høj Grad var medvirkende til denne Interesse for Historien, og at Grundtvig ogsaa før »Dvaleperioden« havde arbejdet intenst med Middelalderhistorie, men alligevel mener Helweg, at vi her »igen har en af de Ujævnheder i det psykiske Liv, der finder sin naturligste Forklaring som Varsel om den kommende Sygdom«. Og straks hedder det: »Svingningerne er voldsomme og pludselige, de synes bestemt af en fremmed Indflydelse. Grundtvig synes knap nok selv at være Herre over, hvor han kommer hen. Udviklingens mange (sic! Der har været nævnt »Dvaleperioden«, »Præstøansøgningen« og den historiske Interesse) Spring og Overraskelser forstaas lettest ud fra Forudsætningen om et vaklende Helbred.«

Enden er imidlertid ikke endnu: i den følgende Tid afspejler Gæringen sig i Grundtvigs Optegnelser og Produktion. Episoden under Læsningen af Kotzebue tilskrives der mærkelig nok kun ringe Betydning, men den gengives dog, uden at det meddeles, at alle Enkeltheder i Beretningen først stammer fra Grundtvigs 78. Aar! Des mere faar Helweg ud af Fortalen til Nytaarsnat (form. skrevet i Begyndelsen af Dec. 1810); den bærer Præg af at være forfattet i »en ekstaselig Tilstand, hvor Forfatteren næppe mere er ganske Herre over sin Tankegang«. »Dunkle Betragtninger, svimle Profetdrømme og ubarmhjertig Dommedagstorden veksler i broget Virvar«. Rent galt er det imidlertid, at han saa omtrent samtidig har skrevet den barnligt fromme Salme: »Dejlig er den Himmel blaa«. »Fra sin abnormt ekstatiske Tilstand er han med eet svunget over i det tilsyneladende fuldt normale; Sjælelivets Svingninger er nu saa voldsomme, at man føler Krakket nærme sig.«

Den, der uden særlige Forudsætninger læser denne Helwigs livfulde Skil-

dring, vil utvivlsomt føle sig overbevist om Billedets Rigtighed. Men er man fortrolig med Grundtvigs Tankegang, som den har udviklet sig fra »Religion og Liturgi« over de nordiske Skrifter til Dimisprædikenen, det uudgivne Skrift »Hvad vare vi fordem — hvad ere vi nu« og Nytaarsnat, føler man sig knap saa overbevist. Fortalen til Nytaarsnat indeholder nemlig i n t e t s o m h e l s t o v e r r a s k e n d e. Grundtvig mente — og med Tiden stærkere og stærkere — at det danske Folk stod paa Afgrundens Rand, ligesom han snart forstod, at han selv gjorde det, men dette er ikke noget Tegn paa Sygelighed og i hvert Fald ikke noget ekstatiske Fænomen. Man læse den nævnte Fortale — og man vil se, at der vanskeligt kan tænkes nogen mindre rammende Karakteristik end Helwegs. Den er aldeles ikke dunkel, omend den i Indhold og Form endnu bærer tydelige Spor af Grundtvigs »Schellingske« Periode, nær beslægtet som den er med Religion og Liturgi. At man i Omtalen af den kan anvende Udtryk som »abnormt ekstatiske Tilstande«, er mig komplet uforstaaeligt. Der er da heller intetsomhelst mærkværdigt eller foruroligende sygeligt i, at Fortalens Forfatter faa Dage senere kan skrive »Dejlig er den Himmel blaa« — saa lidt som i, at han faa Dage tidligere skrev Dedikationsdigtet til Faderen, præget af en egen pompøs Ro. Rigtigt er det, at Grundtvig i disse Uger er alvorligt grebet, ja, dybt rystet ved sit eget Syn paa Folkets Skæbne, men der er intet Materiale, som kan godtgøre, at han havde mistet Herredømmet over sit eget Sjæleliv, eller at hans Sjæleliv undergik Svingninger, som laa udover det normales Grænse.

I Midten af December blev Grundtvig syg. Sygdommen kom øjensynlig ret pludselig, thi af Molbechs Brev af 16/12 1810 (Breve I Nr. 21) fremgaar det, at Grundtvig skulde prædike den følgende Fredag. Det sygelige Sammenbrud skildrer Helweg paa Grundlag af Sibberns bekendte Optegnelser (Personalthist. Tidsskr. 4 III 211 f), Brevet fra Molbech til Fru Leth, en ganske ukontrollabel Overlevering i den Dons'ske Slægt,³⁾ enkelte Vers fra Grundtvigs egen Haand samt Brevet til Molbech og Boesen. Han er ganske klar over, at den stærke Syndsbevidsthed og Følelsen af Guds Vrede er det konstituerende i Oplevelsen, og føler stærkt Vanskeligheden ved at sondre mellem sygt og sundt. »Sandheden kommer man sagtens nærmest ved at opfatte Syndsbevidstheden og Følelsen af at være fortabt som et normalt religiøst Udviklingsstadium, men betragte den stærke urolige Angst, der knyttede sig hertil, som en sygelig Reaktion beroende paa den psykiske Uligevægt, der tillod Forestillingen at udfolde sig med ubehersket Voldsomhed«. Intet kan bedre end disse Ord illustrere, hvor vanskeligt det er her at udtale sig; psykiatrisk set giver de sikkert god Mening, idet man stærkt understreger Ordet »urolige« og sætter »Uroen«

i Forbindelse med den i den Dons'ske Tradition omtalte stærkt motoriske Uro. Den almindelige Læser vil imidlertid let komme til at forstaa det saaledes, at det i og for sig er normalt, at Grundtvig føler sig fortabt, men et Tegn paa Sygelighed, at denne Følelse fylder ham med Angst og Uro!

Rent bortset fra Spørgsmaalet om sygt eller sundt lider Beskrivelsen imidlertid af væsentlige historiske Mangler. Den benytter ikke de Beskrivelser, Grundtvig selv har givet af Krisen i Brevet til Østrup af 29. Juni 1811 og i Brevene til Stenersen af 22. Februar 1813 og 6. Marts 1815 (Breve I, Nr. 28, 112, 117), men dernæst udnytter den kun i ringe Grad det Materiale, som foreligger i Grundtvigs trykte og utrykte Arbejder fra 1810—11, særlig den Række Digte, der findes i 5. Bind af Sangværket (p. 359 ff. og 581 ff.). Havde disse Dokumenter været lagt til Grund, vilde Beskrivelsen af selve Krisen i langt højere Grad end Tilfældet er været blevet ført ind paa Oplevelsernes saglige Indhold, og uden Klarhed over dette nytter det nu engang ikke at ville gøre Rede for, hvad der egentlig skete. Naturligvis kan Psykiateren med en vis Ret sige, at det ikke er hans Opgave at analysere Krisens saglige, teologiske Indhold, og Helweg er sig øjensynlig denne tilsigtede Begrænsning bevidst; det forhindrer imidlertid ikke, at netop den, der — saa vidt det nu er gørligt — vil sondre mellem sygt og sundt, maa gaa ud over den rent lægelige, psykiatriske Beskrivelse. Herom siden.

Ovenstaaende rent historisk-kildekritiske Undersøgelse viser — efter mit Skøn — at der kan rejses meget vægtige Indvendinger mod Helwegs Beskrivelse af Grundtvigs Udvikling i Aaret 1810. Han har kun anvendt en Del af Materialet, og de benyttede Tekster har han ofte tolket forkert eller — det er maaske et korrektere Udtryk — overfortolket, hvorved der er fremkommet et fortegnet Billede. Om Ujævnheder og stærke Svingninger i Grundtvigs Liv indtil Dec. 1810 ved vi kun lidt, i hvert Fald ikke nok til, at det er berettiget at tale om »mange Spring og Overraskelser«, at Grundtvig ikke »er Herre over, hvor han kommer hen«, endsige om »abnormt ekstatiske Tilstande«. Stort bedre forholder det sig ikke med Paavisningen af Krisens Eftervirkninger i Aarene 1812—16, hvor Helweg anfører Verdenskrøniken, Roskilderimene, Helligtrekongerslyset, En mærkelig Spaadom og Striden med Ørsted som Tegn paa en stadig sygelig Mangel paa Ligevægt.⁴⁾ Hans Domme om disse Værker vandrer ganske i den uforstaaende Samtids og den ikke meget mere forstaaende Litteraturforsknings Spor. At paavise dette i Enkeltheder vil imidlertid føre for vidt. Det maa vente til jeg engang faar Lejlighed til at skrive udførligt om Grundtvigs saakaldte bibelkristne Periode. Kun et Par orienterende Bemærkninger. Disse Skrifter maa alle forstaaes ud fra den Virkelighedsopfattelse: Standsnin-

gen paa Afgrundens Rand, som nu engang var Grundtvigs, baade naar det gjaldt hans personlige Liv og Folkets Tilværelse, og som han havde vundet gennem et skarpt Brud med den Schellingske Naturfilosofi og Romantikens Religiositet. Betragtes de ikke i dette Perspektiv, maa man enten med Samtiden anse dem for Udslag af Kværlanteri, selvglad Hovmod og Intolerance eller med Helweg betragte dem som Vidnesbyrd om et sygeligt uligevægtigt Sind. Begge disse Domme er imidlertid misvisende og beror paa, at man ikke er trængt tilbunds i den Situation, som Værkerne er udsprunget af.

Læseren vil maaske efter denne Kritik af Helwegs »Sygdomsbeskrivelse« vente, at jeg ogsaa vil sætte Spørgsmaalstegn ved den paa Beskrivelsen opbyggede Diagnose. Dette er dog paa ingen Maade min Hensigt. Af to Grunde: Dels staar det fast, at Grundtvig var syg i December 1810, og at Sygdommen strakte sine Virkninger et godt Stykke ind i 1811 (herom er hans egne Breve sikre Vidnesbyrd); en saadan Sygdoms Diagnose kan kun Lægen stille, og vi andre skal ikke fuske i hans Fag. Dels forekommer det mig, som allerede nævnt, at Grundtvigs psykiske Konstitution paa mange Maader svarer til den manio-depressive Type. Sygdommens Art skal altsaa ikke diskuteres, men det forekommer mig unægtelig, at meget tyder paa, at Helweg stærkt har overvurderet dens Indflydelse og Varighed, og at han derved — uden i og for sig at tilsigte det — har afsporet Forstaaelsen af Grundtvigs Skrifter fra denne Periode. Mit Indtryk er, at Helweg selv vilde være den første til at indrømme, at hans Analyse kun berører en enkelt Side af Udviklingen — nemlig den, der falder ind under Lægens Omraade — og at der ved Siden af den findes et ikke mindre betydningsfuldt teologisk-sagligt Indhold. I Praksis er hans Bog imidlertid kommet til at virke afsporende — Lehmann er det klassiske Eksempel. Naar Fagmanden har belært os om, at alle disse Værker skyldes en endogen Psykose, bliver man forbavsende hurtigt færdig med dem. Hensigten med den ovenfor fremførte Kritik er derfor en dobbelt; at fremdrage den rent historiske Sandhed om Grundtvigs sjælelige Udvikling i Krisetiden og samtidig at vise, at hans Produktion fra denne Tid paa ingen Maade kan siges at være stærkt præget af en psykoseagtig Tilstand. Dette kan man kun bedømme, naar man først har gjort et virkeligt Arbejde for at sætte sig ind i den Verden, som var Grundtvigs, i hans Religion og i hans Opfattelse af Menneskelivet og dets Vilkaar. Først paa denne Baggrund kan de enkelte Værker forstaaes, og uden den er man prisgivet sit eget Tids- og Temperaments-bestemte Skøn om sygt og sundt, om virkeligt og uvirkeligt.⁵⁾ Arbejder man sig derimod ind i Tankegangen, bliver Skrifterne fra disse Aar stadig mere fængslende og interessante, fordi de indeholder en stærk og klar Opfattelse af Menneskelivet, dets Virke-

lighed og Vilkaar, men ogsaa fordi de kaster Lys over Grundtvigs Udvikling baade fremefter og bagud, og endelig ikke mindst fordi de viser, at Tanken om det menneskelige og det folkelige, saaledes som den senere blev et Hovedpunkt for Grundtvig, i vid Udstrækning er forberedt allerede i Kriseaarene.

II.

Naar Talen saaledes bliver om Krisens saglige Indhold, vender man sig naturligt til Begtrups Bog for at se, om det, som savnes hos Helweg, ikke findes dér. Det overraskende er imidlertid, at ogsaa Begtrups Fremstilling af Grundtvigs kristelige Opvækkelse væsentlig betragter det, som skete, ud fra et rent psykologisk Synspunkt. Der, hvor han sætter ind, graver han dybt nok, men Sigtet er mærkværdig snævert. Han begynder med en Redegørelse for Grundtvigs Udvikling i Aaret 1810, idet han til Belysning af Stemninger i Krisetiden paa en temmelig ukritisk Maade anvender Uddrag, ikke blot af de bibelske Prædikener fra 1816, men af en Række langt senere Skrifter («Om Religionsfrihed», 1827, Søndagsbogen, 1830, Kirkespejlet, 1861—63). I sin Fremhævelse af de stærke Bølger, der bevæger sig i Grundtvigs Sind, er Begtrups Bog blevet en Forløber for Helwegs Sygdomsbeskrivelse, selv om den ikke gaar saa vidt som denne. Hovedundersøgelsen samler sig imidlertid om selve Sygdomstiden i December—Januar, der skildres under Titlen »Hammerslaget« (p. 47—68). Med Opbydelse af stor Skarpsindighed søger Begtrup at udrede, hvad der skete i disse Maaneder: allerede før 1810 var Grundtvig overbevist om Kristendommens Sandhed; i Løbet af dette Aar vakttes hans sværmeriske Drømme om et Korstog i Nutiden, men endnu var hans Hjerter ikke for Alvor med i det. Først skulde han lære, at »Lys uden Varme er Helvedes Kval«. Een Dag følte han sig — som det hedder i »Kirkespejlet« — sønderknust under det Spørgsmaal; Er du selv en Kristen? Har du dine Synders Forladelse? Under Læsningen af Biblen ramtes han af Herrens Ord som af et Lyn, og Begtrup mener at kunne godtgøre, at det var Ordene fra Ps. 50: »Herren siger til de ugudelige: hvad kommer det dig ved at fortælle mine Skikke, og vil du tage min Pagt i din Mund, da du dog hader Tugtelse og kaster mine Ord bag dig?« Dette Ord ramte ham »som en Hammer, der knuser Klipper« (Jerem. 23), og afslørede hans egen Urenhed og Hovmod for ham. Da ramtes han for anden Gang af et Skriftsted, nu fra Ny Testamente: »Havde jeg profetisk Gave og vidste alle Hemmeligheder og al Kundskab, og havde jeg Tro, saa at jeg kunde flytte Bjerge, men havde ikke Kærlighed, da var jeg intet« (1 Kor. 13). Og dog kunde det paa een Gang trodsige og forsagte Hjerter ikke træffe Valget. Den Tid kom, hvor Grundtvig »ej kunde græde for Gud eller

Ven, men kun grue og grunde og grue igen«. Da greb Frygten ham med Vælde, og alle Sjælens Kræfter kom i det frygteligste Oprør, Bevidstheden slap sit Herredømme, og han sank ned i Vanviddets Mørke. Først hjemme i Præstegaarden fandt han efterhaanden Lægedom for denne Sygdom, idet han førtes tilbage til sin Barndoms enfoldige Tro. »Som den bjergtagne vaagnede han af den forfærdelige Febersøvn ved Juleklokkens Kimen«.

Hovedtrækkene i dette Udviklingsforløb ligger ganske klare, og om dem er der ingen Uenighed. Det nye hos Begtrup er imidlertid Forsøget paa at finde ind til Detaillerne og navnlig at udrede, hvilke Skriftord det var, som særlig fik Betydning for Grundtvig under hans intense Bibellæsning. Denne Begtrups Detailanalyse er af de fleste blevet modtaget med stor Anerkendelse. Meget taler da ogsaa for, at den paa de fleste Punkter er rigtig, selv om den unægtelig er stærkt konstruerende og — som allerede nævnt — anvender Udtalelser fra langt senere Tidspunkter til at belyse Forholdene 1810—11. Naar det f. Eks. skal godtgøres (p. 94 ff.), at det i Grunden var Daaben, Forsagelsen og Troen, som paa god »grundtvigsk« Vis bar igennem Krisen, kan der næppe være Tvivl om, at Forf. i alt for høj Grad forstaar Krisen i Lyset af den Kristendomsforstaelse, som Grundtvig senere tilegnede sig. Men selv om der saaledes kan sættes Spørgsmaalstegn ved adskillige Enkeltheder, staar det dog fast, at Begtrups Bog indeholder en Række baade skarpsindige og værdifulde Iagttagelser. Dens Svaghed ligger da ogsaa paa et helt andet Punkt: Forf. har i alt for høj Grad ladet sig opluge af den psykologiske Interesse og af den næsten detektivagtige Opgave at udfinde Grundtvigs Følelser, Stemninger og Svingninger samt deres Forhold til de bibelske Forfatteres Ord, som vel nok i denne Tid har været hans vigtigste Læsning. At dette er en legitim Opgave for Historikeren skal paa ingen Maade bestrides. Men det skal understreges, at det er et — i moderne Tid ikke ualmindeligt — Selvbedrag at tro, at denne psykologisk-genetiske Forstaelse af en Mands Udvikling er den eneste sande Vej tilbage til Fortiden. For det første maa det nemlig ikke glemmes, hvor usikker denne Vej er. Tænk blot paa, hvor vanskeligt det er at naa til en virkelig indtrængende psykologisk Forstaelse af et nulevende Menneske, hvor Materialet er ganske anderledes righoldigt og de personlige Forudsætninger langt bedre. Hertil kommer nu som det andet, at rent bortset fra, om vi formaar at trænge ind til Grundtvigs Oplevelser og Følelser, er det for enhver, der kan læse, ganske klart, at der igennem disse Oplevelser, Følelser og Stemninger, skabtes en helt ny Virkelighedsforstaelse, et nyt Syn paa Mennesket og dets Livskaar, og det er dette Krisens »saglige« Indhold, som i sidste Instans bør have Historikerens Interesse, saa sandt som hans Opgave er at

finde Vej til Fortidens Virkelighed og at forstaa den indre Sammenhæng, som knytter de mange Enkeltheder sammen. Her har han tilmed den Fordel, at Materialet er baade righoldigt og klart, saaledes som det foreligger i Grundtvigs talrige Skrifter fra Tiden umiddelbart efter Krisen. De vidner alle om en mærkværdig Sikkerhed og en fuldstændig Klarhed over, hvad der er sket: at hans gamle Verden er slaaet i Stykker og en ny Verden er blevet til, den Virkelighed, hvorudaf han skriver sin Verdenskrønike af 1812, og som danner Baggrunden for alle Skrifterne fra de følgende Aar, saaledes at der aldrig kan være den mindste Vanskelighed ved at se, om et Skrift — det være sig nu de trykte eller de udaterede Manuskripter — stammer fra Tiden før eller efter Kriseaarene. At dette Krisens saglige Indhold med Nødvendighed maatte træde i Baggrunden hos Helweg er i og for sig i sin gode Orden, selv om det ogsaa her kommer til at virke stærkt misvisende. Mere uforstaaeligt er det, at Begtrup har saa lidt Sans for denne Side af Sagen. Rent udvortes viser hans manglende Forstaaelse sig deri, at Bogen om Grundtvigs kristelige Opvækkelse praktisk talt først begynder med Aaret 1810, medens hans Ungdomsudvikling kun skitseres flygtigt paa 10 smaa Sider. Det vil sige, at hele Spørgsmaalet, om hans Forhold til Romantiken og den Schellingske Naturalisme, saa at sige lades uomtalt. Dermed har Begtrup paa Forhaand spærret sig Vejen til en virkelig Indtrængen i det Brud, som skete i Aarene 1810—11, hvor netop Stillingen overfor Romantikerne og først og fremmest overfor Schelling stadig staar i Midtpunktet. At udrede og dokumentere dette i Enkeltheder vilde kræve en hel Bog, men i al Korthed skal det dog forsøges at fremdrage visse Træk, som efter mit Skøn er vigtigere for Forstaaelsen af Grundtvigs kristelige Opvækkelse, end det er at finde ud af, hvilke Skriftsteder han særlig har fæstet sig ved, og hvilke Stemninger og Følelser der har raadet i hans Sind — rent bortset fra, at jeg er i høj Grad skeptisk med Hensyn til Materialets Tilstrækkelighed til at give Svar paa disse Spørgsmaal.

III.

Grundtvig er vokset op i et Hjem, der var præget af luthersk Kristendomsforstaaelse og gammeldags Guds frygt, men det var ikke Hjemmet, der havde formet den unge Grundtvig, saaledes som han var paa det Tidspunkt, da han for første Gang træder frem for vort Blik gennem Dagbøgerne fra Studenter- og Kandidataarene indtil 1805. Da er han fuldblods Barn af det 18. Aarhundrede. Med sin Tid tror han paa Mennesket, paa Lykken og paa Fremskridtet. Samvittigheden og Fornuften er de sikre Vejvisere paa Livsbanen, og de fører ad Moralitetens Vej til Lyksalighed her paa Jorden og til Udødelighed i Him-

melen. Det er en Verden, som er klar og overskuelig, den er uden store Spring eller Overraskelser, uden Lidenskab — ogsaa Kærligheden til Præstedøtrene i Gunslev er behersket af Fornuft og Samvittighed — uden stærke Skygger, mærkværdig flad og dimensionsløs. Det er en Virkelighed, man kan overse og beherske. Maalestocken hentes ikke udefra, men fra Mennesket selv, i hans moralske Fornuft, og Tilværelsen bliver rolig, uden store Modsætninger og uden voldsom Spænding. Ingen skulde vel ud fra de ældste Dagbøger kunne ane, hvilke Kræfter der boede i Forf.s Indre. Alt dette forandrede sig som bekendt gennem Oplevelsen paa Langeland. Forelskelsen i Fru Constance Leth aabnede pludselig Afgrunde i en Tilværelse, der var rent smaaborgerlig, gennem den gik det op for Grundtvig, at Menneskets Virkelighed ikke var den friserede og aflattede fladbundede Tilværelse, han hidtil havde bevæget sig i. Han oplevede, hvad det vil sige at have et Hjerte med Følelser og Lidenskaber, han forstod, at Strømmen gaar stærk og strid og fører ud paa Dybder, som Mennesket ikke kan lodde. Da bliver han modtagelig for Romantiken. Steffens Forelæsninger og det Indtryk, han der havde faaet af Goethe, bliver paa ny levende; han stifter Bekendtskab med Schiller, Schelling og Fichte. »Aanden oplukket sit Øje« og saa, at Verden, som Steffens havde forkyndt det, ikke var et Aggregat af Enkeltheder, en mekanisk Ophobning af Stof og Begivenheder, som man kunde begribe ved at maale, veje og ræsonnere, men at den var en Organisme, et Heele, gennemtrængt inde fra af en skabende Kraft, der aabenbarede sig i Naturen og i Historien, og som blev sig bevidst i Menneskeaaanden. Poesiens og Religionens Væsen var Forsoning, Forsoning af evigt og timeligt, af Gud og Menneske, af Himmel og Jord, af Godt og Ondt, Bevidstheden om, at alt var Led i den eneste Virkelighed: Aanden der organisk frembragte og gennemtrængte alt. Den snusfornuftige teologiske Kandidat var blevet Romantiker, men medens hans lærde Fætter Steffens hovedsagelig havde vendt sig imod Naturen og sporet Aandens Virken dér — som ogsaa Ørsted granskede »Aanden i Naturen« — førte det romantiske Livssyn Grundtvig til Historien, først og fremmest til Nordens Oldtid. Her fandt han det guddommelige — i Myternes Dybsind, i Digternes Sang, i Historiens Vidnesbyrd saavel som i Biblens Ord. Verden var blevet en anden, den havde faaet Dybde og Dimension, og den højeste Visdom var ikke mere en Lyksalighedslære; Lidenskab, Lidelsen, Kampen, Heroismen, Poesien og Anelsen havde krævet deres Plads.

At Grundtvig har været Romantiker og at hans Opfattelse af Menneskelivet derigennem er blevet en anden kan man læse paa hver Side af hans Dagbøger fra Langeland, og i Afhandlingen om Religion og Liturgi træder det

næsten programmatisk frem, selv om der netop her findes tydelige Mindelser baade fra Oplysningstidens Supranaturalisme og fra Barndomshjemmets Kristendom. Romantiker er han, men der er næppe Tvivl om, at det Spørgsmaal meget tidligt har meldt sig for ham: hvad da med Kristendommen, hvilken Plads tilkommer der Kristus? I »Religion og Liturgi« hævdes det ganske paa Supranaturalismens Vis, at »Mennesket maa erkende sin Trang til Belærelse fra hin Side Havet«. Kristus faar en væsentlig Plads: med ham nedsteg det evige, og herved fik Poesien atter Virkelighed og Eksistensen Betydning som det Eviges Virkekreds. I Aarene efter 1807 er det stadig dette Spørgsmaal, der trænger sig ind paa Grundtvig: Hvorledes forholder det sig med Kristus, hvad er her Virkelighed, kan Livet leves uden ham, Folkets, Slægtens og den enkeltes Liv? Er Kristus kun for den uoplyste eller den svage? Eller kan ingen være ham foruden? De gamle Nordboer synes at vise, at Menneskelivet godt kan leves uden den kristne Aabenbaring — og det bliver for Grundtvig et Problem. Men med Tiden gør Barndomsindtrykkene sig stadig stærkere gældende — jeg skulde ogsaa tro, at hans historiske Læsning i disse Aar har ført ham til Beskæftigelse med Luther. Nok er det, i Fortalen til Dimisprædikenen hedder det: »Dog, er det ogsaa blot den vankundige, som trænger til Kristus, have vi virkelig en Kæde i Haand som vi selv befæstede mellem Solene i den høje Hvælving? Hvo som har den, lad ham ynkes over mig! jeg bekender frit, jeg har den ei.« Og det er ikke en tilfældig Udtalelse; i en Dagbogsoptegnelse fra 1815 siges det udtrykkeligt, at Dimisprædikenen er Resultat af to Aars Overvejelse netop over det Spørgsmaal, om Kristendommen kun er for Moralitetens og den indvortes Roligheds Skyld nødvendig for de mindre begavede, eller om alle Mennesker uden Undtagelse kun kan leve ved Syndernes Forladelse. Disse Overvejelser fører til et dybtgaaende Brud med »Naturalismen« og navnlig med Schelling, hvis Værker Grundtvig har læst med ikke ringe Omhu. Store Stykker af det utrykte Skrift »Om Tro og Religion« er netop viet Opgøret med Schelling. Hans Filosofi er Panteisme og altsaa ukristelig, »og man kan med al Ret sige: ugudelig«. Endnu indrømmes det dog, at denne Naturalismens Synsmaade har bidraget til at bringe den kristelige frem, »eller rettere at den selv var udsprungen af hiin og maatte paa sit højeste Punkt genføde den«. Her har vi Baggrunden for Grundtvigs Kriseaar: han er blevet overbevist om, at Menneskelivet ikke kan leves uden Kristus, at den naturalistiske Romantik er en Vildfarelse. Derfor fatter han Planer om et Korstog i Nutiden, derfor skriver han sin »Nytaarsnat« for at vække sit Folk til at forstaa denne Virkelighed. Derfor lader han i Optrin af Norners og Asers Kamp

de gamle Helte omvende sig til Kristus. Han har vel selv en Følelse af, at han kunstnerisk svækker Værket, men Virkeligheden kræver denne Afslutning.

Jo stærkere for Grundtvig Overbevisningen bliver om, at Folket og Slægten ikke kan leve sit Liv uden Kristus, des stærkere maa han med Nødvendighed ogsaa føle sig som den, der er kaldet til at standse dem paa Vejen imod Afgrunden. Da sker imidlertid det, at Spørgsmaalet en Dag for Alvor vender sig imod Skjalden selv. Kan *han* leve sit Liv uden Kristus? Hvortil behøver *han* Kristus? Og hvad betyder det? Muligt, at dette er foregaaet gennem Læsningen af de af Begtrup fremdragne Skriftsteder, men det sikre er, at dette Spørgsmaal for Grundtvig fører til en stærk Oplevelse af eget Hovmod, Syndighed, Selviskhed, Trang til at hævde sig, til at frelse sig selv. Først nu gaar det op for ham, hvad Forsoningen egentlig vil sige. At det betyder at opgive al Tillid til sig selv, sin Styrke, sin Retfærdighed, sin Moralitet, sit Kald og alene »sætte sin Lid til den ringe Mand, som regnedes blandt Misdædere«. Det er den Tanke, som stadig gaar igen i Digtene fra 1810, klarest i de ufuldendte Brudstykker (Nr. 2—6). Selv har han skildret denne Oplevelse i et Brev til Stenersen (Br. I, p. 277): »Først da, naar vi erkender vor dybe Afmagt og utrolige Fordærvelse, først da bøjer endelig det hovmodige Hjerte sig og bekiender: jeg kan ikke, og her staae vi paa det store Grændseskiel for tvende trange Veie, den ene er kort og leder tilbage, ja uigienkaldelig tilbage til den brede Vei, som fører til Fordærvelse, og den have mange onde Sværmere vandret, fordi det ikke var Alvor med deres Omvendelse, de have indbildt sig, at hvad vi ikke kan det skal vi heller ikke, de have følt, at naar de vilde forsaage Verden kunde de ikke Andet end pukke paa Fortjeneste, kunde de ikke tye til Naadestolen. . . . Den anden Vei er lang men fører til Guds Rige, den have alle Guds Børn vandret, thi da de følte, at de ikke kunde hvad de skulde, da hørde de Herrens Røst: uden mig kan I slet intet giøre, da slog det dem, at selv Troen er den Hellig Aands Gierning, da opgav de al Indbildning om egen Retfærdighed, da fornægtede de sig selv, toge deres Kors op og fulgte Jesum. Dette, min Ven! er Veien og Sandheden og Livet, erkiende vi vor egen Afmagt og Uværdighed, Nødvendigheden af at blive til aldeles nye Mennesker ved den aandelige Fødsel, at blive Lemmer paa Christi Legeme, der ikke vil have noget Liv, nogen Salighed uden i Ham, da skal vi sukke til vi lærer at bede, tænke til vi lærer at føle, vandre og hvile med den Tanke, at Gud seer os, at kun Jesus kan frelse os, at kun den Hellig Aand kan oplyse, røre og styrke os, lyde Guds Bud som Tjenere til vi lære at lyde Ham som Børn, røgte vort Kald efter Samvittighed som vi kan, indtil Kraften og Kiærligheden skiænkes fra det

Høie. Saaledes skal vi vandre og vente paa Herrens Miskundhed med Taalmodighed, og Ingen skal vente forgiæves.« Det drejer sig her om en typisk luthersk Omvendelse, hvor Tanken om Menneskets absolute Afmagt og Guds Enevirken staar i Midtpunktet. Hvad Mennesket skyldte, men ikke formaaede, det øvede Kristus og drog Menneskene ind i sit Liv som Lemmer paa sit Legeme. »O, prøv du kun en Gang endnu / Udi mit Navn at bede! / Jeg dig har kjøbt, og du er min / Og kan du tro, saa er jeg din / Jeg kan dig vel beskjærme« (Sangv. V, p. 372). Hvor stærkt luthersk Grundtvigs Tankegang er i disse Aar, ses bedst af en Prædiken fra 1814 om Kærlighed som Lovens Fylde (Bib. Prædikener Nr. VIII).

Grundtvig er selv ganske klar over, at han i Vinteren 1810—11 har oplevet store Ting, at han har været ude ved Livets Grænseland, hvor man skuer de sidste Ting. Derfor ved han nu, hvad Menneskelivet og dets Kaar er — det er ikke tilfældigt, at han planlægger et Skrift om dette Spørgsmaal. Han ved, hvad det vil sige, at hans eget Liv ikke kan leves uden Kristus og hans Forsoning. Men denne Erkendelse bliver ikke — og det er typisk for Grundtvig — en privat Oplevelse eller noget, der blot gælder til »indvortes Brug«. Nej, den er virkelig i absolut Forstand, det vil sige, han er overbevist om, at den faktisk udtrykker Sandheden ikke blot om hans eget Liv og dets Vilkaar, men om alle andre Menneskers, om Folkets og Slægtens: Menneskelivet som saadant kan ikke leves uden Kristus. Dette er for Grundtvig bogstavelig Virkelighed paa en helt anden Maade end Tiden ellers kendte det. Derfor kan han, naar han ser paa sit Folk og sin Samtid, ikke tvivle om, at Livet virkelig leves paa Afgrundens Rand, og Tankerne fra Nytaarsnat vender tilbage med en forøget Alvor. Stærkere end nogensinde føler han sig kaldet til at vække og varsle ved at holde Slægten Biblens Ord og Krønikens Vidnesbyrd for Øje, og nu er det ikke en begejstret Romantik eller en digterisk Patos, men han taler som den Mand, der selv kommer fra den yderste Grænse. Derfor kan han nu læse Krønikens Vidnesbyrd og se, at den er Guds direkte Tale til Mennesker om Livets Kaar (Verdenskrøniken af 1812, Til Fædrelandet, En mærkelig Spaadom), derfor er Fædrelandsfølelse, Kærligheden til Folket og Kampen for dets Eksistens blevet noget nyt (Helligtrekongerslyset), derfor har han vundet en ny Forstaaelse af Poesien og Digterens Kald (Brevet til Oehlenschläger, Fortalerium til Roskilde-Saga), derfor har han vundet Klarhed over Videnskabens Stilling, baade naar det gælder Filosofien, Historien og Naturvidenskaberne (Striden med Ørsted). Først og fremmest: derfor vender han sig nu med Forbitrelse mod den romantiske Naturalisme, fordi dens Tale om Menneskelivet var Løgn og Bedrag. Den havde talt, som om Verden var en harmonisk Orga-

nisme, hvor Aanden herskede fra det højeste til det laveste, og hvor Menneske-aanden var det guddommeliges Aabenbaring, hvori det blev sig bevidst, men Grundtvig vidste nu, at Verden var dualistisk, at Kampen stod mellem Liv og Død, mellem Godt og Ondt, mellem Gud og Satan, og at der i denne Kamp ikke var nogen Mediation eller Forsoning mulig. Han vidste noget om Menneskets Afmagt, og med al sin digteriske Skønhed og sin dybe Fantasi og Skuen var Romantiken derfor en Vildførelse, fordi den talte falsk om selve Menneskelivets Grundvilkaar (Brevene til Stenersen, Striden med Ørsted).

Man plejer gerne at sige, at Grundtvig gennem sin Omvendelse 1810—11 blev »Bibelkristen«, og det er rigtigt, for saa vidt som han er overbevist om, at det er i Ordet — og det vil sige Bibelordet — han har mødt Kristus, det er gennem Ordet, at Kristus bliver Midtpunkt og Virkelighed saavel i hans eget som i Folkets Liv. Men tilføjes maa det da, at denne Grundtvigs Bibelkristendom er fundamentalt forskellig fra det, man ellers plejer at benævne med dette Ord. Det fører nærmest Tanken hen paa de pietistiske og herrnhutiske Vækkelser, og Faktum er da ogsaa, at det var de vakte Konventikler, som først fik Øje paa Grundtvig og saa hen til ham som en Lærer og Vejleder. Men Grundtvig selv viste dem en forbavsende Kølighed; fra hans Side var der ingen Dragelser i den Retning. Skønt han stod ene og selv følte det stærkt, skønt han som faa trængte til at møde sine Medkristnes Varme og tørstede efter at se Frugter af sin Gerning i Stedet for Spot og Mistydning, stod han ganske afvisende overfor Konventikelfolkene. Hvorpaar beroede nu dette? Det beroede ganske simpelt derpaa, at det afgørende, han havde lært om Menneskelivet: at det slet intet er, naar det ikke tages af Guds Naade, og at det kun er i Kristus, at Gud har aabenbaret sig som den Sandhed og Naade, uden hvilket Menneskelivet ikke kan leves, at alt dette for ham ikke var en religiøs Specialitet, ikke en Sandhed, der blot gjaldt Sjælen og det indvortes Liv, men en virkelig Tale om Menneskelivet i hele dets Fylde og alle dets Former, Politik og Naturvidenskab saavel som Kristenlivet. Den Enhedsanskuelse, han havde lært af Romantikerne, bevarer han, men nu er Kristus Midtpunktet for alt, for Kristenlivet, for Historien, for Digtingen, for Videnskaben. Kristenlivet er ikke noget særligt, men det er en Genfødelse af Menneskelivet i hele dets Bredde. Grundtvig er saare langt fra en »bibelsk Positivism«, hvor Tro og Videnskab, Kultur og Religion falder fra hinanden. Derfor er det ogsaa hen i Vejret, naar Ørsted beskylder ham for Foragt for Videnskaberne. Hvad han vil, er netop Troens og Videnskabens Forsoning, som skete derved, at Kristus gennem Ordet og Troen virkelig blev Herre over Menneskelivet. Det forstaar den brave Ørsted intet af; for ham maa det være den groveste Uretfærdighed og hovmo-

dig Intolerance, naar Grundtvig betragter Romantikens kristeligt farvede religiøse Filosofi som den rene Ugudelighed; at en udannet Lægmand kunde sige noget saadant, lod sig forstaa, men Ørsted kendte Grundtvig godt nok til at vide, at han hverken manglede Indsigt eller Kultur; derfor blev han ham en uforstaaelig Gaade, der kun kunde forklares derved, at hans ellers saa begavede Aand havde lidt Skade ved Krisen og var blevet indfanget af en snæversynet, kultur-fjendsk Konfessionalisme. Eller var han ligefrem syg? Paa Vej til Daarekisten? Ingenlunde, men Forholdet var det, at Grundtvig ikke kunde slaa sig til Ro med en personlig kristelig Overbevisning, hvis Indhold var Ydmyghed og Tro paa Naaden og Sandheden i Kristus, og samtidig leve i den Opfattelse af Historie, Politik og Videnskab, som i Virkeligheden hævdede den menneskelige Suverænitet, og for hvilken Menneskeaaanden i sidste Instans var den eneste og højeste Virkelighed. Netop fordi der var Enhed i hans Liv, var dette ikke muligt. Netop fordi han var saa »videnskabelig« — og den, der med Eftertanke læser Grundtvigs Breve og Afhandlinger fra Aarhundredets andet Tiaar, vil forbavsnes over, hvor megen virkelig videnskabelig og filosofisk Aand, der er over ham — netop derfor kunde han ikke som Mynster og mange andre faa Ting til at rime sammen, som var disparate, netop derfor kunde han ikke acceptere hele Aandslivet, som det var, og saa blot føje noget Kristendom til.

Lad disse Linier være tilstrækkelige til at antyde, i hvilken Forstand Verden var blevet ny og Virkeligheden en anden for Grundtvig gennem Krisen 1810—11. Hvorledes man vil se paa denne Virkelighedsforstaaelse, om man vil acceptere den som Sandhed, om man vil betragte den som et Udslag af sygelig Overspændthed, eller om man vil forklare den paa anden Maade, er en Sag for sig, men sikkert er det, at det er denne Virkelighedsforstaaelse, som er det væsentlige, det er den, som baade peger bagud i Grundtvigs Liv til Romantikens og fremefter til den senere Forstaaelse af Menneskelivet. Og uden Forstaaelse af dette kan man nu engang ikke skrive om Krisen. Det er muligt, at ganske bestemte Stemninger og Følelser, visse Bibelord har haft deres store Betydning for det, som skete, ja, det er godt muligt, at hele den nye Livsforstaaelses Tilblivelse kun kan begribes psykiatrisk. Det har i og for sig for mig ingensomhelst Interesse at bestride, at den skyldes en manio-depressiv Konstitution. Men hvis man nøjes med dette sidste og ikke gør opmærksom paa, at der ud af Psykosen vokser en fast og sammenhængende Anskuelse af Menneskelivet og dets Vilkaar, fortegner man Billedet og bidrager til at tilsløre, hvor menneskeligt værdifulde og rige Grundtvigs Værker fra Aarene umiddelbart efter Krisen er. Og denne deres Værdi har de ganske uafhængigt

af den psykologiske eller psykopatiske Forklaring. Den bestaar nemlig deri, at man møder et Menneske, som er naaet ud til Livets Grænseland og dér har skuet og hørt og nu med Profetens Myndighed taler om, hvad han har skuet og hørt, fordi hans Syner for ham er stærk og levende Virkelighed. Ganske uafhængig af, om man mener, at Synerne er sande, ganske uafhængig af, om ens egen Virkelighedsforstaaelse er den stik modsatte, vil Mødet med Grundtvig fra disse Aar blive en Oplevelse for enhver, der virkelig har historisk Nerve i sig. Thi Historiens Væsen bestaar jo nu engang ikke blot i den lærde Syslen med de enkelte Begivenheder og psykologiske Tilstande, men den historiske Granskning drives i sidste Instans stadig frem af Spørgsmaalet om Mennesket og dets Kaar. Det er dette Ønske om at forstaa os selv og vor Tilværelse, som faar os til at vende os imod Menneskeslægtens Fortid. Men hvis det er rigtigt, da vil det altid betyde en særlig Berigelse at møde dem — faa, som de er — der virkelig med hensynsløs Konsekvens er naaet ud til Grænserne for Menneskelivet og formaar at tale om det. Det havde Grundtvig formaaet under Krisen 1810—11, og Virkeligheden var derved blevet en anden; heri bestaar Krisens historiske Betydning, fordi den Virkelighed, han nu levede i, gennem Tale og Skrift kom til at bestemme store Dele af det danske Folk.

¹⁾ Nærmere herom i Dansk Teol. Tidsskr. 1939, p. 91 f., hvor Bedømmelsen af Begtrups og Helwegs Arbejder dog er mindre kritisk end i nærværende Studie. I det hele taget har indgaaende Beskæftigelse med Grundtvig i det sidste Aar bevirket, at nedenstaaende i en Række Enkeltheder modificerer mine Udtalelser fra 1939, selv om Grundbetragtningen er den samme. - ²⁾ Hvor vanskeligt det kan være selv for Fagkundskaben at stille en Diagnose paa Grundlag af en saadan historisk Patografi, fik man et Indtryk af ved det mundtlige Forsvar for Ib Ostenfelds Disputats om Lundbye, hvor en kendt Psykiater, samtidig med at han anerkendte hele Sygdomsbilledet, stillede en helt anden Diagnose end Præses'. - ³⁾ Sibberns Optegnelser stammer først fra en væsentlig senere Tid og er i deres Form adskilligt mere ubestemte, end man almindeligt faar Indtryk af i Grundtvigbiografierne. Den kendte Beretning om, at Dons og andre Venner legemlig maatte kæmpe med Grundtvig, gentages ganske ukritisk fra Biografi til Biografi. Mig bekendt bygger den alene paa W. Hjorts i sig selv ringe Bog om N. G. Blædel (1881), der var Svigersøn af Dons. Formentlig maa Hjort bygge paa en mundtlig eller skriftlig Tradition i den Dons'ske Slægt, men det var i høj Grad ønskeligt, om der engang blev bragt Klarhed over Paalideligheden af denne Tradition. I en mere forgrovet og sladderagtig Varia-

tion forekommer den i Schwanenflügels Bog om Mynster (I, p. 154 f.). - ⁴) Beklages maa det, at Helweg undlader at omtale det mest personlige Dokument, de bibelske Prædikener, der i hvert Fald for den, der ikke er Psykiater, synes at vidne om en overordentlig sjælelig Sundhed. - ⁵) Blot eet Eksempel: I 1814 udgav Grundtvig En mærkelig Spaadom, der iøvrigt ikke skyldes hans Fader (Helweg, p. 47), men en ukendt Forfatter. Man kan forelægge dette Skrift og Grundtvigs egen Fortale for enhver moderne Læser og være sikker paa, at hans Dom vil gaa ud paa, at det er det rene Tøjeri, hvad det jo paa en Maade ogsaa er. Men hvorledes kommer en højtbegavet Mand ind paa saadant Tøjeri? Her er det ikke nok at tale om karakteristisk Kritikløshed, barnlig Naivitet eller at anføre Ørsteds Udtalelse om, at Forf. »var paa Vej til Hospitalet«. Ørsted har sikkert for Alvor troet dette, men Grundtvig var jo overordentlig »sund« og havde »Krammet« paa sig selv i disse Aar. Forklaringen er den, at Verdensbegivenhederne — Napoleons fantastiske Operationer — for Grundtvig ikke var Begivenheder, han stod som Tilskuer til, men Begivenheder i Guds Riges Historie, som talte deres direkte Tale til Mennesker. Det drejede sig om hele Tidens og hans egen Skæbne, Historien var virkelig det store Drama mellem Gud og Djævel; det gjaldt Liv og Død at vække det danske Folk, standse det paa Vejen imod Afgrunden. Det, der skete, var Alvor i evig Forstand, ikke interessante mere eller mindre tilfældige Begivenheder. Derfor taler Grundtvig i disse Aar verdenshistorisk. Derfor havde han — som han selv forklarer det — Hast med at udgive sin Verdenskrønike (det har Helweg ikke forstaaet, se p. 35), derfor greb han Spaadommen og udlagde den om Napoleon. Verdenshistorien er Guds egen Tale, som Vækkeren og Skjalden, Livets kaarne Spejder og Herrens Medarbejder, skal tyde for Folket. At hans Tydninger kan være forkerte, bestrider Grundtvig ikke — men det principielle, at det gælder at tyde Tidernes Tegn, fastholder han, ikke som en teologisk Doktrin, men som et Led af hans eget Liv, som en Konsekvens af hans Historiesyn. Noget saadant fattede den kultiverede og vidtskuende Humanist Ørsted ikke — og hans Svar blev derefter. Mærkeligt nok er det kun faa, der i det forløbne Aarhundrede har forstaaet mere.

Axel Linvald

EN SAMTIDIG BERETNING OM BEGIVENHEDERNE I NORGE 1814

I mellem Kong Christian VIII's Papirer¹⁾ vedrørende hans Ophold og Virksomhed i Norge 1813—14 findes en Pakke, mrk.: »Tillæg. Forskelligt fra Tiden før og efter Opholdet.« De deri beroende Akter er meget uensartede og synes sammenlagt af Rigsarkivar Erslev. Ingen af Stykkerne har tidligere været benyttet af den historiske Forskning. Særlig Interesse har et Læg, som ifl. Erslevs Paategning er blevet afleveret fra den kgl. Civilliste i 1899, og bestaar af 2 Manuskripter, et tysk og et fransk, begge indeholdende en udførlig historisk Skildring af Begivenhederne i Norge 1813—14. Deres indbyrdes Forhold er ligetil. Talrige Rettelser og Tilføjelser viser, at ingen af dem er en endelig Renskrift; det tyske Manuskript indeholder det oprindelige Udkast, hvorimod det franske er en bearbejdet Oversættelse. Det første bestaar af 120 Kvartsider, af hvilke selve Beretningen optager de 99, hvortil kommer et lille Brudstykke, nedskrevet paa et særligt Blad, gentaget og forøget paa et andet. Medens den allerstørste Del af det tyske Manuskript er omhyggeligt formet, foreligger dets sidste Sider i en temmelig skødesløs Skikkelse. Den franske Bearbejdelse er 31 Foliosider stor, skrevet paa »brækkede« Ark.

Begge Redaktioner vil blive offentliggjort som Tillæg til Christian Frederiks norske Dagbog i den af Det Kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie ved Forfatteren af denne Studie foranstaltede Udgave af Kong Christian VIII's Dagbøger og Papirer.

Forfatteren til disse Arbejder er Prins Christian Frederiks Sekretær i Norge *Johan Gunder Adler*, tidl. Bestyrer og Førstelærer (»Lektor«) ved Institutet »Prins Christians Minde« i Frederikshald, senere Prinsens og Kongens mangeaarige Kabinetssekretær og fortrolige Hjælper.

Alene Haandskriften viser, at det tyske Udkast helt igennem er ført i Penen af J. G. Adler. Hvem der har foretaget den franske Oversættelse, er uvist.

Kun en Række Tilføjelser og Rettelser skyldes Adlers Haand. Som yderligere Bevis paa Adlers Forfatterskab er vedlagt et firesidet Blad, af samme Format og Papir, som er anvendt til det tyske Udkast, og indeholdende forskellige Henvisninger til Bladet »Tiden«s Meddelelser om Krigsbegivenhederne etc. De paagældende Nr. af Avisen, som findes vedlagt, »udbeder jeg mig indestændigst tilbage«, tilføjer Brevskriveren. »Vedkommende«, slutter han sin Optegnelse, »ombedes venligst at berigtige de i Manuscriptet hist og her forekommende Sprog og Skrivfeil«. Underskrevet: Adler.

Af Følgeskrivelsens Form og hele Karakter kan man slutte, at Manuskriptet har været tilsendt en underordnet Hjælper, som skulde foretage en sproglig Affiling.

En udførlig Beretning om Begivenhederne i Norge 1814, udarbejdet af J. G. Adler, har paa Forhaand Interesse. Som Sekretær hos Norges Regent og Konge og dennes fortrolige Medarbejder har Adler haft de bedste Betingelser for at vide Besked om Begivenhedernes Forløb og om de Synspunkter, som var bestemmende for Landets Styrer. Paa den anden Side er det indlysende, at Prins Christian Frederiks Sekretær iagttager Mennesker og Begivenheder gennem Brillen, der er farvet af Sympati for hans Herre, at hans Synsvinkel maa være begrænset af Udsigten fra Palæet i Christiania, og at en Fremstilling, som skyldes hans Pen, derfor maa antages i større eller mindre Grad at være præget af Ensidighed.

Yderligere forøger det Beretningens Betydning, men understreger ogsaa dens Karakter, at J. G. Adlers Udkast fra først til sidst er blevet gennemset og godkendt, rettet og forøget af *Prins Christian Frederik* personlig.

Til det tyske Manuskripts S. 1—28 har Prinsen med Blyant foretaget Rettelser og Tilføjelser over Linjerne eller i Marginen. Desuden har han selv med Blæk udskrevet disse Bemærkninger paa særlige Blade i Manuskriptets Slutning (S. 105—20). Til Manuskriptets S. 29—50 findes alene Blyantsnotitser, rimeligvis fordi Bladene med Blækudskrifterne er gaaet tabt. Kun ved Hjælp af Gennemfotografering har det været muligt at bevare og læse Prinsens Blyantsrettelser, som er næsten helt udvisket.²⁾ Til S. 51—72 er hans Bemærkninger nedskrevet med Blæk paa de særlige Blade, til S. 73 ff. har han gjort sine Tilføjelser og Rettelser med Blæk paa selve Tekstsiderne.

Ogsaa den franske Bearbejdelse bærer Mærke af Prinsens Medarbejderskab. Nogle faa — meget flygtige og ganske ligegyldige — Blyantsnotitser vidner om, at han ligeledes har gennemset og godkendt denne Redaktion.

Med ligesaa stor Sikkerhed kan man fastslaa Anledningen til Beretningens Udarbejdelse. En af de dygtigste blandt Datidens nordtyske Publicister, den

braunschweigske Theolog og historisk-politiske Forfatter Dr. *Karl Venturini*³⁾ udsendte i en lang Aarrække i det 19. Aarhundredes første Trediedel under skiftende Titler en fortløbende Redegørelse for Tidens Begivenheder. Et af Bindene, det 11te af *Chronik des neunzehnten Jahrhunderts. Jahr 1814*, (Altona 1817) S. 689—754, indeholder en udførlig Skildring af Norges Selvstændighedskamp og af Forberedelsen og Afslutningen af Unionen med Sverige. Til dette Afsnit har Udgiveren knyttet følgende Note: »Obiger Darstellung liegt das mir mitgetheilte Mscrpt. eines unterrichteten Normanns, der selbst an dem Gange der Begebenheiten Theil genommen, zum Grunde. Nur dem Einseitigen bin ich nicht gefolgt.« At den saaledes udpegede Nordmand var identisk med J. G. Adler er ikke forblevet ukendt.⁴⁾ Først gennem Fundet af hans tyske Udkast og den dertil knyttede franske Bearbejdelse faar man dog Mulighed for at oplyse det nærmere Sagforhold. Selv en overfladisk Sammenligning mellem de foreliggende to Manuskripter paa den ene Side, Venturinis Kronik paa den anden, lægger for Dagen, at Størsteparten af dennes norske Afsnit, d. v. s. Fremstillingen af Begivenhederne indtil 10. Oktober (S. 689—733) i det hele og store er bestemt af Adlers Beretning.

Hverken i Christian VIII's efterladte Samlinger, i J. G. Adlers Privatarkiv eller blandt Dr. Karl Venturinis Papirer, som beror i Wolfenbüttel,⁵⁾ findes bevaret nogen Optegnelse eller Breve, som belyser Forbindelsen mellem J. G. Adler, Prins Christian Frederik og den nordtyske Publicist. Eftertiden er derfor ogsaa ude af Stand til at afgøre, hvorvidt det er denne sidste, som har henvendt sig til Adler — maaske til Prinsen selv — eller det omvendt er en af disse, som har taget Initiativet. Begge Parter havde Interesse i Samarbejdet. Venturini, som var en samvittighedsfuld og dygtig Skribent, maatte det være magtpaaliggende at blive i Stand til at give en korrekt og indholdsrig Fremstilling af en af Samtidens mest betydningsfulde Omvæltninger. For Prins Christian Frederik drejede det sig om Begivenheder, der havde grebet afgørende ind i hans Skæbne, som i et bevæget Aar havde gjort ham til en af Forgrundfigurerne paa Verdenshistoriens store Scene, og som for lange Tider skulde blive bestemmende for hans Stilling og Anseelse blandt Samtidens Fyrster og Statsmænd. Ogsaa i det 19. Aarhundredes første Aartier var den offentlige Mening en Magt, som det kunde være af Betydning for den danske Prins at søge paavirket til hans Fordel.

Paa Forhaand er det en nærliggende Antagelse, at Forbindelsen med Venturini er blevet tilvejebragt gennem Prins Christian Frederiks gode Ven, Overpræsidenten i Altona *Conrad v. Blücher*. Af Kong Christian VIII's Papirer fremgaar det, at denne har været Prinsen en nyttig Tillidsmand under Be-

givenhedernes Gang i 1814. Naturligt derfor ogsaa, at han senere har været virksom for at paavirke Folkestemningen til hans Fordel. Selv om det ikke direkte lader sig godtgøre, at det er Blücher, som har foranlediget Udarbejdelsen af J. G. Adlers Beretning, foreligger dog et Vidnesbyrd, som gør det sandsynligt. I et Brev, dateret 6. December 1814 og tilsendt Adler, giver Blücher Meddelelse om, at Prinsens »Wünsche und Aufträge« — tilkendegivet i Brev af 19. November — var bragt i Opfyldelse, dels gennem Blücher, dels gennem det danske Gesandtskab. Man forstaar, at det har drejet sig om Artikler i forskellige Blade og Tidsskrifter. Samtidig benytter Blücher Anledningen til at henlede Adlers Opmærksomhed paa »*Politisches Journal*«, udgivet i Altona og Hamburg af den danske Embedsmand, Overretsraad v. Schirach i Glückstadt. Ganske sikkert, skriver han, vil det være denne en Glæde at træde i Forbindelse med Adler »um aus den richtigsten und reichsten Quellen die Geschichte Norwegens zu schöpfen«. Det letteste vilde være at føre Korrespondancen gennem v. Schirachs Broder i København. Resultatet blev Offentliggørelsen i Februar-Hæftet 1815 af »*Politisches Journal*« (S. 176—188) — »aus authentischer Quelle« — af en Række »Bemerkungen zur Berichtigung der im October-Heft des politischen Journals 1814 eingerückten Darstellung der Kriegsbegebenheiten in Norwegen«. ⁶⁾

Det vil næppe være for dristigt at drage Slutningen: At Udarbejdelsen af Adlers Beretning, den tyske og den franske, saavelsom Offentliggørelsen i Venturinis »*Chronik*« har været Led i en større publicistisk Virksomhed, der med J. G. Adler som Pennefører og Conrad Blücher som Mellemand havde til Hensigt at vinde den offentlige Opinion for Prins Christian Frederik.

Oplysningerne om Venturini-Beretningens Afhængighed af de J. G. Adlerske Manuskripter giver Mulighed for omtrentlig Datering af disses Udarbejdelse. Den ovenfor omtalte Optegnelse, i hvilken Adler har nedskrevet nogle Henvisninger til Bladet »*Tiden*« og samtidig anmoder en Andenmand om at foretage nødvendige sproglige Rettelser i hans Udkast, er dateret »5. Januar«, men mangler Aarsangivelse. Da Venturinis »*Chronik*« ifølge Titelbladet er udkommet i 1817, maa Manuskriptet i sin første Skikkelse være afsluttet nævnte Dag, enten i 1815, 1816 eller 1817. En Henvisning til Schirachs *Polit. Journal* Januar, Februar ff. 1816 er Beviset for, at det maa være i sidstnævnte Aar. Udarbejdelsen er saaledes foregaaet paa et Tidspunkt, da Erindringen om de skildrede Begivenheder maatte være levende for deres Hovedperson, Prins Christian Frederik, saavelsom for Forfatteren til Beretningen om dem.

Som allerede fremhævet viser den blotte Gennemlæsning af de foreliggende tre Versioner af den her behandlede Fremstilling af Begivenhederne i Norge 1814, at den af Venturini omtalte Redegørelse, som har været en væsentlig Hjemmel for hans Fremstilling, er identisk med J. G. Adlers Beretning. For- saavidt volder Forholdet mellem dem ingen Vanskeligheder. Samtidig rejser der sig dog en Række Spørgsmaal, som kræver Besvarelse. Først og fremmest gælder det om at fastslaa, om og i hvilken Grad Indholdet i Adlers oprindelig paa Tysk nedskrevne Fremstilling er overensstemmende med den franske Bearbejdelse. Om Synspunkter er blevet ændret, om positive Oplysninger er blevet tilføjet eller udeladt. Afviger de to Versioner, den tyske og den franske, fra hinanden, bliver det Opgaven at undersøge, hvorvidt den førstnævnte i den foreliggende Affattelse har været Grundlaget for Venturinis Skildring.

Om en ligefrem *Oversættelse* til Fransk af det tyske Udkast er der ikke Tale. En Gennemlæsning af de to Versioner viser tværtimod, at det drejer sig om en vidtgaaende *Bearbejdelse*. I sin tyske Form tilstræber Beretningen først og fremmest at give virkelige Oplysninger om Begivenhedsforløbet og en For- klaring paa de Aarsager og Motiver, som foranledigede de enkelte Beslutnin- ger. Samtidig fører den paa alle Punkter et virksomt Forsvar for Prins Chri- stian Frederiks Handlinger og Optræden. I begge Henseender understreges disse Tendenser gennem Prinsens Rettelser og Tilføjelser. Samme Synspunkter behersker den franske Bearbejdelse. Dog med den væsentlige Forskel, at Be- stræbelserne har faaet nærmere liggende Formaal. Gennem det første Udkast træder Forfatteren frem for Historiens Domstol; i den franske Redaktion taler han fortrinsvis til sin Samtids offentlige Mening. Følgen bliver væsent- lige Ændringer i Indholdet. Adskilligt, som maatte formodes kun at have historisk Interesse, blev forkortet og skudt i Baggrunden. Andet, som var af Betydning i Øjeblikket, blev udførligere fremstillet og understreget. Selv om det apologetiske Moment forblev fremherskende, blev det i nogen Grad dæk- ket og tilsløret. De mange Betragtninger blev forkortet og Forsvaret mindre direkte. Samtidig var det en tydelig Tendens at udelade Bemærkninger, som kunde vække Anstød. Den franske Redaktion tager vidtgaaende Hensyn til Prinsens Rettelser og Tilføjelser. Adskillige af dem er dog bleven lagt til Side eller væsentlig forkortet, fordi deres ligefremme Overførelse vilde have været i Modstrid med de ændrede Synspunkter. Hans positive Ændringer, Dato- angivelser o. lign., er næsten altid medtaget. Det siger sig selv, at adskillige Forandringer skyldes stilistiske Grunde og hænger sammen med Forfatteres almindelige Ønske om at forbedre deres Fremstilling.

Nogle Eksempler — i sig selv betydningsløse — oplyser Arbejdets Gang. Ifølge det tyske Udkast ankom Christian Frederik til Norge d. 22. Maj; denne Angivelse er af Prinsen blevet rettet til d. 21., hvad der gaar igen i den franske Version. Paa lignende Maade med Meddelelsen om Rejsen til Trondhjem. I Adlers oprindelige Beretning tilføjer Prinsen, at han efter sin Afrejse fra Christiania d. 27. Januar opholdt sig 3 Dage paa Ejdsvold. Denne Angivelse genfindes i den franske Redaktion. Ifølge det tyske Udkast varede Besøget i Trondhjem i 3 Dage; dette Tal retter Christian Frederik til 4, hvad der ogsaa meddeles i den franske Bearbejdelse.

Medens Adler i sit oprindelige Udkast er tilbøjelig til at forudsætte Læserens Kendskab til Begivenhedernes Gang, viser han i den franske Bearbejdelse større Forstaaelse for den Viden, han kan regne med hos det Publikum, for hvem hans Arbejde er bestemt. Som allerede antydnet, tilføjer han forskellige positive Meddelelser og gengiver yderligere en Række længere eller kortere Uddrag af vigtige Aktstykker. Den franske Bearbejdelse er saaledes alene om at meddele Oplysninger om Oprettelsen af Laane- og Diskontokassen — om Ejdsvoldforsamlingens S sammensætning, Antallet af Bønder, Gejstlige, Officerer etc. — om de engelske Parlamentsdebatter d. 21. April og 10. Maj — om Karl Johans Tilbagekomst fra Tyskland, hans bombastiske Proklamation og S sammensætningen af den svenske Hær — om svenske Henvendelser til Norges Befolkning og andre Foranstaltninger, som blev truffet efter Stormagtsgesandternes mislykkede Mæglingsaktion — om Krigsbegivenhedernes Gang — og om Urolighederne i Christiania efter Vaabenstilstandens Afslutning. Det tyske Udkast mangler ligeledes den udførlige Redegørelse for Styrkeforholdet mellem de to Hære og for Norges vanskelige Finansforhold, der maatte umuliggøre en Fortsættelse af Kampen. Til Gengæld undlader det franske Manuskript at tage Hensyn til Prinsens Tilføjelser om hans farlige Rejse over Kattegat og om Kornforraadene, som fandtes i Norge ved Selvstændighedsbevægelsens Begyndelse. Omtalen af Admiral Sten Billes og Oberst Lønborgs Sendelse forkortes, saavelsom Referatet af Stormagtsgesandternes Forhandlinger med Christian Frederik. Eftertiden vil paaskønne, at Forfatteren har udeladt den panegyriske Skildring af Prinsens Personlighed og af Virkningerne af hans Ankomst til Norge. Ved nærmere Eftertanke har han ligeledes slettet en Række Betragtninger om den udenrigske Situation, som skulde give Forklaring paa, at Norge efter Adskillelsen fra Danmark undlod at gaa angrebsvis til Værks overfor Sverige. Som Eksempler paa vigtige Aktstykker etc., der forholdsvis udførligt gengives i den franske Bearbejdelse, kan anføres Talen, hvormed Prins Christian Frederik aabnede Ejdsvoldforsam-

lingen, Beslutningerne i dennes første Møde, Indholdet af Konstitutionsudvalgets »Grundsætninger«, der blev Grundlaget for Forfatningen, Brevvekslingen mellem Christian Frederik og den svenske Kronprins i Juli Maa-ned saavel som Moss-Konventionens Bestemmelser — hvortil Pladsen var ladet aaben i det tyske Udkast.⁷⁾

Større Interesse har en Række Ændringer, som tydelig nok skyldes Hensynet til Prinsens Omdømme og er fremkaldt ved Ønsket om at undgaa Udtalelser og Betragtninger, der kunde tænkes at vække eller forøge den Mistemning, der paa mange Hold var fremkaldt ved hans Andel i Begivenhederne i Norge.

Først og fremmest er det naturligt, at Beretningens Ophavsmænd — enten det nu har været J. G. Adler eller Prinsen personlig — har fundet det formaalstjenligt at udelade eller mildne de skarpe Domme over Danmark og Frederik VI, som Omtalen af Kielerfreden havde givet Anledning til i det tyske Udkast. Lignende Hensyn bevirkede, at man forkortede Omtalen af Frederik VI's Ønsker og Krav om et norsk Angreb paa Sverige. Sikkert nok vilde det heller ikke have gavnet Christian Frederik i hans Bestræbelser for at genvinde Anseelse og Sympati hos Fyrster og Ministre i Restaurationstidens Europa, om han ikke havde afdæmpet den udførlige Fremhævelse, der findes i det tyske Udkast, af Modsætningen mellem Monarkernes Kamp for »Frihed og Retfærdighed«, da det gjaldt om at styrte Napoleon og hans Vælde, og deres Optræden overfor Norge under det norske Folks Modstand mod Gennemførelsen af Statsforbindelsen med Sverige. Betragtningerne over de Grunde, som burde have bevæget dem til at indtage en anden Holdning, er blevet fuldstændig udeladt.

Man kan ogsaa formode, at det skyldes Hensynet til Sverige og Karl Johan, naar den meget udførlige Fremstilling i det tyske Udkast af Prins Christian Frederiks Motiver til at gaa ind som Fører i Nordmændenes Frihedskamp er bleven »neutraliseret« i den franske Bearbejdelse. Ligeledes har man forkortet Referaterne af forskellige svenske Intriger og Forsøg paa overfor den norske Opinion af fremstille den danske Prins som Ophavsmand til Modstanden mod den svensk-norske Statsforbindelse og saaledes skyde en Kile ind mellem Regent og Folk.

Ganske sikkert varede det længe — om det nogensinde skete — inden Christian Frederik tilgav de norske Modstandere af hans Politik. Selv i den franske Bearbejdelse optoges saaledes en skarp Fordømmelse af den lille Gruppe, som ogsaa forud for Kielerfreden havde været Tilhænger af en Forening med Sverige. »Ce projet« — hedder det — »n'étoit secondé que par

quelques ambitieux qui espéroient qu'un Gouv't., dont ils seroient l'unique appui, leur prodigeroit les places et les honneurs que le Gouv't. Danois leur avoit refusés«. Derimod har man fundet det takfuldest at udelade det tyske Udkast's udførlige — i og for sig kloge og maadeholdne — Skildring af Grev Wedel Jarlsberg, hans Holdning og hans Motiver. Ud fra lignende Betragtninger mildnedes Dommen over »Mellempartiet«, en Række rige Handelsmænd — siges det — som i lange Tider støttede Selvstændighedspartiet, men aldrig var til Sinds at bringe de nødvendige Ofre.

Særlig tiltalende virker nogle Ændringer, som viser, at det var Beretningens Forfattere magtpaaliggende at øve Retfærdighed overfor Modstanderne af Prinsens Politik. Som Konklusion af en Række Betragtninger, der blev gjort gældende imod Christian Frederiks Modtagelse af den norske Krone, lader det tyske Udkast det staa hen om Advarslerne var oprigtig mente, eller snarere tilsigtede at nedsætte Prinsen i den offentlige Mening. Ifølge den franske Bearbejdelse var der ingen Tvivl om deres Oprigtighed. De skyldtes, hedder det, Mænd »qui avoient mûrement réfléchi sur l'état des affaires«.

I det tyske Udkast var J. G. Adler falden for den nærliggende Fristelse at tillægge Carsten Anker et væsentligt Ansvar for den forfejlede norske Politik. Under sin Mission i London havde han gjort altfor lidt for at vinde de ledende Ministre, Lord Castlereagh og Liverpool. I Stedet havde han »unbegreiflicherweise« plejet Omgang med Oppositionen. Indirekte lægges det ham til Last, at han ikke sørgede for i rette Tid at give den norske Regering fyldestgørende Underretning om Englands Stilling. »Ein früher u. unumwundener Bericht hierüber würde seinem Herrn u. seinen Mitbürgern manche Verlegenheit erspart haben«. Prins Christian Frederik, knyttet i nært Venskab til Carsten Anker, satte en Streg over alle disse Bemærkninger — som stemmer lidet overens med Udtalelser i Breve til hans Udsending — og erstattede dem med en Række adskilligt lemfældigere Betragtninger. At Anker sluttede sig til Oppositionen var »vielleicht fehlerhaft«; at han blev sat i Gældsfængsel var det eneste »welches ihm, der für die gerechte Sache seines Landes so warm und thätig war, auch alleiniglich abhalten könnte« fra at give rettidig Besked. En enkelt, atter overstreget, Bemærkning af Christian Frederik kunde iøvrigt tyde paa, at han delte Adlers Anskuelse, men ikke har ønsket at lade den komme til Orde. I den franske Bearbejdelse er enhver Kritik af Carsten Anker blevet udeladt. Det vilde ogsaa have været i Modstrid med Christian Frederiks Naturel, om han offentlig havde ladet selv en forsigtig Kritik slippe igennem af en nærstaaende Ven og Tillidsmand.

Mindst tilgivelig er nogle Ændringer, som — i Skildringen af et enkelt, men til Gengæld vigtigt Forhold — tilsigter at give Offentligheden vildledende Underretning. Som det nu foreligger fuldt oplyst, var det oprindelig Prins Christian Frederiks Ønske og Hensigt at tiltræde Norges Styrelse som enevældig Regent i Kraft af sin Arveret og i Henhold til Kongelovens Bestemmelser. Først under Notabelforsamlingen paa Ejdsvold d. 16. og 17. Februar bevirkede Professor Sverdrups og andres kraftige Modstand, at han opgav dette Standpunkt og — med fuld indre Tilslutning — overdrog Bestemmelsen om sin egen og Norges Skæbne til en folkevalgt Nationalforsamling. Om disse og de forudgaaende Begivenheder indeholder de to Redaktioner af J. G. Adlers Beretning følgende Oplysninger:

Først og fremmest meddeler det tyske Udkast, at der under Trondhjemsrejsen bredte sig det Rygte, at Prinsen vilde lade sig krone i den gamle Domkirke og derefter som *Konge* vende tilbage til Christiania. Der foreligger intet, som modbeviser den dertil knyttede Bemærkning, at det korte Trondhjemsophold indeholder »eine genügende Wiederlegung« af dette Forlydende. Yderligere beretter det tyske Udkast, at Folkestemningen sluttede, at Christian Frederik havde til Hensigt at bevare den suveræne Regeringsform. Denne Frygt, oplyser samme Redaktion i nøje Overensstemmelse med Sandheden »war indess nicht ganz ohne Grund gewesen«. »Anarchie zu verhindern — hedder det i Referatet af Ejdsvoldmødet — war dem Prinzen von der äussersten Wichtigkeit, auch schien ihm der Artikel des Königsgesetzes keinen Zweifel über sein Recht zu der norwegischen Krone zu erlauben. Er war daher nicht ungeneigt als souverainer König von Norwegen aufzutreten, sich vorbehaltend in ruhigern Zeiten eine dem Charakter des Volkes und der Lage des Landes angemessene Verfassung herbeizuführen.«

En Rettelse af Christian Frederik understreger, at han har godkendt Referatet.

Efter Omtalen af de Betragtninger, som derefter blev gjort gældende af Professor Sverdrup og andre, tilføjer det tyske Udkast: »Es war ihnen nicht schwer den Prinzen für ihre Ansichten zu gewinnen, noch ihn zu bewegen nur mit dem Titel eines Regenten die oberste Leitung der Regierungsgeschäfte zu übernehmen.«

Mod denne Gengivelse er intet at indvende. Desto mere mod Meddelelsen i den franske Redaktion.

Rygtet — ikke alene om at Prins Christian Frederik under Trondhjemsrejsen havde til Hensigt at lade sig krone til Konge, men ogsaa om »d'exercer la souveraineté avec la même extension que les rois ses prédécesseurs« —

stempler som »dénué de tout fondement«. Det nævnes ikke med et Ord, at Prinsen oprindeligt delte Carsten Ankers Opfattelse og Ønsker. Efter Gengivelsen af Professor Sverdrups og Meningsfællers Betragtninger hedder det alene: »Le prince approuva ce dernier avis«.

Modsætningen mellem de to Redaktioner kunde ikke være grellere. Den tilspidtes i to næsten enslydende Vendinger — med Undtagelsen, at der i den ene af dem findes et *ikke*. Overfor den enes Karakteristik af Rygtet, at det »nicht ganz ohne Grund gewesen«, staar den modsatte Paastand, at det var »dénué de tout fondement«.

Det eneste Forsøg paa at bygge Bro findes i den franske Redaktions Beretning om Trondhjemsrejsen: ». . . D'ailleurs la conduite que le prince tint à Eidsvold le 17. février prouve combien il étoit éloigné de prétendre au pouvoir absolu, dès qu'il vit qu'il étoit contraire au voeu national.«^{*)}

Naturligt nok maatte det være Prins Christian Frederik — og hans Pennefører — magtpaaliggende at fremhæve de forskellige Forhold, som kunde forklare det endelige Nederlag og samtidig formindske Regentens personlige Ansvar. Baade den tyske og franske Redaktion er præget af Tendensen, men forskellig i dens Udformning. Adskillige Bemærkninger i det tyske Udkast lægger Vægt paa Oppositionens Indflydelse og paa den svenske Propaganda. »Diese Bemühungen — Forsøgene paa at paavirke den norske Opinion — blieben in der Folge nicht ohne Einfluss, ob sie gleich im ersten Augenblicke keine Wirkung zu haben schienen« — siges det om Folkestemningen paa et forholdsvis tidligt Tidspunkt. Da Ejdsvold-Oppositionens Repræsentanter — hedder det senere — »durch die Kränkungen der mächtigeren Partei erbittert, nach Auflösung der Versammlung in ihre Heimath zurückgekehrt waren, zeigten sich die Früchte ihrer nachtheiligen Gesinnungen«. Ingen af disse Betragtninger ønskede man at fastholde. Den første blev udeladt i den franske Be-

*) Til Referaterne af Ejdsvoldmødet knytter der sig en Række Biomstændigheder, der viser, at Beretningen har været underkastet en omhyggelig Behandling. Ifølge det tyske Udkast fandt det Sted 17. og 18. Februar; Christian Frederik har rettet Datoerne til 16. og 17. Den franske Bearbejdelse nøjes mærkelig nok med at nævne d. 17. Listen over Deltagerne var i det tyske Udkast ret faatallig, men suppleres ved Prinsens Tilføjelse med en Række Navne. I den franske Bearbejdelse findes de alle. Etatsraad Holten har Christian Frederik slettet i det tyske Udkast, og han nævnes heller ikke i den franske Version. Ifølge førstnævnte har Oberstløjtnant Hafner været af samme Anskuelse som Carsten Anker. Prins Christian Frederik har slettet hans Navn, maaske fordi det var uden Betydning, og det mangler da ogsaa i den franske Bearbejdelse. I Beretningens tyske Form blev den konstitutionelle Opfattelse »særlig« gjort gældende af Professor Sverdrup; Christian Frederik tilføjer — hvad der gentages i den franske Redaktion, at samme Anskuelser forfægtedes af Sommerhielm og Rosenkrantz.

arbejdelse, den sidste svækkede Prins Christian Frederik ved at forandre Sættningens Afslutning til »... hatten sie Gelegenheit ihre nachtheilige Gesinnungen geltend zu machen«. Selv i denne Form blev den dog fundet utilfredsstillende; ved nærmere Eftertanke foretrak man ogsaa at udelade dette Stykke.

Det er allerede omtalt, at det tyske Udkast giver Carsten Anker Skylden for, at den norske Regering var uden Kendskab til Englands virkelige Politik. Til Gengæld er den franske Fremstilling snarest tilbøjelig til at skærpe Dommen over den militære Ledelse og give den et væsentligt Ansvar for Selvstændighedskampens Nederlag.⁸⁾ Indirekte virker det i denne Retning, naar samme Redaktion i betydelig Grad udvider Fremstillingen af den svenske Generalmajor Gahns Nederlag ved Matran og benytter Lejligheden til en Lovprisning af den menige norske Soldat: »Dans ces combats on avoit acquis la preuve du courage qui anime le Norvégien quand on sait exciter et diriger son enthousiasme.« Skildringen som Helhed — mere end Ændringerne i de enkelte Bemærkninger — understreger Tendensen.

Ifølge det tyske Udkast var det »schwer zu entschuldigen«, at General-løjtnant v. Staffeldts Brigade undlod at komme Kaptajn Spörck til Hjælp; »höchst wahrscheinlich«, hedder det, havde man derved kunnet »vereiteln« Feltmarskal Essens Indfald. Oberstløjtnant Hiermanns Rømning af Kragerøen stemples som »unverantwortlich« og Oberstløjtnant Hals Overgivelse af Frederiksstad — selv om Forsvarsforanstaltningerne ikke var i Orden og Kragerøen tabt — som en Katastrofe. »Sein muthloses unkriegerisches Betragen ist somit als eine Hauptursache zu dem unglücklichen Ausgange des Feldzuges anzusehen.« Den franske Redaktion afvejer Udtrykkene, men er i Realiteten ligesaa afgørende: »Malheureusement le lieutenant-général Staffeldt n'étoit pas le seul officier supérieur qui fut coupable d'impéritie ou d'insouciance; le lieutenant-colonel Hiermann [Kommandanten paa Kragerøen] s'est attiré le même reproche...« Ved Omtalen af Oberstløjtnant Hals udelades alle undskyldende Momenter: »La conduite de commandant de cette forteresse [Frederiksstad] . . . n'est aussi que trop digne de blâme . . .« Af større Rækkevidde er Karakteristikken af Krigsraadet Natten mellem d. 4. og 5. August. I det tyske Udkast refereres dets Beslutninger uden Kommentarer; ifølge den franske Bearbejdelse var det »celui d'une prudence timide qui n'osoit rien hazarder«.

En Sammenligning mellem Beretningens to Versioner — det tyske Udkast og den franske Bearbejdelse — paa den ene Side og Afhandlingen i *Venturinis* »*Chronik des 19. Jahrhunderts*« paa den anden gør det muligt at fastslaa, at

»das mir [Venturini] mitgetheilte Mscpt. eines unterrichteten Normanns« i Hovedsagen har været enslydende med den foreliggende franske Redaktion. Da man ikke vel kan tænke sig, at J. G. Adler har tilsendt den tyske Redaktør en fransk Affattelse, maa man gaa ud fra, at der ogsaa har eksisteret en tysk, af hvilken der hverken i Christian VIII's Arkiv eller blandt Adlers Papirer findes bevaret nogen Genpart.

I betydelige Afsnit er der ordret Overensstemmelse mellem Venturini og det franske Manuskript. Adskillige af dem indeholder Meddelelser, som alene genfindes i det sidste. Det gælder Beretningen om Christian Frederiks Op-træden og Tale ved Sinclair-Støtten,⁹⁾ de statistiske Oplysninger om Valgene til Ejdsvoldforsamlingen,¹⁰⁾ om Rigsdagens og Konstitutionskomitéens første Arbejde,¹¹⁾ om Forhandlingerne i det engelske Parlament,¹²⁾ om Karl Johans militære Bevægelser og Proklamation,¹³⁾ saavel som Redegørelsen for Styrkeforholdet mellem den svenske og norske Hær, for Finanstilstanden i Norge etc., der i den franske Bearbejdelse anføres til Begrundelse for Christian Frederiks Beslutning om at opgive den ulige Kamp.¹⁴⁾

Nogle Enkeltheder er særlig oplysende. Iflg. Venturini¹⁵⁾ er Sinclair-Søjlen bleven rejst til Minde om Nordmændenes Sejr »über die Schweden unter Sinclair«, iflg. det franske Manuskript til Erindring om »la victoire remportée autrefois sur les Suèdes sous le commandement du Général Sinclair«. Naar »Suèdes« i den franske Version er bleven rettet til »Ecossois«, men bibeholdt hos Venturini, viser det, at Ændringen ikke er bleven foretaget i Eksemplaret, som er bleven tilsendt den tyske Forfatter. Dommen over Krigsraadets Votum d. 5. August karakteriseres i den franske Bearbejdelse som »celui d'une prudence timide«, hos Venturini¹⁶⁾ som ». . . der einer feigen Klugheit«. Som ovenfor omtalt har Prins Christian Frederik foretaget nogle ganske enkelte Blyantsrettelser i den franske Bearbejdelse. Ved Omtalen af Ammunitionsnøden i den norske Hær har han saaledes tilføjet Ordet »suffisantes«. Ganske det samme Epithet: »hinlänglicher Munition« genfindes hos Venturini.¹⁷⁾

Da Manuskriptet, som har været Venturinis Forlæg, ikke længere er bevaret, unddrager det sig Bedømmelse, i hvilken Udstrækning Afvigelser fra den foreliggende franske Bearbejdelse skyldes den tyske Forfatter. Paa Forhaand maa man gaa ud fra, at han har betragtet sig som Herre over den tilsendte Beretning og anset sig for berettiget til vidtgaende Ændringer. Lige-saa selvfølgelig foreligger Muligheden, at det afsendte Manuskript har indeholdt flere eller færre, større eller mindre Afvigelser fra den bevarede franske Version.

Undertiden kan man, trods Omskrivning, genkende den franske Tekst.

Saaledes i Afsnittet om Christian Frederiks Beslutning at stille sig i Spidsen for Norges Selvstændighedskamp.

Hos Venturini hedder det:¹⁸⁾

»Der Prinz fand sich bei diesen Aufforderungen in einer sehr bedenklichen Lage. Die Lockung war zu reizend. Mächtig entflammte sie die Leidenschaft; *und auch die Menschen- und Fürsten-Pflicht missbilligten ihre Stimme nicht.*«

I det franske Manuskript lyder den tilsvarende Passus:

»La position où le [Prinsen] placèrent ces graves circonstances, étoit assurément des plus critiques; il ne se fit point illusion sur les dangers qui y étoient attachés, mais sensible à la confiance qu'on lui témoignoit, il étoit loin de croire qu'en les bravant pour sauver un peuple brave et loyal qui l'adoroit, *on pût jamais l'accuser d'avoir manqué aux devoirs également sacrés de l'homme et du prince.*«

Udfra Kendskabet til J. G. Adlers Tone og Skrivemaade kan man undertiden formode, at Ændringerne gaar tilbage til det oprindelige Forlæg. I andre Tilfælde sporer man Venturinis Pen.

Naar denne — i en ellers ordret Oversættelse af Referatet af Notabelmødet paa Ejds vold¹⁹⁾ er ene om at bringe den historisk korrekte Meddelelse om Christian Frederiks og Professor Sverdrups private Samtaler forud for den fælles Sammenkomst, taler Sandsynligheden for, at det tilsendte Manuskript har indeholdt denne Tilføjelse. I modsat Fald bliver det uforklarligt, hvorledes en saadan Oplysning er naaet frem til en tysk Tidsskriftsredaktør.

Omvendt forholder det sig med Venturinis Fortælling²⁰⁾ om et norsk Amazonekorps. Rimeligvis skyldes den et Rygte, som har været udbredt i folkelige Kredse.

En enkelt Meddelelse²¹⁾ — i Skildringen af »Partiforholdene« i Norge — volder større Usikkerhed. At der fandtes en Gruppe Republikanere fremgaar af den franske Redaktion. Hvorfra har Venturini derimod sin Tilføjelse, at denne Kreds ønskede en Forfatning, hvorefter »die exekutive Gewalt bei einem Direktorium von sechs Mitgliedern, die legislative dagegen bei der National-Versammlung wäre«?

I Almindelighed — erklærer Venturini — har han lagt det modtagne Manuskript til Grund for sin Fremstilling. »Nur dem Einseitigen bin ich nicht gefolgt«. Allerede i den franske Bearbejdelse var Tonen bleven nedstemt, adskillig Lovprisning af Christian Frederik forkortet og skarpe Udtalelser om Sverige og Karl Johan bleven afdæmpet. Venturini har fortsat Bestræbelserne, men ikke altid været lige behændig. Naar han har fundet det formaalstjenligt

ogsaa at flette Laurbær for den svenske Kronprins, stikker de undertiden af mod Rosen, som umiddelbart forinden er bleven hans Modstander til Del. Navnlig Fremstillingen af Begivenhederne, der fulgte efter Christian Frederiks Tronfravigelse — hvortil Adlers Beretning ikke kunde yde Bidrag — er bleven ligefrem svensk-venlig. Et Par Eksempler kan anføres som Prøve paa Venturinis Forsigtighed. I en ellers ordret Gengivelse af Beretningens Passus om Svenskerne Forsøg paa at udhungrer Norge²²) finder han det formaalstjelligt at udelade Bemærkningen, »afin de mieux l'asservir« [det norske Folk]. Ved Omtalen af Karl Johans Regiment »Royal Suédois« har Adler tilføjet en Randbemærkning i den franske Bearbejdelse: »composé de Vagabonds de tous les pays«. Muligvis har han selv ved nærmere Eftertanke fundet den mindre vel anbragt; givet er det, at den er forsvundet hos Venturini.

Paa et afgørende Punkt — i Bedømmelsen af den politiske Situation efter Grundlovens Vedtagelse — har den tyske Forfatter foretaget en Ændring, som stiller Teksten i Modsætning til Fremstillingens almindelige Tendens:

I den franske Bearbejdelse hedder det:

». . . mais le Régent avoit lieu de croire que ces représentations du Gouvt. Danois lui [Frederik VI] avoient été dictées par les puissances alliées de la Suède, et par la position extrêmement embarrassante où il se trouvoit; — personne ne pouvoit s'imaginer que des puissances dont les généreux efforts avoient rétabli la légitimité, se réuniroient contre un peuple qui ne demandoit que son indépendance sous le Gouvt. d'un prince légitime.«

I og for sig er det forstaaeligt, at en nordtysk Publicist i det Herrens Aar 1817 har været betænkelig ved selv den forsigtigste Miskendelse af de herskende Magters legitimistiske Hensigter. Derfor havde det dog ikke været nødvendigt at vende Brodden mod Prins Christian Frederik.²³)

». . . allein dagegen verblendete die Leidenschaft den Prinzen sowohl als seine nächsten Umgebungen, die es sich gar nicht als möglich denken konnten von England verlassen, sogar feindselig behandelt zu werden . . .«

Overfor England har Forfatteren ikke næret nogen Betænkelighed.

Navnlig har Venturini dog ment at have frit Slag overfor den norske Hæreløse. Paavirket af Datidens almindelige Folkemening — som var overbevist om adskillige Officerers forræderiske Forbindelser med Svenskerne — spandt han videre paa de kritiske Bemærkninger, som han forefandt i Adlers Redegørelse.²⁴) General Staffeldts Krigsførelse, som ogsaa dadledes i den franske Bearbejdelse, karakteriserer han som en Virkning enten af »schändlichen Veraths oder unverzeihlicher Dummheit«. Oberstløjtnant von Hiermann stempler han som »eben so dumm oder verrätherisch«.

Undersøgelsen viser, at Venturini har haft Raadighed over et sagtens tysk Eksemplar af J. G. Adlers Beretning, som i Indhold og Form har været nøje overensstemmende med — om ikke identisk — med den foreliggende franske Redaktion. Det nærliggende Spørgsmaal, om ogsaa denne har haft sin Bestemmelse, maa indtil videre forblive ubesvaret. Forfatteren til denne Studie er i hvert Fald ikke stødt paa nogen fransk Offentliggørelse — eller paa Breve omhandlende en saadan — der indeholder Forklaringen paa dens Udarbejdelse.

Om den forskellige *Kildeværdi*, der maa tillægges de tre Redaktioner — det tyske og det franske Manuskript samt Venturinis trykte Fremstilling — kan der ikke være nogen Tvivl.

Saasart de to første er fremdraget og lagt til Rette for den historiske Forskning, mister den *tyske Kronik* enhver selvstændig Betydning. Ovenfor er anført en enkelt Meddelelse — om Tilstedeværelsen af en republikansk Gruppe, der ønskede den udøvende Magt tillagt et Direktoratium paa 6 Medlemmer — for hvilken det ikke har været muligt at paapege Hjemmelsmanden, men som muligvis har været indeholdt i Venturinis nu forsvundne Forlæg. Denne Oplysning fra regnet indeholder hans Skildring næppe nogen Førstehaands Meddelelse. For saa vidt de positive Fakta — Begivenhedernes Gang og vigtigere Aktstykker — ikke genfindes i Adlers Beretning — stammer de fra Samtidens Tidsskrifter og Publikationer. Venturinis Fremstilling indeholder Henviisninger til Voss: *Zeiten* 1814, [Schirachs] *Polit. Journal* 1814, 1815, 1816, *Europ. Annalen* 1815, 1816 samt *Allgemeine Zeitung* 1814. Oplysningerne om ledende Personers Motiver — først og fremmest Prins Christian Frederiks — Vurderingen af de forskellige Faktorer, der har gjort sig gældende, saavel som Synspunkterne der anlægges, er afblegede Gentagelser af J. G. Adlers Betragtninger. Venturini fremhæver sit Ønske om at undgaa Ensidigheder; andre vil fortrinsvis lægge Vægt paa, at Omskrivningerne viser hans Ængstelse for at vække Anstød hos Datidens Magthavere. Maalt med Samtidens Maalestok var han en indsigtfuld Kender af den politiske Udvikling — og havde hans Ræsonnements en vis Betydning — i vore Dage, paa Baggrund af et Aarhundredes historiske Forskning, er de uden Interesse.

Anderledes forholder det sig med *J. G. Adlers Manuskripter*.

Ganske vist kan det ikke være Tvivl underkastet, at senere Tidens historiske Undersøgelser og omfattende Offentliggørelse af private Breve og officielle Akter — først og fremmest af Prins Christian Frederiks egen Dagbog — forringer deres selvstændige Kildeværdi. Yderligere Forskning, fremfor alt

den fulde Udnyttelse af Christian Frederiks samtlige Papirer, vil skyde dem yderligere i Baggrunden. Alligevel vil de for bestandig bevare deres Betydning.

Størst Værdi har det tyske Udkast. Som allerede fremhævet, har det mere Karakteren af en historisk Fremstilling, skeler derfor mindre til dets Publikum og meddeler flere Enkeltheder. Den franske Bearbejdelse er mere kortfattet og tilbøjelig til at undgaa farlige Skær, er glattere i Formen og mere afpasset efter sit Formaal. Visse Afsnit yder dog værdifulde Supplementer til det tyske Udkast.

Hver for sig — og i deres indbyrdes Forbindelse — er de to Redaktioner autentiske Vidnesbyrd om Synspunkterne, som Hovedpersonen i de omhandlede Begivenheder, Norges Regent og Konge, ønskede lagt til Grund for Samtidens Vurdering af hans mislykkede Kamp for Norges Selvstændighed. Ogsaa som objektiv Skildring vil Beretningen bevare sin Værdi. Selv om den ikke fornægter sin apologetiske Karakter — og man ved dens Benyttelse altid bør have denne in mente — er Fremstillingen et tiltalende Vidnesbyrd om Christian Frederiks og hans Penneførers Sandhedskærlighed. Ingen vil bestride, at Norges Regent og Konge var en baade ærgerrig og forfængelig Mand. I vigtige Henseender har personlige og dynastiske Interesser øvet Indflydelse paa hans Handlinger — og ogsaa sat Spor i hans litterære Redegørelser. Ligesaa sikkert er det — og stadig stærkere fremhævet i den historiske Litteratur — at oprigtig Kærlighed til Norge og det norske Folk har været bestemmende for hans Gerning. Livet igennem var det blandt hans bedste menneskelige Egenskaber, at han opfattede og forstod selv de mest modstridende Anskuelse, som kunde gøre sig gældende ved Bedømmelsen af foreliggende Spørgsmaal. For Politikeren var det en Svaghed; for Skribenten og Beretteren om sit Livs Tilskikkelser er det en Styrke, som forøger Værdien af hans Udarbejdelser. Om J. G. Adler gælder noget lignende. Overensstemmelsen i Karakter og Anlæg er en Del af Forklaringen paa et Venskabsforhold, som bevaredes uforstyrret. I det foreliggende Tilfælde betyder det, at Herre og Pennefører svarede til hinanden som Haand og Handske. Resultatet blev et fælles Arbejde — Skildringen af Begivenhederne i Norge 1814, som bærer Præg af ærlig Sandhedsstræben og af Iver for at øve Ret og Billighed i Bedømmelsen af Tilhængere og Modstandere.

Undertiden er det Formuleringen, som giver Betragtningerne deres Værdi; undertiden indeholder de i sammenhængende Fremstilling en Række Træk, som hver for sig kan genfindes i Prins Christian Frederiks Breve og Dagbogsoptegnelser. Af og til beror deres Betydning paa den større eller mindre Vægt, som bliver tillagt de enkelte Faktorer; af og til henleder de Opmærksomheden

paa Forhold, hvis Indflydelse paa Begivenhedernes Gang er blevet under- vurderet. En sjælden Gang anfører de Synspunkter og gør de Rede for Moti- ver, som er baade ny og overraskende.

J. G. Adlers Beretning indeholder en saadan Mangfoldighed af Betragtninger saavel som positive Meddelelser om Begivenhedernes Gang, at kun en sammen- hængende Skildring af Norges Selvstændighedskamp i 1814 kan danne Grund- laget for en fuldstændig Vurdering af dens større eller mindre Kildeværdi. Foretagne Undersøgelser lægger for Dagen, at dens aabenbare Fejlopgivelser er overmaade faa. Alt i alt turde det være en beskeden Vurdering af dens Be- tydning for den historiske Forskning, at den er et vigtigt Supplement til Chri- stian Frederiks Dagbog under hans Ophold i Norge 1814.

¹⁾ Kongehusets Arkiv i Rigsarkivet. - ²⁾ For Bistand ved Fotograferingen skylder jeg Ar- kivar A. Hassø Tak. - ³⁾ Om ham se Allg. Deutsche Biographie. - ⁴⁾ Se Halvdan Kohts Bio- grafi af J. G. Adler i Norsk Biografisk Leks. I, 92. - ⁵⁾ Iflg. velvillig Medd. 6/4 1940 fra Braunschweigisches Staatsarchiv i Wolfenbüttel. - ⁶⁾ Det tyske Udkast til J. G. Adlers Beret- ning indeholder — ved Omtalen af Vaabenstilstandsforhandlingernes Begyndelse — en Hen- visning til Pol. Journal Febr. 1815, »dass eine mit der Wahrheit sehr übereinstimmende Nach- richt darüber enthält«. Beretningen indeholder ogsaa flere andre Henvisninger til denne Af- handling. [Adlers] »Bemerkungen« er ifølge en Datering i selve Afhandlingen (S. 188) »ge- schrieben im December 1814«. Af en Note (S. 185) synes det at fremgaa, at [Adlers] Manu- skript har været affattet paa Dansk. - ⁷⁾ I Omtalen af Christian Frederiks forskellige Prokla- mationer d. 19. Februar er der i den franske Bearbejdelse indløbet en pudsig Oversætterfejl. Det tyske Udkast's aabne Brev »An den Landetat« er ifølge den franske Version rettet til »Aux habitants des Campagnes«. - ⁸⁾ Med de i det flg. anførte Citater maa sammenholdes [Adlers] Bedømmelse i Polit. Journal 1815 S. 181 f. og S. 187 Noten. - ⁹⁾ Venturini, S. 692 f. - ¹⁰⁾ Smstds. S. 700. - ¹¹⁾ Smstds. S. 700 ff. - ¹²⁾ Smstds. S. 708 ff. Noten. - ¹³⁾ Smstds. S. 708 ff. - ¹⁴⁾ Smstds. S. 730 ff. - ¹⁵⁾ Smstds. S. 692 f. - ¹⁶⁾ Smstds. S. 721. - ¹⁷⁾ Smstds. S. 731. - ¹⁸⁾ Smstds. S. 692. - ¹⁹⁾ Smstds. S. 694. - ²⁰⁾ Smstds. S. 725. - ²¹⁾ Smstds. S. 693 f. - ²²⁾ Smstds. S. 691 f. - ²³⁾ Smstds. S. 705. - ²⁴⁾ Smstds. S. 720 ff.

Harald Jørgensen

KOLLEGIESTYRE OG MINISTERVÆLDE I FREDERIK VI's TID

I de senere Aar har danske Historikere atter beskæftiget sig med den danske Enevældes Slutningstid, og der er herved kastet nyt Lys over selve det enevældige Regeringssystem, saaledes som det havde udfoldet sig paa vor hjemlige Grund. Hovedværket er Dr. phil. Hans Jensens Bog om de danske Stænderforsamlings Historie. Medens det tidligere Slægtleds Forfattere, vel nok paa- virket af den almindelige national-liberale Opfattelse, var tilbøjelige til at tillægge Enevoldsmonarken en alt overvejende Indflydelse paa Lovenes Tilblivelse, har Dr. Hans Jensen trukket Kollegierne frem i det politiske Rampelys. Han sammenligner dem med den moderne Tids parlamentariske Forsamlinger og konkluderer, »at Beslutninger og Betænkninger fremkom som Resultat af fleres Overvejelser, ikke af Enkeltmands Vilje«. I Modsætning til den foregaaende Historikergeneration, der satte det forvanskede kongelige Udbrud: Vi alene vide som Motto over Fremstillingen af Frederik VI's Regering efter 1814, fremhæver Dr. Hans Jensen et andet Kongeord fra det bevægede politiske Efteraar i 1830, nemlig: Det er af Vigtighed at høre alle. I denne Sætning, der er brugt en passant i et Brev til Grev Rantzau-Breitenburg, ser Forfatteren et Udtryk for »Enevældens sande Væsen«. Til samme Opfattelse slutter Stadsarkivar Flemming Dahl sig i en for nylig offentliggjort Afhandling om Københavns Kommunalforfatning af 1840.

Den her skitserede nye Opfattelse af det enevældige Systems Karakter i Frederik VI's Regeringsperiode bygger i det væsentlige paa Akter fra danske Kancellis Arkiv. Ud fra egne Studier i det samme Materiale kan nærværende Forfatter slutte sig til den Opfattelse, at Forhandlingerne i Kancelliet i høj Grad minder om en Parlamentsforhandling en miniature. Ligheden er saa meget mere iøjnefaldende, som man er istand til i 1830erne at dele Kancelliets Medlemmer i en konservativ Fløj under den myndige Kancellipræsident Poul

Christian Stemann og en mere moderat-liberal Fløj anført af Generalprokurøren A. S. Ørsted. I Sager, hvor Kancelliet havde det endelige Ord, afgjordes Meningsforskelle ved simpel Afstemning, medens Kongens Resolution skilte Parterne ad i andre Tilfælde.

Men Kancelliet er kun et enkelt blandt mange Regeringskollegier, og det vil ikke være videnskabelig forsvarligt at karakterisere det enevældige System paa saa spinkelt et Materiale. Det er i det hele taget farligt at ville tvinge et saa mangesidigt Problem ind under en ganske kort Formel. For den national-liberale Journalistik var Kongens Svar paa den store Trykkefrihedsadresse et Fund, og det bevarede sin Tryllevirkning endnu paa 90ernes historiske Forskning. At erstatte det gamle Motto: Vi alene vide, med en ny Formel: det er af Vigtighed at høre alle, er imidlertid ligesaa misligt. Den efterfølgende Undersøgelse skulde vise, at der fremkommer et ganske andet Billede af Frederik VI's Regering, hvis man lader det historiske Søgelys spille paa de finansielle Departementer.

7. December 1813 udnævntes Overdirektør i Rigsbanken Johan Sigismund Møsting til Finansminister, idet man herved overdrog ham baade Stillingen som Præsident i Rentekammeret og Hvervet som 1. Deputeret i Finanskollegiet. Med denne Embedsudnævnelse var en uhyre Magt samlet paa en enkelt Mands Haand, og samtidig var tilvejebragt en hidtil ukendt Centralisation af Enevældens Finansadministration. Udnævnelsen af en ny Finansminister just paa dette Tidspunkt maa betragtes som et energisk Forsøg fra Regeringens Side paa at skabe ny Tillid til Statens Pengepolitik. Det dybe Indgreb i Ejendomsretten, som Regeringen ved Forordningen af 5. Januar 1813 havde maattet foretage for at skaffe det fornødne Grundlag for det nye Pengerepræsentativ, havde ikke formaaet at skabe Tillid omkring Rigsbankdaleren, og Kursen havde gennem hele Aaret været stærkt faldende. Med en ny, kraftig Mand i Spidsen haabede man, at Tilliden vilde vende tilbage.

Det maa anses for overvejende sandsynligt, at Møsting som Betingelse for at overtage Finansministerporteføljen har krævet, at Embedet udvidedes paa en saadan Maade, at han fik Mulighed for at overvaage Statens samlede Indtægter og Udgifter. Ved Udnævnelsen til 1. Deputeret i Finanskollegiet fik Møsting Indseende med Statens Penge- og Møntvæsen samt med Anvisning af alle ekstraordinære Udgifter, og Stillingen som Præsident for Rentekammeret gav ham Overblik over det direkte Skattevæsen. Ved den Omdannelse af Landets øverste Finansforvaltning, hvortil Forslagene var udarbejdet af Møsting efter Samraad med en Række højere Embedsmænd, og som gennemførtes ved

Reskripterne af 9. Februar 1816, førtes Centralisationen videre samtidig med, at Møstings egen Indflydelse udvidedes. Finanskollegiet afløstes af Finansdeputationen, der blev det centrale Led i hele Finansadministrationen. Under det sorterede Mønt- og Pengevæsenet, og gennem det anvistes samtlige Udgifter. Nu som før administrerede Kollegierne paa egen Haand de ordinære Udgifter, men ingen ekstraordinær Udbetaling maatte finde Sted, uden at Finansdeputationen havde afgivet sin Betænkning. Endelig fik dette Collegium Indflydelse paa Statens samlede Indtægtsvæsen, baade det direkte Skattevæsen, der som hidtil administreredes af Rentekammeret, og de indirekte Indtægter som Toldafgifterne, der ellers sorterede under Generaltoldkammeret. Forinden Forandring maatte foretages i de direkte eller indirekte Skatter, skulde man høre Finansdeputationen. Finansministeren stod i Spidsen for denne, og samtlige Deputerede i Rentekammeret udnævntes ligeledes til Finansdeputerede. Denne sidste Bestemmelse bidrog i væsentlig Grad til at sikre Enheden i Finansstyrelsen.

Paa samme Tid gennemførtes en Centralisation af Statsgældsvæsenet. Der oprettedes en særlig Direktion for Statsgælden og den synkende Fond, som fik underlagt alle Sager vedrørende Statsgælden, og Frederik VI udnævnte Møsting til Leder af denne Direktion. Hans Udnævnelse under samme Dato til 1. Medlem af den nyoprettede Direktion for den almindelige Pensionskasse fuldstændiggjorde hans Indflydelse paa hele Statens Finansadministration.

Man kan herefter rejse det Spørgsmaal, om denne Samling af vigtige Poster paa enkelt Mands Haand fik virkelig Betydning for Sagernes Afgørelse, eller om den kun var at betragte som en ren og skær administrativ Topstilling. En fyldestgørende Besvarelse af Spørgsmaalet kan kun gives ved en detaljeret Gennemgang af de paagældende Organers arkivalske Efterladenskaber. For nogle Aar siden foretog nærværende Forfatter i Anledning af en af Universitetet udsat Prisopgave en saadan Gennemgang, og det viste sig herved, at Møsting bevidst udnyttede den Magt, som de forskellige Embeder udrustede ham med. For Tiden 1814—19 er der virkelig Tale om en Møstingsk Magtperiode. Ikke alene ligger Initiativet stedse hos ham, men han staar meget uafhængig over for sine Medarbejdere, og han fører atter og atter sin Sag igennem til Sejr trods sejt Modstand fra mange Hold.

Den vigtigste Sag, som Møsting kom til at tage Stilling til i den første Periode, var Spørgsmaalet om Nationalbankens Oprettelse i 1818, vel nok den mest betydningsfulde økonomiske Lov i det 19. Aarhundrede. Ved det aabne Brev af 30. Juli 1813 var der blevet stillet i Udsigt, at Rigsbanken skulde om-

dannes til en Nationalbank under et privat Interessentskab, og at Sølv skulde indføres som eneste Omsætningsmiddel, saa snart det var muligt. 8. Marts 1815 nedsattes den saakaldte Oktrojkommision bestaaende af den gamle Finansembedsmand J. G. Moltke, Finansminister Møsting og Overdirektør i Rigsbanken Ove Malling. Den tog straks fat paa Arbejdet og vedtog, at Bankens Adskillelse fra Finanserne var et Hovedpunkt, man stedse vilde have for Øje. Til nogen endelig Afgørelse kunde man imidlertid ikke komme foreløbig, da Spørgsmaalet om Norges Overtagelse af en Del af den gamle Statsgæld stadig trak ud, og Forhandlingerne om Hertugdømmernes Stilling til Banken og den store Seddelgæld var vanskelige at bringe til Ende.

Forskellige Forhold ved Nytaarstid 1818 medførte, at Finansminister Møsting blev ivrig for en Afslutning paa Sagen. Kursen paa Rigsbanksedlerne havde nu bedret sig betydeligt, hvorved Statens almindelige finansielle Kraft var blevet styrket. Endvidere nærmede det Øjeblik sig, hvor det fem-aarige Moratorium, som var givet danske Ejendomsbesiddere, den saakaldte Indult, vilde udløbe. Man kunde herefter vente en almindelig Opsigelse af de Kapitaler, der indestod i Landejendommene, og det var sandsynligt, at Laanene i Fremtiden kun vilde blive fornyet i Navneværdi, da Laangiverne paa denne Maade vilde hjemføre en betydelig Gevinst ved en eventuel fremtidig Kursstigning. Hertil kom det Forhold, at Møsting paa dette Tidspunkt var ivrig efter at gennemføre en almindelig Skattereform, der kunde sikre Staten bestemte Indtægter og muliggøre en fast Budgetlægning.

Det vanskeligste Problem at løse var naturligvis Spørgsmaalet om Sølv-cirkulationen. I Kommissionen stillede Malling Forslag om, at man ved Hjælp af et udenlandsk Laan skulde opkøbe samtlige cirkulerende Rigsbankdaler-sedler og tilintetgøre dem. Naar herefter en fuldstændig Sølv-cirkulation blev indført, var det rette Tidspunkt inde til Nationalbankens Oprettelse. Mod denne hurtige Deflation protesterede Møsting af flere Grunde. For det første ansaa han en hurtig Kursstigning for skadelig for danske Erhverv, og dernæst ønskede han ikke at beslaglægge det udenlandske Laanemarked til Kursoperationer. I Stedet for stillede han Forslag om Oprettelsen af en Seddelbank: Nationalbanken, der skulde overtage Rigsbankens Aktiver og Passiver og forpligte sig til at anvende $\frac{5}{6}$ af Bankhæftelsesrenterne til at inddrage Rigsbankdalersedlerne. Naar $\frac{1}{3}$ af den cirkulerende Seddelmasse var tilintetgjort, var Tidspunktet kommet til at indføre Sølv-cirkulation. Indtil da maatte den Kurs, hvorefter Sedler skulde modtages i Stedet for Sølv ved Skattebetalinger og ved kontraktmæssige Ydelser, fastsættes efter nærmere bestemte Regler, den saakaldte Kvartalskurs. I en stor Forestilling til Kongen, dateret 21. Marts

1818, sammenfattede Møsting de forskellige Forslag, der var fremsat, og selv om han loyalt fremlagde, hvad der talte for Oktrojkommissionens Indstilling, var det kun naturligt, at han med særlig Varme gik ind for sine egne Synspunkter i denne vigtige Sag.

Fra Oktrojkommissionen gik Lovforslaget videre til Gehejmestatsraadet, hvor det gav Anledning til en meget livlig Forhandling. Statsraadet bestod i det Øjeblik af seks Medlemmer, men af disse mødte den gamle Statsmand Chr. Ditlev Reventlow ikke længere. Ernst Schimmelmann har, saavidt man kan se af et Brev fra Frederik VI til Møsting af 27. Marts 1818, afgivet en Betænkning, men den er ikke fundet blandt Sagens øvrige Akter. J. G. Moltkes Stilling fremgaar af Oktrojkommissionens Forhandlinger, hvor han havde vist sig som en afgjort Modstander af det Møstingske Forslag, og det samme var Tilfældet med Kancellipræsident Kaas og Udenrigsminister Niels Rosenkrantz. Fra de to sidstnævnte er der bevaret skriftlige Betænkninger, hvori de tager skarp Afstad fra Møstings udkastede Plan. Alligevel lykkedes det denne at føre sin Sag frelst gennem Stormen, og Møsting gik igang med at udarbejde Udkast til det kongelige aabne Brev.

Sagen kunde herefter betragtes som reelt afgjort, men i den 11. Time kom man i Tanke om, at man maaske burde forelægge Finansdeputationen, Landets øverste ansvarlige finansielle Administration, det aabne Brev, inden det blev offentliggjort. Det kan ikke andet end virke besynderligt, at man har troet helt at kunne holde dette Kollegium uden for Drøftelserne, medens en saa fjerntstaaende Person som Landets Udenrigsminister fik Lejlighed til at ytre sig om Sagen. Fremgangsmaaden giver imidlertid et meget karakteristisk Billede af Møstings egenmægtige Optræden over for de nærmeste Medarbejdere, og den Finansdeputerede Birch undlod da heller ikke i sin Betænkning at lade sin Utilfredshed med Tilsidesættelsen skinne tydeligt igennem. Trods al Kritik og mange saglige Indvendinger pressede Møsting sin Sag igennem, og 6. April 1818 fik det aabne Brev i Møstings Formulering Kongens Underskrift. Kun faa af Kollegiets Henstillinger var blevet taget til Følge af Finansministeren.

Ogsaa med Hensyn til Regeringens Skattepolitik var Møsting meget aktiv. Stadig var han i Spidsen for Rentekammerets Arbejde, stillede Forslag og førte disse igennem trods Modstand. I Korthed kan man sige, at han fulgte to Hovedformaal med sin Politik, nemlig at forenkle det overleverede tunge Administrationsapparat og herigennem skabe Overblik over Statens Indtægtskilder og at komme Landets Hovederhverv til Hjælp med de nødvendige Skattenedsættelser. Denne Politik indvarsledes ved Plakat af 2. April 1815, hvorved man ophævede den i Krigstiden indførte Indkomstskat. Under 13.

Marts 1816 udkom en Forordning om Ildstedskattens Ophævelse paa Landet, medens man ved en særlig Forordning af 17. April 1816 ophævede den tilsvarende Afgift i Byerne. Da man ikke mente, at Købstæderne trængte saa haardt til Lempelser som Landdistrikterne, kompenserede man Tabet ved Ildstedskattens Ophævelse ved at udskrive endnu en Portion Bygningsafgift i Byerne. Men stadig fortsatte Klagerne over de tyngende Skatter, og i en stor Betænkning af 13. Januar 1818 tog Møsting Problemet op til ny Behandling, idet han samtidig anmodede Kammerets Medlemmer om at tage Spørgsmaalet under Overvejelse. Medens denne fandt Sted, arbejdede Møsting personlig videre med Sagen, og 23. Januar 1818 fik han kongelig Resolution paa et Forslag om, at der skulde udarbejdes helt nye Grundsætninger, saaledes at Skattens Beregning kunde ske efter en fast Bestemmelse. Hvad der mentes hermed var ikke helt klart, men Møsting har aabenbart tænkt sig at erstatte den gamle Skatteberegning i Korn med en Sølvberegning. Selv om Spørgsmaalet om Skatternes Tyngde stadig laa ham paa Sinde, var der ingen Tvivl om, at Muligheden for at faa paalagt en Skat, der gav Statskassen Sikkerhed for en bestemt aarlig Indtægt, og som desuden muliggjorde en fast Budgetlægning, i Øjeblikket interesserede ham mest. Saasnart Banksagen var blevet endelig afgjort, fik Kammeret 31. Marts 1818 Melding herom, idet Møsting samtidig gjorde opmærksom paa, at rede Sølv for Fremtiden skulde danne Basis for Skatteberegningen. Han foreslog, at man paa Grundlag af de mere stabile Kornpriser i Aarene 1784—93 omregnede den gamle Skatteenhed, nemlig en Dobbelttønde Rug og Byg, til $4\frac{1}{2}$ Specie, og at man lagde Hartkornet til Grund for Skatteligningen (Hovedgaardsjorden var hidtil blevet vurderet efter Tønde Land, hvilket var stærkt tyngende for Hovedgaardsejerne i Jyllands magre Egne). Et meget vigtigt Spørgsmaal var endvidere, hvorledes Skatten skulde betales, saalænge der ikke fandtes en almindelig Sølvcirculation. Efter Møstings Opfattelse maatte man, da Skatten var beregnet i rede Sølv, anvende det Betalingsmiddel, der kom rede Sølv nærmest, hvilket var Sedler efter Kvartalskurs. Herved kunde Skattebeløbet ganske vist blive ændret ikke mindre end fire Gange om Aaret, men det var dog at haabe, hævdede Møsting, at den nye Bankordning vilde medføre større Stabilitet i Kursen.

Allerede 2. April 1818 forelaa Kammerets Udtalelse om det Møstingske Forslag, og som man kunde vente, kritiserede Medlemmerne navnlig, at Skatterne skulde betales efter Kvartalskurs. Enstemmigt fraraadede man dette. Man henviste til de mange administrative Vanskeligheder, det vilde give Anledning til, naar Skattens Størrelse skulde fastsættes fire Gange om Aaret, og man frygtede den Modvilje og Mistænksomhed, som dette vilde fremkalde hos

Publikum. Kammerpræsidentens øvrige Forslag kunde man derimod godt tiltræde. Trods alle Modargumenter fastholdt Møsting sin oprindelige Mening om Kvartalskursen, og denne Bestemmelse blev optaget i Fordordningen om Landskattens Indførelse af 15. April 1818. Kollegiet havde atter trukket det korteste Straa i en Strid mellem Chef og menige Medlemmer.

En Skildring af Forhistorien til det store Bankolaan af 1819 viser endelig, at det var Finansminister Møsting, der var ansvarlig for Laanepolitikens Indvarsling. Allerede i Juni 1818 fik han efter Indstilling Kongens Tilladelse til at optage et Laan paa 300.000 Specier for 6 Maaneder for at hjælpe betrængte Landmænd over Terminsvanskelighederne, og mod Slutningen af samme Aar tog han i en personlig Forestilling til Kongen, dateret 30. November, til Orde for Optagelsen af et nyt stort Statslaan.

For de Midler, dette vilde indbringe, ønskede Møsting først og fremmest at komme vanskeligt stillede Landbrugere til Undsætning. Under Krigen var mange Ejendomme blevet købt paa Kredit, og der henstod store Laan i dem. Mange af disse Laan var nu blevet opsagt og vilde kun blive fornyet til Navneværdi. Under den Trang til Laan, som i Øjeblikket herskede, mente Møsting, at Staten maatte træde hjælpende til. Endvidere ønskede han at anvende en Del af Laanets Provenu til Opkøb af Sedler. Til Trods for Nationalbankens Oprettelse og de faste Regler for Sedlernes Inddragning nærede man i Publikum stadig Mistillid til Landets Pengepolitik, og ret betydelige Svingninger i Kursen fandt Sted til største Skade for Landets Erhvervs politik. Udviklingen havde saaledes givet Malling Ret, da han krævede en ekstraordinær Inddragning af Sedler, før man oprettede Banken. Nu maatte Møsting selv stille Forslag om denne Seddel politik. Hvad der blev tilbage af Laanet, burde efter Møstings Opfattelse henlægges til et haardt tiltrængt Reservefond for Finanserne.

Det er karakteristisk for hele Møstings Opræden i denne Periode, at han personlig har udarbejdet det store Projekt, og at det saaledes ikke er blevet til under Forhandling i de respektive Kollegier. Først da Forslaget var udarbejdet, blev det forelagt Medlemmerne af Statsgælds direktionen og Finansdeputationen, og deres forskellige Bemærkninger blev ikke indarbejdet i den Forstilling, der blev overgivet Kongen, men kun vedlagt som Bilag. Medens de Deputerede Birch og Collin kunde anbefale Forslaget, udtalte de øvrige Deputerede, nemlig Essen, Wormskjold, A. W. Moltke og Vorndran, Betænkeligheder eller ligefrem Modstand. Ogsaa Statsgælds direktionen var uvillig mod Forslaget, men skød Ansvar fra sig ved at udtale, at man for at træffe en Afgørelse maatte have »den meest overskuende Blik over Statens oeconomiske Forfatning og politiske Stilling, som ingen af os tiltror sig at have eller kan

have«. Med denne Udtalelse havde Statsgældsdirektionen unægtelig kapituleret een Gang for alle for Ministerens Forslag.

Medens de to Myndigheder overvejede Møstings Forslag, arbejdede han selv videre, idet han indledte Forhandlinger med forskellige Bankhuse, og allerede i dette Forhold ligger en klar Tilkendegivelse af, at Sagen reelt var afgjort uanset Finansdeputationens og Statsgældsdirektionens Stilling til Spørgsmaalet. 10. December 1818 refererede Møsting sin Forestilling af 30. November for Kongen og indstillede, at man optog et Laan paa 1 Million £ gennem Handelshuset Meyer og Trier. Samtidig med at Kongen fik Sagen tilstillet, blev den sat i Cirkulation i Gehejmestatsraadet. Udenrigsminister Rosenkrantz nedlagde ogsaa dennegang alvorlig Protest mod hele Projektet, medens Kancellipræsident Kaas støttede Møsting. Kongen fulgte sin Finansministers Indstilling, og Resolutionen af 28. Januar 1819 betegnede saaledes en ny personlig Sejr for Møsting. De nærmere Regler for Laanets Anvendelse skulde udarbejdes af en særlig Kommission. I denne tog Møsting ikke selv Sæde. Han havde gjort sin Indsats, og det mere specielle Arbejde kunde overlades de underordnede. Dog foretog han vigtige Ændringer i Kommissionens Indstilling, da den forelaa 27. Marts 1819, og Kongen fulgte ogsaa med Hensyn til disse de Møstingske Anvisninger.

Det Indtryk af Forretningsgangen i de under Møsting henlagte Departementer, som man faar ved at gennemgaa en Række vigtige Loves Forhistorie, er saaledes af en ganske anden Karakter end det, Forskeren møder, naar han bevæger sig inden for Kancelliets Vægge. Og Forskellen bliver mere iøjnespringende, naar man opdager, at der findes en Række ganske bestemte Sager, som helt er unddraget den kollegiale Behandling og alene afgøres efter Samraad mellem Kongen og Finansministeren. Det drejer sig om Sager vedrørende Understøttelser, Gageforskud, Gratifikationer o. lign., altsaa en betydelig Del af de Sager, som man i Reglen betegner med Udtrykket »Naadessager«, og som i alleregentligste Forstand hørte til Kongens egen Ressort.

I Finansdeputationens Arkiv findes otte store Pakker med Forestillinger fra Møsting omhandlende disse Spørgsmaal. En Del af Sagerne maa betragtes som rene Ekspeditioner. Kongen har sendt Møsting et Reskript om en eller anden Udbetaling, og Møsting forelægger Ekspeditionen til kongelig Underskrift ved Hjælp af en Forestilling. Men disse Sager udgør kun et Mindretal. I de fleste Tilfælde har Kongen sendt Sagen til Erklæring hos Møsting, og som Regel følger Kongen Ministerens Indstilling. Man kan ogsaa finde Eksempler paa, at Ansøgeren direkte har henvendt sig til Møsting, som derefter ved en Forestilling forelægger Sagen for Kongen. Det ligger uden for denne Under-

søgelses Rammer at vurdere Møstings Administration paa dette Omraade, men hele denne udstrakte Virksomhed viser Finansministerens personlige Yndest hos Kongen og aldeles afgørende Indflydelse paa Sagernes Behandling.

11. November 1819 indgav Møsting til Frederik VI en Ansøgning om Afsked fra alle de Embeder, han beklædte. Han motiverede den med tiltagende Alder og svækket Helbred. Han var da 60 Aar. Saavidt man kan se, var denne Motivering ærlig ment. Møsting stod endnu paa sin Magts Tinde efter Gennemførelsen af det store Bankolaan, og der er intet, der tyder paa, at han skulde have mistet Kongens Tillid. Ansøgningen blev ikke bevilget, og Møsting fortsatte i samtlige sine Embeder.

Ogsaa i den anden og sidste Periode af hans Finansministertid (1820—31) bevarede han en fremskudt Plads. I de store og afgørende Sager laa Initiativet stadig i hans Haand, og han arbejdede ivrigt med i alt. Dog syntes han i denne Periode i højere Grad at have lyttet til sine Medarbejdere, og han har maaske ogsaa nu været mere afhængig af dem. Men selv om dette indrømmes, møder man stadig den selvraadige Finansminister, der ikke er bange for at tage en personlig Afgørelse og det dermed forbundne Ansvar. En Gennemgang af en Række vigtige Sager vil klart vise dette.

Den sidste Periode af Møstings Finansministertid stod helt i Skyggen af den store Landbrugskrise, som fra Aaret 1819 og 1820erne igennem hærgede det danske Samfund. Landbrugskrisen var en kombineret Pris- og Gældskrise. Den indvarsledes med et betydeligt Prisfald paa Korn i 1819, der atter var foraarsaget dels af engelske Spærreforanstaltninger mod udenlandsk Korn, dels af stærkt forøget Udbud af Korn fra alle kornproducerende Lande. Krisen skærpedes ved den Omstændighed, at det danske Landbrug fra Krigstiden slæbte paa en meget betydelig Prioritetsgæld, og Rentebetalingerne blev en tung Byrde under de faldende Kornpriser. Der gik ikke lang Tid, før Skatte-restancerne hobede sig op, og Klager over tyngende Skatter strømmede ind til Rentekammeret.

Fra første Halvdel af Aaret 1820 begyndte Forhandlingerne inden for Regeringen om de Hjælpeforanstaltninger, man maatte gribe til. Det længst mulige modsatte Møsting sig Forslag, der vilde medføre en Formindskelse af Statens Indtægter, og man samlede sig i Begyndelsen om en Krisehjælp, der bestod i en Kornudskrivning. Hvert Aar opkøbte de militære Myndigheder Korn i det frie Marked til eget Forbrug, og den Tanke opstod at lade danske Bønder levere dette Korn og kvittere Værdien af det i de aarlige Skatter. Naar blot man vedtog visse Forholdsregler, der tvang Bønderne til at levere 1. Klas-

ses Varer, ansaa Kammeret Fremgangsmaaden for anvendelig. Ved kongelig Resolution 28. Juli 1820 billigedes denne Kornudskrivning, der gennemførtes Aar efter Aar indtil 1829, da man for sidste Gang foretog en Kornudskrivning. Det fremgaar ikke klart af Akterne, hvem der har fundet paa denne specielle Form for Krisehjælp, men Møsting var en ivrig Tilhænger af Ideen og gav den sin varmeste Tilslutning. Ingen var heller mere ihærdig for dens stadige Fortsættelse end Kammerpræsidenten.

Desværre maatte han imidlertid indrømme, at Kornudskrivningen ikke ydede Landbruget tilstrækkelig Hjælp. I en stor Forestilling til Kongen, dateret 6. Januar 1823, redegjorde han paany for Landbrugskrisens forskellige Aarsager og Midlerne til at raade Bod paa de Vanskeligheder, den fremkaldte. Efter Finansministerens Opfattelse kunde der fra Regeringens Side hverken gøres noget mod de lave Kornpriser eller den høje Prioritetsgæld. Derimod kunde man lette Bondens Skatter. Som Finansminister maatte han hævde, at dette burde ske paa en saadan Maade, at Statens Indtægter i Realiteten ikke formindskedes. Hvis man i dette Øjeblik, hvor Skatterestancerne var løbet op til $\frac{1}{2}$ Million Specier alene for Kongeriget, foretog en almindelig Skattnedsættelse og samtidig forpligtede de Landbrugere, der sad i Restance, til at betale af paa disse, vilde uden Tvivl en væsentlig Del af disse komme ind. Møsting vilde desuden ophæve Kornudskrivningen, saalænge denne Skattnedsættelse var gældende. Han var klar over, at Statskassen vilde lide Tab. »Men allernaadigste Konge«, udtalte han, »det gavner ikke Finantserne at have større Indtægter efter Oppebørsels Registerne, naar man forud veed, at de ikke kan komme ind«. I Fortsættelse heraf stillede Møsting Forslag om en Nedsættelse paa 400.000 Rbd. aarlig for Kongeriget og 200.000 Rbd. for Her-tugdømmerne. Samtidig foreslog han at nedsætte Renten paa Kriselaanene fra 1818—19 til 4 og 5 % (tidligere 5 og 6 %). Ved kongelig Resolution af 10. Januar 1823 billigedes Møstings Forslag med Undtagelse af Kornudskrivningens Ophør, og det blev derefter overladt Kammerets Medlemmer at udarbejde disse Bestemmelser i Lovsform. Paa Grund af Krisens Haardnakket-hed blev det nødvendigt at gentage denne Hjelpeaktion i de kommende Aar, og Skattnedsættelsen ophørte først ved Udgangen af Trearsperioden 1828—30.

En speciel Gruppe af Landbrugere havde Grund til at være Møsting særlig taknemmelig, nemlig Landets talrige Sognepræster. Ogsaa dem ramte Landbrugskrisen haardt paa forskellig Maade. Ligesom Landets øvrige Landbrugere skulde de for endel leve af Jordens Produkter, og de daarlige Tider medførte, at det sædvanlige Offer fra Bønderne svandt ind fra Aar til Aar. Det var ende-

lig til Skade for Præstestanden, at en betydelig Del af Tiendeindtægterne var henlagt til Provstelønninger og til Seminariefonden. Fra mange Kanter indløb der Klager, og Kammeret forsøgte i første Omgang at bøde paa Vanskelighederne ved at uddele Gratifikationer. Møsting fandt imidlertid denne Fremgangsmaade for uanvendelig i det lange Løb og tog til Orde for en mere general Hjælp. Som Motivering for, at Staten maatte træde hjælpende til, fremhævede han blandt andet, at det var magtpaaliggende for det Offentlige, »at Præsterne sattes i Stand til at opdrage deres Børn til engang at blive Embedsmænd; thi Erfarenhed har viist, at det er af den geistlige Stand, at det større Tal af Embeds- og Videnskabsmænd skal udgaae«. Møsting ønskede ikke selv at stille konkrete Forslag, men henviste Sagen til Overvejelse i en blandet Kommission bestaaende af Deputerede fra Kancelliet, Rentekammeret og Finansdeputationen. En saadan blev ogsaa nedsat, og gennem Jonas Collin, der gjorde en betydelig Indsats i Kommissionens Arbejde, holdt Møsting sig à jour med Sagens Forløb og udtalte sin Mening om de stillede Forslag. Som Resultat af det Møstingske Initiativ fremkom Forordningen af 11. September 1822.

Som et Led i den almindelige Krisepolitik fremkom endvidere Møstings Forslag om Ophævelse af Mellemrigstolden paa Heste og Kvæg. Paa dette Tidspunkt udgjorde det danske Monarki langt fra en økonomisk Enhed. Ikke alene fandtes der i Kongeriget og i Hertugdømmerne et forskelligt Møntsystem, men tværs over den jyske Halvø gik en indre Toldlinie, og Handlende, der vilde føre Varer fra Nørrejylland til Slesvig og Holsten eller omvendt, maatte standse op ved Landevejsbommen og betale Told. For den jyske Heste- og Studehandel var denne Toldgrænse særlig generende. Der foregik en ringe direkte Eksport af nørrejysk Kvæg og Heste fra jyske Havne til Udlandet. Som Regel sendtes disse Kreaturer til fremmed Havn over Hertugdømmerne, idet de dér fik en haardt tiltrængt Opfodring i de fede Marskenge. Ved Genudførsel fra Hertugdømmerne maatte det nørrejyske Kvæg atter betale Told, og denne dobbelte Afgift hemmede det naturlige Kvægopdræt i Nørrejylland. Hertil kom den Ulighed, at Eksporttolden fra nørrejysk Havn direkte til Udlandet var større end den, der opkrævedes i Hertugdømmerne.

Fra Jylland indkom der atter og atter Klager over denne Ulighed, og da Landbrugskrisen havde ramt haardst i Jylland, blev Møsting ivrig efter at fjerne denne Ulighed. Hans Iver for denne Sag øgedes ved den Omstændighed, at han altid havde været en ihærdig Talsmand for den fuldstændige Helstat. Han vovede dog ikke at foreslaa en almindelig Toldenhed, men hans Bestræbelser koncentreredes om at stille den jyske Kvægekspport paa lige Fod med den fra Hertugdømmerne. Mellemrigstolden skulde for Fremtiden ophøre, og

samtidig skulde man sænke den jyske Eksporttold med 25 % og forhøje Told-satsen for Hertugdømmerne til dette Beløb. Herved vilde Lighed opstaa mellem Monarkiets to Dele, og Statskassen vilde ikke lide noget Tab, hvilket Møsting som Finansminister maatte være interesseret i at forebygge. Da Møsting forelagde Frederik VI dette Forslag, stødte han paa Modstand hos denne, der var betænkelig ved at vælte hele Byrden over paa Hertugdømmerne. I Stedet for henstillede han, at man udskrev en særlig Skat paa det kongerigske Hartkorn. Møsting var ikke særlig glad ved denne nye Skat paa det danske Landbrug, men han betragtede dog Ophævelsen af Mellemrigstolden for saa vigtig, at Forslaget i sin nye Form burde gennemføres. 19. December 1826 faldt der endelig Resolution i Sagen, og det blev derefter overladt til Rentekammeret og Generaltoldkammeret at udforme de nærmere Bestemmelser i Lovform.

For Belysningen af det Problem, som beskæftiger os i denne Afhandling, har Sagen om Kvægtoldens Ophævelse en ganske særlig Betydning. Det var ved Reskripterne af 9. Februar 1816 om Finansadministrationens Omdannelse blevet bestemt, at ingen Ændring maatte finde Sted i Statens Indtægter, uden at Finansdeputationen blev hørt. Men denne Bestemmelse kan vanskeligt fortolkes saaledes, at Finansministeren egenmægtigt skulde kunne foretage Ændringer i Landets Toldlovgivning uden Forhandling med Generaltoldkammeret. Under Lovforslagets Forberedelse ses det, at Møsting har konfereret med Etatsraad Bech fra Generaltoldkammeret, men dette Kollegium fik paa intet Stadium Sagen officielt forelagt, og dets Virksomhed kom kun til at bestaa i at ekspedere Finansministerens Ordre. Denne Sags Behandling giver saaledes Anledning til at konstatere, at Møstings Myndighed strakte sig ud over hans egne Departementers Grænser.

20ernes store Landbrugskrise medførte, som man kan forestille sig, de største Vanskeligheder for Statskassen. Indtægterne svigtede, og Udgifterne til de forskellige Kriseforanstaltninger gik i Vejret med det Resultat, at Underballancen øgedes. Før at imødegaa dette Onde stod to Udveje aabne, nemlig at foretage en kraftig Nedskæring af Statens Udgifter eller fylde den tomme Statskasse ved Hjælp af udenlandske Laan. Medens Møsting tidligere havde hævdet det skadelige i at bestride løbende Statsudgifter ved Laan, tvang den haarde Virkelighed ham til at ændre Opfattelse, og 1820erne blev i dansk saavel som i europæisk Finanshistorie de store Statslaans Tid. Ligesom i den foregaaende Periode deltog Møsting med stor Iver i de mange indviklede Forhandlinger om disse Spørgsmaal, men det er kendeligt, at han i højere Grad drog sine Medarbejdere ind i disse Drøftelser. Til en vis Grad kan det samme siges

om de Diskussioner, der fandt Sted om Nødvendigheden af Besparelser paa Statsbudgettet. 7. November 1820 nedsattes »Komiteen for at undersøge Statsbalancen«, hvori ogsaa Møsting fik Sæde, og denne Komité afgav Betænkning 30. April 1821. Man opgjorde Underskuddet for 1821 til ca. 1,5 Millioner Rbd. og henstillede til Kongen, at man skred til en almindelig Nedskæring af Statens Udgifter. Da Resultaterne af en saadan Politik umulig kunde vise sig straks, maatte man indtil videre klare sig med Statslaan.

Efter alt hvad der foreligger, syntes Frederik VI meget lidt tilbøjelig til at ville slaa ind paa en konsekvent Nedskæringspolitik, og de kraftige Opfordringer til at lægge Haand paa Værket, som indeholdtes i Møstings personlige Forestillinger af 9. November 1821, 30. April og 30. November 1822 samt 10. Februar 1823, blev ligeledes siddet overhørigt. Først ud paa Efteraaret 1823 bøjede Kongen sig, og i Reskript af 23. September 1823 til Møsting opstillede Frederik VI et saakaldt Normalreglement som Rettesnor for Statens Udgiftsvæsen. For hvert Kollegium var opført, hvad dette maatte bruge til ordinære og ekstraordinære Formaal, og det maatte herefter bestræbe sig for at passe sine Udgifter ind i denne Ramme. Saalænge det ikke var muligt at overholde Reglementet, maatte der indgives en aarlig Beretning om den finansielle Stilling. Opnaaedes der Ballance, kunde Kollegiet uden Tilsyn fra Finansdeputationen selv administrere de tildelte Beløb. Efter en Række Forhandlinger mellem Kongen og Finansministeren lykkedes det at faa et endeligt Normalbudget opstillet, og det blev derefter i Maj 1824 tilstillet de enkelte Departementer.

Ved Normalreglementets Udarbejdelse slog Regeringen omsider ind paa den vanskelige Nedskæringspolitik's Bane, og en Udvikling begyndte, der skulde fortsættes i det følgende Aarti under stærkt Tryk fra Provinsialstændernes Side. Stænderne var paa ingen Maade tilfredse med de Spareforanstaltninger, som Møsting havde gennemført, og de rejste en stærk Kritik mod den tidligere Finansminister. Et Spørgsmaal er det imidlertid, om man kan gøre ham ansvarlig for dette. Inden for de finansielle Departementer lykkedes det Møsting at gennemføre betydelige Forenklinger og Besparelser, men disse opvejedes ved den stærke Forøgelse af de ekstraordinære Udgifter, som fandt Sted i de samme Aar. Gaar man i Detaljen, viser det sig, at den store Underballance skyldtes stærkt forøgede Udgifter til kongelige Prinsers Udenlandsrejser og Kongedøtres Formælinger. I den danske enevældige Stat betragtedes Statskassen som Kongens private Kasse, og Møsting var med sin personlige Hengivenhed over for Kongen og Ærbødighed over for den enevældige Monark ikke den Mand, der virksomt kunde stemme op herimod.

I Begyndelsen af Aaret 1831 døde Udenrigsminister Grev Ernst Schimmelmann, og dette Dødsfald gav Anledning til en almindelig Omflytning blandt de højeste Embeder. Ved denne Lejlighed modtog ogsaa Møsting sin Afsked som Finansminister og Chef for Rentekammeret og Statsgældsdirektionen. Møsting havde gentagne Gange selv anmodet om sin Afsked, men først nu (2. Marts 1831) gav Frederik VI Slip paa sin gamle, prøvede Medarbejder. Sin politiske Stilling som Medlem af Gehejmestatsraadet beklædte han fortsat.

Møstings Efterfølger i Embedet som Finansminister blev Grev A. W. Moltke, men hans Stilling blev en væsentlig anden end Møstings, idet han kun overtog Forsædet i Finansdeputationen og i Statsgældsdirektionen. Den vigtige Post som Kammerpræsident overdroges Amtmand J. F. G. Schönheyder, medens Møsting beholdt Stillingen som Medlem af den almindelige Pensionskassedirektion indtil 1842. Den Enhed i Finansstyrelsen, som havde været saa karakteristisk for den Møstingske Periode, forsvandt saaledes ved hans Afgang.

Det Billede, der er givet af Møstings Finansstyre, viser, at der til Trods for, at Kollegialsystemet dannede Grundlaget for Finansforvaltningens Organisation, i mange Tilfælde, ja i de allervigtigste Sager, ikke har fundet nogen normal kollegial Behandling Sted. En lang Række Sager, hvis Karakter nøje kan bestemmes, var helt unddraget den kollegiale Behandling og blev alene afgjort ved kongelig Resolution efter Indstilling af Finansministeren. Andre Sager, og det de mest vigtige, tiltog Møsting sig alene Bestemmelsesretten over, og hensynsløst skubbede han sine Medarbejdere til Side. Medens Kancellipræsidenten i Forhold til sine Meddeputerede maa karakteriseres som *primus inter pares*, staar Møsting som den afgørende Magtfaktor inden for de finansielle Departementer. Det var ham, der blev spurgt, og det var hans Opfattelse, der alene interesserede Frederik VI.

Naar dette var Tilfældet, har det sin naturlige Forklaring i Frederik VI's ubegrænsede Tillid til Møstings Dygtighed og Lojalitet over for ham personlig. Derfor vovede han at betro ham denne lange Række af betydningsfulde finansielle Embeder, der var den nødvendige Forudsætning for, at han kunde lægge saa afgørende et Lod i Vægtskaalen ved vigtige Sagers Behandling. Hertil kom, at Frederik VI alle Dage havde Sympati for et personligt Regimente, der fandt sit Udtryk i et snævert Samarbejde med enkelte fortrolige Raadgivere. Forrest blandt disse stod utvivlsomt Finansminister Møsting, der ved forskellige vigtige politiske Afgørelser havde vist sig som Tronens trofaste Støtte. Det er i denne Forbindelse kun nødvendigt at pege paa Forhandlingerne om Holstens Indlemmelse i 1806 og Drøftelserne i den holstenske Forfatnings-

kommission 1816—19, hvor Møsting viste sig som en kraftig og smidig Forsvarer af Frederik VI's demokratiske Enevælde over for det slesvig-holstenske Ridderskabs aristokratiske Forfatningsønsker. Ogsaa i 30ernes politiske Forhandlinger kom Møsting ved betydningsfulde Afgørelser til at udøve en virkelig Indflydelse.

Men den grundmurede Tillid fra Kongens Side til Møstings Evner indeholder ikke hele Forklaringen paa Finansministerens Magtposition. Denne kan kun forstaas, hvis man forudsætter, at Møsting selv har ønsket og villet Magten. At dette har været Tilfældet, maa klart fremgaa af den ovenfor skitserede og stærkt sammentrængte Skildring af en Række vigtige Loves Tilblivelse. Initiativet har altid kunnet ledes tilbage til Finansministeren, og selvstændigt har han taget Stilling til de opdukkende Problemer. I saa ringe Udstrækning som mulig har han søgt Raad hos andre, og man kan ikke frikende ham for ved flere Lejligheder at have optraadt lidet hensynsfuldt over for sine nærmeste Medarbejdere.

I de finansielle Forvaltningsgrene laa Magtens Tyngdepunkt saaledes i Møstings Tid hos Chefen, og Kollegiestyret havde maattet kapitulere over for et udpræget Ministervælde.

Henvisninger. J. S. Møstings Breve til Frederik VI, Kongehusets Arkiv. - Møstingske Papirer og Malligiana (Rigsbanken) i Rigsarkivet. - Finansdep. Arkiv: Møstingske Forestillinger 1815—30, Forestillinger 1823—31, Forestillinger fra Komiteen for at undersøge Statsballancen 1820—21, Møstingiana Finants- og Bankvæsenet betr. 1813—30, Konceptdokumenter ang. Bankens Overgang til Nationalbank 1816—18. - Statsgældsdirektionens Arkiv: Kgl. Reskripter og Resolutioner Statsgælden vedk. 1819, 1824—25, Referatprotokol Sag Nr. 1348. - Rentekammerets Arkiv: Resolutionsprotokoller 1815—19, Diverse Breve, Dokumenter og Akter adskillige Skatter og Afgifter vedk. 1680—1848. - Kabinetsarkivet: Ujournaliserede Sager.

Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie, I, 1931, S. 10, 119. - Hist. Meddelelser om Staden København og dens Borgere, 3. Rk., IV Bd., 1940, S. 12. - Hist. Tidsskrift, 10. Rk., I Bd., 1930—31, S. 191 ff.

Robert Neiiendam

GRUNDTVIG OG TEATRET

I Forholdet til Teatret indtog N. F. S. Grundtvig en Særstilling blandt Digterne paa det danske Parnas. Dets Betydning i hans Manddomstid var større end nogen Sinde; højt begavede Forfattere skrev for det, og store Talenter udførte Rollerne, men han havde den mindst mulige Berøring med denne Samfundets Lyskilde. Engang i sin pure Ungdom, da han var 19 Aar og endnu ikke havde fundet sig selv, indsendte han en Komædie med Titlen »Skoleholderne« til Opførelse paa Det kgl. Teater. Indholdet skulde være en Satire over de dengang nybagte Seminarister, som efter Grundtvigs Mening var indbildske, fordi de led af Halvdannelse, og det var deres Skryderi, han vilde til Livs. Emnet egnede sig godt nok til komisk Skildring, men Forfatteren gjorde end ikke Forsøg paa at anvende en eller anden Form for dramatisk Opbygning. Komædiens Kvalitet var saa ringe, at man maa give den Direktion Ret, der ikke indlod sig i Diskussion med ham om Forbedringer, men blot afviste.

»Skoleholderne« blev, mens han levede, Grundtvigs eneste Berøring med den danske Skueplads. Andre samtidige Teologer af en anden aandelig Støbning, f. Eks. H. N. Clausen, skrev, at den var det eneste Sted, hvor Livet i Nedgangens Tid, Aarene omkring Kielerfreden, »traadte frem i store opmandende Træk«, og en dyb kristen Aand som Søren Kierkegaard hentede senere rige Impulser derfra, som satte uudslettelige Mærker i hans Skrifter. Men efter Studenteraarene kom Grundtvig næppe nogen Sinde i Det kgl. Teater; hvis han har været der en enkelt Gang siden hen, gjaldt Besøget i hvert Fald hverken Stykket eller Spillet, men Celebreringen af en Nationalfest. Og det er endda tvivlsomt. Aandeligt talt var Scenen et lukket Land for ham. I »Nordens Mythologi« skrev han, at Teatrets Kunst hellere maa være *blot til Lyst* end som i Frankrig en Helligdom og i Tyskland en Livets Skole. Hans Motivering for dette Standpunkt udmærkede sig ikke ved Klarhed, men han indrømmer

dog, at vor poetiske Rigdom paa Teatret (f. Eks. i »Hakon Jarl« og »Axel og Valborg«) »sammenlignet med den sorte Armod i Livet, er den bitreste Satire paa os, der kan skrives«. Blandt hans udgivne Breve findes kun eet til en Skuespillerinde, Fru Heibergs Rivalinde, Anna Nielsen. Det indeholder hverken Udtryk for Tak eller Beundring, men blot Haabet om, at hans Digt »Niels Ebbesen« paa hendes Læber maa bidrage til »den afgjorte danske Stemning«, som Folket trængte til under den slesvigske Krig. August Bournonville beundrede Grundtvig som »ophøjet Skjald og Rimmester«, og da han engang skulde bruge hans Navn i en Henvendelse til Offentligheden, tilføjede han beskedent: »Jeg venter ikke, at min underordnede digteriske Virksomhed kan have Interesse for Deres Højærværdighed«. Det kunde den saamænd godt; Balletten »Valdemar« virker som en farvet Illustration til Grundtvigs Historie-skrivning.

Karakteristisk var det, at hans Navn ikke fandtes i Kredsen af Fru Heibergs Beundrere. En Del af Grunden hertil var maaske en ikke udsonet litterær Polemik med hendes Gemal, men af større Betydning var det dog, at han ingen Interesse nærrede for hendes omsværmede Personlighed. Men saa vilde Tilfældet i Fru Minister Halls Skikkelse, at de en Dag blev inviteret til Middag hos Konseilspræsidenten paa Bakkegaarden. Allerede ved Bordet mishagede Grundtvig Fru Heiberg med sine Udtalelser, som hun senere kaldte »hensynsløse«. Det vil sige, at han uden filosofiske Mellemsveje greb haandfast om Emnet, hvad enten det var jordisk eller himmelsk. Den Form, Fru Heiberg satte megen Pris paa, manglede Grundtvig ganske; hun var i hans Nærværelse for een Gangs Skyld ikke Selskabets Midtpunkt. Det gigantiske i hans Fremtræden, Høvdingen og Barnet, som gav sig Udtryk i hans religiøse Lyrik, havde hun ingen Sans for; hun syntes bare, han lignede en bidsk Hund. Efter Bordet vilde hun helst være fri for at tale med ham, men Fru Hall magede det anderledes. Det var hendes Passion at sætte noget spændende i Gang. Hun fik dem anbragt i et lille Kabinet, hvor der stod en dyb Sofa. I den sank de to Genier ned og forsøgte en Samtale, der ikke skulde blive til Glæde for nogen af Parterne. De kunde slet ikke forstaa hinanden. Hun sad som altid paa Spring og han rolig som et Stykke Granit. Hendes Sætninger var facetterede, hans langsomme med Evigheden bag. Han talte om Værker af Oehlenschläger og Hertz, der forekom ham ubetydelige i Forhold til Shakespeares Dramaer — et uheldigt Emne, da de to Digtere havde skrevet Roller for hende, medens hun lod Sille Beyer omskrive Shakespeares Lystspil, saa de passede hendes Format. Det var jo heller ikke videre galant, at han sagde, at han aldrig gik i Teatret, naar Teologerne blandt hendes Venner, Biskop

Martensen f. Eks., ivrigt diskuterede hendes Roller. Men værst var det dog, at Grundtvig paastod, at han kun kunde respektere en Skuespiller første Gang, han udførte sin Rolle, medens de følgende Gengangelser maatte betragtes som Affektation. Mod denne besynderlige Opfattelse protesterede Fru Heiberg kvikt ved at føre Emnet ind paa hans eget Omraade: Hvis denne Hypotese var rigtig, maatte Præstens Prædiken ogsaa kun være sand første Gang, men Affektation, naar han gentog sin Tale, f. Eks. i en Annekskirke. Sammenligningen behagede ikke Grundtvig, der aabenbart havde mest Lyst til at rejse sig, men han fik dog sagt: »Nej, Tak skal De have! Præsten kan holde den samme Prædiken to Gange, thi Ordene er hans egne«. Hun riposterede, at det netop var Skuespillerens Opgave at tilegne sig Digterens Tanker, som om de var hans egne. Hun kom ind paa Skuespilkunstens Nerve og fortalte, at Skuespillerens egen Individualitet kunde forsvinde og Digterens tænkte Figur træde i Stedet, men den Forvandling vilde Grundtvig ikke forstaa — »eller ogsaa kunde han ikke«, skriver hun; »jeg er tilbøjelig til at antage det sidste«. Med denne Attest for Stupiditet slutter hun Beretningen, og Fru Hall fik altsaa intet ud af sit Forsøg paa Sammensmeltning. Modsætningerne var for store; han maa have betragtet hende som en fremmed, spraglet Fugl i et forgyldt Bur, og hans Oprindelighed virkede paa hende som Brutalitet. Ogsaa hans Digtning havde hun svært ved at kapere; da han havde skrevet et Digt om Prinsesse Alexandras Bortrejse, spurgte hun A. F. Krieger: »Mon slige Digte ogsaa er »det levende Ord«? Hun syntes ikke, at man blev levende af at læse dem.

Saa begrænset var denne vidtfavnende Personlighed i Forstaaelsen af Kunst. Musikalsk var han ikke, Maleri og Skulptur talte heller ikke til ham, i hvert Fald ikke inderligt. Hos Thorvaldsen var det mere Manden end Værkerne, han beundrede. Tilfældet er interessant, da ingen Kyndig vil nægte, at Grundtvig var en stor oprindelig Digter med en mægtig Indflydelse i Folket. Det indrømmede selv Georg Brandes. Da en Dame kom med en respektløs Udtalelse om ham, svarede han: »Men Barn dog! Hvor kan De sige sligt Nonsense. Grundtvig var en stor Mand. Jeg for min Part afskyer ham, men han var Fanden ta'e mig en stor Mand«.

Scenens uvirkelige Virkelighed frastødte ham. Han følte næsten paa samme Maade som den juridiske Professor, der paastod, at han med Ærgrelse i Sindet havde overværet Ibsen-Forestillingerne i Firserne og Halvfemserne. Professorens Skuffelse var ikke motiveret af kunstneriske Grunde, men beroede paa, at det Liv, der skabtes paa Scenen, og som fængslede ham, ikke var virkeligt. Hans Sans for Virkeligheden var altsaa saa stor, at han følte sig narret. Det faldt ham ikke ind, at Bedømmelsen, hvor besynderlig den end var, indeholdt

en stor Kompliment til Teatret. Uden for sin gigantiske Kristentro vilde Grundtvig ikke fanges af noget, som ikke var Livet selv. Historiens Helte paa Scenen var blot Skygger eller Aftryk. Hans Tilhængere i første Generation saa ligesom Mesteren med ukyndige eller uvillige Øjne paa Fremstillingskunsten. Det var tilstrækkeligt at læse et Skuespil, overflødigt at se det. Klaus Berntsen skrev i sine Erindringer, at han i Ungdomsdagene ikke kunde dele de gamle Grundtvigianeres Syn paa Teatret, men gerne vandrede en Mil til Odense for at se nationale Skuespil, der gjorde vore Folkeviser levende for ham. Skønt Martin Luther har fremhævet, at Bibelen ikke forbyder Kristne at spille Komædie, var Modstanden fra den grundtvigske Lejr længe følelig. Den mærkedes ikke mindst gennem Venstres Holdning paa Rigsdagen over for Teatret. Endnu i 1888, da det rygtedes, at Sigrid Andersen, som den første fra et grundtvigsk Hjem, var blevet antaget ved Det kgl. Teater, gik Elevtallet kendeligt tilbage paa Faderens Højskole, Rødkilde paa Møen. Adskillige af Landets Præster efterfulgte Mesteren i hans manglende Begreb om, hvad Teatrets Kunst kan betyde. Endnu for faa Aar siden kunde man ved en barnlig Komikers Begravelse høre to grundtvigske Præster trække i Land over for Skuespillerens Gerning. Det havde tværtimod været en Opgave for Præsten at skildre, hvorledes den Afdødes blide Følelsesliv betingede det elskelige, der var i hans Kunst, og at det lette Sind, som vanskeliggjorde ham Livet, netop gavnede ham paa Scenen.

Endelig henved 60 Aar efter Grundtvigs Død fandt det første Møde Sted mellem hans Poesi og Scenens Kunst. Forinden havde L. C. Nielsen sat hans Person op paa Scenen i Skuespillet »Willemoes« (Folketeatret, 1908) og dermed gjort et Forsøg paa at give en lyrisk Skildring af hans stormomsuste Liv paa Langeland i den Periode, som Kaj Munk nu har behandlet dramatisk. Paaskelørdag 1931 sankede Det kgl. Teater gloende Kul paa Grundtvigs Hovede, idet Skuepladsen mindedes hans Digtning ved en Særforestilling, hvori Opførelsen af »Paaskeliljen« var det vigtigste Led. Den blev i de følgende 10 Aar gentaget til Fordel for Rejsningen af Jensen Klints skønne, ejendommelige Kirke paa Bispebjerg, der bærer Grundtvigs Navn. Ved disse Opførelser skete det mærkelige, at dette tankefyldte Digt fra 1817, som slet ikke var skrevet for Scenen, i en fortrinlig Udførelse, særlig af Thorkild Roose som Farisæeren, fik ægte dramatisk Liv, en Stemning af Angst, Tvivl og Tro. Grundtvigs Geni drog mange flere Mennesker end hans Tilhængere Aar efter Aar i Teatret, og »Paaskeliljen« virkede ved sin sammentrængte Poesi som en Ouverture til en mægtig, af Shakespeare farvet, dramatisk Produktion, der aldrig blev skrevet. Teatret fangede altsaa alligevel Grundtvig, hans Aand talte

derfra, og hans Navn gled ind i dets Annaler. Opførelsen blev en af de Aftener, hvor Scenen og Kirken smelter sammen. Den vilde nok have fængslet den gamle Modstander og revideret hans Opfattelse af Skuespilkunsten. Det hændte, at han selv, udenfor Kirken, betjente sig af dens Virkemidler, i hvert Fald fortæller P. Hjort, at han paa et Casinomøde talte med udpræget dramatiske Betoninger, der ledte Tanken hen paa C. N. Rosenkildes eller Phisters Replikkunst.

Kilder: Prot. over afg. Breve fra Skuespil-Bestyrelsen 1801—06, 4. Decbr. 1802 (Rigsark.). H. N. Clausen: Optegnelser 1877, p. 19. N. F. S. Grundtvig: Nordens Mythologi 1832, p. 132 f. Breve fra og til N. F. S. Grundtvig II 1926, p. 496, 690. Johanne Luise Heiberg: Et Liv II 1891, p. 219 f. Samme og A. F. Krieger: En Samling Breve I 1914, p. 180. Fr. Hammerich: Et Levnedsløb 1882, p. 273. F. Rønning: N. F. S. Grundtvig I—IV 1907—14; især III, 2, p. 144; IV, p. 179. Gertrud Rung: Georg Brandes i Samvær og Breve 1930, p. 49. Klaus Berntsen: Erindringer I 1921, p. 122. P. Hjort: Kritiske Bidrag, 1852, p. 378.

Th. A. Müller

ET PAR SIDER AF THORVALDSENS PERSONLIGHED

Det gaar vel i Reglen med de af Fortidens Mennesker, som man beskæftiger sig med, ligesom med ens Samtidige. Naar man lærer dem selv og deres Forhold at kende, opdager man altid hos dem noget, som man kommer til at holde af og glæder sig ved. Men der er i Historien og Livet enkelte Mennesker, fra hvis Personlighed og Værk, der umiddelbart straalere saa megen Skønhed og Simpelhed, at man uvilkaarligt søger til dem og ønsker at lære dem rigtigt at kende. Et saadant Menneske var for sin Samtid Thorvaldsen. I min Ungdom, da Naturalisme og fransk Aand var Løsnet, var han — trods Julius Langes Bog om »Sergel og Thorvaldsen« — ikke i Kurs. Han betragtedes som umoderne og »kedelig«, fordi man i hans Kunst søgte noget, den ikke gav og ikke vilde give, og ikke gjorde sig den Ulejlighed at trænge ind til de Værdier af rolig Menneskelighed, den rummer. I mit Hjem var Thieles 4 Bind »Om den danske Billedhugger Bertel Thorvaldsen og hans Værker« (1831—50) den eneste Billedbog der fandtes; den bladede jeg evindelig i; og vel fordi Øjet derved vænnedes til hans Kompositioners skønne Opbygning og deres Linjers Musik, har hans Værker altid været mig kære og er, som Aarene er gaaet, bleven mig en stedse rigere Kilde til Glæde. Hans Personlighed og eventyrlige Skæbne lærte jeg samtidig at kende og holde af gennem Thieles Biografi.

Det følgende vil gennem Eksempler søge at belyse et Par Sider af Thorvaldsens Personlighed. Kun et Par; der er flere andre, og som hos alle, ikke alle lige elskværdige. Julius Lange har, noget ensidigt, fremdraget et Par af dem (Udv. Skr. I, 123).

I.

Nogle af Forudsætningerne for Thorvaldsens uhyre Arbejde.

For Eftertiden har det været en Kilde til Undren, hvorledes det egentlig er gaaet til med Thorvaldsens enestaaende Karrière og med hans næsten overmenneskelige Produktion. Hvorledes har denne Proletar næsten uden Skole-

kundskaber, fra et lille Land højt mod Nord, i Udlandet, midt under Datidens Verdenskrige, kunnet skabe sig en Stilling indenfor Kunsten, som man vel maa søge tilbage til Renaissancens store Kunstnere for at finde Mage til? Hvorledes har han kunnet skaffe sig blot økonomisk Grundlag for en Virksomhed som hans: med flere Værksteder, kostbart Materiale og mange Medhjælpere og Arbejdere (allerede 1829 ialt 39)? Og hvorledes har han — selv med sine mange og dygtige Medhjælpere — haft Kræfter, Tid, Fantasi, teknisk Dygtighed til en Produktion, der fylder et Museum? I Syvaaret 1812—19 frembringer han mindst 20 Statuer, 18 Relieffer og 22 Portrætstatuer, og blandt dem nogle af hans ypperste. Hans mest fænomenale Arbejdspræstation er vel nok Alexanderfrisen, hvis 35 Meter med henved 100 Figurer han paatog sig at levere færdig fra Bestillingsdatoen i Marts indtil Udgangen af Juni 1812 til Udsmykning af Quirinalpaladset i Anledning af Napoleons forventede Ankomst; og som han fik færdig med mange vidunderskønne og nogle matte Partier, og mærkeligt nok i Stand til at bevare Kontinuiteten i Kompositionen gennem dens stykkevise Udførelse med kun to — skiftevis benyttede — Skiferplader som Grundlag.

Naar Thorvaldsen bragte det saa vidt, og naar han fik udrettet saa meget, skyldes det i ikke ringe Grad de store Fortrin, han havde i sit ualmindelig smukke og anselige Ydre, i sin Evne til at vinde og omgaas Folk, i et næsten uopbrugeligt Fond af Livskraft og i, at hans Kunst var ham det allervigtigste i Livet, vigtigere end Penge, Berømmelse og Kærlighed, skønt han ingenlunde forsmaaede disse Goder, særlig vel ikke Kærligheden. Og mærkeligt er det, at han næsten uden synderlig Afbræk bevarede disse Fortrin og denne Arbejds-kraft lige til henimod Døden i hans 76. Aar.

Af hans *Ydre* og *hans Fysik* har vi fra forskellige Perioder af hans Liv ikke faa Beskrivelser. Som han var i de unge Aar før Udenlandsrejsen 1796, har en af hans daværende Venner Toldinspektør i Svendborg P. Horrebow Haste, ogsaa bekendt som Digter, skildret ham. »Han er vel omtrent 66 à 67 Tommer høj, er mager, med bleg Ansigtssfarve, men har en skøn harmonisk Lemmebygning og stille Livlighed i enhver Bevægelse, (Tegn paa behersket Overskud af Kraft).«¹) Han var i Aarene før Rejsen vant til en meget lang Arbejdsdag: Hjælp til Faderen paa Larsens Plads, Billedhuggerarbejder for sig selv og for Abildgaard, Miniatureportrætter, Tegneundervisning (blandt andet til den senere Kamma Rahbek), Træskærerarbejde o. s. v. Og saa havde han dog Tid og Kræfter til at dyrke Klubliv, Kærlighed og Dans. »Han har sagt mig — fortæller Baronesse Stampe — at han i mange Nætter i Rad kunde holde ud at danse, og naar han var saa træt, at han ikke kunde gaa over Gul-

vet, saa behøfde blot Dansemusikken at lade sig høre, for straks at være oppe i en Dans igen.«²⁾)

En Snes Aar senere giver den tyske Maler Wilhelm von Schadow, der i Tiden 1810—18 boede sammen med Thorvaldsen i Fru Butis Pensionat i Rom, i det væsentlige samme Træk hos Thorvaldsen, kun hos den nazarensk indstillede Forfatter i en mindre venlig Indfatning: »Smuk, udrustet med indtagende personlig Elskværdighed, med Gemyt, rig, i Bunden ædel, som han var, lykkedes i Reglen alt for ham. Han havde en saa stærk Natur, at han drak de kraftigste Nordboer, der kom til Rom, under Bordet«. Efter en Gang at have nydt tre Middage, arbejdede han næste Dag blot paa en Kop stærk Kaffe fra tidlig Morgen »til Kl. 8^{1/2} om Aftenen med hele sin Aands Energi uden at tage noget som helst til sig, staaende i en ubekvem Stilling«. ³⁾) Forundring vakte af andre fysiske Fortrin ogsaa f. Eks. Thorvaldsens utrolig sikre Øjemaal; den berømte tyske Billedhugger C. D. Rauch, der i Rom i lange Tider havde besøgt Thorvaldsens Værksteder, erklærer, at han aldrig i Thorvaldsens Nærhed har set den ellers for Billedhuggere saa uundværlige Krumpasser. ⁴⁾)

Og fra Tiden efter at han er bleven 70, fortæller Dahlerup, der 1838 førte ham hjem til Danmark paa Fregatten »Rota«, ligesom Alex Wilde og Baronesse Stampe om den samme anselige, kraftige Skikkelse, samme aandelige Ligevægt og samme Arbejdsevne. »Den høje, tæbyggede kraftige Figur, det store Hoved med de fulde flagrende Lokker, det ædelt fintdannede Ansigt, et Aasyn, der straaledede af Mildhed og Sjælsro«; man vilde »i ethvert Selskab strax kunne udpege Thorvaldsen, saa meget udmærkede han sig i sin ydre Personlighed fra alle andre«. (Dahlerup II, 218). Og som Bevis paa, at det fysiologiske endnu var helt i Orden, havde hans Tænder holdt sig ikke blot friske, men »dejlige«. ⁵⁾) Haaret var omend hvidt stadig tæt, Øjnene og Huden havde Ungdommens Friskhed og Klarhed. »Jeg har kun set Børn have Øjnene saa rene blaa eller kornblaa som hans var, ja selv det hvide i Øjnene var blaaagtigt; og hvad hans Ansigtifarve angaar, saa var den en kraftig Ferskenfarve, som ogsaa Professor Röse fra Dresden rigtig bemærkede«. ⁶⁾) Netop denne Øjnenes og Hudens Farve og Friskhed gengiver et, vist ubekendt, Ungdomsbillede af ham, rimeligvis fra Tiden før Udenlandsrejsen 1796, som Thorvaldsen under sit Ophold i København 1819—20 forærede til Poul Møllers senere ypperlige Biograf F. C. Olsen, ligesom C. A. Jensens to Billeder af ham fra Tiden omkring 1840. ⁷⁾) Paa Nysø optog han sin Svømning, ⁸⁾) og som Bevis paa, at Nerverne ogsaa i disse sidste Aar stadig var i Orden, kendte han hverken til Søsyege ⁹⁾) eller Svimmelhed; i sit 74. Aar kravlede han til Baronesse Stampes Forfærdelse op ad Kuplen paa Pantheon med dens glatte Kobberplader for at se ned i Kirken;

og da han ved Opsætningen af Golgatafrisen i Frue Kirkes Apsis opdagede en Fejl i Opsætningen, gik han straks op paa det høje Stillads for at iredtesætte Haandværkerne.¹⁰⁾ Hans Arbejdskraft og hans Evne til at udholde Anstrengelser og Adspredelser var ogsaa i denne Periode af hans Liv næsten usvækket. Da han i Rom 1841—42 skulde have de to Apostel-Statuer Andreas og Thaddæus færdige til Frue Kirke, gjorde hans gamle Elev Galli Strejke, just da han skulde sætte Andreas-Statuen op i det endelige Maal. Thorvaldsen fuldførte da, 72 Aar gammel, selv først Andreas-Statuen, der hører til hans mest storslaaede Arbejder, og derefter paa 14 Dage Thaddæus-Statuen med Opsætning af Jernstativ og Oplægning af de vældige Lermasser, »en fysisk Præstation af Rang og i Betragtning af hans høje Alder nærmest ufatteligt«.¹¹⁾ Næppe mindre mærkeligt er det, at han udholdt de uendelige Indbydelser, Modtagelse af Deputationer, Serenader, Sidden for Kunstnere, Besøg paa Kunstneratelier'er, som han maatte gennemgaa, da han med Baron Stampes Familie 1841 pr. Vogn rejste ned til Italien. I Neustrelitz var Thorvaldsen f. Eks. kommet sent hjem fra Selskab hos Storhertugen, men næste Morgen var han vaagen Kl. 4 og vilde ud at se paa Byen; i Frankfurt var han kommet i Seng Kl. 12 efter lange Festligheder, og en Fremmed havde konverseret ham en halv Time paa Sengen; men næste Morgen Kl. 4 er han oppe for efter Løfte at sidde for en af de 17 Malere, der portrætterede ham paa Rejsen.¹²⁾

Og som i de unge Aar glædede han sig ogsaa paa Nysø i en »Indian summer« over Kærlighed, Dans og Musik. Den 30 Aar yngre Baronesse Stampe blev hans »gamle Mutter«, han hendes »store Dreng«, Ragazzaccio (han vil ikke hedde *old boy*),¹³⁾ der forfærdede hende ved at galoppere paa Rideture over Alperne og til Genzano; endnu i Stand til at vække Beundring hos den langt yngre Baronesse; »hvem der ikke har set ham ridende, kan intet Begreb gøre sig om, hvor prægtig han saaledes tog sig ud, som en af de gamle Guder«. Relieffet »Farvel til Nysø« fra 1841 har i de to Barneskikkelsers Omfavnelser meget af Kyssets Hengivelse; »det er en af mine kæreste Erindringer om den elskelige Gamle: det er et hjerteligt og kærligt Kys«, skriver Baronesse Stampe.¹⁴⁾ Han fik ogsaa sin Guitar frem og kunde, naar han var ledig fra Arbejdet, som en Matros med sin Harmonika, sidde og spille timevis for sig selv.¹⁵⁾ Han var altid oplagt til en Dans, ogsaa naar han paa Nysø i Slobrok, Underbenklæder og Tøfler kom ned til Frokosten. »Her blev han ung og derfor fik han Lyst til at spille, som at synge og danse«.¹⁶⁾

Men det, der var hans *Livs Alt, var Arbejde*. »Som en hungrig Løve, vaagnet af en lang Slummer, styrter sig løs paa sit Bytte« synes han Wilhelm von Schadow at kaste sig over Arbejdet paa Alexanderfrisen.¹⁷⁾ Over Arbejdet

glemte han baade Sult og Træthed; han var altid »slem at faa fra det«. Paa Nysø maatte de ofte vente i timevis med Frokost og Middag, naar han var i Gang med sit Arbejde.

Han tillod ikke noget at tage synderlig Tid fra hans Arbejde, endsiges træde hindrende i Vejen for det. Ikke Hensynet til hjemlig Hygge, ikke til hans Ydre, end ikke til Kærligheden. Hans *Krav til hjemlig Hygge* og Paa-klædning naaede aldrig, selv da han var bleven en rig og fornem Mand, synderlig ud over hvad han var vant til fra sit yderlig fattige, nøjsomme, vel egentlig ogsaa uordentlige Hjem. Han fik under sit mere end 40'aarige Ophold i Rom aldrig sit eget Hjem; fra 1804 til Hjemrejsen 1838 boede han i Fru Butis Pensionat i Via Felice (nu Via Sistina), kun kunde han i Modsætning til de øvrige Pensionærer disponere over tre Værelser. De har, saaledes som Malerinden Louise Seidler beskriver dem fra Tiden 1818, været ligesaa hyggeforladte som hans Stuer i Aabenraa i København, som Portrætmaler Hans Hansen har beskrevet.¹⁸⁾ Ogsaa her var alt, selv Sovekamret, indrettet med Arbejdet for Øje. »I den forreste Stue af Lejligheden i Rom var et lille Atelier; Staffelier med paabegyndte Basreliefs stod rundt om; Gulv, Borde, Stole var bedækket med smaa Figurer; kun med Møje fandt man en Stol at sidde paa; intetsteds noget der kunde minde om Komfort; hverken en Reol eller et Skrivetøj eller Skrivemateriale. Sovekammeret var særlig lille; alligevel stod der ogsaa i det lige foran Kunstnerens Seng en Modellerstol med et paabegyndt Relief, hvorpaa han plejede at arbejde, saasomt han var staaet op. Bag dette Værelse var et noget større Værelse, prydet med Malerier, ved hvis Køb Thorvaldsen understøttede trængende Kunstnere; paa Bordene saa man i broget Uorden alle Slags udgravede Ting: Vaser, Mønter, Bronzer o. s. v.«¹⁸⁾ Udover den meget officielle Selskabelighed forfriskede han sig kun med Byens Kunstnere i et Osteri eller ved Udflugter til Omegnen.

Og fattig og fordringsløs som hans Bolig var hans *Paaklædning*. »Han saa simpel ud som en Regensianer i sit Morgennegligé«, fortæller Laurids Engeltoft, der 1804 traf ham i Baron Schubarts Landhus Montenero;¹⁹⁾ »en temmelig slet klædt Mand med et regelmæssigt aandfuldt Ansigt, smukke blaa Øjne, med lerstænkede Støvler« er Øhlenschlægers Beskrivelse 1809.²⁰⁾ Da han paa sin Berømmelses Tinde 1838 med sine Værker hentedes hjem af Regeringen paa Fregatten »Rota«, »indeholdtes hans hele Garderobe i et lille Skrin, saa stor som en Rejseskrivepult. En gammel brun Frakke og et Par brune Nankins Bukser var hans Dagligdragt, en temmelig luvslidt sort Kjole og Bukser hans Stadsdragt. Og — fortæller Dahlerup —²¹⁾ min Hovmester maatte saa ofte stoppe og lappe paa denne og hans øv-

rige Klæder, at han for mig beklagede sig over den Nød, han havde med at holde de forslidte og møre Klædningsstykker sammen. Han bar hverken Nat eller Dag Skjorte, om Dagen blot en løs Krave, der gik ind over Brystet og blev bundet om Livet«. Selv som Konferentsraad syntes det ham en naturlig Udvej at dække et Hul i Overlæderet paa sine Sko ved at smøre Blæk over det hvide Lærred, der skinnede igennem, at lade sine Frakker vende og at bede sin Tjener Wilkens omhyggelig gemme en affalden Knap, for at hans Kone ikke skulde købe en ny. Fra sin fattige Ungdom bevarede han baade i sit Haandværk og i det daglige Liv Evnen til at kunne hjælpe sig selv. Da hans Husbetjening i Rom 1842 havde strejket og var flyttet bort fra hans Lejlighed, fandt Baronesse Stampe Morgenen efter »Værelset gjort rent og Sengene redt; han selv tagende sit Skæg af foran en Haandbørste med et lille Spejl, som han havde stukket ned i en klat Ler paa Bordet. Og da jeg spurgte: Hvem har redet Sengene? hvem har fejjet osv.? Det har jeg, man skal aldrig være raadvild; jeg har været vant til værre«; »jeg kunde aldrig uden Rørelse tænke tilbage paa, hvor denne store Mand selv havde gjort det allerringeste Arbejde og stod der fri og uafhængig, undværende den hele Verden«. ²²⁾

En ganske anden Rolle i hans Liv end det daglige Velvære spillede *Kærligheden*. Levende først i den »florisante« Tids København og siden i Rokokotidens galante Rom, lagde han næppe nogensinde noget Baand paa sin stærke Fysiks store Livsbegær. I Brevene fra Venner i Hjemmet møder vi straks efter hans Ankomst til Rom Forespørgsler som: »Lad mig høre lidt om dine smaa Kærlighedshistorier, som du nok ved, jeg er ingen Hader af«. (Vennen Jørgen West), ²³⁾ og fra Faderen Formaninger som: »Vær for Guds Skyld forsigtig ved Venussens Tempel, at du ej kommer, hvor du kan frygte for Rivaler, Gianelli har sagt mig, at de er farlige«. »Thorvaldsen nægter ikke, at han har flittig studeret efter Naturen«, fortæller Friederike Brun i en Beretning til Molbechs »Athene«. ²³⁾ Efter den rigtignok meget strenge Wilhelm von Schadows Udsagn var »Thorvaldsens Hovedfejl en umaadelig Sanselighed, understøttet af et Kæmpelegeme«, og en stor Kynisme i Betragtning af Kvinden, ²⁴⁾ et Syn, som ogsaa hans Mentor, den lærde Georg Zoëga, ugenert gav Udtryk for. ²⁵⁾

Men han tillod kun i ringe Grad sine Forbindelser at lægge Beslag paa hans Tid, slet ikke naar det angik hans Kunst. Med sin mangeaarige Elskerinde Fru von Uhden, der fødte ham en Søn og en Datter (»min Kontraband-datter«), har han næppe nogensinde delt Bolig. I Sommeren 1818, da han var op mod de 50, affødte en Rekreations- og Feriefliert en Forlovelse med en rig og elskværdig, men noget stiv skotsk Dame af god Familie, Miss Frances Macken-

zie of Seaford, ivrigt fremmet af Hertugen af Augustenborg og den altid geskæftige Baron Schubart; men da Ferierusen var forbi, og Thorvaldsen vendte tilbage til sit Arbejde i Rom, var Forholdet ham en Byrde og en Hindring for hans Arbejde, og han fik med stort Besvær hende til at afbryde det. »Jeg som bestandig har Hovedet fuldt af Tanker om de Marmorgrupper, jeg skal udføre, hvorledes skulde jeg kunne gøre en Kone lykkelig«, var hans Forklaring af Bruddet til Hauch.²⁶) Fra en Wienerinde Fanny Caspers, som han samtidig gjorde Kur til — vist for at faa Miss Mackenzie til at bryde Forholdet — slap han samtidig fri ved at fortælle hende, at Miss Mackenzie kun havde givet ham hans Ord tilbage mod, at han lovede aldrig at gifte sig. I sine sidste 5 Aar fandt han en Veninde, som passede for ham selv og hans Kunst, i Baronesse Stampe (født 1797). Langt fra at drage ham fra hans Arbejde, hjalp hun ham og var utrættelig til at opmuntre ham til det; hun plejede ham, gav ham et komfortabelt Hjem med Atelier paa Nysø, æltede Ler og læste højt for ham, ventede paa ham i timevis ved Maaltiderne; og fandt sig i, at han lod sit onde Lune gaa ud over hende, naar noget var gaaet ham imod; idet hun derved, bevidst skaffede ham Afspænding og Ro. Gennem hendes Venskab fik hans Kunst en rig Efterblomstring. Hendes Optegnelser om Thorvaldsen med deres Glæde over det moderlige og lidt forelskede Forhold til denne store Kunstner og denne »store Dreng« er et af den danske Litteraturs skønneste Memoireværker, et smukt Minde ogsaa over hendes egen Personlighed.

Men i det hele holdt Thorvaldsen — med *bevidst Livskunst* — *alt det borte fra sig, der kunde hindre den uforstyrrelige Ro*, der var ham nødvendig for hans Arbejde, og som er en vigtig Side af hans Kunst. Han undgik med Hensigt al Sindsbevægelse, alle Scener og voldsomme Brud (med Fru von Uhden kunde det undertiden være vanskeligt), lod helst Tingene trække sig i Lave lempeligt og af sig selv. Rykkerbreve paa bestilte Arbejder — selv gentagne og kraftige, som da Sir Thomas Hope i 25 Aar maatte vente paa sit Eksemplar af »Jason« — lod han ligge ubesvarede, indtil Bølgerne havde lagt sig noget. For ikke at blive rørt, hvad han med sit følsomme Sind havde let til, tvang han sig til ikke at høre efter under Festtaler ved højtidelige Lejligheder. Og da hans lille Søn, som han elskede højt, og hvis Fødsel bragte ham til at indføre Barnet i sin Kunst, døde 1811, blev han bange for at knytte sig for stærkt til noget Menneske, fordi Tabet kostede ham for meget af Arbejdsfred og Sjælero. »Den lille Datter, den senere Fru Paulsen, maatte ikke komme ham for nær; han sørgede for, at hun intet manglede, men undgik at se hende. Det var saa farligt, sagde han, naar de saaledes snoede sig om en; han vilde ikke udsættes for lignende Stød i sit Liv.« »Jeg vil ikke attachere mig til no-

gen mere. Skal jeg leve, skal det være for Kunsten alene«. ²⁷⁾ Kun ved denne Resignation og ved denne Egoisme i Forbindelse med hans Fysik blev hans store Arbejde muligt.

II.

Om Thorvaldsens aandelige og selskabelige Dannelse.

Det var i Thorvaldsens Levetid ikke ualmindeligt at frakende ham al »Dannelse«, og det ikke blot i Henseende til Kundskaber men ogsaa til almindelig Levemaade. I et ofte anført Brev fra Tiden lige efter hans Ankomst til Rom fra Georg Zoëga til Biskop Münter udtaler Zoëga sin Forundring og Beklagelse over, at Akademiet »sender Folk saa ganske raa (som Thorvaldsen) til Italien«; »uden at vide et Ord Italiensk eller Fransk, uden ringeste Kundskab om Historie og Mythologi, hvorledes er det muligt, at en Kunstner studerer her som han burde«? Zoëga »forlanger ganske vist ikke, at en Kunstner skal være lærd, ønsker det ikke engang«, men naar man som her »i enhver Discours skal begynde fra A B C, saa ennuyerer man sig snart paa begge Sider«. ²⁸⁾ Kaptajn Fisker, med hvis Skib »Thetis« Thorvaldsen 1796 sejlede til Italien, beklager sig i Brevene til Hustruen over hans Modvilje mod at lære noget, »han er saa luddoven, at han aldrig ombord har villet lære et Ord Sprog, som Præsten og jeg havde tilbudt at læse med ham. Men han vil endelig male mig en Miniature, da du ønskede det til en Prætention«; »Gud være med ham, han er en skikkelig Mand, men en doven Hund«. ²⁹⁾

Om hans selskabelige Optræden fortæller Ungdomsvennen Haste, at »egentlig Levemaade var ham fremmed, dertil var ikke hans Kreds«. ³⁰⁾ Endnu da han var op mod de 50 og stod paa sin Berømmelses Højde, bebrejder hans Forlovede den rigtignok noget engelsk stive Miss Mackenzie ham i et Brev »hans ringe Kendskab til, hvad der er Skik og Brug i det gode Selskab«, ³¹⁾ og Høyen havde, før han traf ham i Rom, hørt, at han var »i høj Grad udannet«. ³²⁾

Disse Betragtninger er utvivlsomt rigtige, især set fra Tidens litterært og akademisk dannede Kredses Syn. Thorvaldsen har næppe nogensinde gaaet i Skole, at skrive har han rimeligvis lært af Faderen. Han følte altid sine Mangler paa almindelige *Skolekundskaber* som en Sorg; naar han paa Rejsen til Rom 1841 med Baron Stampes i Rejsevognen hørte Børnene faa Undervisning i Fædrelandshistorie og Geografi, lyttede den gamle berømte Mand interesseret til, »han kunde sitte hele halve Timer og studere Geografi paa Børnenes Kort, og saa gammel han end var, saa sagde han ofte med et dybt Suk: Ak Gud hvor beklager jeg ikke, at jeg ikke har lært noget ordentligt i min Barn-

dom«. ³³⁾ Han øvede sig lige til sine sidste Aar i at skrive og fik virkelig en fast og tydelig Haand. ³⁴⁾ Smaa breve til Venner, som han ikke generede sig for, saaledes et Brev til Anna Maria Uhden efter et Opgør 1813, kan han skrive fulde af Hjærte og Skæmt, ³⁵⁾ men overfor mere indviklede Breve til fornemme Folk eller angaaende Forretninger gav han tabt og overlod dem til sine Venner som P. O. Brøndsted, Bødtcher, Wilhelm v. Schadow og andre.

Af *Sprog* kunde han, da han rejste hjemmefra, noget Tysk, og han lærte sig efterhaanden Italiensk, som han f. Eks. anvendte i Omgangen med Miss Mackenzie; ³⁶⁾ gennem hende lærte han ogsaa noget Engelsk, som han talte, naar han var i godt Humør; »og skønt han ikke kunde meget, udtalte han det godt«. ³⁷⁾ Litterære Bekendte som Wilhelm v. Schadow hævder, at »han til sidst hverken kunde tale eller skrive noget Sprog«; hvad vel imidlertid kun vil sige korrekt; ³⁸⁾ han har næppe trods det italienske Leksikon og den italienske Grammatik, han førte med sig til Italien, gjort noget ud heraf. Von Schadow fortæller som Tegn paa hans manglende Sprogkundskab, at hans Underholdning endog med Vennerne foregik »mere med Haandbevægelser end med Ord«, ³⁹⁾ og Kestner har fra Thorvaldsens Modellering af Walter Scott 1831 gengivet Konversationen mellem Thorvaldsen og Walter Scott; den foregik mest med venlige Nik, Smil og Klap paa Skuldrene og Udbrud som »connaissance« — »charmé« — »plaisir« o. s. v. ⁴⁰⁾ Thorvaldsen var imidlertid ikke blot naar det drejede sig om fremmede Sprog, men ogsaa naar han talte Dansk, som han jo dog kunde, ofte tilbøjelig til, noget af Magelighed, noget af Ubehjælpssomhed naar han skulde karakterisere f. Eks. Musik og Ballet, at lade sig nøje med Udraab som »Oh«, »nysselig, nysselig«. ⁴¹⁾ Han var, naar han ikke havde noget bestemt at tale om, »taledoven«, som Baronesse Stampe sagde; »han talte kun lidet, men hørte gerne; begge Dele hidrørte fra hans faa Forkundskaber saavel som fra hans Videbegærlighed«, fortæller Vennen Haste. Hans Kendskab til Tidens *Litteratur og til Musik* var imidlertid ikke saa helt lille og tilfældig, som ofte antaget. Han havde med i sin Kuffert til Rom et Par Bøger af Tidens moderne Forfattere, som han kendte personlig, Baggesens »Labyrinten«, Thaarups »Stærkodder« og »Ildegerda«; ⁴²⁾ han kunde citere lange Stykker af Holberg og især af Wessel; »af italienske Digtere kendte han mange — fortæller Baronesse Stampe ⁴³⁾ — jeg hørte ham recitere en hel Del af Metastasio omkaps med den engelske Fru Hage«. Han var en entusiastisk Musikelsker; i sin Ungdom spillede han Violin og Fløjte, senere Guitar, som han efter Friederike Brun behandlede mesterligt. Han var lige fra sin fattige Ungdom en begejstret Elsker af Opera; saasnart han kom i Land i Italien, besøgte han Operaerne i Palermo og Napoli. ⁴⁴⁾ Den første Opførelse af »Don Juan« herhjemme, som

han før kun havde kendt i Brudstykker, og som han elskede højt, var ham kort før hans Død en stor Oplevelse.⁴⁵⁾

Ved Vurderingen af Thorvaldsens Kundskaber maa man imidlertid huske paa, at studerede Folk undertiden er tilbøjelige til at overvurdere den Kundskab, som beror paa Skoleuddannelse og Læsning, og til at overse, at der er Viden, som erhverves ad mangfoldige andre Veje end Læsning, og som kan være af langt større Betydning for en Kunstner og Arbejdsgiver som Thorvaldsen.

Saaledes har Arbejdet paa Larsens Plads, hvor han hjalp Faderen med Billedskæren, utvivlsomt været af stor Betydning for ham, da han selv blev Arbejdsgiver i stor Stil, gennem Kendskab til Organisationen af et stort Værksted og Omgangen med Svende og Lærlinge.⁴⁶⁾

I sit egentlige Fag, *Billedhuggerkunsten*, manglede han ingenlunde Skoleuddannelse: paa Kunstakademiet, Modelstudier med Kammeraterne, ved Omgang med Kunstnere og Lærde som Zoëga. Og her, hvor Sagen i egentligste Forstand kom ham ved, var han ikke doven, som naar det paa Sørejsen drejede sig om Sprogundervisning. Saa snart han i 1797 kom i Land i Palermo og Napoli, var han fuld af Iver for at skaffe sig Adgang til Akademiernes Modelskoler, til Kirker, Museer og Privatateliers som Tischbeins, kopierer og er i sin Dagbog altid parat med en ret kritisk Karaktergivning.⁴⁷⁾ Og i dette sit Fag fortsatte han stadig flittigt og grundigt hele Livet igennem sine Studier. I Rom lærte han Samlingerne at kende til Bunds, han var 1841 en ypperlig Fører i Gallerierne for Stampes, »han førte os lige til det gode, som han paa en Prik vidste, hvor hængte, og gjorde os opmærksom paa Skønhederne deraf«. ⁴⁸⁾ I hans unge fattige Dage havde Samlingerne foruden Studiet efter Naturen været hans væsentligste Studiemark; »jeg løb (under Arbejdet paa »Jason«) daglig til Vatikanet og slugte, hvad jeg kunde af Antikerne, og saa mig ikke om paa Tilbagevejen« ⁴⁹⁾ for at kunne huske, hvad han havde set. Tidlig begyndte han imidlertid med sine fattige Midler, noget som Studiemateriale, noget af Samlermani at samle skønne antike Gemmer, Mønter, Vaser, Skulpturer, ægyptiske Antikviteter og især Malerier, som han elskede overalt. Han var en passioneret Samler og gav kun nødvendig Afkald paa et Stykke, han gerne vilde besidde, selv om han skulde ofre meget paa det;⁵⁰⁾ og at give Slip paa noget, han engang havde erhvervet, var ham umuligt; han vilde ikke udlevere Brøndsted hans græske Mønter og Bøger, som Thorvaldsen paastod, at han havde solgt ham, medens Brøndsted mente, at han kun havde givet dem som et Pant for et Laan.⁵¹⁾ Hans Samlinger blev efterhaanden uhyre store og fylder som bekendt en lang Række Værelser i Museet paa 1. Sal og i Kælderen. I sine senere Aar samlede

han sig et anseligt Bibliotek, og da han 1842 atter kom til Rom, kunde han i lang Tid ikke løsrive sig fra de nye Kobbere og Bøger, der var kommen til siden hans Afrejse.⁵²⁾ Han erhvervede sig ogsaa en meget stor Samling af Afstøbninger efter Antiker, der ogsaa i Museet fylder mange Rum. Det er her og ikke i Litteraturen, man skal søge hans »Haandbibliotek« i det Fag, som var hans. Her var hans Lærdom og Dannelse uhyre stor. Her følte han sig med Rette overlegen, og naar det drejede sig om Kunst, udtalte den taledovne og forsigtige Mand sig med en Overlegenhed og Kyndighed, som altid vakte Beundring. —

Paa samme Maade som med Thorvaldsens Kundskaber forholder det sig med hans *Kendskab til »det gode Selskabs« Levemaade*. Ogsaa her var der hjemmefra Mangler ved hans »Grundbegreber«. Han bevarede hele Livet Spor af sit fattige Hjems Tone og Manerer; hans Sprog var udpræget københavnsk, som jo forøvrigt Tilfældet var med mange af Tidens højeste Selskab; »Kissebærrene er inte mo'ne«, sagde f. Eks. en højliterær Dame som Friederike Brun.⁵³⁾ Han havde paa Haandværkervis i yngre Aar sin Snustobak liggende løs i Vestelommen.⁵⁴⁾ Naar han hos den hamburgske Storkøbmand Donner saa Tjenerne optræde med hvide Bomuldshandsker, kunde han spøgende sige: »De maa nok have Fnat«,⁵⁵⁾ en nærliggende Mulighed fra hans Ungdoms Milieu. Eller naar en Dame blev rost for sin slanke og fine Figur, kunde han indvende: »Ja klæd hende først af, saa vil vi snakke om det. Hu, jeg gruer for de skarpe Ben, næ, maa jeg bede om lidt Sul paa Knoglerne.«⁵⁶⁾ Udtalelser, som Baronesse Stampe forøvrigt noterer uden Forargelse. Naar han fra sit Arbejde kom ned til Frokosten hos Baron Stampes, mødte han ofte i sin sædvanlige Arbejdsdragt: Slobrok, Underbenklæder og Tøfler,⁵⁷⁾ og kunde, naar han var i godt Humør, træde en Vals med Baronessen i denne Dragt. Efter Wilkens skal han i samme Kostyme have vist Dronning Caroline Amalie om i sit Atelier og i Haven, da Dronningen indfandt sig før den aftalte Tid og før han var i Stand.⁵⁸⁾

Men ligesom han havde sin egen »Lærdom«, havde han ogsaa i Omgang sin egen »Dannelse«, der bundede i et bredere menneskeligt Grundlag end det gode Selskabs Konvention; hans Ledestjerne var her den naturlige »Takt«, som hans bekendte Gang paa Gang lige fra Ungdommen fremhæver (Haste, Høyen, Kolb), og et bredt Kendskab til Livet og Mennesker. Han var i sin Optræden altid helt sig selv, jævn og ligetil, af en venlig Imødekommenhed, som klædte ham godt, et Udslag af sund og ikke selvoptaget Natur; ganske uimponeret. I Omgang søgte han efter Arbejdet som Rembrandt »ikke Ære, men Frihed«, brød sig ikke om at brillere; »ugeneret selv og generende ingen« færdedes han ved Kunstnernes Sammenkomster i Osterierne.⁵⁹⁾ »Han gjorde ikke Fordring paa at være en Mand af store Kundskaber, men der var Kærne i, hvad han

sagde; han havde set Livet og forstaaet det«,⁶⁰) et Ord af Høyen, som let varieret gentages af flere samtidig. Og skønt han vel kendte sit Værd som Kunstner og ved Lejlighed var beredt til at tage en Tørn derfor, var han langt fra at føle sig stødt over Kritik; »som Kunstner var Thorvaldsen meget beskeden — siger den lidet venlige v. Schadow — han hørte gerne paa Kritik, som enhver Kunstner, hvem et højt Ideal foresvæver og som har set dybt ind i Naturen«, »fortræffelig ogsaa deri, at han ikke bekymrede sig om udvortes Æresbevisninger«. ⁶¹) Et drastisk Eksempel paa, hvor lidt højtidelig han selv som gammel og berømt tog og kunde tage sig selv og Æresbevisninger meddeler Kommandør Alex Wilde i sine »Erindringer om Jerichow og Thorvaldsen«. Da Wilde 1838 skulde bringe Thorvaldsen den kongelige Udnævnelse til Konferensraad ombord paa »Rota«, før han kom i Land, traf han ham for Udgaende fra »Gallionen« iført Slobrok og Underbenklæder; bukkende dybt overrakte Wilde ham Udnævnelsen; »uden at forandre en Mine aabnede Thorvaldsen Brevet, læste sin Udnævnelse til Konferensraad, der gav ham Ret til at køre med Topper, lagde Brevet sammen og sagde med den største Ro: Saa . . . Hr. Konferensraad nu den første Gang« — en Udtalelse af en zünftig københavnsk Haandværker. ⁶²) Tildragelsen fortaltes enslydende allerede 1838, som jeg har hørt af den samtidige P. Homann.

Ogsaa i sin Optræden overfor andre havde han sin egen naturbestemte Dannelses. Han var ens mod alle uden Hensyn til Rang og Stand, ganske usnobbet. Han ytrede til sin Tjener Wilckens Forskrækkelse indtrængende Ønsket om for Selskabs Skyld at maatte spise sammen med ham og hans Kone; overfor den noget formstive Christian VIII beklagede han ikke at kunne tage mod en Indbydelse til Hoffet, da han først havde taget mod en Indbydelse af A. S. Ørsted; han syntes, at af 2 Samtaler, han den samme Dag havde ført, var den med hans Navne Brovægteren paa Knippelsbro nok saa morsom som den følgende med Københavns æstetiske Orakel I. L. Heiberg; ⁶³) med Christian VIII's fraskilte Hustru, Prinsesse Charlotte af Danmark, »levede han i Rom i en evig Fejde. Han talte rent ud og sagde hende mange drøje Sandheder, men hun blev ikke vred og svarede igen i samme Tone og saaledes mundhuggedes de bestandig for dog immer at søge hinandens Selskab«. ⁶⁴) Høyen beundrer ikke blot den Enshed, hvormed han optraadte overfor alle, men ogsaa den Evne han havde »til at behandle sine Omgivelser paa lige fra Eleven til Kardinalen«. Og trods al »Naturlighed« ikke blot hævdede han sig, men vandt Folk selv i Tidens mest forfinede Kredse, maaske ikke mindst blandt deres Damer. Friederike Brun, der havde været med til at skabe hans Succes i de fornemme Kredse i Rom med »Jason«, sendte 1815 en længere, noget højtsvunget, men

helt forstandig Artikel til Molbechs »Athene« for ret at gøre Publikum her hjemme opmærksom paa, hvor betydelig en Mand Danmark havde i Thorvaldsen; hun priser hans forstandige Domme om Musik, Poesi og Kunst, men fremhæver ogsaa hans rent personlige Fortrin; »hans Selskab er lige saa interessant som behageligt ... hans nøje venskabelige Omgang skylder jeg mange af de behageligste og lærerigeste Timer af mit Ophold i Rom«. Paa Hjemrejsen fra København til Rom 1820 besøgte han nogle Dage Chr. D. Reventlows paa Pederstrup; om Besøget skriver Grevinde Frederikke Charlotte Reventlow i et Brev til sin Svigerinde Grevinde Stolberg: »Vi have her fra Søndag Aften til Onsdag Morgen haft Besøg af den saa meget fejrede Thorvaldsen. Det var meget behagelige Dage. Hans værdige, fordringsløse Optræden gør ham til et meget behageligt Selskab. Han har ogsaa i de 24 Aar, han har tilbragt i Rom i saa kritiske og farefulde Tider, samlet sig megen Erfaring og Menneskekundskab«. ⁶⁴)

Denne Selvstændighed i Optræden og i Bedømmelsen af sig selv og andre bundes i flere Forhold: Bevidstheden om egne Fortrin, Herkomst og Tidens Ideer om Lighed blandt Mennesker. Men den skyldes sikkert ogsaa Thorvaldsens dybe Forstaaelse af Livets Gang og Mennesker. Han havde jo ligesom H. C. Andersen ikke blot som en udenforstaaende studeret, men oplevet Livet i større Udstrækning end de fleste: Milieuet fra Grønnegade og Aabenraa; Kunstnere og Lærde som Abildgaard og Zoëga; det brogede internationale Selskab i diplomatiske Kredse hos Baron Schubart og Wilh. v. Humboldt og endelig kronede Hoveder. Og Kunstnerens Blanding af medfølelse og skarp Iagttagelse, hans »sjette Sans«, havde her bag Lærdommens og det elegante Selskabslivs Overflade ladet ham se ind i de samme almenmenneskelige Skæbner og Sorger, som han i lidt ændrede Forhold kendte fra sit fattige Hjems Kredse: bag Zoëgas Lærdom Hanrejtleværelsen hjemme; bag Glansen hos en Grandseigneur som Baron Schubart evindelige Pengevanskeligheder og mislige Transaktioner og hos hans Hustru stadig Uro og Sorg over Mandens økonomiske Forhold og Kærlighedshistorier. Han havde oplevet, at Livet i fundamentale Ting næppe er altfor forskelligt i de højeste og laveste Kredse. En Bekræftelse paa Tidens Teorier om alle Menneskers Lighed. Hvorfor da ikke behandle dem ens uden Hensyn til social Ulighed?

Et Vidnesbyrd om, hvor meget han har vidst om Mennesker, og hvor dybt han har formaaet at trænge ind til det centrale hos dem, har vi jo i hans Portrætkunst: hans moderlige Veninde Baronesse Schubarts hemmelige Sorg; det stærkt degenererede i Barnebusten af den senere Frederik VII; det poserende men aandfulde og forfinede hos Byron. Han er som bekendt en af de store Portrættører i Kunsten.

Men foruden hvad Portrætbusterne fortæller om Modellen og om Thorvaldsens lynsnare og skarpe Blik og fænomenale Haandelag, lærer de — som enhver »Beretning« — ogsaa noget om deres Ophavsmand, om Thorvaldsen selv. Han var ikke blind for menneskelige Mangler og Skrøbeligheder og kunde for Spøg tegne karakteristiske Karikaturer.⁶⁵⁾ Men i hans Portrætter er Opfattelsen altid elskværdig og ædel. Det centrale er grebet og gengivet, men aldrig paa en uvenlig end sige ondskabsfuld Maade. Betegnende for den egentlige »Dannelsesgrad« hos ham er det ogsaa, at han, Proletarbarnet, har kunnet opfatte og gengive det essentielle hos det forfinede og ofte højtkultiverede internationale Selskab, som udgjorde hans væsentlige Klientel.⁶⁶⁾ Det møder os allerede i den ældste af Busterne af A. P. Bernstorff, fra Tiden før Udenlandsrejsen: en elegant, højfornem og livsklog Rokokoherre.

Det er imidlertid ikke blot i sin Kunst, at Thorvaldsen giver Udtryk for denne sin »Dannelses« ædle og medmenneskelige Opfattelse af andre. Den fik ogsaa Udtryk i Livet, ogsaa overfor Mennesker i Tilværelsens Yderkanter. Bekendt er H. C. Andersens Fortælling om, hvordan denne underlige Proletardreng 14 Aar gammel under Thorvaldsens Besøg i København 1819 paa Gaden hilser paa den berømte Mand, som han slet ikke kendte; efter at være gaaet forbi griber Thorvaldsen sig i det, vender om og spørger venligt: »Hvor har jeg set Dem før? Jeg synes, at *vi* to skulde kende *hinanden*« (ikke: at *jeg* skulde kende *Dem*).⁶⁷⁾ Særlig smukt træder denne jævne Følelse af Medmenneskelighed frem i Thorvaldsens Brevveksling med en Fange paa Frederiksten Fæstning, en forhenværende Toldkasserer Hans Henrik Gunnerus. Denne skrev 1822 fra sit Fængsel til Rom til Thorvaldsen, som jo den Gang stod paa Højdepunktet af sit Ry, og bad om »et ganske lidet Stykke« fra hans Haand for ved Salget muligt at dække sit Underslæb. Thorvaldsen, der ikke — selv overfor fornemme Korrespondenter — var let at lokke noget Svar fra, svarer denne Gang, saa hurtigt han har fundet »det lidet Stykke« frem, og henvender sig ikke til Tugthusfangen, men til »Deres Velbyrdighed«, Gunnerus er stadig uforandret »Menneske« for ham.⁷¹⁾ »Jeg har modtaget Deres Velbyrdigheds Skrivelse af 13. Marts d. A. Den Tilstand, hvori D. Velb., Fader og Forsørger for en talrig Familie, for Tiden befinder Dem, har bedrøvet mig, og jeg be sluttede straks, for saa vidt det staar i mine indskrænkede Evner at bestræbe mig for at raade Bod paa samme. Iblandt de Arbejder, som for nærværende Tid befinder sig i mine Værksteder, er der et Basrelief med tre Figurer, forestillende, hvad Italienerne sædvanlig benævne en Carità [som vil blive afsendt]«. »Det vilde ubeskriveligt glæde mig, hvis jeg ved bemeldte mit Arbejde kunde bidrage til at lindre D. Velb.s og kære Families Tilstand.

Anbefalende mig Deres venlige Ihukommelse er jeg stedse D. Velb.s hengivne Ven og Tjener Albert Thorvaldsen«. »Stykket« er den skønne Caritas, som nu er opsat ved en Fattigblok i Vor Frue Kirke, der købte den, da den et Par Aar senere (1825) — for ikke at falde i Hænderne paa Gunnerus' Kreditorer — blev solgt til Fordel for hans Børn.⁶⁸⁾ Brevet er maaske nok for en Del et Udtryk for den gamle Grønnegadedrengs Forstaaelse af, at Mennesker let kan komme paa den anden Side af Loven; men det er ogsaa et Udtryk for den medmenneskelige Følelse i det 18. Aarhundrede, der klinger i Schillers »An die Freude« og i Mozarts »In diesen heiligen Hallen kennt man die Rache nicht — und ist ein Mensch gefallen, führt Liebe ihn zur Pflicht — dann wandelt er an Freundes Hand, vergnügt und froh ins fremde Land«. Og denne hans Tids brede medmenneskelige »Dannelse« kan vel gøre det ud for selskabelige Forsyndelser hos Thorvaldsen.

III.

Om Thorvaldsens religiøse Anskuelser.

Thorvaldsens Ungdom falder som bekendt i den franske Revolutions Tid, hvis Anskuelser jo ogsaa gjorde sig gældende i dannede Kredse i København. Og i Rom, der i 1796 var bleven besat af den franske Republiks Tropper, traf han lignende Anskuelser i flere af de Kredse, han kom i Berøring med. Hans kunstneriske Mentor Georg Zoëga var efter Wilhelm von Humboldt i religiøs Henseende »en fuldkommen Indifferentist og Skeptiker«,⁶⁹⁾ han var ogsaa ivrig Republikaner. Tonen i nogle af de tyske Kunstnerkredse, hvor Thorvaldsen færdedes, var i Tiden efter 1810 i højeste Grad radikal baade i religiøs og politisk Henseende. Om Thorvaldsen selv fortæller Wilhelm von Schadow, at han »i Politik var saa radikal, som man kunde være«;⁷⁰⁾ og i religiøs Henseende »vel desværre i nogle Henseender en gammel Hedning«, selv om der hos ham »ikke var Spor af vor Tids iskolde, blaserede, hovmodige, tørre og sofistiske Hedenskab«. I 20'erne hørte Høyen, før han traf Thorvaldsen, »at han ingen Religion havde.«⁷¹⁾

Herimod har Rikard Magnussen i en i mange Henseender meget smuk Bog »Om Thorvaldsens Livsanskuelser« ligesom andre Thorvaldsenforskere fremdraget nogle Udtalelser af Kunsthaandværkeren. I. B. Dalhoff (1800—1890), hvori denne blandt andet fortæller om en ejendommelig og smuk Samtale med Thorvaldsen en Aften i dennes Lejlighed paa Charlottenborg omkring 1840. Thorvaldsen skrifter der, efter undselig at have slukket Lyset med Fingrene, hvorledes Baronesse Schubart omkring 1804 fremkaldte en kristelig Vækkelse hos ham i en Depressionsperiode. »Fru Schubart lærte mig

at lægge Tobakken af, ja hun lærte mig mere — hun lærte mig Kristendom, og fra den Tid var hele min Id den store, store Kærlighed — (sagte) i Kristo«; en Vækkelse, der blandt andet førte Thorvaldsen bort fra den Trang til »at vise sig«, som »Jason« var Udtryk for, og henimod kristelige Idealer i hans Kunst.⁷²⁾ Om Beretningens Paalidelighed er der efter dens og dens Op-havsmands Karakter ikke Grund til at tvivle, selv om den først er nedskrevet omkring 40 Aar senere. Derimod er det sikkert for vidtgaende at slutte til en saa varig og dybtgaende Betydning af denne Omvendelse for Thorvald-sen og hans Kunst, som Magnussen og andre gør. Mod at den kristelige Væk-kelse hos Thorvaldsen skal have haft en saa grundig Betydning, taler ikke blot en ofte anført Udtalelse af Thorvaldsen, da man undrede sig over, at han turde paatage sig Arbejderne til Frue Kirke: »Jeg tror jo heller ikke paa de græske Guder, men jeg kan jo dog fremstille dem« — en Udtalelse som Ri-kard Magnussen mener at kunne betegne som en blot »Parade«; muligt, men langtfra sikkert;⁷³⁾ men mod den taler ogsaa Schadows og Høyens Udtalelser ligesom efter Dalhoff Stiftsprovst Trydes Ord ved Jordefærden i Frue Kirke: »Thorvaldsen var en stor Mand, men manglede ikkuns eet: Kristendom«. Og i sit sidste Leveaar kunde Thorvaldsen overfor Baronesse Stampe — vistnok i Anledning af hendes Søster, Professorinde Schouws Død — udtale: »vidste man blot, hvad der kom efter dette Liv. De Præster, de snakker og lovpriser den Herlighed, men der er ikke en af dem, som skøtter om at komme der, og de er i Grunden selv bange og holder dem fra den saa længe som mulig.«⁷⁴⁾

Problemet kan ikke stilles som Magnussen har gjort det med et Enten—Eller; et: »har Thorvaldsen været Kristen eller ikke«? Der er nemlig ogsaa Mulig-hed for et Baade—Og. Af Kendsgerningerne tyder nogle — og fra hele hans Liv — i den ene Retning, andre i en anden. Sagen er vel den, at Thorvaldsen aldrig har været Kristen i samme Forstand som den stabile og sikkert aldrig tvivlende Bronzestøber Dalhoff. Han har med sin paa engang dybt følsomme og nøgtern praktiske Natur kunnet svinge mellem Tider, hvor Kristendommen har været en Virkelighed for ham, og andre, hvor den ikke optog hans Tanker, eller hvor han tvivlede om fundamentale Spørgsmaal som Sjælens Udøde-lighed. Et vel ikke ualmindeligt menneskeligt Fænomen.

Helt let er det heller ikke at afgøre, hvori Thorvaldsens »Kristendom« har bestaaet. Han var ingen Ven af Præster og imod alt Ritual;⁷⁵⁾ han besøgte ikke Kirken og gik efter sin Konfirmation ikke til Alters, selv om Dalhoff beretter, at han overfor ham skal have ytret et Ønske i den Retning.⁷⁵⁾ I Fremstillin-gen af Kristi Daab paa Døbefonten i Brahetrolleborg har Thorvaldsen, næppe tilfældigt, udeladt Duen, der daler ned fra Himlen. Det er overhovedet

et Spørgsmaal, hvorledes Thorvaldsen har stillet sig til noget kristelig saa fundamentalt som Læren om Menneskets fra Fødslen fordærvede Natur og Genløsning ved Kristi Død. I hans Fremstilling af Adam og Eva med Kain og Abel er der ikke som i Michelangelos Fremstilling i det Sixtinske Kapel noget Mærke af Syndefaldet over dem, alt er her, som ellers i Thorvaldsens Kunst, Idyl.⁷⁶⁾ Og i hans Kunst opretholdes jo, trods al dens nordiske »Blu«, det hedenske antike Ideal om Menneskets oprejste Herlighed; selv paa Vejen til Golgata bærer f. Eks. Kristus paa Frisen i Frue Kirke mod al kristelig Tradition Korset oprejst.

Altfor haandfast bør man, særlig hos en Kunstner af Thorvaldsens Art, ikke tage paa disse Spørgsmaal. Men i Hovedsagen gaar man næppe fejl, naar man i sin Vurdering af hans Kristendom ikke gaar ud over de Punkter, som Thorvaldsen selv anførte til Dalhoff som det centrale i sin Vækkelse. I den er der ikke Tale om Syndsfølelse, Forsoning eller det evige Liv, men om to Ting. Først at Thorvaldsen fra den Tid opgav at ville »vise sig« i sin Kunst (»fra den Tid kan ingen vise mig et eneste af mine Arbejder, hvor jeg har søgt at vise mig«); han har siden ikke villet sit eget, men gjort sig til Tjener for en Idé; som en Aarsag til at Gertner ikke naaede det betydelige, som Thorvaldsen ventede af ham, anfører Thorvaldsen da ogsaa senere, at »han holdt for meget af sig selv«.⁷³⁾ Og dernæst anfører Thorvaldsen som en ny Oplevelse Forstaaelsen af, hvad han kalder »den store, store Kærlighed i Kristo«, det er vel den Kærlighed til Syndere, Fattige og Børn, som Thorvaldsen saa ofte har givet Udtryk for i sin Kunsts Fremstilling af Kristus. Disse Sider af Kristendommen, hvis Betydning er bleven ham klar gennem Baronesse Schubart, laa det ham imidlertid nær at nemme ud fra Tidens og sin egen Menneskelighed; i hans Liv kom de f. Eks. til Orde i hans Forhold til Fæstningsfangen Gunnerus. Og ud fra dette almenmenneskelige lader det, der almindeligt anses for specifikt kristeligt i hans Kunst, sig vel ogsaa forklare.

Forkortelser: Dahlerup = H. B. Dahlerup: Mit Livs Begivenheder I—IV, 1908—12. - Dalhoff: = N. Dalhoff: Jørgen Balthasar Dalhoff, 1915—16. - Magnussen = Rikard Magnusen: Thorvaldsens Livsanskuelse, 1936. - Oppermann = Th. Oppermann: Thorvaldsen I—III, 1924—30. - Schadow = Wilh. v. Schadow: Udtalelser hos Georg Brandes i »Tilskueren« 1920. - Stampe = Baronesse Stampes Erindringer om Thorvaldsen, udg. af Rigmor Stampe 1912. - Thiele = J. M. Thiele: Thorvaldsens Biographie I—IV, 1851—56. - Wilckens = Træk af Thorvaldsens Kunstner- og Omgangsliv, 1874.

¹⁾ I Riises Arkiv, 1824, I, S. 371. - ²⁾ Stampe, S. 95. - ³⁾ Schadow, S. 23. - ⁴⁾ Oppermann III, S. 88. - ⁵⁾ Stampe, S. 156. H. C. Andersen: Mit Livs Eventyr, 1855, S. 263. - ⁶⁾ Stampe,

S. 111. - ⁷) Billedet er en Pastel. Det omtales første Gang i en Notitsbog af F. C. Olsen 1827, men var da allerede afbleget »paa Grund af den lange Tid« : det var da allerede gammelt, rimeligvis fra Tiden før Udenlandsrejsen. Som 18-aarig Student besøgte C. F. Olsen 1819—20 oftere Thorvaldsen paa Charlottenborg. Dette ret enestaaende Billede fra Th.s Ungdom, som findes hos Lektor Fr. Orluf, Vejle, burde vel om muligt erhverves til Thorvaldsens Museum. Sammesteds findes et, saavidt mig bekendt ikke offentliggjort, meget smukt Ungdomsbillede af P. M. Møllers Biograf. (Velvillig meddelt af Lektor Fr. Orluf). Sig. Schultz: Da Thorvaldsen kom hjem, 1938, S. 58. - ⁸) H. C. Andersen: Mit Livs Eventyr, 1855, S. 266. Stampe, S. 19. - ⁹) Dahlerup II, S. 201. Wilckens, S. 83. - ¹⁰) Wilckens, S. 62, 63. - ¹¹) Oppermann III, S. 52. Stampe, S. 176. - ¹²) Stampe, S. 116, 126. - ¹³) Sst. S. 136, 154. - ¹⁴) Sst. S. 113. - ¹⁵) Sst. S. 22. - ¹⁶) H. C. Andersen: Mit Livs Eventyr, 1855, S. 267. Stampe, S. 22. - ¹⁷) Wilh. v. Schadow: Der moderne Vasari, Berlin 1854, S. 71. - ¹⁸) Hans Hansen: Portrætmalerens Dagbog (Clausen og Rist: Mem. og Breve VI, 1907), S. 122. Hermann Uhde: Erinnerung und Leben der Malerin Louise Seidler, 1874, S. 222 ff. - ¹⁹) A. D. Jørgensen: Georg Zoëga, 1881, S. 231. - ²⁰) Erindringer II, S. 195. - ²¹) Dahlerup, II, S. 215. Wilckens, S. 75. - ²²) Stampe, S. 173. - ²³) Thiele I, S. 118. Sst. S. 116. Friederike Brun i Molbechs »Athene«, 1815, I, S. 1 ff. - ²⁴) »Tilskueren« 1920, S. 22. - ²⁵) Louis Bobé: Friederike Brun, 1910, S. 127. - ²⁶) Hauch: Minder fra min første Udenlandsrejse, 1871, S. 249. Slgn. Breve fra P. O. Brøndsted, Thiele II, S. 431. - ²⁷) Stampe, S. 98. - ²⁸) Thiele II, S. 16. - ²⁹) Thiele I, S. 63, 75, 76. - ³⁰) Riises Arkiv, 1824, I, S. 372. - ³¹) Georg Brandes: Thorvaldsen og nogle Kvinder. »Tilskueren« 1920, S. 84. - ³²) I. L. Ussing: Niels Lauritz Høyens Levned, S. 102. - ³³) Stampe, S. 127. - ³⁴) Facsimile, Stampe, S. 234. - ³⁵) Medd. fra Th.s Museum 1931, S. 57. - ³⁶) G. Brandes: »Tilskueren« 1920, S. 87. - ³⁷) Stampe, S. 254. - ³⁸) »Tilskueren« 1920, S. 24. - ³⁹) Sst. - ⁴⁰) Kestner: Römische Studien, S. 74 og 79. Anf. Oppermann II, S. 153. - ⁴¹) Stampe, S. 61, 235. - ⁴²) Thiele I, S. 86. - ⁴³) Stampe, S. 36, 38. - ⁴⁴) Thiele I, S. 93 ff. - ⁴⁵) Stampe, S. 246. - ⁴⁶) Oppermann I, S. 19. - ⁴⁷) Thiele I, S. 93, 97. »Jeg saa Modellen (i Akademiet i Palermo), som ikke var god«. Tischbeins Malerier og Haandtegninger, »som var ret gode«. - ⁴⁸) Stampe, S. 153. - ⁴⁹) Dalhoff, S. 222. - ⁵⁰) Stampe, S. 180. Nic. Lützhöft: Th.s Malerisamling i Meddel. fra Th.s Mus. 1931, S. 1 ff. - ⁵¹) Thiele III, S. 492. - ⁵²) Stampe, S. 156. - ⁵³) M. Konow: »Nogle Barndoms- og Ungdomserindringer«, 1902, S. 55. Slgn. Sig. Schultz: Da Thorvaldsen kom hjem, 1938, S. 60. Brevene hos Thiele er desværre normaliserede; i de 3 smaa Breve fra Th., som Jul. Lange har udgivet (Udv. Skr. I, S. 123), findes Former som »har spørt«, »er overbeviis om«. - ⁵⁴) Dalhoff, S. 223. - ⁵⁵) Stampe, S. 26. - ⁵⁶) Sst. S. 95. - ⁵⁷) Sst. S. 19. - ⁵⁸) Wilckens, S. 102. - ⁵⁹) Dahlerup II, S. 187. - ⁶⁰) J. L. Ussing: N. L. Høyens Levned, 1872, S. 102. - ⁶¹) »Tilskueren« 1920, S. 22. - ⁶²) Alex Wilde: Erindringer om Jerichow og Thorvaldsen, 1884, S. 87—88. - ⁶³) Wilckens, S. 12, 105, 16. - ⁶⁴) Dahlerup II, S. 197. Chr. B. Reventlow: En Dansk Statsmands Hjem o. 1800 II, S. 254, cit. e. Oppermann III, S. 23. - ⁶⁵) Stampe, S. 37. - ⁶⁶) Oppermann II, S. 145. - ⁶⁷) Mit Livs Eventyr, 1855, S. 165. - ⁶⁸) Thiele III, S. 146. - ⁶⁹) Magnussen, S. 103. - ⁷⁰) »Tilskueren« 1920, S. 21. - ⁷¹) Se Note 33. - ⁷²) Magnussen, S. 57 ff. Dalhoff, S. 222 ff. - ⁷³) Magnussen, S. 17 ff. - ⁷⁴) Stampe, S. 246. - ⁷⁵) Dalhoff, S. 224. - ⁷⁶) Jul. Lange: Sergel og Thorvaldsen, S. 159. - ⁷⁷) Stampe, S. 45.

Baronesse Stampes Erindringer om Thorvaldsen i Aarene 1839—44 er nedskrevet 1844 eller 1845 paa Grundlag af tabte Dagbogsoptegnelser. Andre Erindringer som Wildes og Wilckens først en Menneskealder senere og maa derfor benyttes med større Kritik.

H. J. H. Glædemark:

BISKOP J. P. MYNSTER OG KRAVET OM SOGNEBAANDETS LØSNING 1834—1842

Til Forstaaelse af Biskop J. P. Mynsters Stilling til Kravet om Sognebaandets Løsning maa nødvendigvis forudsættes et vist Kendskab til Sognebaandets Afhængighed af Samfundets daværende Struktur og til enkelte Karakteristika ved Mynsters Personlighed.

Ved Sognebaand eller Sognetvang forstaaes ifølge Christian V's Danske Lov 6-3-1 det Forhold inden for den danske Kirke, at ethvert Medlem af denne — dengang med faa Undtagelser alle danske Statsborgere — er forpligtet til at benytte sit eget Sogns Kirke og til ved alle kirkelige Handlinger, saasom Daab, Konfirmation, Altergang, Vielse og Jordpaakastelse, at lade sig betjene af Sognepræsten samt til at yde Kirken og dens Tjenere, hvad dem tilkommer. Dette fra Middelalderen eksisterende Forhold var oprindelig baseret paa det daværende Samfunds Struktur: Landsbybebyggelsen paa Landet og de mere velstaaende og ansete Borgeres Slægtsgaarde eller Slægtshuse i Byerne, men først og fremmest Slægternes og Familiernes nære Tilknytning til samme Sted eller Egn samt den ringe Trang til Bopælsforandring. I Tidens Løb antog Forholdet en retslig Karakter og spores kort efter Reformationen i Lovgivningen;¹⁾ først i Danske Lov blev Forpligtelsen til et virkeligt Paabud, hvis Overtrædelse kunde medføre Straf.²⁾ I Løbet af det 18. Aarh. forandrede Samfundsforholdene sig i København, hvorved der her nødvendigvis maatte indtræde større Frihed ved Valget af Præst til Udførelsen af de kirkelige Handlinger; de hyppige Bopælsforandringer vilde ellers have medført en bestandig Skiften Sjølesørger. Denne Frihed gjaldt kun med Hensyn til Konfirmation og Altergang; endelig fastslaaet blev denne hævdundne Praksis i Hovedstaden ved Reskriptet af 21. December 1825,³⁾ der dog tillige satte snævrere Grænser for den opnaaede Frihed for at hindre Misbrug. Paa Landet medførte Forordningen af 15. Juni 1792 en stadig tiltagende Udflytning af

Gaarde, hvorved Landsbyens Familiebaand sprængtes, og dermed bedre Betingelser for Opfyldelsen af Trangen til Sognebaandets Løsning. Før Aar 1800 var denne kun ringe paa Landet; i visse Tilfælde gav Danske Kancelli her Dispensation med Hensyn til Konfirmation og Altergang; men Bevilling var vanskelig at opnaa. I Begyndelsen af det 19. Aarh. bevirkede imidlertid de kirkelige Forhold, at Sognetvangen mere og mere følte sig som et utaaleligt Baand paa de enkelte Menighedsmedlemmer. Selv om Regeringen bestandig havde fastholdt det statskirkelige Princip, havde den dog fra Midten af det 18. Aarh. — i Overensstemmelse med Datidens Syn — vist en overordentlig Tolerance med Hensyn til Kirkens Lære og de kirkelige Handlinger. Der var saaledes udstrakt Lære- og Forkyndelsesfrihed for den enkelte Universitetslærer som for den enkelte Præst, der tilhørte Statskirken. Dette havde medført, at Oplysningstidens og Rationalismens Præster og teologiske Professorer havde fortolket Skriften og Ritualet i Overensstemmelse med Fornuften; overalt afveg Præsterne uden Betænkning fra den forordnede Alterbog, trods Embedsedens. Derved var der i Tidens Løb fremkommet et afgjort Misforhold mellem Lovens strenge Krav med Hensyn til Læren og Ritualet og de faktiske Forhold. Kort efter 1800 kom dette Misforhold til at spille en større og større Rolle, baade inden for Præstestanden og i den brede Befolkning, først og fremmest inden for de saakaldte vakte Kredse og de ortodokse Lutheranere. Hos mange af disse opstod et stadig voksende Ønske om at kunne slutte sig til en Præst af samme religiøse Indstilling som de selv og lade sig betjene af ham ved de kirkelige Handlinger, selv om han ikke var deres Sognepræst.

Det var N. F. S. Grundtvig, der først formulerede og fremsatte Kravet om Sognebaandets Løsning eller, som det rettere burde hedde, Sognetvangens Ophevelse. Kirkekampen 1825 ff. og Nedlæggelsen af Præsteembedet 1826 bevirkede, at Grundtvig for Alvor bestræbte sig paa at løse det vanskelige og stadig voksende Kirkeproblem: hvorledes kunde de utaalelige Misforhold inden for Statskirken lettest fjernes? Derved opstod hos ham Tanken om Løsningen af »det kirkelige Stavnsbaand«, saa ethvert Medlem af Kirken fik Lov til i alle kirkelige Forhold at slutte sig til og lade sig betjene af den Præst, han ønskede. Paa denne Maade kunde baade Rationalisterne og de gammel-dags Kristne tilfredsstilles og forblive i Statskirken. Allerede i 1827 fremsatte Grundtvig Tanken i tredje Afsnit af Afhandlingen »Om Religionsfrihed«; men netop dette Stykke blev forbudt af Censor.⁴⁾ I et Brev af 22. August 1832 til Sjællands Biskop, P. E. Müller,⁵⁾ stillede han »Løsningen af det Kirkelige Stavns-Baand« som Betingelsen for, at han atter kunde søge Ansættelse i Statskirken. Samme Aar fremsatte han i Skriftet »Om Daabspagten« for første

Gang offentlig Tanken om Sognebaandets Løsning, som han udviklede mere indgaaende i »Den danske Statskirke upartisk betragtet« (1834). Han saa i Sognebaandets Løsning Midlet til at »besværgе hele det frygtelige Uveir, der trak op paa Kirke-Himmelen«,⁶⁾ og kaldte Tanken derom »en Indskydelse af Danmarks gode Genius«, »den milde Lystanke, der opstod i min Sjæl«.⁷⁾ Tankens fornuftmæssige Karakter, de utaalelige Forhold og Spændingen inden for Statskirken i Forbindelse med Frihedsbevægelsen, der efter Julirevolutionen 1830 ogsaa fik Indpas i Danmark, bevirkede, at mange straks sluttede sig til Grundtvigs Krav om Sognebaandets Løsning, saaledes Magister Jac. Chr. Lindberg og en Del Præster, bl. a. P. A. Fenger, J. F. Fenger, Gunni Busck, Fr. E. Boisen, E. Mau og C. Rønne, ligeledes mange vakte Kredse rundt i Landet, først og fremmest i Sydvest-Sjælland. Inden længe blev Spørgsmaalet om Sognebaandets Løsning endog i høj Grad aktuelt. Af afgørende Betydning for Sagens Forløb maatte, som Forholdene dengang var i Danmark, blive Sjællands Biskops, J. P. Mynsters, og Stænderforsamlingernes Stilling til den.

Kgl. Konfessionarius, Dr. theol. *Jacob Peter Mynster* (1775—1854) var i Egenskab af Sjællands Biskop den danske Kirkes Primas fra 1834 til 1854. I disse for Kirken saa betydningsfulde Aar, hvor nyt og gammelt, baade paa det religiøse og det kirkeforfatningsmæssige Omraade, brødes, hvor den gamle Statskirkes Mure og Piller slog saa dybe Revner, at den 1848—1849 sank i Grus, men dog snart genrejstes i en ændret Skikkelse, stod Mynster og Grundtvig ubestridt som Kirkens to betydeligste Personligheder, den første som Forsvarer af den gamle Statskirke, den anden som Fornyerer af Kirken. Grundtvig, der var Søstersøn af Mynsters Stedfader, havde i sin Ungdom og Manddom beundret Mynster og en Tid gjort Forsøg paa at vinde hans Venskab; men skønt de begge mødtes i Kampen mod den herskende Rationalisme, viste Mynster ham tilbage, frastødt af Grundtvigs Person. Vidt forskellige var de af Naturen, Mynster formfuldendt og kølig, Grundtvig derimod formløs og af en ubændig Kraft, der satte ham i Stand til at bryde gamle Lænker og gøre ham til en kirkelig Revolutionsmand. Mynster blev de dannedes og æstetiserendes Sjælesørger, noget af en Modepræst, Grundtvig den brede Befolknings Prædikant. Under Kirkekampen i 1825 stillede Mynster sig vel ikke paa Rationalisten Professor H. N. Clausens Side, men han tog bestemt Afstand fra Grundtvigs Fremfærd;⁸⁾ og 1838 kom det til et personligt Brud imellem dem.⁹⁾ Paa det kirkepolitiske Omraade udkæmpede de to Mænd en tyveaarig Kamp om det betydningsfulde kirkelige Spørgsmaal, som Grundtvig havde rejst: Sognebaandets Løsning. Mynsters Stilling til Kravet om Sognebaandets Løsning bestemtes — hvad der vil fremgaa af det følgende — af hans politiske Kon-

servatisme og afgjorte Statskirkelighed, der vilde bevare Kirken inden for de bestaaende Loves Rammer, ude af Stand som han var til at se det berettigede i Grundtvigs Krav, som fremmedes ved de frisindede Strømninger efter 1830.

Biskop Mynster fremsatte første Gang offentlig sin Opfattelse af Sognevangens store Betydning for Kirke og Stat i Roskilde Stænderforsamling 1838, hvor han som kongevalgt Medlem bekæmpede Sognebaandets Løsning — den eneste Sag, der ret laa ham paa Hjerte.¹⁰⁾

Allerede i 1836 var der i Provinsialstænderne i Roskilde og Viborg indgivet private Andragender om Sognevangens Ophævelse; men disse var blevet afvist, fordi Tiden var fremrykket. Til Stænderforsamlingen i Roskilde 1838 indleveredes der fem Petitioner derom, som alle blev behandlet under eet; de to vigtigste var et Forslag fra Magister Jac. Chr. Lindberg »om almindelig Samvittighedsfrihed for Præster og Menigheder i Danmark« og et Andragende fra 9 Sognepræster i Sjællands Stift om Sognefrihed i kirkelig Henseende. Forslagene blev alle overgivet en Komité paa 5 Medlemmer (Mynster, Provst Birch, Etatsraad Treschow, Professor Bang og Amtmand Tillisch) til nærmere Overvejelse. Biskop Mynster blev som Komiteens — for øvrigt ogsaa Forsamlingens — mest indflydelsesrige gejstlige Medlem baade dens Formand og Referent. Komiteen delte sig i en Majoritet paa 4 Medlemmer (Mynster, Birch, Bang og Tillisch) og en Minoritet paa eet (Treschow). Mynster udarbejdede Majoritetens Betænkning,¹¹⁾ der helt igennem er præget af hans Anskuelse.

Betænkningen¹²⁾ gaar ud fra den Betragtning, at som det store Statssamfund, forudsat at det er rigtigt organiseret, maa dele sig i mange mindre Samfund, kaldet »Communer«, hvis Medlemmer er knyttet sammen med verdslige Baand, saaledes maa ogsaa Kirken dele sig i »Menigheder«, hvis Medlemmer forbindes ved kirkelige Baand. Da Danmark hidtil havde været saa lykkeligt ikke at have flere Religioner blandet mellem hverandre, havde det i det danske Statssamfund været muligt at lade Kommune og Menighed smelte sammen. Sognepræsten havde dannet Mellemlæddet mellem Kommunen og det store Statssamfund og mellem Menigheden og det store Kirkesamfund, Statskirken. Den fælles Sognekirke og den fælles Sognepræst var derved blevet »virksomme Midler til at forene de Mennesker, der boe i samme Omkreds, i samme Interesse«. Den Samfundsfølelse, der herved var opstaaet, havde haft velgørende Følger for det danske Statssamfund. Derfor var det heller ikke ønskeligt at bryde den gavnlige Forbindelse mellem Præst og Menighed. En Opgivelse af Sognebaandet vilde kun bidrage til, at mange vilde forlade deres Sognepræst, ikke alene af religiøse, men ogsaa af rent person-

lige Grunde, samt til at fremme det skadelige Sektvæsen. Men selv om Sogneforbindelsen maatte erkendes for nødvendig og gavnlig, saa maatte man paa den anden Side indrømme, at den »kun er en menneskelig Anordning, som ei bør opretholdes med Tilsidesættelse af det retfærdige Krav paa Samvittighedsfrihed, som Statens Borgere have«. Ligeledes var det klart, at der ikke mere, som i ældre Tid, fandtes nogen Trosenhed mellem Sognepræst og Menighed. Der maatte derfor paa visse Punkter indrømmes større Frihed, dog »at Sogneforbindelsen kun bør løses med Hensyn til de kirkelige Handlinger, hvor det høiere Hensyn til Samvittighedens Frihed virkelig fordrer det«. Der maatte saaledes skelnes mellem de Dele af det præstelige Embede, der nødvendigvis maatte præges af den enkelte Præsts Personlighed (Prædiken, Konfirmation og Altergang), og de Dele, som blot bestod i hans Udførelse af de kirkelige Funktioner (Daab, Vielse og Begravelse). Det var jo tilladt enhver at høre Prædiken, i hvilken Kirke han vilde; ingen forpligtedes mere til at søge Sognekirken.¹³⁾ Heller ikke var der noget i Vejen for, at et Barn blev konfirmeret i det Sogn, hvor det havde fast Ophold; ogsaa med Hensyn til Altergang havde der hidtil paa Landet været en vis Frihed. Men hele Komiteen var dog enig i, at der burde tilstedes større Frihed vedrørende Altergang, især paa Grund af Skriftemaalet; derimod var Majoriteten absolut imod Treschows Forslag om en lignende Frihed med Hensyn til Daaben. — Hele Komiteen anbefalede til Forsamlingens Overvejelse, at der maatte indgives et Andragende til Kongen om, at Menighedernes Medlemmer fik frit Valg af Præst ved Konfirmation og Altergang (dog med visse Indskrænkninger og Bestemmelser om Kontrol); i Hovedstaden skulde de gældende Anordninger stadig forblive i Kraft. Desuden henstillede Komiteens gejstlige Medlemmer, at ingen endelig Beslutning blev taget i Sagen, før der var indhentet Betænkning fra Gejstligheden.

Komitébetynkningen, der — som nævnt — er forfattet af Biskop Mynster, er dog kun i Hovedtrækkene et Udtryk for hans Syn paa Sognebaandet. Under Forhandlingerne i Stænderforsamlingen udtalte han, at skulde han have ytret sig om Sagen alene i sit eget Navn, da vilde han i højere Grad, end Tilfældet var i Betænkningen, have fremhævet de efter hans Mening fordærlige Følger, baade for Stat og Kirke, ved en yderligere Løsning af Sognebaandet.¹⁴⁾

Sogneforbindelsen, især paa Landet, havde altid staaet for ham som noget skønt, ja næsten helligt, — en Opfattelse, der havde sit Udspring i hans Erfaringer som Landsbypræst. Men ved Sognebaandets Løsning vilde de velgørende Virkninger af den indbyrdes Hengivenhed, der fandtes mellem Præst og Menighed i ethvert nogenlunde heldigt Sogneforhold, forsvinde og Tvedragten trænge sig ind mellem Præst og Menighed, mellem Naboer, mellem Mand og Hustru,

Forældre og Børn, og mange af de virkelig religiøse Sognebeboere vilde let blive et Bytte for Sektstifternes Iver.¹⁵⁾ Mynster erkendte under de endelige Forhandlinger, at en Menigheds Medlemmer mangan Gang kunde have Grund til at ønske deres Børn konfirmeret af en anden Præst end Sognepræsten, og at virkelig religiøse Motiver hos mange kunde fremkalde Ønsket om at søge Altergang hos en fremmed Præst.¹⁶⁾ I Tilslutning hertil udtalte han: »Dersom virkelig Ønsket om en større Frihed i disse Henseender er almindeligt i Menighederne, da erkjender jeg det for ret og billigt, at den tilstaaes, om endog Følgerne fra mange Sider kunne være betænkelige; og jeg antager ikke, at Geistligheden har nogen Rettighed, som herved kunde siges at være krænketh, om endog Nødvendigheden af en saadan Tilstaaelse maatte være den sørgelig. Kun maatte da ogsaa saadanne Foranstaltninger træffes, hvorved de forhen berørte Misbrug saavidt muligt kunde forhindres, eller dog indskrænkes.«¹⁷⁾ Mynster havde i Komiteen foreslaaet, at Biskopperne — ikke som hidtil Danske Kancelli — skulde bemyndiges til i Fremtiden at meddele Dispensationer med Hensyn til Konfirmation og Altergang; i Tvivlstilfælde skulde Sagen dog forelægges Danske Kancelli til Afgørelse. Da Komiteens øvrige Medlemmer havde foretrukket de i Betænkningen anførte Bestemmelser, havde han sluttet sig hertil og ikke afgivet et dissenterende Votum, fordi han ikke vidste, hvilken af de to Fremgangsmaader der burde foretrækkes.¹⁸⁾

Biskop Mynster viste sig saaledes tydeligt i Betænkningen — især i dennes Udgangspunkt — og i sine Udtalelser i Forsamlingen som en udpræget Statskirkemand, der saa et gavnligt og lykkeligt Forhold i den nære Forbindelse mellem Stat og Kirke, i disses gensidige Støtte, i Sognets og Menighedens Sammensmeltning og i Sognepræstens Stilling som Leder af dem begge. Ud fra dette Synspunkt bekæmpede han Kravet om Sognebaandets Løsning som skadeligt for Stat og Kirke; Sognetvangens Ophævelse vilde virke opløsende paa Menighederne og dermed paa hele det danske Stats- og Kirkesamfund. I det store og hele mente Mynster, at Menighedsmedlemmerne havde tilstrækkelig Frihed med Hensyn til Valg af Præst ved de kirkelige Handlinger, selv paa Landet, og at man her ingen virkelig Trang nærede til at faa Sognebaandet løst. Sagen maa være den, at Mynster i Virkeligheden ikke kendte de daværende Forhold paa Landet; hans egne Oplevelser og Erfaringer som Landsbypræst i Spjellerup laa 27 Aar tilbage; men siden var der sket store Forandringer; Udflytning af Bøndergaarde var taget til i Omfang og havde ikke blot forandret Landets Udseende, men ogsaa Bondesamfundets Struktur. Mange Udflyttergaarde var kommet til at ligge nærmere ved en anden Kirke end ved Sognekirken, eller Vejen til den var mere bekvem, saa det faldt ganske natur-

ligt, at disse Gaardes Beboere hørte Prædiken i den og derfor ogsaa ønskede at faa deres kirkelige Handlinger udført dér; desuden flyttede Folk nu hyppigere til Nabosognene, men vilde ofte helst holde sig til og benytte deres gamle Sognepræst. Hertil kom saa, at den siden Begyndelsen af det 19. Aarhundrede tiltagende Oplysning gennemgaaende havde gjort Menigmand til et mere selvstændigt tænkende Individ og dermed mere kritisk i sin Indstilling over for Sognepræsten. Den Opløsning af det patriarkalske Forhold mellem Sognepræst og Menighed, der for længst var gennemført i Hovedstaden, var allerede begyndt at sætte sine Spor rundt om i det øvrige Land. Frihedsbevægelsen efter Julirevolutionen 1830 satte yderligere Fart heri.

Naar Biskop Mynster gik med til Komitébetænkningens Forslag om visse Lempelser i Sognetvangen, beroede det paa, at han i disse saa en politisk Nødvendighed. I det hele taget viste Mynster sig under Forhandlingerne i Roskilde Stænderforsamling om Sognebaandets Løsning som en behændig Taktiker. Han havde til at begynde med ventet, i hvert Fald frygtet, at Stemningen i Stænderforsamlingen skulde vise sig til Fordel for Sognetvangens Ophævelse. Men under den foreløbige Forhandling udtalte langt de fleste Talere, heriblandt endog flere Bønder, sig bestemt derimod, først og fremmest fordi det var »de hellige« og »de ultraorthodokse«, der krævede Forandringen. Mynster blev glædelig overrasket og udtalte, at han talte den Time til de lykkeligste i sit Liv, hvori han havde hørt saa mange hæderlige Mænd af Samfundets forskellige Klasser og fra Landets forskellige Egne erklære, at de ikke havde fundet Forholdet mellem Præster og Menigheder saadant, at nogen Løsning af Sognebaandet skulde være nødvendigt.¹⁹⁾

Men havde Mynster under den foreløbige Forhandling ret skarpt imødegaaet Kravet om Sognebaandets Løsning og bestemt anbefalet det Forslag, som Komiteens Majoritet havde stillet, saa viste han sig under den endelige Forhandling langt blidere og mere forstaaende. Det var under denne, han — som ovenfor omtalt — indrømmede, at i mange Tilfælde var Ønsket om en Lempelse i Sognetvangen ligefrem berettiget, selv ud fra rent religiøse Motiver. Dette sidste kan, som vi senere skal se, ikke have været Mynsters ærlige Mening. Han kunde paa dette Tidspunkt uden Fare strække sig vidt og vise sig forstaaende og imødekommende; thi Sagens Udfald var afgjort. Uden at blinke svigtede han Komiteens Majoritet, ikke aabent og ærligt, men ved diplomatisk at erklære: »I Forsamlingens Beslutning vil jeg erkjende og ære Menighedernes Stemme; men just derfor udbeder jeg mig efter min særegne Stilling Tilladelse til ved Afgjørelsen at træde tilbage og her ikke at afgive Stemme i denne Sag.«²⁰⁾ Ikke med eet Ord anbefalede han under den endelige Behand-

ling det Forslag, som Komiteens Majoritet havde fremsat, og som han tidligere var gaaet stærkt ind for; men paa den anden Side tog han heller ikke Afstand fra det. Ikke nok hermed! I Komitébetænkningen havde Komiteens to gejstlige Medlemmer — altsaa ogsaa Mynster — indstændig andraget paa, at Forsamlingen, hvis den indgav en Petition til Kongen, i denne udtrykkelig vilde tage det Forbehold, at ingen Beslutning toges i Sagen, før der var indhentet en Betænkning fra Gejstligheden, »da Billighed vil kræve, at der ogsaa gives Geistligheden Leilighed til fuldstændigere at yttre sig i en den saa nær vedkommende Sag, end det her har kunnet skee ved de tvende af dens Medlemmer, som alene have Sæde i denne Forsamling, og som ere tilforordnede, ikke valgte«. ²¹⁾ Men da Mynster havde erkendt, at Forsamlingens Flertal uden Tvivl var imod Sognebaandets Løsning, lagde han ikke mere nogen Vægt paa en Betænkning fra Gejstligheden: »Det vedkommer Enhver i Forsamlingen, og saavist som jeg *antager*, at Geistligheden bør høres i en den saa særdeles vedkommende Sag, saameget erkjender jeg, at det *ikke* er efter Geistlighedens, men efter Menighedernes Ønske, det skal bestemmes, om nogen Foranstaltning i denne Henseende [Ϸ: angaaende Sognebaandets Løsning] er fornøden«. ²²⁾ Man kan efter Behag kalde Mynsters Optræden over for Komiteens Majoritet og Gejstligheden diplomatisk, taktisk eller lumpen; i alle Tilfælde maa man indrømme, at hans Adfærd ikke satte ham i det allerbedste Lys. I Erkendelsen af den gunstige Situation tilraadede han under den endelige Behandling desuden indstændigt ikke at stille Sagen i Bero; den burde afgøres straks, da den forelaa aldeles klar og indlysende. ²³⁾ Han fik sit Ønske opfyldt, og Forsamlingen vedtog med 35 Stemmer mod 28, at ingen Petition skulde indgives til Kongen, ²⁴⁾ — et Resultat, der hovedsagelig skyldtes Mynsters personlige Indsats.

Biskop Mynster havde sejret i første Omgang; men han var forvisset om, at Kravet om Sognebaandets Løsning vilde blive bragt paa Dagsordenen igen i Roskilde Stænderforsamling. Han maatte ogsaa indrømme, at Omstændighederne paa adskillige Steder var saadanne, at Menighedens Medlemmer kunde have Grund til at ønske ved de vigtigste kirkelige Handlinger at benytte en fremmed Præst. Derfor — men ogsaa fordi mange af de Mænd, der i Stænderforsamlingen ivrigt havde talt mod Sognebaandets Løsning, dog havde ønsket, at Adgangen til at erholde Dispensationer skulde gøres lettere — var Mynster efter Stænderforsamlingens Afslutning af den Mening, at det skulde tages under Overvejelse, om der ikke fra Gejstlighedens Side kunde foretages noget for at svække Bevægelsen for Sognetvangens Ophævelse, helst i Øjeblikket, da det kunde ske frivilligt. ²⁵⁾ Han udtænkte selv *to* Forslag.

Det ene Forslag²⁶⁾ bestod i Genoptagelsen, i hvert Fald i Hovedtrækkene, af den Tanke, han havde fremsat i Stænderkomiteen: at Biskopperne med Hensyn til Konfirmation og Altergang skulde bemyndiges til at meddele Dispensation, dog først efter indhentet Erklæring fra vedkommende Provst og Præst; kun hvis Biskoppen ikke mente at kunne give Dispensationen, skulde Sagen forelægges Kancelliet til Afgørelse. Mynster hævdede, at denne Fremgangsmaade vilde blive betydelig lettere og billigere for Ansøgeren end den hidtil anvendte, hvor Bevilling skulde søges hos Kancelliet. Det var imidlertid ikke hans Mening, at »denne Bemyndigelse til Biskopperne skulde gives med stor Ophævelse, saa at man ligesom indbød Folk til at benytte den aabnede Adgang, men ved et Rescript, som kunde bekendtgøres i Collegialtidende«. Desuden haabede han, at »Biskopperne ikke vilde være for facile i at tilstaae Dispensationen«, men heller ikke gøre Vanskeligheder, hvor der forelaa »skiellig Grund«. Mynster indhentede sine Kollegers Meninger om et Andragende vedrørende Biskoppernes Dispensionsret; men da de fleste af dem fraaadede det, nøjedes han med i sit 1839 udarbejdede Udkast til et nyt Kirkeritual at andrage paa større Frihed til at benytte en anden Præst ved Konfirmation.²⁷⁾ I Udkastets § 52 hedder det bl. a., »at hvor ingen Misbrug er at befrygte, bør Præsterne heller ikke negte deres Samtykke til, at et Barn af deres Sogn maa blive confirmeret i et andet Sogn«. Alene Ordene: »hvor ingen Misbrug er at befrygte« viser tydeligt, at Mynster ikke ønskede nogen større Frihed indført paa dette Punkt. Hvor let kunde et Tilfælde ikke udlægges som Misbrug? Uden Tvivl var det hans Mening, at den tilstaaede Frihed kun skulde benyttes i rent praktiske Tilfælde, f. Eks. naar Barnet tjente i et andet Sogn. I sine »Bemærkninger« til Udkastet fremhævede Mynster, at med Indrømmelserne i § 52 var de vigtigste Besværinger over Sognebaandet afhjulpet, og han tilføjede: »Naar tillige Gebyret for de Bevillinger, der meddeles til at communicere hos fremmed Præst, blev nedsat, saa skiønnes intet Videre i denne Henseende at burde forlanges eller tilstaaes.«²⁸⁾ Den Kommission, der 1839 nedsattes til at afgive Betænkning over Mynsters »Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark«, og hvoraf Biskoppen selv var Medlem, reviderede i Mødet den 3. December 1840 § 52, der i Mellemtiden var lagt til Grund for Roskilde Stænderkomité's Indstilling, saa den blev i Overensstemmelse med første Punkt i Stænderforsamlingens Petition. Blandt de foretagne Forandringer var Udeladelsen af Sætningen om »Misbrug«.²⁹⁾ Derimod gjorde Kommissionen ingen Vedføjelser angaaende Mynsters Bemærkning om Bevillinger til Altergang.

Det andet Forslag³⁰⁾ hørte til Mynsters *pia desideria*. Han erkendte, at

enkelte Præster førte et forargeligt Levned, og tillige hvor vanskeligt det var at skaffe et saa fuldstændigt juridisk Bevis imod dem, at det kunde nytte at stævne dem for Domstolene, især paa Grund af disses Mildhed. Da det var hans Opfattelse, at Præster i Henseende til deres Levned burde være underkastet en strengere Kontrol end andre Embedsmænd, fandt han det gavnligt, hvis Landemoderne dannede en »Jury«, der i Sager vedrørende Præsters Sædelighed og Embedsførelse kunde udtale et Skyldig eller Ikke-Skyldig, tilkendegive Irettesættelse og true med Advarsel eller Straf. Mynster havde vanskeligt ved at bringe sin Tanke til Modenhed; og da han ikke kunde forme Forslaget tilfredsstillende, afholdt han sig foreløbig fra at indgive et Andragende om, at Landemoderne maatte fungere som »Jury« for Præsterne, i hvert Fald indtil A. S. Ørsted engang kunde yde ham juridisk Bistand i Sagen.

I Roskilde Stænderforsamling 1840 anmeldte Etatsraad Treschow et Andragende fra N. F. S. Grundtvig om Sognebaandets Løsning, men det blev straks afvist, uden at Biskop Mynster fik Lejlighed til at udtale sig om det.³¹⁾ To andre Andragender (et fra Pastor Gunni Busck i Stiftsbjergby og fire Nabopræster samt flere Hundrede Beboere i hans Omegn, et andet fra Skomagermester J. A. Hansen i Slagelse), der ikke gik ud paa en Opløsning af Sogneforbindelsen i Almindelighed, men kun paa en lettere Adgang til Bevilling til at betjene sig af en anden Præst end Sognets, bl. a. ved Konfirmation, Altergang og Daab, henvistes til en Komité. Mynster udarbejdede ogsaa denne Gang Komiteens Betænkning og blev dens Referent.³²⁾

I Betænkningen³³⁾ udtales det, at »Sogneforbindelsens Vedligeholdelse er af stor Vigtighed baade for Kirke og Stat og de huuslige Samfund, og at der ved dens Ophævelse vilde aabnes Vei for meget fordærlige Misbrug«. Paa den anden Side erkendes det, at saavel den religiøse Overbevisning som andre Omstændigheder i adskillige Tilfælde kunde give Menighedsmedlemmer god Grund til at ønske ved flere vigtige kirkelige Handlinger at kunne betjene sig af en anden Præst end Sognepræsten.

Komiteen indstillede til Forsamlingen, at der maatte indgives en Petition, bl. a. om, at Sognepræsten ikke burde nægte sit Samtykke til, at et Barn fra hans Sogn maatte konfirmeres i en anden Kirke, naar Forældre eller Værger ønskede det (dog paa visse Betingelser), at Bevillinger til at kommunikere i en fremmed Menighed i Fremtiden maatte kunne erholdes hos Provsten, naar Vedkommende personlig henvendte sig til ham derom og samtidig betalte et mindre Gebyr, og at der ved Afgørelsen af de nævnte Begæringer ikke burde

tages Hensyn til Vedkommendes religiøse Meninger. Komiteens Indstilling modtog dog inden den endelige Behandling flere mindre Ændringer.³⁴⁾

Under Forhandlingerne forsvarede Biskop Mynster Komiteens Betænkning. Han indrømmede, at der maatte tilstaas større Frihed for Menighedsmedlemmerne til ved de kirkelige Handlinger at lade sig betjene af den Præst, de ønskede; men han hævdede tillige, at kun meget faa Præster lagde Sognebeboerne Hindringer i Vejen for at søge andre Præster, i hvert Fald ikke hvor intet Misbrug fandt Sted; dog var Trangen til at opnaa Tilladelser i det hele taget ikke stor. Mynster lagde megen Vægt paa, at Dispensationer kun blev givet mod et — ganske vist ringe — Gebyr, for at de ikke skulde foraarsages af en ubetydelig Uoverensstemmelse mellem Præst og Menighedsmedlem. Desuden udtalte han sig imod, at man gav Købstæderne samme Frihed som København, og imod, at Dispensationerne udstraktes til Daaben.³⁵⁾

Forsamlingen vedtog, at der skulde indgives en Petition til Kongen, indeholdende Komiteens Forslag, dog noget modificeret. Men da Biforslaget om, at Provsten skulde have Ret til at kalde den, der ansøgte om Tilladelse til Altergang hos en anden Præst, til sig til Mægling, blev forkastet, frabad Mynster sig at affatte Forsamlingens Petition; dette Hverv overlodes da til et andet af Komiteens Medlemmer, Professor H. N. Clausen.³⁶⁾

I Roskilde Stænderforsamling 1840 var Biskop Mynster under Forhandlingerne om de kirkelige Andragender saaledes ikke saa fremtrædende som i 1838, og hans Indflydelse paa de kirkelige Forslags Behandling var ogsaa mindre, selv om det var ham, der udarbejdede Komitébetænkningen. Der stod denne Gang heller ikke saa meget paa Spil, da Grundtvigs Forslag om Sognebaandets Løsning straks blev afvist af Forsamlingen. Forhandlingerne kom derved udelukkende til at dreje sig om lettere Adgang til Bevillinger. Mynster kunde kun være tilfreds med Komiteens Indstilling, der i flere Henseender ikke gik saa vidt som Komitébetænkningen af 1838. Han forsvarede da ogsaa de foreslaaede Indrømmelser, som han for øvrigt ikke mente vilde faa større Betydning, da kun faa hidtil havde søgt Dispensationer, og da Sognepræsterne kun sjældent satte sig imod, at Menighedsmedlemmerne ved kirkelige Handlinger som Konfirmation og Altergang lod sig betjene af en anden Præst. Mynster viste sig ogsaa i 1840 som den udprægede Statskirkemand, der var overbevist om, at Sognebaandets Løsning vilde betyde Statens og Kirkens Opløsning, selv om han fandt det opportunt at gøre visse Indrømmelser.

Mynster fik ikke oftere Lejlighed til at udtale sig i Roskilde Stænderforsamling om Sognebaandets Løsning, da denne Sag ikke mere kom til Be-

handling der. Grunden hertil var hovedsagelig den, at Kancelliet, umiddelbart før Provinsialstænderne traadte sammen i 1842, udsendte et Cirkulære af 2. Juli til samtlige Biskopper³⁷⁾ om, at Kongen ved en Resolution af 25. Juni havde imødekommet Stændernes Ønske om større Frihed med Hensyn til Valg af Præst ved Konfirmation. Resolutionen var paa dette Punkt omtrent enslydende med Stændernes Indstilling af 1840; kun var der foretaget en mindre Forandring vedrørende Indførelsen i Kirkebøgerne, overensstemmende med Ritualkommissionens Forslag. Derimod udtaltes det i Cirkulæret, at Kancelliet ikke havde kunnet anbefale Stændernes Indstilling med Hensyn til Frihed ved Altergang, da hverken Ritualkommissionen eller Viborg Stænderforsamling havde andraget derom, og da der til Kancelliet kun indgik faa Ansøgninger om Dispensation, som for øvrigt var let at erholde.

Biskop Mynster havde saaledes, i hvert Fald for de nærmest følgende Aar, faaet hindret Sognebaandets Løsning, ja selv væsentlige Lempelser i Lovgivningen om Sognetvangen.

I det foregaaende er det vist, hvorledes Biskop Mynster som kongevalgt Medlem af Roskilde Stænderforsamling bekæmpede Kravet om Sognebaandets Løsning, da det rejstes i denne Forsamling 1838 og 1840, tillige hvorledes han stillede sig til det i Ritualsagen. Men til en fuldstændig Belysning af hans Stilling til dette vigtige kirkelige Spørgsmaal i Aarene 1834—1842 hører ogsaa en Undersøgelse af, hvordan han i Egenskab af Sjællands Biskop behandlede de gennem ham til Kongen eller Kancelliet indsendte Ansøgninger om Tilladelse til ved visse kirkelige Handlinger at benytte en anden Præst end Sognepræsten.

Skønt Kravet om Sognebaandets Løsning, siden Grundtvig fremsatte det 1832—34, havde vakt meget Røre og faaet adskillig Tilslutning rundt om i Landet — især efter at det var indbragt i Provinsialstænderne i Roskilde og Viborg, ja i Gunni Buscks Andragende 1840 var det endog anbefalet af flere Hundrede Personer fra hans Egn —, var der indtil 1840 kun indkommet ganske faa Ansøgninger om Dispensation. Fra 1. Januar 1837 til August 1840 søgtes der ifølge A. S. Ørsted Bevilling til Altergang hos en anden Præst fem Gange.³⁸⁾ Mynster behandlede 1834—1842 otte Dispensationssager angaaende Betjening af fremmed Præst ved Konfirmation, Altergang og Daab, som her skal gøres til Genstand for nærmere Omtale.

Kun faa Maaneder efter, at Mynster var blevet Biskop, afkrævede Kancelliet ham Betænkning angaaende en Ansøgning fra en Skræddermester Langdill i København om at maatte lade sit Barn døbe af Pastor Schack ved Vor Frelsers Kirke, som han hidtil havde holdt sig til og gaaet til Alters hos, fordi

han da kunde være sikker paa, at den gamle Alterbog vilde blive fulgt ved Daaben; om den anvendtes i hans egen Sognekirke, Holmens Kirke, vidste han ganske vist ikke.³⁹⁾ Mynster udtalte i sin Erklæring af 6. Marts 1835,⁴⁰⁾ at det i høj Grad vilde være betænkeligt at opfylde denne Mands Ønske, da han tilhørte et bestemt Parti og som Grund kun angav Samvittighedskval. Hvis Ansøgningen bevilgedes, vilde den saa meget omtalte »Sognebaandets Løsning« være opnaaet. Det var Mynsters »Overbeviisning, at denne »Løsning« vilde være et af de sørgeligst virksomste Midler til at fremkalde og være en Spliid mellem Naboer og Familier, til at svække Præstens Indflydelse paa hans Mening og tilføie ham idelige Krænkelser«; derved vilde man ikke befordre Fred, men Strid i Kirken. Med Hensyn til den religiøse Bevægelse i Landet vilde det »uden Tvivl være af største Vigtighed, at der Intet indrømmes den, uden hvad der er lovligt og billigt«; den vilde benytte sig af den mindste Vaklen. Mynster maatte derfor anbefale at afslaa Ansøgningen. Kancelliet fulgte hans Indstilling.⁴¹⁾

Et Aar efter verserede en ganske tilsvarende Sag, fremkaldt af en Melhandler Hans Christensen fra Frue Kirkes Sogn i København.⁴²⁾ Mynster beholdt sig hovedsagelig til sin ovennævnte Erklæring, og Kancelliet afslog Bevillingen. Men da Christensen umiddelbart efter indsendte en ny Ansøgning, bestemte Kancelliet efter Brevveksling med Mynster, at han ved at lade sit Barn døbe i Frue Kirke kunde faa det døbt efter Ritualet; fastholdt han sit Ønske, kunde han erholde Bevilling mod at erlægge det anordnede Gebyr.⁴³⁾

Faa Maaneder efter udbad Kancelliet sig Mynsters Betænkning angaaende en Ansøgning fra Kancelliraad N. P. Nohr, Stiftsforvalter ved Vallø Stift, om Tilladelse til med Familie i kirkelige Anliggender at benytte en anden Kirke end Sognekirken⁴⁴⁾ — altsaa en fuldstændig Løsning af Sognebaandet. Ganske interessant er Mynsters Erklæring af 13. August 1836;⁴⁵⁾ heri hedder det bl. a.: »Da jeg imidlertid holder for, at Ansøgninger af dette Slags ikke bør afslaaes, naar de ikke ere fremkaldte ved sværmeriske og fanatiske Motiver, hvilket der her ikke er Anledning til at antage, saa skulde jeg være af den Formening, at nærværende Ansøgning kan være at bevilge«. Af de faa Aktstykker, der stod til Mynsters Raadighed, kan der intet sluttes med Hensyn til, om Nohr var tilskyndet af »sværmeriske og fanatiske Motiver«. Grunden til Biskoppens Anbefaling maa muligvis søges i, at Nohr tilhørte et højere socialt Samfundslag, saa der ikke var Fare for, at Bevillingen skulde komme til Massernes Kundskab og hos disse opvække Ønsket om Lempelser i Sognetvangen. Denne Antagelse bestyrkes derved, at Mynster uden videre 1837 anbefalede Pastor Sidenius' Ansøgning om Tilladelse til selv at konfirmere sin Søn, der var

Discipel i Sorø lærde Skole, og 1839 Hofjægermester, Baron Løvenskjolds om Bevilling til at lade sin Plejedatter konfirmere i en anden Kirke, dog med Sognepræstens Samtykke.⁴⁶⁾ Kancelliet fulgte i alle tre Tilfælde Biskoppens Indstilling.⁴⁷⁾

Et særlig godt Indblik i Biskop Mynsters Stilling til Sognebaandets Løsning giver en Sag fra 1839, netop fra Tidsrummet mellem de to Stænderforsamlinger. Den 25. Marts indgik saaledes 11 Borgere og Haandværkere i Slagelse med en Ansøgning til Kongen⁴⁸⁾ om Frihed til ved Daab, Altergang og Konfirmation at benytte hvilken Præst de vilde og kunde formaa dertil. De begrundede Ansøgningen med, at de i flere Aar havde overværet Gudstjenesten i en fremmed Sognekirke, hos hvis Præst de havde søgt Bestyrkelse i Troen, Opbyggelse og aandelig Trøst. Mellem ham og dem havde der bestaaet »en skøn og gavnlig Forbindelse, grundet paa Tillid og Fortrolighed«; han var blevet deres »rette egentlige Sjelesørger i Ordets høiere Betydning«. Derfor ønskede de i Fremtiden »i de høitideligste Øieblikke af en Christens Liv, nemlig ved Sacramenternes Brug«, at kunne lade sig betjene af denne Præst, især naar de ikke havde den »fulde Tillid og Fortrolighed« til deres Sognepræst. Da Stiftets Biskop i Stænderforsamlingen havde erkendt, at enhver Kristen havde et retfærdigt Krav paa Frihed ved Altergang, og at Forældre maatte anse det for en Samvittighedssag at lade deres Børn konfirmere af den Præst, de havde Tillid til, saa henvendte de sig — skuffet over, at Provinsialstænderne ikke havde ophævet Sognetvangen — til Hans Majestæt i Haab om, at han vilde bevilge dem den attraaede Frihed, der havde Bispens anbefaling; dog tilsigtede de ikke herved en Forandring, hverken med Hensyn til Sognepræstens og Kirkebetjentenes lovlige Indtægter eller vedrørende Anmeldelserne til Sognets Kirkebøger.

I sin Betænkning til Kancelliet af 22. Juni⁴⁹⁾ fremhævede Mynster, at Ansøgerne intet havde anført, hvorved de var berettiget til at nægte deres rette Sognepræst Tillid og Fortrolighed. Heri havde Biskoppen ganske vist Ret. Men det er nu engang vanskeligt at angive saadanne Grunde, simpelt hen fordi man ofte ikke selv er klar over dem. Til Gengæld havde Ansøgerne dog tydeligt udtalt, hvorfor de ønskede at lade sig betjene af en anden Præst: denne var, ved gennem flere Aar at have bestyrket dem i Troen og givet dem aandelig Trøst, blevet deres »rette egentlige Sjelesørger«, — med andre Ord: til Grund for Ansøgningen laa reelle og vægtige religiøse Motiver. Og i Stænderforsamlingen havde Mynster erkendt, at saadanne kunde være gyldig Grund.⁵⁰⁾ I Praksis ønskede Biskoppen aabenbart ikke at anerkende religiøse Motiver, men kun paaviselige Fejl hos Præsten, hvad der stemmer med hans Tanke om

at formindske Trangen til Sognebaandets Løsning ved Landemodernes Omdannelse til »Jury« for Præsterne. Det er ikke noget tiltalende Træk ved Hans Højærværdigheds Karakter, naar han i Betænkningen hævder, at de anførte Ord fra Stænderforsamlingen ikke tilhørte ham, saaledes som de 11 Borgere fra Slagelse havde udtalt. Ordene er taget fra Komitébetænkningen og gengivet næsten ordret.⁵¹⁾ Men netop denne Betænkning var udarbejdet af Mynster, som i ingen af sine Stændertaler tog Afstand fra de nævnte Udtalelser, hvorved han havde gjort dem til sine. Biskoppen saa i Ansøgenes Skridt udelukkende et Forsøg paa paa indirekte Maade at erholde Sognebaandet løst. Han anbefalede Kancelliet at nægte det ansøgte, fordi der ikke var anført nogen gyldig Grund i Ansøgningen, men dog først og fremmest fordi en saadan Tilladelse til flere Personer og Familier under eet i det væsentlige vilde være det samme som en ubetinget Løsning af Sognebaandet. Under 2. Juli gav Kancelliet Afslag.⁵²⁾

Sagen fik imidlertid et interessant Efterspil, der belyser Mynsters Karakter og Virken som Biskop.

Da de 11 Borgere havde faaet Afslag, gik de til Sognepræsten ved St. Miksels Kirke i Slagelse, Hr. Salicatti, og bad ham, om han ikke for sit Vedkommende vilde give dem Tilladelse til at søge Altergang andetsteds; een Familie vilde til Boisen i Skjørpinge, de andre til P. A. Fenger i Slotsbjergby. Det vilde han ikke, da Kancelliet havde afslaaet deres Ansøgning; men han lovede en af Familiefædrene, Glarmester C. Witthaus, at han skulde tale med Biskoppen om Sagen, naar han om kort Tid kom paa Visitats.⁵³⁾ Denne fandt Sted den 28. Juli.⁵⁴⁾ Biskop Mynster anmodede ved denne Lejlighed Witthaus om at møde hos Pastor Salicatti til en Samtale. Mødet mellem Biskoppen og Glarmesteren er skildret af P. A. Fenger i et Brev til N. F. S. Grundtvig af 29. August 1839.⁵⁵⁾ Det hedder heri:

»Saasnart han [o: Witthaus] kom ind i Stuen, gik S.[alicatti] ud. Bskp. [Biskoppen] begyndte i en meget mild Tone at gjøre ham Forestillinger og sagde, at det var godt at han var en religiøs Mand, at han jo kunde gaae og høre Ordet hvor han vilde, at det at søge Altergang andetsteds var ufornuødent, at det Paafund vist ikke var af ham selv, det havde Andre sat i ham, Biskp. vidste det godt: det var *Lindberg* som stod bagved alt dette osv. Det benægtede Manden, men da han blev ved Sit, blev Bskp. efterhaanden mere hørøstet, taledede om Sectvæsen, om Pharisæismus osv. »At gaae til Alters udensogns kunde ikke tillades, der var een Hyrde og der skulde være een Hjord, der var kun eet Ord og dette Ord blev forkyndt allevegne, at S. var en brav Mand; men som sagt kunde han jo høre Ordet hvor han vilde, om han vilde være

bedre end Andre? at naar de vilde være de Hellige, saa skulde vi andre nok være de Ugudelige og Vantro, de alene gaae Veien til Himmerig og vi andre henvises til Helvede!« Det gik da her, som De kan forestille Dem, i de høie Toner. Manden sagde, at han ikke klagede over S.'s Person, at han havde i Bjergbye Kirke hørt, at Bskp. anbefalede Kjærlighed i hans Slutningstale ved Visitatsen, at det forekom ham, at Kjærligheden fordrede at man undte sine Medmennesker Frihed i saadanne Stykker som angik Salighedens Sag, at om han ikke tog feil var det ogsaa sagt i Stænder-Forsamlingen, at ingen retsindig Præst vilde nægte Saadant, naar det blev begjæret. »Ja, svarede Biskp., der blev snakket om det, men derved blev det« (*sic!*). Han yttrede dernæst, at han havde dog meent, at naar Hr. S. og Biskp. gav deres Minde dertil, saa kunde der intet være imod at han og Ligesindede gik til Alters udensogns, og bad nu derom. Men Bskp. svarede, at det maatte han (Bskp.) bedre vide, at det kunde hverken Hr. S. eller han (Bskp.) eller en Gang Cancelliet give Tilladelse til. Deres Ansøgning var gaaet til Kongen, og var bleven afslaaet. Ja, yttrede Manden, men de havde søgt om Mere end Frihed til at gaae til Alters, men nu havde de tænkt paa at søge derom alene, og om Bskp. ikke troede at det kunde bevilges. Nei det troede han slet ikke, det maatte han fraraade dem osv., og nu blev han ved at tale saa meget frem og tilbage og give gode Ord og Formaninger, at han nær havde gjort Manden ganske tvivlraadig, om han ikke havde gjort galt i at begjære den attraaede Frihed, om han ikke gik for vidt, og om det behøvedes at tage det saa alvorligt med Salighedens Sag; en Mand som Bskp. M., der prædikede Guds rene Ord, maatte jo dog vide hvad det Rette var osv. Derfra kom han dog efter nogle Dage snart tilbage.«

Ifølge denne Skildring var Biskop Mynsters Optræden over for Glarmester Witthaus, med et mildt Ord, meget uheldig; den var præget af Overlegenhed og Ubøjelighed, og flere af hans Udtalelser stemmer ikke overens med dem, han havde fremsat i Roskilde Stænderforsamling. Men Spørgsmaalet er, om Gengivelsen i Brevet af Samtalen mellem Bispnen og Glarmesteren er i Overensstemmelse med Sandheden, — med andre Ord: hvilken Kildeværdi tør man tillægge det ovenfor citerede Stykke af Fengers Brev? — Fenger var ganske vist ingen Beundrer af Mynster; men han skildres som en alvorlig, paalidelig og grundærlig Mand, der ikke var bange for at optræde som »en Tugtemester« for sine Venner; og Pastor F. E. Boisen, »Budstikke-Boisen«, beundrede hans Sandhedskærlighed.⁵⁶⁾ Hans Brevveksling med Grundtvig om denne Sag⁵⁷⁾ bærer helt igennem Præg af Saglighed og Stræben efter Sandhed og Retfærdighed. Det er naturligvis en Brist med Hensyn til Vurderingen af det citerede Stykke som Kilde, at man ikke véd, om Fenger har Skildringen af Samtalen

direkte fra Witthaus selv eller fra en anden, i dette Tilfælde snarest fra »Budstikke-Boisen«, der er kendt som en troværdig Mand. Men selv om man vidste dette, rejser der sig det Spørgsmaal, om Witthaus har gengivet Samtalen rigtigt. Selve Referatet af den giver dog i høj Grad Sandsynlighed derfor: Mynster begynder med at tale faderlig mildt, rosende og belærende til Witthaus; denne fremkommer kun nu og da beskedent med sine Bemærkninger, ofte rammende; Biskoppens Ophidselse og Irritation stiger proportionalt med Glarmesterens Stædighed; Mynsters Tanke, at det var Lindberg, der stod bagved, stemmer med, hvad vi véd andetsteds fra; Witthaus' Bemærkninger om Salicattis Person svarer nøje til Udtalelser i de elleve Borgeres Ansøgning til Kongen. Adskilligt mere kunde fremføres, men er unødvendigt; alt tyder saaledes paa, at Ordskiftet virkelig har formet sig som gengivet.

Af Samtalen fremgaar det, at Mynster ønskede Sognetvungen strengt opretholdt; Menighedsmedlemmerne kunde frit høre den Præst, de vilde; men med Hensyn til de egentlige kirkelige Handlinger skulde de holde sig til Sognepræsten; dette var et retfærdigt og nødvendigt Forlangende, da der kun var een Hyrde og een Hjord, ligesom der kun var eet Ord, der forkyndtes alle Vegne. Mynsters Taktik over for Witthaus for at faa denne til at give efter og opgive sit Krav om større kirkelig Frihed fremgaar tydeligt af Fengers Brev og tilbagelægger tre Stadier. Først optraadte han som den milde Hyrde, der vilde værne den danske Kirkes Medlemmer — ogsaa Witthaus — mod at blive inficeret af de skadelige Tanker, som Magister Lindberg paa sin Rejse rundt i Landet havde forsøgt at udsprede.⁵⁸⁾ Da Witthaus imidlertid ikke lod sig imponere af Hans Højærværdighed og i al Beskedenhed begyndte at indskyde forstandige, men for Biskoppen ubehagelige Bemærkninger og Spørgsmaal, ja ligefrem benægtede, at Lindberg stod bagved de elleves Aktion, blev Mynster mere og mere højroestet. Han maa være kommet i en Art Ophidselsestilstand, hvor han ikke tog det saa nøje med, om hans Udtalelser stemte med Sandheden, som naar han hævdede, at det ikke kunde tillades at gaa til Alters uden søgns. Man havde dog Bevillingsvejen, og i København var denne ikke engang nødvendig! Witthaus' kildne Spørgsmaal, om det ikke var sagt i Stænderforsamlingen, at ingen retsindig Præst vilde nægte nogen at gaa til Alters i en anden Kirke, naar det blev begæret, gik Mynster meget let hen over: »Ja, der blev snakket om det, men derved blev det«. Man forstaa saa godt, at han ikke vilde ind paa en nærmere Omtale heraf, da det var ham selv, der havde udtalt sig i denne Retning, særlig tydeligt med Hensyn til Konfirmationen.⁵⁹⁾ Hertil kommer, at Mynster jo ogsaa selv, skønt Biskop, maatte betragtes som Præst. Da Glarmesteren mente, at hvis Biskoppen og Pastor Salicatti tillod det, kunde

der intet være til Hinder for, at han og ligesindede gik til Alters udensofns, søgte Mynster at slippe udenom ved at henvise til sin større Viden herom og ved at anvende et taktisk Greb, endog af en meget virkningsfuld Karakter; han hævdede nemlig, at de elleves Ansøgning var gaaet til Kongen og afslaaet af ham, saa hverken Kancelliet eller Biskoppen nu kunde foretage sig noget for dem. Dette er ikke rigtigt; som det fremgaar af Sagens Akter, bl. a. af Kancelliets Skrivelse til Mynster af 2. Juli 1839,⁶⁰⁾ var det Kancelliet, der paa egen Haand traf Beslutning om Afslag. Der er intet mærkeligt heri; det var Coutume, at Kancelliet afgjorde den Slags Sager. Dette vidste Mynster, der var særdeles godt inde i Administrationsforhold, udmærket; Bevis herpaa findes i Mynsters Udtalelser i Roskilde Provinsialstænder 1838.⁶¹⁾ Desuden var der ikke gaaet mere end en Maaned, siden han havde korresponderet med Kancelliet om Sagen. Fejlhuskning er saaledes udelukket. — Witthaus gav imidlertid ikke tabt og præciserede sit Ønske nærmere: de elleve Ansøgere havde søgt Bevilling til at benytte en fremmed Præst ved baade Altergang, Konfirmation og Daab; nu vilde de nøjes med at forlange Frihed ved Altergang. Mynster fraraadede dette, da han var overbevist om, at dette ikke kunde bevilges. Da Biskoppen saaledes ingen Vegne kunde komme med Witthaus ved at samtale med ham, slog han ind paa en ny Taktik: han forsøgte ved bestandig Talen frem og tilbage og ved gode Ord og Formaninger at gøre Manden tvivlraadig. Til en vis Grad lykkedes det ogsaa, men dog kun for nogle Dage.

Biskop Mynsters Udtalelser til Witthaus gjorde det klart for denne og de ti andre Slagelseborgere, at Ansøgningsvejen intet kunde nytte. Nogle af dem besluttede nu at gaa til Alters hos Salicatti, medens de andre vilde opsætte Altergangen indtil videre for at se, om ikke Ritualsagens Afgørelse vilde fremkalde en Lempelse i Sognetvangen.⁶²⁾

Der var dog een af Ansøgerne, som ikke slog sig til Ro. Det var den senere saa kendte Politiker, daværende Skomagermester J. A. Hansen, sikkert Hovedmanden for de elleves Aktion; i hvert Fald var det ham, der havde konciperet deres Ansøgning.⁶³⁾ Som den Taktiker han alle Dage var, indgik han i 1840 samtidig baade med det ovennævnte Andragende til Roskilde Stænderforsamling og med en Ansøgning til Kongen af 10. Juni⁶⁴⁾ om gratis Bevilling for sig og Hustru til at gaa til Alters hos den af Statskirkens Præster, han ønskede og kunde formaa dertil. Motiverne, som han angiver heri, er næsten ordret taget fra Ansøgningen af 25. Marts 1839; kun er der tilføjet, at han i lange Tider havde maattet savne Alterens Sakramente, som han følte en inderlig Længsel efter. Biskop Mynster kom ved J. A. Hansens Fremgangsmaade i en vanskelig Situation. Aaret før havde han jo til Witthaus i Slagelse erklæret, at Ansøgerne

ikke engang kunde gøre sig Haab om at opnaa større Frihed med Hensyn til Altergang; men hvis han nu anbefalede Kancelliet at give J. A. Hansen Afslag, vilde hans administrative Fremgangsmaade, naar Sagen blev bragt frem i Stændersalen, komme til at staa i en skærende Modsætning til hans Udtalelser i Provinsialstænderne i 1838 og højst sandsynligt ogsaa til hans Udtalelser i indeværende Aar. I sin Erklæring til Kancelliet af 29. Juli 1840⁶⁵⁾ — endnu før Komitébetænkningen forelaa — anbefalede Mynster J. A. Hansens Ansøgning, da der kun var Tale om Bevilling for en enkelt Mand med Hustru til at gaa til Alters hos en anden Præst, »hvorvel Motiverne til den foreliggende Ansøgning ikke syntes at fortjene nogen Agtelse«; dog henstillede han, for at undgaa Misbrug, at Bevillingen ikke blev givet gratis, og at Ansøgeren forpligtedes til aarlig at forelægge sin rette Sognepræst Bevis for, at han virkelig havde været til Alters. Mynster stillede saaledes i Hovedsagen de samme Betingelser, som han havde foreslaaet i Stænderforsamlingen i 1838 og fastholdt i 1840. Kancelliet udsatte imidlertid Sagens Afgørelse til Aarets Stænderforsamlinger var afsluttet;⁶⁶⁾ først den 8. Oktober 1840 bevilgede det Ansøgningen, men fulgte ikke Mynsters Indstilling, idet Bevillingen lød paa to Aar ad Gangen uden Betingelser.⁶⁷⁾

Nogle Maaneder efter fik Mynster en ganske tilsvarende Sag til Erklæring.⁶⁸⁾ Husmand Ole Hansen fra Hemmeshøj (Sorø Amt) havde indsendt en Ansøgning til Kongen om Bevilling til at gaa til Alters hos den af Statskirkens Præster, han vilde og kunde formaa dertil. Der maa have været en vis Forbindelse mellem Ole Hansen og J. A. Hansen, da denne havde konciperet Ansøgningen. Dette var sikkert Grunden til, at Mynster i sin Erklæring af 20. April 1841 udtalte, at det var »sandsynligst, at Begjæringer af denne Art nærmest vare at betragte som Forsøg paa at bevirke Sognebaandets Løsning«. Desuagtet — vel for ikke at blive desavueret af Kancelliet — anbefalede han Bevilling paa de samme Betingelser som »i lignende Tilfælde« [d: som i J. A. Hansens], altsaa paa to Aar og uden Gebyr, hvilket Kancelliet bevilgede.⁶⁹⁾

Man mærker tydeligt af Mynsters Erklæringer i de to sidste Sager, hvor uvillig han var stemt over for Ansøgerne, og hvor nødvendig han anbefalede Bevilling. Han gik aabenbart i begge Tilfælde kun med dertil, fordi han følte sig i en Tvangssituation.

Af nærværende Undersøgelse vil det være fremgaaet med al Tydelighed, at Biskop Mynsters Stilling til Kravet om Sognebaandets Løsning var bestemt af hans politiske Konservatisme og afgjorte Statskirkelighed. Han mente, at det vilde være bedst for Stat og Kirke, om Sognetvangen opretholdtes i sin

hidtidige Udstrækning, hvor Dispensationer kun meget vanskeligt kunde erholdes. Naar han i Roskilde Stænderforsamling 1838 og 1840 gik med til at anbefale Forslag om visse Lempelser i Bevillingssystemet med Hensyn til Konfirmation og Altergang, var det ikke, fordi han — som han hævdede — ansaa saadanne Indrømmelser for retfærdige og billige, men ganske simpelt fordi han paa Grund af Tidsforholdene fandt det nødvendigt at indtage dette Standpunkt. Men i Praksis ønskede han ikke, at der skulde tilstaas større kirkelig Frihed, og gjorde heller ikke selv Skridt dertil inden for sit eget administrative Omraade. Dette fremgaar af hans Optræden og Udtalelser over for Glarmester Witthaus i Slagelse samt af hans Indstillinger i Dispensationssager vedrørende Sognetvangen; kun i ganske isolerede Tilfælde, hvor det drejede sig om Personer fra et højere socialt Samfundslag, gik han med til Anbefaling af Ansøgningen, da der ikke var Fare for, at saadanne Bevillinger skulde komme til Massernes Kundskab og hos disse opvække Ønsket om Lempelser i Sognetvangen eller endog om dennes fuldstændige Ophævelse. Det var Mynsters stadige Frygt, at Trangen til Sognebaandets Løsning skulde brede sig i Folkemasserne. Da han i 1839 over for sine Kolleger fremsatte sit Forslag om Bemyndigelse for Bisperne til at give Dispensation med Hensyn til Benyttelse af fremmed Præst ved Konfirmation og Altergang, pointerede han — som tidligere omtalt — da ogsaa, at det ikke var hans Mening, at denne Bemyndigelse skulde gives med stor Ophævelse, saa man ligesom indbød Folk til at benytte den aabnede Adgang til Dispensation. Det Syn, som Mynster i Aarene 1834—1842 havde paa Kravet om Sognebaandets Løsning, fastholdt han i hele den Tid, han beklædte Sjællands Bispestol; saaledes talte han i den grundlovgivende Rigsforsamling 1849 for Sognetvangens Bevarelse.⁷⁰⁾ Biskop Mynster var gennem tyve Aar den store Hindring for Sognebaandets Løsning; da han var død i 1854, blev Kravet herom hurtigt og let gennemført ved Loven af 4. April 1855.

¹⁾ Forordn. af 19. Okt. 1550 for Skaane (Danske Kirkelove 1536—1683. Udg. af Holger Fr. Rørdam I (1883), S. 301 f.). Christian IV's store Reces af 27. Febr. 1643 I. 1. 33. 2 (V. A. Secher: Forordninger, Recesser og andre kgl. Breve V (1903), S. 167). - ²⁾ I Danske Lov 6-3-1 hedder det bl. a.: »og skal een hver søge sin egen Sognekirke, som han hører til, og der bruge Sacramenterne«. - ³⁾ Collegial-Tidende 1826, S. 129 ff. - ⁴⁾ Tredie Stykke af Afhandlingen

»Om Religionsfrihed« skulde have været offentliggjort i »Theologisk Maanedsskrift«s Martshefte 1827; det forelaa allerede trykt, da hele Oplaget blev konfiskeret og henlagt paa Raadstuen. Paa Stykkets første Side staar der ganske vist: »*Maa trykkes*. I Kjøbenhavns Politieret den 6te Marts 1827«; men dette beror paa, at Arkene indsendtes enkeltvis til Censor. Det udkom i 1866 med et nyt Titelblad, hvorpaa der staar: »Trykt 1827. Undertrykt samme Aar. Løsladt 1866«. - ⁵) »Breve fra og til N. F. S. Grundtvig. Udg. af Georg Christensen og Stener Grundtvig« II (1926), S. 214 ff. - ⁶) N. F. S. Grundtvig: »Den danske Stats-Kirke upartisk betragtet« (1834), S. 8. - ⁷) Smstd. S. 30. - ⁸) Mynsters Prædiken den 16. Oktbr. 1825, der udkom under Titlen »Den christelige Viisdom« (1825). - ⁹) L. Koch: »Den danske kirkes historie i årene 1817—1854« (1883), S. 164 ff. L. Koch: »Bruddet mellem Grundtvig og Mynster« (Kirkehist. Saml. 3. R. IV (1882—84), S. 88—96). - ¹⁰) Mynster til Etatsraad Estrup, Ejer af Kongsdal, dateret Roskilde den 13. Novbr. 1838 (C. L. N. Mynster: »Breve fra J. P. Mynster« (1860), S. 183). - ¹¹) C. L. N. Mynster anf. St., S. 183. - ¹²) Roskilde Stændertidende 1838—39 II, Sp. 1137—1150. - ¹³) Forpligtelsen dertil iflg. Christian V's Danske Lov 6-3-1 var ganske vist ikke ophævet, men krævedes ikke mere opfyldt. - ¹⁴) Roskilde Stændertidende 1838—39 II, Sp. 1163 og 1218. - ¹⁵) Smstd. Sp. 1218 f. - ¹⁶) Smstd. Sp. 1219 f. - ¹⁷) Smstd. Sp. 1220. - ¹⁸) Smstd. Sp. 1220 f. - ¹⁹) Smstd. Sp. 1222. Mynster til Biskop Paludan-Müller af 11. Januar 1839 (C. L. N. Mynster anf. St., S. 184). - ²⁰) Roskilde Stændertidende 1838—39 II, Sp. 1222. - ²¹) Smstd. Sp. 1149. - ²²) Smstd. Sp. 1222. Fremhævelserne er af Forf. - ²³) Smstd. Sp. 1222. - ²⁴) Smstd. Sp. 1245. - ²⁵) Mynster til Biskop Paludan-Müller af 11. Januar 1839 (C. L. N. Mynster anf. St., S. 184 og 185). - ²⁶) Smstd. S. 184 f. - ²⁷) Smstd. S. 185 f.; Mynster til Biskop Paludan-Müller af 18. Marts 1839 (C. L. N. Mynster anf. St., S. 187). - Mynsters Udkast til et nyt Kirkeritual er trykt i »Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark« (1839, genoptrykt 1840); denne Bog bestaar af tre Dele: Forslag til en Alterbog, Forslag til et Kirke-Ritual samt Bemærkninger ved Forslagene. - ²⁸) »Bemærkninger ved Forslagene«, S. 42. - ²⁹) Kommissionens Forhandlingsprotokol, S. 114 f.; Protokollen findes i D. K. (5: Danske Kancellis) 1. Dept.: Bilag til Kancelli-Skrivelse ang. Trykning af Udkast til et nyt Kirkeritual m. v., 23. Jan. 1840. Brev-Nr. 299 (Ritualsagen). - ³⁰) Mynster omtaler dette Forslag i Breve til Biskop Paludan-Müller af 11. Januar og 18. Marts 1839 (C. L. N. Mynster anf. St., S. 186 og 187 f.). - ³¹) Roskilde Stændertidende 1840, Sp. 553 ff., 559 f. og 563. - ³²) Smstd. Sp. 1489. - ³³) Smstd. Sp. 1489—1496. - ³⁴) Smstd. Sp. 2020—2022. - ³⁵) Smstd. Sp. 546 ff., 1515 ff., 2023 ff. og 2036 f. - ³⁶) Smstd. Sp. 2050. - ³⁷) Collegial-Tidende 1842, S. 703—705. - ³⁸) Roskilde Stændertidende 1840, Sp. 2022 f. - ³⁹) D. K. 1. Dept.: Bilag til Brevbog 1835 Nr. 569 og 713. - ⁴⁰) D. K. 1. Dept.: Bilag til Brevbog 1835 Nr. 713. - ⁴¹) D. K. 1. Dept.: Brevbog 1835 Nr. 713. - ⁴²) D. K. 1. Dept.: Bilag til Brevbog 1836 Nr. 704 og 973. - ⁴³) D. K. 1. Dept.: Brevbog 1836 Nr. 1261 og 1481. - ⁴⁴) D. K. 1. Dept.: Bilag til Brevbog 1836 Nr. 1954 og 2301. - ⁴⁵) Koncepten til denne Erklæring opbevares i Sjællands Bispearkiv: Afgjorte Sager 1836 Nr. 433; selve Erklæringen har ikke kunnet findes. - ⁴⁶) D. K. 1. Dept.: Bilag til Brevbog 1837 Nr. 3259 og 1839 Nr. 867. - ⁴⁷) D. K. 1. Dept.: Brevbog 1836 Nr. 2301; 1837 Nr. 3259; 1839 Nr. 867. - ⁴⁸) D. K. 1. Dept.: Bilag til Brevbog 1839 Nr. 1821. - ⁴⁹) Smstd. - ⁵⁰) Roskilde Stændertidende 1838—39 II, Sp. 1220. - ⁵¹) Smstd. Sp. 1146 og 1147. - ⁵²) D. K. 1. Dept.: Brevbog 1839 Nr. 1821. - ⁵³) P. A. Fenger til N. F. S. Grundtvig, 19. Juli 1839; Brevet er trykt i Frederik Barfod: »Peter Andreas Fenger, en levnedstegning« (1878), S. 180 ff. - ⁵⁴) J. P. Mynsters Visitatsdagbøger 1835—1853. Ved Bjørn Kornerup. II (1937), S. 123 f. - ⁵⁵) Fr. Barfod anf. St., S. 187 ff. - ⁵⁶) Smstd. S. 55. - ⁵⁷) Smstd. S. 180—193. - ⁵⁸) L. Koch:

»Den danske kirkes historie i årene 1817—1854« (1883), S. 213 f. - ⁵⁹) Roskilde Stændertidende 1838—39 II, Sp. 1145, 1147 og 1219 f. - ⁶⁰) D. K. 1. Dept.: Brevbog 1839 Nr. 1821. - ⁶¹) Roskilde Stændertidende 1838—39 II, Sp. 1220. - ⁶²) Fr. Barfod anf. St., S. 189. - ⁶³) Dette har J. A. Hansen selv tilføjet paa Ansøgningen, der findes i D. K. 1. Dept.: Bilag til Brevbog 1839 Nr. 1821. - ⁶⁴) D. K. 1. Dept.: Bilag til Brevbog 1840 Nr. 4266. - ⁶⁵) Smstd. - ⁶⁶) Paategnet Mynsters Erklæring af 29. Juli 1840. - ⁶⁷) D. K. 1. Dept.: Brevbog 1840 Nr. 4266. - ⁶⁸) Sagens Akter findes i D. K. 1. Dept.: Bilag til Brevbog 1841 Nr. 1847. - ⁶⁹) D. K. 1. Dept.: Brevbog 1841 Nr. 1847. - ⁷⁰) Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen. II (1849), Sp. 2515 f. og 3062 f.

Ellen Jørgensen

C. F. ALLEN

Af „Studier over dansk Historieforskning i det 19. Aarhundrede“.

»**M**in Mødreneslægt er fra Jylland«, skrev C. F. Allen i den Levnedstegning, han 1858 indsendte til Ordenskapitlet. »Min Moder Karen Olsen er født i Landsbyen Truelstrup (Tønning og Træden Sogn, Tyrsting Herred, Skanderborg Amt). Hendes Fødeegn er en af de skønneste i Jylland, skovrig, bakket og fuld af Søer, men ikke langt vesten for den begynder Heden. Hendes Fader Lars Olsen var Fæstebonde og nød ualmindelig Agtelse i sin Stand baade for sin Charakter og sin Forstandighed. Jeg har endnu en talrig Mødreneslægt i Jylland, der lever som Bønder (tidligere Fæstere under Matstrup Gods, troer jeg, nu Selveiere) deels i det nævnte Sogn, deels i de tilgrændsende Sogne, nogle ogsaa som Borgere i Kiøbstaden Horsens«. Karen Olsen var kommet til København for at tjene sit Brød, og her havde hun ægtet Robert Allen, der var af skotsk Slægt. Han havde faret som Sømand, men ernærede sig nu som Sølvpletterer, vistnok ret kummerligt. Allen omtaler kun ganske kort sin Far. Det var Moderen, der førte ham frem; ved uendelig Flid og Opofrelse, ved at spinde aarle og silde skaffede hun hvad der skulde til for at holde ham i Skole.¹⁾ Allens Samfølelse med Bønder og Smaaborgere, der er det kraftigste Motiv i hans historiske Forfatterskab, er ikke noget udefra tilført, men har sin Oprindelse i Slægten og i hans Barndoms Oplevelser.

1830 blev han Student, samme Aar som D. G. Monrad. Aaret i Forvejen var Hall, Knuth, C. E. Fenger og Birkedal blevet Studenter. De dannede en Ungdomskreds, nogle tæt sammenknyttede, andre løseligere forbundne. Allen og Monrad var fra 1832 i halvtredje Aar Contubernaler paa Regensen; dybt forskellige af Natur sluttede de et Venskab, der varede Livet igennem. Vi kunde ønske at vide noget om hvad Monrad var for Allen i de unge Aar og senere. Vi kunde ønske, at den Karakteristik af Vennen, som Monrad 1877 lovede Overbibliotekar Chr. Bruun, var bleven skrevet.²⁾ I Grunden foreligger der

meget lidt, som kan oplyse om Allens Udvikling. Af et Udkast, skrevet i et af de første Aar paa Regensen, fremgaar, at han beundrede Robertson, Hume og Gibbon.

Han studerede Theologi og tog Attestats 1836, men hans Lyst stod til Historien, og det traf sig saaledes, at han ved et lykkeligt Tilfælde strax blev ført ind paa sin Vej.³⁾ Efterslægtsselskabets Styrelse besluttede 1836 i Anledning af, at halvhundrede Aar var forløbne siden Selskabets Stiftelse, at fremkalde Udarbejdelsen af en Danmarkshistorie, »en i populært Sprog affattet og til Læsning for Almuen skikket Fædrelandshistorie«. Fastere Form fik denne Plan i Selskabets Skriftudvalg — Jonas Collin, A. S. Ørsted, Oehlschlaeger, Werlauff og I. P. Mynster.⁴⁾ Der blev æsket til Concurrence, og Allen kastede sig over Opgaven. 1839 forelaa Manuscriptet, som bragte ham den udsatte Pris, og 1840 udkom *Haandbog i Fædrelandets Historie med stadigt Henblik paa Folkets og Statens indre Udvikling*. Allens Skrift var den 28-aariges friske, djærve Indhug. Energi var sat ind paa at give Arbejdet en solid Grundvold, hvad Werlauff, den kyndige, strenge Dommer fuldtud anerkendte. Fremstillingen var naturlig og harmonisk og viste en formende Evne, mærkelig tidligt udviklet. Der var fast Plan i Værket og en egen sikker Rejsning, som for en Del beroede paa, at een Interesse var den alt beherskende, Interessen for Samfundsklassernes Kaar gennem Tiderne. Skriftudvalget havde udtalt Ønsket om at Folkets indre Liv og Forhold maatte komme i Betragtning i den Danmarkshistorie, der skulde udarbejdes,⁵⁾ og Allen havde fulgt den givne Anvisning, idet han i store Træk tegnede det danske Samfunds Udvikling fra Oldtiden, Folkefrihedens Tid, da Bonde-Navnet var det hædrende Navn for den fribaarne Mand og Borger, gennem Aarhundreder af voxende Adelsvælde og Bondefornedrelse, til Reformerne og Frigørelsen i det 18. Aarhundredes Slutning og det 19. Aarhundredes Begyndelse. Hans Fremstilling af Danmarks Historie formede sig i væsentlig Grad som den danske Bondestands Historie. Ejendommeligt nok er det ikke et nyt Syn, der gør sig gældende; Grundanskuelsen er halvhundrede Aar gammel, hentet fra Tyge Rothe: Nordens Statsforfatning (1781—1782) og fra Rasmus Nyerup: Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tider (1803); men Allen taler med den ny Tids Tunge, og der er en Overbevisningens Varme, en Flugt i Foredraget, der kan minde om Orla Lehmanns Veltalenhed.

Allens Haandbog blev Nationalliberalismens Historiebog,⁶⁾ men Kritik mødte fra første Færd fra dem, der ikke kunde godkende de ledende Tanker. I Ørsteds Bemærkninger til Manuscriptet — en indgaaende Censur af ikke ringe Interesse — ankedes der over ensidig og kortsynet Fortolkning og ubil-

lige Domme,⁷⁾ og Caspar Paludan-Müller karakteriserede den i en Recension som et Indlæg i Tidens Proces af samme Art som Karl v. Rottecks Allgemeine Weltgeschichte für alle Stände, uhistorisk i sin Grundanskuelse, uretfærdig i Dommen over dem, der i de skiftende Tider har haft Magten.⁸⁾ »Man kan dog ikke med Rette gjøre de enkelte Mennesker og Stænder ansvarlige ei alene for de enkelte Gjerninger, men for Gangen i de borgerlige Forholds Udvikling, der for en dybere Betragtning viser sig som en i Nationens Natur og historiske Stilling med Nødvendighed given. Saavist som en Nation ikke er et Aggregat af enkelte Mennesker, forenede paa en udvortes, mekanisk Maade, men et eneste Væsen, der hæver og bærer alle Enkelte, medens det udfolder sig i Overensstemmelse med sit eiendommelige Livsprincip, saavist er ogsaa dens historiske Udviklingsgang at betragte som en *Naturnødvendighed*«. ⁹⁾

Ligesom Allen ved ydre Tilskyndelse, ved et lykkeligt Træf var bleven ført til Udarbejdelsen af sin »Haandbog«, saaledes førtes han i Grunden ogsaa ind i Studiet af det 16. Aarhundredes Historie, og langsomt, ubevidst voxede gennem Aarene Planen for det store Værk om de tre nordiske Rigers Historie i Tidsrummet 1497—1536. Den første Impuls kom fra P. W. Becker. Da Allen 1842 spurgte ham til Raads om et Emne for en Magisterafhandling, foreslog han blandt forskelligt andet Christian II i Landflygtighedsaarene, et Stykke Historie, som ikke var gennemforsket, og hvortil rigt Stof maatte findes i Münchenerarkivet, maaske ogsaa i en Samling Afskrifter fra Haag, som Westreenen van Tiellandt 1837 havde skænket til det kgl. Bibliotek.¹⁰⁾ Allen greb Ideen, og det udenlandske Materiale, der i de to sidste Aartier paa forskellig Vis var kommet for Dagen, og Materialet, som laa i Geheimearkivet, udnyttede han i en indtrængende Studie: *De rebus Christiani secundi, Daniæ, Norvegiæ, Sueciæ regis exsulis commentatio*, som i Dec. 1844 blev forsvaret for Magistergraden.

I Begyndelsen af 1845 rejste den unge Magister med offentlig Understøttelse ud for at se sig om og lære, men tillige med det bestemte Formaal at samle Bidrag til Danmarks Historie i det 16., 17. og 18. Aarhundrede, især Beretninger fra Gesandter, der havde opholdt sig ved det danske Hof. Det var en Opgave, som laa og ventede. 1836—1838 havde P. W. Becker været paa Stipendierejse; han var ikke gaaet frem paa Maa og Faa, som saa mange andre af vore unge Folk, men under sin Søgen i Arkiver og Biblioteker i Stockholm, tyske Byer, Holland, England og Skotland havde han taget Sigte paa Diplomaternes Breve og Rapporter. Fryxells Værk: »Handlingar rörande Sveriges historia ur utrikes arkiver« (1836—1843) havde bidraget til at fæstne hans Plan. Det skal dog ikke glemmes, at set i videre Sammenhæng udgik Tilskyndelsen

fra Ranke. Hans Arbejder fra 1820'rne og 1830'rne havde brudt nye Veje for Forskningen; i Indledningerne til »Fürsten und Völker von Süd-Europa im sechszehnten und siebzehnten Jahrhundert. Vornehmlich aus ungedruckten Gesandtschafts-Berichten« (1827—34) havde han berettet om sine Fund, Samlingen »Informationi politiche« i Berlin og den overvældende Rigdom af Kilder i Wien, Venedig og Rom — »eine Zukunft von Studien«.

Under Rejsen fik Becker Overskue over et betydeligt Materiale til Danmarks Historie, men maatte for sit eget Vedkommende begrænse sig til Stofet vedrørende Frederik III.s Tid. Hans Haab stod imidlertid til, at der skulde komme en Mand, der tog Undersøgelserne op efter ham i Særdeleshed med Henblik paa, hvad der laa rundt omkring fra Tiden 1670—1795, og, da Allen drog ud, var han ivrig for at give ham gode Raad med paa Vejen.¹¹⁾

Allen var borte i 3 Aar. I Haag, London, Paris og Wien fremdrog han en stor Mængde Kilstof fornemmelig fra det 17. og 18. Aarhundrede, og fra Stockholm og Uppsala hjemførte han Afskrifter af de svenske Residenters Relationer fra Danmark rækkende fra Gustav Adolfs til Gustav III.s Tid. Han satte en uhyre Energi ind i denne Materialesamling over vide Omraader. I Stockholm fordybede han sig i de Partier af Münchenerarkivet, der ved Delingen var havnede i Sverige, med Tanke paa den Plan, han havde berørt i Fortalen til sin latinske Magisterafhandling, at give en Fremstilling af Christian II i Udlændighedsaarene, en Fremstilling paa Dansk, ledsaget af Brevstof. I Sverige vandt han Venner, fik Forstaaelse af svensk Kultur og glædede sig over at lære Landet at kende. Da han i Efteraaret 1847 forlod Stockholm, rejste han langsomt vester paa gennem Dalarne og Värmland til Christiania. Her laa Størstedelen af Münchenerarkivet, den omstridte Samling, og her skulde han afslutte sine Studier, men da Efterretningerne om Begivenhederne hjemme i Marts 1848 kom til Norge, brød han af og ilede til København.¹²⁾

Det var Kampen for Danskheden, Kampen for Slesvig, som først og fremmest greb ham. Allerede i Haandbogen havde han talt djærve Ord om Sprogforholdene i Sønderjylland,¹³⁾ og umiddelbart efter at han i Oktober 1841 havde overtaget »Dansk Folkeblad«, fremkom nogle Artikler af »en Sønderjyde«, og som Redaktør lagde han Læserne Sagen paa Sinde: »Slesvigs Sag er dyrbar for enhver Dansk...«. Han havde knyttet Forbindelse med Laurids Skau, og i Breve til ham, skrevne fra Christiania Januar—Marts 1848, gav han Udtryk for sin Uro og Spænding. »Det gjælder nu ikke Frihed, men Nationaliteten«, hedder det 6. Marts, og, da han tog til Orde ved en festlig Sammenkomst deroppe, sagde han det samme. Han sluttede: »Slesvig, det er Danmarks

Fremtid, Slesvig, det er Danmark, Slesvig, det indbefatter alt¹⁴) Efter Hjemkomsten smedede han Vaaben til Kampen, idet han forfattede et lille Skrift: *Om Sprog og Folke-Eiendommelighed i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland*, der fremtraadte som Hefte VIII i de af A. F. Krieger udgivne »Antislesvigholstenske Fragmenter«. Det var en Fremstilling, udarbejdet i Hast, som Øjeblikket krævede, og skreven i den Mening, at den skulde trænge dybt ned i Folket, oplyse og opildne, overbevise om, at man kæmpede for en god og retfærdig Sag. For de ældre Tiders Vedkommende byggede Allen paa Werlauffs Prisskrift: »Forsøg til det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig« (1819); med Hensyn til de nyere Tider havde han givet en Del af sit eget, men her var uendelig meget mere at gøre.

Nogle Aar efter blev han kaldet til at tage dette Arbejde op. Fra Departementschef Regenburg i det slesvigske Ministerium og A. F. Krieger kom Tilskyndelse til at give en større Fremstilling af den nationale Kamp i Sønderjylland gennem Aarhundrederne, og Allen hverken kunde eller vilde undslaa sig. Udviklingen af Forholdene i Slesvig var afgørende for Danmarks Fremtid, og den Opgave, der blev stillet ham, syntes vigtigere, end hvad han ellers havde mellem Hænder.¹⁵) 1856 tog han fat. Han rejste gentagne Gange til Slesvig og skaffede sig Kendskab til adskillige locale Arkiver, men det meste Materiale fik han fra det slesvigske Ministeriums Arkiv, hvortil Regenburg gav ham fri Adgang. Regenburg var med i Arbejdet fra først til sidst; han gjorde Allen opmærksom paa Akter og Skrifter og var rede med Oplysninger og gode Raad.¹⁶) *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland* (1857—1858) er at nævne Side om Side med de andre Værker, der blev til i det korte Tidsrum mellem Krigene, I. P. Traps »Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig«, C. Engelhardts »Thorsbjerg Mosefund« og »Nydam Mosefund«, sproglige Undersøgelser af E. Hagerup og Johannes Kok »Om det danske Sprog i Angel« og »Det danske Folkesprog i Sønderjylland«, H. C. P. Seidelins »Diplomatarium Flensborgense« og P. G. Thorsens »De med jyske Lov beslægtede Stadsretter« og 1. Bind af hans Værk »De danske Runemindesmærker« omhandlende de slesvigske Runestene. Det slesvigske Ministerium fremmede og støttede disse Arbejder; Regenburg, hvis Navn ikke maatte nævnes, var den, der førte an i den heroiske Kamp.¹⁷) — »De nærværende Tiders Forhold under den fortsatte Strid med Tyskland, de forvanskende Fremstillinger, som den tyske Presse uafsladelig tillader sig af de slesvigske Sprogforhold, og det falske Lys, hvori den stiller baade den nærværende Tilstand og det, der ligger bag ved denne, har været den nærmeste Anledning til dette Skrifts Tilblivelse«, skriver Allen i Fortalen. »Men selv uden alt Hen-

syn til Øieblikkets Stilling har Emnet i sig selv en stor historisk Interesse. Skjønt det for det meste bevæger sig indenfor et enkelt Landskabs Grændser, kaster dog ofte det, som her foregaar, et næsten blændende Lys paa hele Rigets Tilstand, Politikken, Regjeringsystemet, Samfundsforholdene. Der er Sider af vor indre Udvikling som først ret forstaaes, naar de betragtes i Sammenhæng med de slesvigske Forhold; og fra disse Forhold med deres mange forunderlige Vendinger, der snart synes at aabne sig for en lykkelig Løsning, snart igjen at lukke sig haabløst, fra den lange stille Sprogstrid med dens dæmpede Bevægelser, Vulkanen med den skjulte Ild, fører Historien os tilsidst ud paa den vældige Kampplads, hvor det gjælder hele Rigets Velfærd og Tilværelse, og hvorfra et nyt Vendepunkt i Danmarks Historie begynder«. Allens Værk er et Indlæg i den danske Sag — som saadant i visse Maader ensidigt. Man kan atter her fremføre den Anke, som Paludan-Müller førte mod »Haandbog i Fædrelandets Historie«, at politiske Motiver søges, og Bebrejdelser ofte rettes mod de enkelte Mennesker, hvor Forklaring er at finde i Tidsforhold og herskende Tænkemaade. Allen var ikke Slesviger og savnede den Forstaaelse af Grænse-landets Folk og complicerede Forhold, som kun Afstamning og Hjem og Samlevnen kunde give. Men trods alt er »Det danske Sprogs Historie« Hovedværket den Dag i Dag og har været banebrydende for Studiet af Slesvigs indre Historie.

Det havde været Allens Mening at udgive i hvert Fald delvis og i Uddrag det diplomatiske Stof, han havde fundet paa sin lange Rejse, men Aarene gik, og det lykkedes ham ikke at faa det frem.¹⁸⁾ Han maatte samle sin Kraft om Materialet fra det 16. Aarhundredes Begyndelse. 1854 offentliggjorde han *Breve og Aktstykker til Oplysning af Christiern den Andens og Frederik den Førstes Historie*, betegnet som Bind I af et større Hele, og alene omfattende Stof hentet fra Münchenersamlingen, som især kaster Lys over Christian II.s Ophold i Udlandet. Overmaade indholdsrige Noter, knyttede til Texten, viste, hvilken Viden han sad inde med vedrørende dette Tidsrum. Men det var ikke den Fremstilling af Christian II.s Exil, som han 1844 havde givet Løfte om. Fremstillingen lod vente paa sig, thi hans Planer var voxede i Omfang, mens Tiden skred. Allerede sidst i Fyrrerne og i Begyndelsen af Halvtredserne er det Danmarks Historie i Overgangsperioden mellem Middelalder og nyere Tid, Perioden 1500—1536, der staar ham for Øje. Og saaledes ogsaa i 1858. Men af de mange Aars Arbejde med Stoffet fremgik til Slut et Værk, der favnede videre endnu. Det blev ham klart, at Danmarks, Norges og Sveriges Historie i det Tidsrum, han havde valgt, er uløseligt flettet sammen, at Danmarks Historie ikke kunde berettes for sig.

De tre nordiske Rigers Historie under Hans, Christiern den Anden, Frederik den Første, Gustav Vasa, Grevefejden 1497—1536 havde en langsom stille Væxt. Dog efter at Bd. I var kommet ud 1864, fulgte de næste hurtigt i 1865, 1867, 1870. Men da var Allens Kraft brudt. Han havde længe kæmpet en haard Kamp for at kunne arbejde, og i Slutningen af 1871 gik han bort. Bd. V udkom først 1872 og standser midt i en Sætning; Fremstillingen naar kun til omkring 1527. — Siden Huitfeldt udsendte sine ni Kvarthind og Suhm »Historie af Danmark« var der ikke skabt et Værk af en Arbejdsfyldte som »De tre nordiske Rigers Historie«. Materialet var opsporet i hjemlige og udenlandske Arkiver alsidigt og dybttrængende som aldrig før, Grundvold var lagt efter den ny Tids Krav. Allens Værk hører sammen med F. F. Carlsons »Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset« (1855—1885), C. G. Malmströms »Sveriges politiska historia från konung Karl XII.s död till statshvälfningen 1772« (1855—1888) og C. T. Odhners »Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare« (1865). Forudsætningen for dem alle er Rankes Skrifter, Rankes Arbejdsmaade og Form. Dette Forhold træder meget tydeligt frem hos F. F. Carlson, der under sin Udenlandsrejse i Trediveerne havde været et halvt Aar i Berlin, hørt Rankes Forelæsninger og lært Methode af ham, mens Allens Rejse mestendels havde været en Arkivrejse uden afgørende personlige Impulser. Alene ad boglig Vej fik han Paavirkning. Under Indflydelse af Rankes Værker har han fundet sin Form — det store Anlæg, den maalbevidste Opbygning, Skildringen med de mange konkrete Træk, de korte Levnedstegninger og Karakteristiker, der føjes ind, alt som Fortællingen og Begivenhedernes Gang skrider frem. Han har ikke Rankes vide Overskue, hans Menneskekundskab og Temperament; de Billeder, han giver af Tidens Personligheder, synes tunge og blege i Sammenligning med Rankes Skitser, der laaner overraskende, levende Træk fra de intelligente Venezianeres Relationer og heller ikke er upaavirkede af Venezias straalende Malerkunst. Men den danske Forfatter er i Bund og Grund sig selv, jævn og sindig, og hans inderlige Fortrolighed med Overleveringen giver Værket Karakter.

I Rankes Arbejder afbrydes nu og da Fremstillingen af Begivenhedernes Række af en Redegørelse for Samfundsforhold, indrepolitiske Forhold. Relationerne havde vendt hans Opmærksomhed mod denne Form for Historie og givet ham et rigt Stof.¹⁹⁾ Paa samme Vis standser Allen, da han er naaet frem til Christian II.s Flugt 1523, og ved Begyndelsen af Bd. IV gaar han over til en Skildring af Land og Folk i Overgangstiden mellem Middelalder og Nytid. »Hvo der vil forstaae en Tid og see den i dens Heelhed, vil ikke fortryde paa at fæste sin Opmærksomhed ogsaa ved den Grund, hvorpaa Livet bevæger sig«,

forklarer han. »Den almindelige Tilstand, hvori Tiden glider frem, og Begivenhederne udvikle sig, øver sin stille, men mægtige Indflydelse paa Alt, hvad der tildrager sig. Det vil ofte være vanskeligt at paavise det i det Enkelte; men Indflydelsen er alligevel tilstæde, og kun ved at aabne sit Øie for de mange Kræfter, der røre og bryde sig i Samfundets Indre, ikke blot i de høiere, men ogsaa de lavere Kredse, for de Vilkaar, hvorunder Menneskene arbeide og stræbe, for den Retning, der til en given Tid drager dem og giver dem et Præg, forskjelligt fra andre Tidens: kun ved saaledes at fordybe sig i Livets Strøm vindes den rette Fortrolighed med Tiden og den sikre og fyldige Opfattelse af dens Forhold og Begivenheder«. Samleven med Fortiden gennem de mange Aar har ganske naturligt ført ham herhen; men iøvrigt havde han Foregangsmand — ikke blot Ranke, men Macaulay, som i »History of England« ved Carl II.s Død indskyder Kapitlet: State of England in 1685, — Hume, der i sit store Værk føjer en Skildring af indre Forhold omkring 1600 ind som et Tillæg til Jacob I.s Historie, inden han iler videre, — Gibbon, hvis »History of the decline and fall of the Roman Empire« indledes med en Redegørelse for Romerrigets Udstrækning, militære og økonomiske Styrke og politiske Forfatning. 1856 havde F. F. Carlson udgivet Bd. II af »Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset« og her ved Skellet mellem Carl X.s og Carl XI.s Tid indføjet et Kapitel: Blick på Sveriges tillstånd vid medlet af sjuttonde århundradet. Karakteristisk er Forskellen mellem Allens Skildring med Detaillernes Vrimmel og Carlsons Overskue over det svenske Storrige, dets Forfatning og Forvaltning, med Udviklingslinier, der trækkes kraftigt op. Politik og Administration var Carlsons Interesse; han stod allerede fra Begyndelsen af Halvtredserne som aktiv Politiker.

I Allens Billede af Livet og Sæderne og Samfundstilstandene er der en Rigdom af Oplysninger om Bønders og Borgeres Kaar, og rundt om i »De tre nordiske Rigers Historie« mærker man hans Medfølelse med Almuen — den svenske saavel som den danske — og Uvilje mod det svenske Aristokrati, der vil bryde ud af Unionen, og de danske Herrer, som trodser Kongen. Christian II har hans Hjerte. Ligesom Christian for de historiske Skribenter fra Oplysningstiden og Revolutionsaarene Tyge Rothe og Rasmus Nyerup, Riegels og Behrmann stod som Foregangsmanden og som Martyr, saaledes staar han for Allen. Allerede i Indledningen, hvor Talen er om Brydningerne i det sent-middelalderlige Samfund, der truer med at sprænge gamle Skranker, hedder det: »Stødet til denne Bevægelse udgaer fra en mægtig og kraftig Personlighed, i hvis Sjæl der var Rum for alle Tidens nye Bestræbelser, og Villie til at føre dem igjennem; uden fra føres Gjæringsstof til i Mængde, som forøger Tidens Uro

og Spaltning. Mange af de gamle Baand briste; men det Bestaaende, som trues med Fald, samler sine sidste Kræfter og reiser sig til Modstand. En voldsom Kamp paafølger, hvoraf som af Chaos en ny Tid oprinder. — — — Men langt-fra ikke Alt, hvad der blev forsøgt, gik seirrigt frem. Den, der havde været Begynderen, begravnes under Ruinerne af sit eget Værk, og hans Forbundsfælle, det menige Folk, ligger under i Kampen. Folket, der havde reist sig for at ud-frie sig af langvarig Fornedrelse, gjør et dybere Fald, og Herrerne, hvis Magt et Øjeblik havde vaklet, bygge den paa en fastere Grundvold end nogensinde før. Først seent, efter lange Tidens haarde Tryk og flere Aarhundreders stille Kamp, skifte atter Fald og Seir«. Et Ledemotiv gennem det hele Værk.

Dette subjective Indslag i et Arbejde, der iøvrigt saa klart bar Rankes Mærke ved Respekten for Kendsgjerninger, der fremgaar af kritisk Prøvelse af Overleveringen, var en Skrøbelighed, som sagkyndige og sindige Folk vendte sig imod. Allerede da Bd. I omhandlende Kong Hans kom ud, saa Caspar Paludan-Müller, hvorhen det bar. I Anmeldelsen 6. Dec. 1864 i »Dagbladet« har han meget godt at sige om det dygtige, alvorlige Studium, der ligger til Grund for Bogen, og om Allens store Fremstillingskunst: »Vor Litteratur er ikke fattig paa historiske Bidrag, Meddelelser, Monografier, men vel paa egentlige historiske Skildringer, der kunne læses med Behag af alle Dan-nede og tillige udholde Fagmænds Prøvelse. Historiske Kunstværker ere sjeldne iblandt os«. Der er dog Momenter i det foreliggende Bind, som vækker Anelser om, at Allens personlige Sympatier vil gøre sig gældende videre frem. »Det er som Skyggerne af de Personer, der senere skulle udføre Hovedrol-lerne, allerede nu faldt ind paa Scenen og give den opmærksomme Tilskuer en Forestilling om de Omrids, hvori de staae for Forfatterens Blik, og det Lys, der skal falde paa dem, naar de træde heelt frem«. Da de to følgende Bind af »De tre nordiske Rigers Historie« bragte en Vurdering af Christian II, som Palu-dan-Müller ikke kunde godkende, vilde han ikke offentligt gaa i Rette med Forfatteren. Det var ham imod ved en stærkt kritisk Anmeldelse at lægge Hin-dringer paa Allens Vej; han vilde ikke, at det skulde se ud som han af Dadle-syge eller Misundelse rev ned paa det stolte Værk. Men i et langt og hjerteligt Brev af 3. Dec. 1867 gjorde han Rede for sit Syn paa Kongen og hans Forhold til Begivenhederne i Stockholm 1520. Her finder man i Udkast, hvad Paludan-Müller 7 Aar senere fremsatte i »De første Konger af den Oldenborgske Slægt.²⁰⁾

Ogsaa paa andre Punkter lod Paludan-Müller i dette Overskue kritisk Vur-dering og afvigende Anskuelse komme til Orde. Ingen havde som han gen-nemarbejdet den Tidsalder, Allen havde gjort til sin, og ingen kunde tale med

Myndighed som han. Hvad der ellers fra dansk Side fremkom af Omtale og Bedømmelse af »De tre nordiske Rigers Historie« er uden større Interesse. Fra Norge maa nævnes en Recension i »Morgenbladet« 1872 No. 355, 358, der skyldtes L. Daae, som understregede, hvor meget der var at vinde ved at fremstille de nordiske Rigers Historie i det 16. Aarhundrede under eet, — fra Sverige et Indlæg: »Skandinavisk häfdateckning« i »Svensk tidskrift för literatur, politik och ekonomi« (1872), skrevet af den unge Redaktør, Historikeren Hans Forssell. Det var en Hyldest til Allen som Forsker og Historieskriver — »hans verk eger ej allenast det höga värde, som tillkommer hvarje frukt af sjelfständiga och uttömmande studier i forntidens urkunder; det intagar äfven såsom historiskt konstverk ett af de främsta rummen inom de tre folkens literaturer, hänförligt som det är till dem alla, då det gör till sin uppgift att beskrifva de tre ländernas gemensamma öden under nämnda tidskifte« — men med det samme et Opgør med Skandinavismen. »Hvad man nu än må tänka om framtiden, och hur man än må bete sig med forntiden, säkert är, att bakom den nu lefvande generationens minne ligger »Skandinavien« eller »Norden« allenast som en död abstraktion, i hvilken ingen historisk konstnär kan blåsa lif, och hvars saga knappast kan värma en fosterlandsk känsla.²¹⁾ En skandinavisk Historieskrivning, som mange drømmer om, hører ikke til i Virkelighedens Verden, hævder Forssell. Selv Allen, den retsindige, kan ikke være retfærdig overfor de svenske Stormænd, der trods alle personlige Brist, bevidst eller ubevidst, stred for Fædrelandet. Naar han om Christian II og hans Kamp for at vinde Sverige skriver: »Kongen havde ikke Frihed til at lade dette Spørgsmaal hvile eller skyde det tilside; han maatte løse det; det laa for ham næsten med en Skjæbnens Nødvendighed. Det var en Arv fra hans Fader og Forfædre, Unionskongerne, som det var ham umuligt at opgive, og som han ikke heller vilde opgive; thi han var fuldt og fast overbevist om sin Ret, og denne var visselig ogsaa velgrundet« — og her søger ind paa et Omraade, hvor det er usikkert at færdes — maa Forssell for de svenske Historikere sige: Men äfven vi hafva dylika intryck, som säga oss, at Sturarne hade icke frihet att låta spörjsmålet om Sveriges sjelfständighet hvila eller skjuta det tillsides; de måsta lösa det, det låg för dem som en ödets nödvändighet. Det var ett arf från deras förgångare, ett uppdrag af Sveriges allmoge, som det var dem omöjligt att uppgifva, och som de icke heller ville uppgifva; de voro fullt och fast öfvertygade om sin rätt, och denna var visserligen också väl grundad — så väl grundad, som någonsin rätten till resning mot förtryckare det varit«.

En særlig Interesse knytter sig til Dietrich Schäfers Recensioner i »Hansische Geschichtsblätter« 1876 og »Historische Zeitschrift« 1877. Anmeldelsen

i »Historische Zeitschrift« var den første af en lang Række meget kyndige Redegørelse for dansk historisk Forskning, han skrev i dette Tidsskrift — den sidste, i 1924, gjaldt L. Laursens Traktater. Schäfer havde nylig faaet overdraget det Hverv at fortsætte Dahlmanns »Geschichte von Dänemark«. I de to Recensioner stemmer han Instrumentet. Han priser det store Historieværk, det omfattende Arbejde, som ogsaa er kommet Sverige og Norge til Gode, men han peger tillige paa methodisk Svaghed, der fremtræder, naar Svaning, Huitfeldt, Tegel bruges som Hjemmelsmænd, og paa ensidig Bedømmelse af Personer og Forhold. Han forstaar, hvor stærkt Allen er bundet til sit Land, og at en stor Del af hans Værk bærer Mærke af, at det er skrevet i Aarene efter 1864. Schäfer fastholdt altid i Hovedtræk sin høje Vurdering af Allens Arbejde, skønt han var en maalbevidst Mand af næste Slægtled og tilhørte et Rige i Væxt og Magtudfoldelse. Men han satte sit eget og sin Tidsalders Præg paa »Geschichte von Dänemark«, som Allen for sin Del havde præget »De tre nordiske Rigers Historie« klart og dybt.

¹) Concept til Vita, indsendt til Ordenskapitlet 1858 (Ny kgl. Saml. 1622 fol.). Optegnelser, gjort paa Corfu 1869 (ibid.). - ²) D. G. Monrad til Chr. Bruun 11. Maj 1877: »Jeg haaber at kunne sende Dem et Forsøg paa en Karakteristik af Allen. Minderne er saa trevne med at indfinde sig. Jeg har hele mit Liv levet saa fuldt og helt i Nuet, at Erindringerne hurtigt blegne«. (Kgl. Biblioteks Arkiv). Monrad sendte nogle Breve fra Allen til Benyttelse ved den Levnedstegning, Bruun var i Færd med at skrive (trykt i Historisk Aarvog 1878). Disse Breve synes nu at være tabte. - ³) Allen til Jonas Collin 25. Maj 1842. (Den Collinske Brevsamling. Kgl. Bibliotek). - ⁴) Fr. Bokkenheuser: Allens »Haandbog i Fædrelandets Historie« og dens Censorer (Vor Ungdom, 1897, S. 253—275), skrevet paa Grundlag af Efterslægtsselskabets Arkiv. - ⁵) De sociale og politiske Brydninger i Tiden gav Spørgsmaal om Fortidsforhold i Fædrelandet ny Betydning baade for dem, der vilde fremskynde Udviklingen, og for dem, som holdt igen. Molbech slog til Lyd for Arbejde paa dette Omraade, mange Opgaver fremstillede sig for hans Blik; Velschow holdt 1836—1838 Forelæsninger over den danske Stats indre Forfatning fra Kristendommens Indførelse til 1660 og fremdeles fra 1660 til Nutiden. - ⁶) Ny Udgaver kom 1842, 1845, 1849, 1854, 1855 og endelig 1870 og 1881. - ⁷) En Afskrift af A. S. Ørsteds Censur findes i Ny kgl. Saml. 1622 fol. - ⁸) Rotteck var en af Liberalismens Ordførere i Tyskland. Det nævnte Værk, der udkom 1831—1833, blev allerede 1835—1838 oversat af Emil Tøxen, en Søn af Blok Tøxen, og kom i nyt Oplag 1841—1842. - ⁹) For Literatur og Kritik I (1843), S. 96. - ¹⁰) P. W. Becker til Allen 19. Sept. 1842 (Ny kgl. Saml. 1622 fol.). -

¹¹⁾ P. W. Becker: Samlinger til Danmarks Historie under Frederik III's Regiering af udenlandske Archiver I—II (1847—1857). Beckers Breve til B. E. Hildebrand i Aarene 1836—1838 (Vitterhets-Akademiens Bibliotek, Stockholm). - ¹²⁾ Breve fra Allen til Werlauff (Ny kgl. Saml. 2387 4to). Oversigt over det kgl. danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1846, S. 122—124. E. Gigas: Katalog over det store kgl. Biblioteks Haandskrifter vedrørende Norden, særlig Danmark I (1903), S. 118—125. - ¹³⁾ Blandt A. S. Ørsteds Anker i Censuren over Allens Haandbog var ogsaa denne, at Forfatteren overalt i Manuskriptet brugte Benævnelsen Sønderjylland for Hertugdømmet og misforstod Slesvigs statsretlige Forhold. - ¹⁴⁾ Concept i Ny kgl. Saml. 3525 4to VIII. - ¹⁵⁾ Concept til Vita, indsendt til Ordenskapitlet 1858 (Ny kgl. Saml. 1622 fol.). - ¹⁶⁾ Allens Breve til Regensburg (Rigsarkivet). - ¹⁷⁾ Sammenlign hermed H. Hjelholt: Sønderjydsk Sprog- og Folkemindeforskning mellem Krigene (Danske Studier, 1919, S. 129—142). - ¹⁸⁾ Stykkevis blev det i Følge hans Ønske udgivet efter hans Død (Danske Samlinger 2. R. III—VI), og hans Arbejder kom paa forskellig Maade yngre Forskere til Gode. - ¹⁹⁾ Ranke: Fürsten und Völker von Südeuropa I (1827) Vorrede IX. - ²⁰⁾ Historisk Tidsskrift 9. R. V, S. 439—446. - ²¹⁾ Sammenlign hermed Eli F. Heckscher: Ekonomisk-historiska studier (1936), S. 142.

Just Rahbek

DE POLSKE PAPIRER

I Litteraturen om den europæiske mellemfolkelige Politik i 1864 kan man finde omtalt en Række Aktstykker, som foregives at være vekslede mellem preussiske, østrigske og russiske Ministre og Gesandter, og hvis Hovedindhold er, at en Fornyelse af »den hellige Alliance« i Løbet af Foraarsmaanederne 1864 var kommet i Stand, idet de tre Østmagter gensidig havde garanteret hinanden deres Besiddelser: Østrig skulde have faaet Sikkerhed for Venedig, Rusland for Polen, og Slesvig og Holsten skulde tilsluttes Tyskland under Forudsætning af, at en skandinavisk Union forhindredes; hvis Sverrig traadte ind i Kriegen paa Danmarks Side, vilde Rusland gribe ind til Fordel for de tyske Magter. I disse Aktstykker, hvis Indhold stred imod, hvad der ellers forelaa om de tre Østmagters indbyrdes Forhold, skulde man da have Nøglen til disses virkelige Politik, ogsaa i det dansk-tyske Spørgsmaal. Straks ved Papirernes Fremkomst i Forsommeren 1864 blev de af Østmagternes Regeringer erklæret for falske, baade i Form og Indhold, og under den Diskussion, som udspandt sig om deres Ægthed, opstod snart den Forklaring, at de var blevet til i revolutionære Kredse, hvis Ledere var landflygtige Polakker, i den Hensigt at skabe en almindelig Krig mellem det konservative og det frisindede Europa; heraf den hyppigt brugte Benævnelse »de polske Papirer«.

Naar der her forsøges en Redegørelse for disse Papirers Indhold og til Dels for deres Historie, skyldes det, at da de i April—Maj 1864 blev kendt i europæiske Regerings- og Diplomatkredse, og lidt senere mere eller mindre fuldstændigt publiceredes i Pressen¹), fik de nogen Betydning ved rundt omkring i Vest- og Nordeuropa at fremkalde en virkelig eller foregiven Tiltro og en dertil svarende Benyttelse. I »Under Junigrundloven« II, S. 1302 f. bemærker Neergaard, at af Danske troede den Diplomat, som først havde faaet dem i Hænde, Ministerresidenten i Brüssel Grev Preben Bille-Brahe, og bl. a. ogsaa Krieger

og Quaade paa Ægtheden, og Neergaard formener, at Papirerne paa forskellig Maade har spillet deres Rolle i Foraaret og Forsommeren 1864, bl. a. ved i danske Regeringskredse stærkt at øge den allerede tilstedeværende Uvilje og Mistænksomhed mod Rusland. I Behandlinger af den Tids Historie er de oftest forbigaaet i Tavshed; flere Forfattere har dog omtalt dem og beskæftiget sig med Problemet om deres Ægthed, og herom har Meningerne været noget delte. Den norske Professor, senere Rigsarkivar, Ebbe Hertzberg har saaledes i en Artikelrække i »Morgenbladet« (norsk). 19.—26. Juli 1901, med Kendskab ikke blot til de i Aviserne refererede, men ogsaa til fem af Stykkerne i den mere fuldstændige Form, hvori de i 1864 var kommet i den svenske Regerings Besiddelse, anset Ægtheden for uomtvistelig. Halvdan Koht, som i sit Værk »Die Stellung Norwegens und Schwedens im deutsch-dänischen Konflikt, zumal während der Jahre 1863 und 1864«, 1908,²⁾ trykker de fem foran nævnte Stykker,³⁾ nærer nogen Tvivl om et Par af disse, men anser de øvrige for at være falske. Carl Hallendorff, som i Skriftet »Illsioner och Verklighet«, 1914, behandler Problemet i et særligt Kapitel, anser alle de af Koht fremdragne for absolut falske. Neergaard, som maa formenes at have haft alle de Stykker i Hænde, som kom i dansk Besiddelse,⁴⁾ betegner deres Indhold som utvivlsomt uægte (se »Under Junigrundloven« II, 1916, S. 1302). Senere har en tysk Historiker Friedrich Frahm i Afhandlingen »Die Bismarcksche Lösung der schleswig-holsteinischen Frage« i »Zeitschrift der Ges. f. Schleswig-Holsteinische Geschichte« LIX, 1930, øjensynlig med Kendskab til Stykkerne i samme Omfang og Form som Hertzberg og Koht, holdt paa deres Ægthed, medens Lawrence D. Steefel i »The Schleswig-Holstein Question« (i »Harvard Historical Studies«), 1932, betegner dem som »palpable forgeries«.

Som foran nævnt, er det et noget forskelligt Antal Stykker, som har foreligget for dem, der har fremsat Vurderinger af dette Problem, og det skal derfor præciseres, hvad det er for en Samling, som kom til Danmark, og som har dannet Grundlaget for Vurderingen her i Landet.

Under 23. April 1864 tilsendte Grev Bille-Brahe fra Brüssel sin Regering⁵⁾ en Samling Afskrifter af Aktstykker, som han umiddelbart i Forvejen havde lært at kende gennem en Polak ved Navn Jordan, en Mand der tidligere som General havde staaet i tyrkisk Tjeneste under Navnet Sarim,⁶⁾ og som i nogen Tid havde opholdt sig i Sverrig arbejdende for at fremkalde Bevægelser der til Fordel for Polen og mod Rusland. Samtidig med, at Jordan lod den danske Regering faa Kendskab til nævnte Papirer, tilbød han at skaffe den en Fremmedlegion paa 10,000 Mand, deriblandt nogle Hundrede Polakker, men ellers hovedsagelig øvede Schweizere, og han raadede til at søge at vinde og benytte

Garibaldi⁷⁾ og give Krigen et videre Omfang. Bille meddeler, at han selvfølgelig ikke har set Originalerne til nævnte Aktstykker, men kun Kopier, hvilke han skyndsomt selv har taget Afskrifter af, og han undskylder derfor disses mangelfulde Tilstand. Jordan var kommet lige fra Paris, men havde ikke villet overgive Papirerne til den danske Gesandt dør paa Grund af dennes Familieforbindelser med Sachsen og Rusland,⁸⁾ ej heller vilde han, at de skulde gaa direkte til vore Forhandlere i London,⁹⁾ om hvilke han mente, at de i deres Optagethed af Konferencen næppe vilde være i Stand til at bedømme Sagen saa godt som Ledelsen i København. Bille var klar over, at Jordan ved Siden af at ville tjene Danmark med disse Aktstykker, tillige havde Polens Sag for Øje; han turde ikke indestaa for hans Paalidelighed, men det forekom ham, at der ingen Anledning var til at betvivle Aktstykkernes Ægthed. Jordan stillede Bille i Udsigt, at han kunde skaffe flere Papirer.¹⁰⁾

I Ordre af 28. April til Bille-Brahe takker Direktør Peter Vedel for det tilsendte,¹¹⁾ som han havde læst med megen Interesse. Vedel sendte tillige 30. April Bille et Privatbrev om Sagen; det foreligger ikke, men af Billes Svarskrivelse 4. Maj¹²⁾ fremgaar det, at Vedel maa have udtrykt stærk Mistillid til Jordan og hans Papirer; Bille erkender, at han nok saa, at der var enkelte Ukorrektheder i Datoerne, men kan dog ikke afholde sig fra at tro, at der ligger megen Sandhed til Grund for Aktstykkerne, i hvilken Henseende han saaledes ikke, skriver han videre, er enig med Vedel; Bille-Brahe slutter dog med at erkende, at han i Sagen med Jordan har gjort en Slags Fiasco.

Allerede under 26. April sendte Vedel den hele Samling til London med et Privatbrev til Quaade, og i den følgende Tids Brevveksling mellem Krieger, Monrad og Vedel under Londonkonferencen ses jævnlig Bemærkninger om Papirerne og Drøftelser af deres mulige Ægthed;¹³⁾ en Del af de enkelte Stykker omtales der saa detailleret og ligesaa i Kriegers Dagbøger,¹⁴⁾ at det klart fremgaar, at Samlingen er identisk med et større Antal Afskrifter, som nu findes i Kriegers Privatarkiv i Rigsarkivet (Samling af Aktstk. vedr. Tidshistorien: 9). Disse Afskrifter er foretaget med to forskellige Hænder, de samme som i 1864 sædvanlig besørgede Londongesandtskabets diplomatiske Skrivelser, og er antagelig af Krieger bragt hjem sammen med talrige andre Kopier af Aktstykker fra Londonkonferencens Tid, som nu findes dels i hans Privatsamling, dels iblandt Londonkonferencens Akter i Rigsarkivet. Da det ikke er lykkedes blandt Udenrigsministeriets Arkivalier i Rigsarkivet at finde Bille-Brahes egne Afskrifter, lægges denne Kriegerske Samling til Grund for den følgende Undersøgelse.

Nedenstaaende Gengivelse af denne Samlings enkelte Stykker, der natur-

ligt efter først at være afskrevet skyndsomt af Bille-Brahe, dernæst muligvis i København, og sidst i London udviser en Del Skødesløsheder, er foretaget ganske bogstavret. For de Depechers Vedkommende, som Koht har trykt, gives der kun en Henvisning til hans Værk, da Forskellen i Ordlyd er ringe og i denne Sammenhæng uden Betydning. De første Stykker anføres i den Nummerorden, hvori de findes i Forlægget, Resten, der er uden Nummer, anbringes i kronologisk Rækkefølge efter Datoerne. Af praktiske Hensyn bliver hvert Stykke her forsynet med et Bogstav.

(A)

1. Metternich à Rechberg.

Paris, Janvier 1864.

M. Drouin de Lhuys a déclaré à M. d. Metternich que le Gouvernement Français partage l'opinion du cabinet britannique que les deux grandes puissances allemandes doivent adhérer à la demande du Gouvt. Danois et lui accorder un delai de plusieurs semaines, pour qu'il puisse consulter le Rigsdag sur les concessions à faire à l'Allemagne c'est à dire pour lui demander l'autorisation de retirer la constitution du 18. novembre. M. Drouin de Lhuys affirme que, dans la question des duchés, le Gouvt. Français était et est toujours d'avis que c'est une affaire purement allemande, mais il croit que l'attitude de l'Autriche et de la Prusse par laquelle l'intégrité du Danemark est sérieusement menacée rend ce conflit beaucoup plus grave, et que cette affaire doit être traitée comme une question Européenne. En accordant au Cabinet de Copenhague le délai qu'il demande les deux grandes puissances allemandes donneront une nouvelle preuve de leur modération. Les passions éveillées par cette grave affaire en Allemagne et en Danemark s'apaiseront, et ce conflit pourra être réglé pacifiquement au profit des deux partis.

M. de Metternich déclare être sans instructions à ce sujet at assure au ministre français qu'il transmettra ces observations au Gouvt. Impérial; il demande, si la France protesterait au cas où l'Autriche et la Prusse se verraient forcées de ne pas tenir compte de la proposition danoise et d'occuper immédiatement le Slesvig.

M. Drouin de Lhuys répond que son Gouvt. déplorera cette détermination des deux grandes puissances allemandes, mais que tout en gardant l'attitude adoptée jusqu'ici, attitude sympathique à l'Allemagne, le Gouvt. de l'Empereur emploiera son influence pour que l'équilibre européen ne soit pas détruit.

(B)

2. Bismark à l'Ambassadeur Prussien à St. Petersbourg.

Berlin, 15. Janvier 1864.

M. de Bismark annonce le rejet de la proposition austro-prussienne par la Diète. Le Gouvt. du Roi a prévu ce vote et a pris en conséquence les mesures nécessaires de concert avec le Cabinet de Viennes.

M. de B. espère que l'accord entre la Prusse et l'Autriche dans cette question aura des résultats heureux, non seulement pour la politique allemande de la Prusse, mais aussi pour la politique Européenne des deux grandes puissances. Il espère que la Russie se joindra à cet

accord, car les intérêts des trois puissances sont en beaucoup de points identiques. Le Ministre est convaincu que la Russie appuiera la politique de la Prusse et de l'Autriche dans les duchés. L'Autriche est désormais liée à la Prusse dans la question Polonoise. N'est-il pas évident que si l'insurrection n'est pas encore étouffée au printemps prochain, le Gouv't. Français se verra forcé de prendre une attitude favorable à l'insurrection, et n'est il pas en conséquence de l'intérêt commun de marcher d'accord avec l'Autriche?

M. de Bismark charge le Ministre de soumettre ces considérations au Prince Gortchakoff en engageant le Cabinet Russe à adopter dans la question des Duchés une attitude favorable à la politique des deux puissances.

(C)

3. Comte Rechberg au Comte Karolyi à Berlin.

Vienne, 18. Janvier 1864.

Le Baron Werther me fait savoir aujourd'hui que son Gouvernement ne croit pas pouvoir adhérer à la proposition Danoise. Il demande quelle est notre manière de voir. Dites à M. de Bismark que, quoique prêts à nous joindre à la demande du Gouv't. Royal, nous croyons néanmoins que ce ne serait s'engager en rien que d'accorder au Danemark le delai qu'il demande, et en cas d'un refus du Rigsdag, refus certain, l'action de la Prusse et de l'Autriche deviendra d'autant plus légitime que le Danemark aura perdu tous ses droits.

(D)

4. M. de Bismark au Baron Werther à Vienne.

Berlin, 19. Janvier 1864.

Dites à Rechberg que nous partageons en beaucoup de points sa manière de voir, mais nous croyons cependant une action prompte et énergique préférable. La proposition du Danemark, ne cache-t-elle pas une arrièrepensée? Et si nous adhérons à sa proposition, cette nouvelle concession ne serat-elle point interprétée de la manière la plus fâcheuse pour nous par l'Allemagne?

Soumettez ces considérations au Comte Rechberg et informez moi immédiatement de l'accueil qu'elles auront reçu.

(E)

5. M. de Bismark au Baron Werther.

Berlin, 20. Janvier 1864 (soir).

Je reçois à l'instant un télégramme de St. Petersbourg. On m'annonce de la manière la plus formelle que le Gouvernement Russe ne désapprouvera nullement notre refus d'adhérer à la proposition Danoise.

Le Comte Goltz mande également de Paris que quoique le Gouvernement Français appuie la proposition Danoise, il ne protestera pas contre l'occupation immédiate du Slesvig.

(F)

6. Comte Rechberg au Prince Metternich.

Vienne, le 19. Janvier 1864.

Rechberg annonce au Prince les démarches du Gouvernement Britannique pour faire adhérer l'Autriche à la proposition danoise relative au delai demandé.

Il dit que le Gouvernement Impérial y consentirait volontiers en ce qui le concerne, mais le Cabinet de Berlin est loin de partager cette manière de voir et l'Autriche doit se conformer à la décision de la Prusse à ce sujet. L'alliance contractée avec la Prusse offre à l'Autriche de trop grands avantages pour que le Gouv't. Impérial ne lui fasse pas de sacrifices.

M. de Rechberg ne connaît pas encore la décision du Cabinet de Berlin; aussitôt qu'il en aura connaissance, il s'empressera d'en faire part au Prince par le télégraphe. En tout cas le Cabinet Impérial se conformera à la résolution du Cabinet de Berlin.

Par les assurances que les deux grandes puissances ont données aux Etats secondaires de la Confédération, l'attitude de ces états s'est déjà sensiblement modifiée. Une action prompte et énergique vis-à-vis du Danemark aura de grands avantages. Malgré les protestations du Gouv't. Anglais, M. de Rechberg a l'intime conviction que l'attitude de l'Angleterre ne saurait inspirer de sérieuses inquiétudes. La France ne se mêlera pas d'une affaire où elle est convaincue qu'elle aura, malgré des divisions apparentes au sein de la Diète, toute l'Allemagne contre elle.

Quant à l'interpellation de M. Drouin de Lhuys au Prince Metternich au sujet de la convention conclue entre l'Autriche et la Prusse pour l'occupation du Slesvig, et sur de prétendues conventions secrètes entre les deux Gouvernements, M. de Rechberg charge le Prince de répondre que la convention a été conclue en vue de sauvegarder les intérêts de l'Allemagne et d'apaiser l'extrême agitation qui y règne, et enfin, quant aux clauses secrètes, M. de Metternich donnera une réponse négative.

(G)

7. M. de Bismark au Baron Werther.

Depêche télégraphique datée Berlin, le 21. Janvier 1864.

M. de Bismark annonce au Baron Werther qu'il vient de recevoir d'Altona l'assurance positive qu'immédiatement après l'entrée des troupes fédérales dans cette ville, le Duc d'Augustenbourg sera proclamé Duc de Slesvig-Holstein. Les troupes fédérales doivent-elles empêcher par la force ces démonstrations. Le Gouv't. du Roi ne le conseillera pas.

(H)

8. Baron Werther à M. de Bismark.

Depêche télégraphique datée Vienne, 22. Janvier 1864.

J'ai communiqué à M. de Rechberg le télégramme d'hier. Il partage l'opinion du cabinet de Berlin. Il trouve qu'il vaut mieux laisser exprimer aux populations des duchés leurs vœux; cela facilite la position des deux grandes puissances.

(I)

9. Lettre d'un agent secret.

Munich, Janvier 1864.

M. de Beust, ministre des affaires étrangères de Saxe, est arrivé ici chargé d'une mission confidentielle de son Souverain. Vous savez que le Roi de Bavière ayant pris entièrement en main les affaires du Prince d'Augustenbourg qui se trouve actuellement à Munich, où il a été reçu par la Cour avec les honneurs souverains. Sa Majesté s'est adressée au Roi Jean pour l'engager à faire prévaloir, de concert et *par tous les moyens*, les droits du Prince d'Augustenbourg que S. M. Bavaoise regarde comme une question d'honneur pour l'Allemagne.

M. de Beust s'est chargé du faire part au Roi de Bavière de l'identité des vues de son

Souverain dans cette question, mais en face de l'attitude réservée de l'Autriche, il doit proposer au Gouvt. Bavaurois de faire les ouvertures suivantes à Vienne:

»Si l'Autriche déclare ne plus reconnaître le traité de Londres relativement à la succession dans les Duchés, et, si par conséquent elle appuie les droits du Duc d'Augustenbourg, la Bavière et le Saxe s'engagent à regarder toute attaque contre les possessions italiennes de l'Autriche comme menaçant l'intégrité de l'Allemagne, et elles promettent en ce cas leur concours armé à l'Autriche. Les deux puissances s'engagent en outre à employer toute leur influence pour faire adhérer à cette déclaration tous les États de la Confédération Germanique.«

(J)

10. Comte Thun au Comte Rechberg.

St. Petersbourg, 23. Janvier 1864.

[Trykt af Koht S. 313 f. efter en Afskrift, som kun udviser ubetydelige Forskelle fra den foreliggende.]

(K)

11. Redern à Bismark.

St. Petersbourg, 3. Février 1864.

M. d'Redern a eu un entretien avec le Prince Gortchakoff au sujet des affaires du Slesvig.

Le Gouvt. Russe a déjà reçu des informations sur la resistance des Danois, mais il est persuadé que les Alliés auront bientôt vaincu tous les obstacles, et dans tous les cas, ses vœux sincères les accompagnent.

La résistance armée du Danemark, a dit le Vice-Chancelier, délie jusqu'à un certain point l'Autriche et la Prusse des engagements qu'elles ont contractés, et il prévoit des complications, si les deux grandes puissances allemandes font prévaloir leurs droits de conquête.

Le Vice-Chancelier donne l'assurance que l'Empereur Alexandre continuera d'être *dans tous les cas* sympathique à la politique austro-prussienne dans cette question.

L'Ambassadeur a communiqué au Prince Gortchakoff, d'après l'ordre de M. de Bismark les mesures que le Gouvt. du Roi adoptera dans le Grand-Duché de Posen pour donner un concours plus efficace à la Russie, afin de vaincre l'insurrection dans le Royaume. Le Gouvt. du Roi est même décidé à envoyer des renforts à la frontière Russe, il reconnaît la nécessité d'agir actuellement avec la plus grande énergie contre la rébellion pour l'étouffer avant le printemps, car il est persuadé que la révolution cosmopolite attend des complications européennes pour essayer un coup décisif. Les autorités Royales ont reçu de nouveau l'ordre le plus formel d'agir de concert avec les autorités russes et le Gouvt. Autrichien de son côté donne des assurances analogues.

Le Ministre Russe a fait part à l'Ambassadeur de la reconnaissance, avec laquelle son Gouvt. accepte le concours loyal du cabinet de Berlin et lui a donné de nouveau l'assurance que la Russie saura prouver dans d'autres éventualités que quand il s'agit de combattre pour des intérêts communs, elle ne recule devant aucun sacrifice.

(L)

12. Comte Apponyi au Comte Rechberg.

Londres, 3. Février 1864.

Apponyi a donné à Layard en absence de Lord Russell communication de la dépêche

officielle du 31. Janvier. Il vient d'avoir à l'instant même un entretien avec Lord Palmerston. S'inspirant des instructions de la dépêche confidentielle de M. de Rechberg, jointe à la note officielle, l'Ambassadeur a de nouveau appelé l'attention de Sa Seigneurie sur la position difficile de l'Autriche qui, placée entre l'agitation allemande et son vif désir de maintenir la paix, a cru devoir adopter dans la question des duchés une attitude qui selon le Cabinet Impérial est de nature à localiser la lutte et en conséquence à préserver la paix européenne.

Lord Palmerston a pris avec plaisir acte de la déclaration du Gouv't. Impérial que l'Autriche continue à se regarder liée par le traité de 1852. Le Gouv't. Britannique regrette que la Prusse et l'Autriche n'aient pas adhéré à la proposition qu'il leur a faite d'accepter la garantie de l'Angleterre pour l'exécution des engagements que le Danemark a contractés avec l'Allemagne. Sa Seigneurie ne croit pas que l'attitude des deux grandes puissances allemandes soit de nature à calmer l'agitation de l'Allemagne, elle aura un résultat précisément contraire. Mais l'essentiel pour le Gouv't. de S. M. Britannique est de savoir, si les évènements qui se passent actuellement sur l'Eider ne sont pas de nature à modifier la politique de l'Autriche et de la Prusse qui est indiquée dans les deux notes identiques qui viennent d'être remises au Gouv't. de la Reine. Que veut dire cette phrase que, dans certaines éventualités, elles seront forcées de renoncer au traité de Londres. L'Ambassadeur a répondu que le Gouv't. Impérial ne pouvait pas encore savoir, si l'armée alliée aurait à lutter contre une résistance armée de la part du Danemark. En conséquence étant sans instructions précises à ce sujet, il ne pouvait donner à Sa Seign. l'assurance formelle, que les évènements qui se passent actuellement sur l'Eider ne changeront pas la politique du Gouv't. Impérial dans cette question.

Lord Palmerston regrette que les deux grandes puissances allemandes n'aient pas voulu faire une déclaration formelle qu'elles respecteront *dans tous les cas* l'intégrité Danoise. Le Gouv't. de S. M. Britannique aurait désiré pouvoir donner à ce sujet au Parlement des déclarations précises, mais en face de cette attitude equivoque de l'Autriche et de la Prusse le Gouv't. de S. M. sera forcé d'adopter une attitude qui lui sera recommandé par les intérêts de l'Angleterre.

(M)

Rechberg à Metternich.

Lettre privée datée Vienne, le 7. Février 1864.

Les évènements actuels se succèdent d'une manière tellement rapide qu'il est presque impossible de les suivre. Comme j'ai eu l'honneur de l'annoncer à V. A. dans la dépêche télégraphique que je viens de lui expedier, nous recevons à l'instant et de tous les côtés la nouvelle que les Danois ont évacué le Dannevirke, et que notre brave armée occupe le Slesvig. Ce mouvement strategique de l'armée danoise la sauve momentanément d'une défaite entière. Elle sera vigoureusement poursuivie par l'armée alliée qui a la mission de la chasser de l'île d'Alsens, où les Danois ont probablement l'intention de se réfugier pour y établir leur ligne de défense. Il est hors du doute, mon Prince, que la valeureuse armée alliée qui a combattu jusqu'à présent avec un tel courage aura bientôt vaincu tous les obstacles et qu'elle rendra pour toujours impossible un retour offensif des Danois, et il importe en effet beaucoup que ce résultat soit atteint dans le plus bref délai.

Dans ma précédante communication j'ai déjà eu l'occasion d'entretenir V. A. des explications qui nous ont été de nouveau demandées, ainsi qu'au cabinet de Berlin, par le Gouv't. Britannique sur notre attitude future dans la question danoise, c'est à dire sur le véritable

but de l'occupation ou plutôt de la conquête du duché de Slesvig. Vous savez avec quelle réserve nous nous sommes exprimés dans la dépêche du 31. Janvier, nous ne nous sommes jamais engagés positivement à nous tenir quand même au traité de Londres. Il est assurément évident que nous ne tenons nullement à sortir maintenant de cette réserve, et que(?) nous donnons au Cabinet de Londres une garantie que dans tous les cas nous respecterons l'intégrité de la Monarchie.

Votre Altesse connaît trop bien notre politique dans cette question pour que le lui donne de nouvelles explications sur notre attitude future.

Quoique au fond nous différons pas essentiellement de la politique prussienne, nous croyons néanmoins qu'il serait mieux et dans l'intérêt de la cause commune d'agir promptement et énergiquement, mais d'observer jusqu'au fait accompli une certaine réserve. Certes, personne ne croira que les deux grandes puissances allemandes se contenteront après tant de sacrifices de revenir à l'ancien état de choses. La guerre qui vient d'éclater nous donne, personne ne peut le contester, des droits et des avantages incontestables. La résistance armée du Danemark nous délie de tout engagement envers ce pays, mais nous croyons qu'il ne faut pas non plus avoir une confiance illimitée dans la non-exécution des menaces de l'Angleterre et dans la réserve par trop calculée de la France. Il importe avant tout maintenant d'atteindre le but proposé. Il est absolument nécessaire que notre politique soit appuyée et soutenue par l'Allemagne entière, alors on pourrait faire face avec confiance à toutes éventualités et défier toute menace.

Nous avons pleine confiance que ce résultat sera atteint, mais certes seulement à la condition que nous ne nous éloignons pas trop des aspirations allemandes.

Une entente avec la Confédération Germanique, nous disent les principaux États, n'est possible qu'à la condition que la Prusse et l'Autriche déclarent que le traité de 1852 a cessé d'exister et, je le répète, nous avons pleine confiance que tout obstacle à cette entente nécessaire sous tous les points de vue aura bientôt disparu.

(N)

Prince Gortchakoff à M. d'Oubril à Berlin (officielle).

St. Pétersbourg, le 10. Février 1864.

[Trykt af Koht S. 316 f. efter en Afskrift, som kun udviser ubetydelige Forskelle fra den foreliggende.]

(O)

[Privat Depeche fra Gortchakoff til d'Oubril af 10. Februar. Trykt af Koht S. 317 f.]¹⁵⁾

(P)

[Rechberg til Károlyi. 21. Februar 1864. Fra Wien skriver Grev Rechberg til den østrigske Gesandt i Berlin, Grev Károlyi, at han er enig med Bismarck i hans Forslag om af strategiske Grunde at besætte Jylland.]¹⁶⁾

(Q)

Le général de Manteuffel à M. de Bismarck. (Lettre privée).

Vienne, 1er Mars 1864.

Le Général de Manteuffel croit devoir résumer ses divers entretiens avec l'Empereur et

avec le Comte de Rechberg. Dans le premier entretien avec le Ministre Autrichien il s'est efforcé de lui démontrer la nécessité de continuer les hostilités dans le Jutland. Par suite de cette continuation, l'attitude de l'Angleterre ne sera plus à redouter, l'occupation entière de la presque terminera vite la guerre.

M. de Rechberg et aussi l'Empereur ont partagé cette manière de voir, mais le premier désire fortement arriver à une entente avec la Confédération.

En remettant à l'Empereur la lettre du Roi, le Général a touché la question sur le concours de la Prusse, en cas d'une attaque contre l'Autriche. — L'Empereur a été vivement impressionné de cette offre, il a dit qu'il s'estimerait heureux de voir s'établir une alliance intime entre l'Autriche et Prusse.

Le Général a parlé, quant à la question Polonaise d'une alliance entre les trois cours du Nord. Il a fait ressortir la solidarité des intérêts qui existe et qui doit unir dans cette question les trois puissances, il a assuré que l'Empereur Alexandre désirait vivement une entente avec l'Autriche, et cette entente des trois Gr^s est absolument nécessaire à tous les points de vue en présence de la révolution Européenne.

L'Empereur a répondu à Mr. de Manteuffel que les dernières mesures qui ont été ordonnées en Galicie prouvent suffisamment qu'il partage complètement cette manière de voir et qu'il est convaincu de la solidarité des intérêts qui existent entre les trois puissances. Sa Majesté sera heureuse de voir s'établir une entente intime entre la Russie et Elle ne reculera devant aucun sacrifice pour atteindre ce but.

(R)

Mr. de Bismarck au Comte Bernstorff. (Mission du Gal Manteuffel).

Berlin, le 1er Mars 1864.

Annonce que la mission dont le Roi a chargé le Général Manteuffel a eu succès complet.

Cette mission avait pour but, Vous le savez, de faire comprendre au Cabinet de Vienne la nécessité de la continuation des hostilités dans le Jutland, de combiner les mesures à prendre dans certaines éventualités et de préparer une entente complète entre la Prusse, l'Autriche et la Russie. Le Gouvernement Autrichien a reconnu qu'il fallait continuer les hostilités dans le Jutland et ce point a été arrêté en principe. Malgré cela, la Prusse est prête à consentir à un armistice à condition que le Danemark évacuera l'île d'Alsen, qu'il rendra tous les navires Allemands capturés et qu'il s'abstiendra de représailles ultérieures. A ces conditions nous évacuons le Jutland. Nous sommes d'avance convaincus qu'on n'acceptera pas ces conditions et les hostilités devront continuer. —

Nous sommes là-dessus complètement d'accord avec le Cabinet Autrichien.

Bienque les deux Cabinets aient prévu toutes les éventualités qui pourraient surgir de la lutte avec le Danemark, il était nécessaire dans l'état actuel des choses de donner des garanties formelles à l'Autriche qui est exposée à des attaques de divers côtés. En conséquence le Gal Manteuffel a reçu l'ordre de donner à l'Empereur d'Autriche l'assurance la plus formelle qu'en cas d'une attaque contre les possessions de l'Empire, la Prusse est prête à lui prêter son concours.

Dans l'état présent, l'Autriche ne veut pas attaquer l'Italie, elle est fermement décidée à observer une attitude purement défensive, mais il est facile à prévoir, selon Mr. de Bismarck, que la question Italienne sera tranchée par l'épée dans un avenir prochain; il fallait donc rassurer le Gouvernement Autrichien.

En ce qui concerne l'entente avec la Russie, elle n'existe pas encore, malgré que le Gouvernement Autrichien ait adopté contre la rébellion polonaise une attitude complètement favorable à la Russie, mais il est nécessaire que dans la situation actuelle une entente parfaite entre les trois puissances s'établisse.

Les affaires de Pologne, où les intérêts de trois puissances sont identiques, peuvent seules amener cette entente. La Russie, selon Mr. Bismarck, ne demande qu'à prêter la main à cette triple entente; dans quelques jours le Ministre Prussien donnera à Mr. de Bernstorff des nouvelles précises sur la réponse de l'Autriche à cette question.

(S)

M. de Bismarck au Comte Redern. (Correspondance privée).

Berlin, 10. Mars 1864.

Mr. d'Oubril vient de me communiquer une dépêche qu'il a reçue du P^{ce} Gortchakoff dans laquelle le Vice-Chancelier nous félicite sincèrement des explications que nous venons de donner de concert avec le Cabinet de Vienne, dans la note officielle que nous avons adressée aux puissances sur l'occupation du Jutland par l'armée alliée et sur la proposition de la conférence.

Nous sommes heureux de cette approbation du Cabinet de St. Pétersbourg car elle nous est une nouvelle preuve de son concours efficace dans cette question. Il est en effet évident et Mr. d'Oubril m'a exprimé la même opinion que le Danemark ne consentira pas à traiter sur la base du *minimum* (de ce que nous exigeons) et alors nous croyons avoir donné assez de preuves de notre modération que nos intérêts.

Mr. d'Oubril m'a parlé ensuite des affaires de Pologne et a constaté le résultat satisfaisant des mesures qui ont été adoptées par les autorités Autrichiennes depuis la proclamation de l'état de siège en Galicie. Il me disait que les derniers rapports reçus du Royaume par le Gouvernement Russe lui font craindre encore que la rébellion ne soit pas complètement étouffée avant le printemps, et qu'alors les rebelles ne puissent encore prolonger la lutte. L'Envoyé Russe a fait ressortir l'intérêt qu'ont les trois puissances à ce que la rébellion polonaise soit réprimée dans le plus bref délai et il m'a demandé si le Gouvernement du Roi ne jugerait pas nécessaire pour arriver au plus vite à ce résultat de mettre toute la province de Posen en état de siège.

J'ai répondu à Mr. d'Oubril et je Vous prie de faire la même déclaration au Vice-Chancelier que nous partageons complètement la manière de voir du G^t. Russe sur l'importance de la répression immédiate de la rébellion dans le Royaume. Nous avons employé toute notre influence à Vienne pour seconder la demande du Cabinet Russe relativement à la mise en état de siège de la Galicie parceque c'est surtout par cette province que l'insurrection dans le Royaume a toujours été alimentée. Le Gouvernement Russe nous a toujours montrée sa satisfaction et sa gratitude pour le concours efficace que nous lui avons donné pour étouffer l'insurrection, et je ne crois pas avoir besoin de Vous donner l'assurance formelle que nous continuerons à prêter à la Russie ce concours loyal et que le Gouvernement du Roi est tout prêt à adopter les mesures qui seront de nature à rendre ce concours le plus efficace. Les rapports que nous avons reçus encore dernièrement de la province de Posen nous prouvent suffisamment que les autorités de cette province se conforment entièrement aux ordres qu'elles ont reçus à ce sujet, et nous doutons, Monsieur, que la mise en état de siège de la province entière facilite davantage les opérations communes contre la rébellion.

Mais je Vous prie de déclarer au Prince Gortchakoff que le Gouvernement de Sa Majesté ne verra aucun inconvénient à proclamer toute la province de Posen en état de siège si le Gouvernement de l'Empereur le trouve nécessaire et utile à la répression immédiate de la rébellion polonaise, car nous n'avons pas à observer les mêmes réserves que le Cabinet de Vienne.

Mr. d'Oubril m'a entretenu des menées révolutionnaires cosmopolites dans les principautés Danubiennes. Nous partageons à ce sujet les craintes du Cabinet de St. Pétersbourg et je Vous répète que nous sommes prêts à prendre les mesures qu'il jugera nécessaires. —

(T)

Comte Rechberg au Prince Metternich.

Vienne, 22. Mars 1864.

[Trykt af Koht S. 330 f. efter en Afskrift, som kun udviser ubetydelige Forskelle fra den foreliggende.]

(U)

Correspondances diverses.

22—30. Mars 1864.

Dans les dernières communications échangées entre Berlin et Vienne il n'a été absolument question que de la conférence et de l'attitude que les deux puissances alliées devront adopter. —

Dans ses dépêches Mr. Rechberg insiste beaucoup sur l'importance de la participation de la Diète Germanique à la conférence, et dans une dépêche adressée au Cte Blome, envoyé autrichien à Munic et qui a été communiquée au Cte Karolyi, le Ministre des affaires étrangères d'Autriche demande que le Gouvernement Bavarois employe son influence à Francfort afin d'obtenir l'adhésion de la diète à la proposition.

Dans une récente dépêche le Cte Blome annonce que le Bon Schrenck, Ministre des affaires étrangères de Bavière, demande que les deux puissances s'expliquent d'une manière non équivoque sur leur attitude dans la conférence.

Mr. de Bismarck fait ressortir dans une de ses dernières dépêches l'inconvénient qu'il y aura pour les deux puissances alliées, si avant la réunion de la conférence les Danois ne sont pas chassés du Slesvic. Les réclamations des deux puissances n'auront pas le même poids. —

Le Ministre prussien ne partage donc point la manière de voir du Cabinet de Vienne quant à insister si fortement auprès de la diète pour l'engager à adhérer à la proposition de la conférence. Selon Mr. Bismarck il est évident que le Danemark ne consentira pas à la séparation complète des deux duchés de la Monarchie Danoise et alors on se trouve délié de tout engagement envers lui et les puissances signataires du traité de Londres; mais il serait néanmoins important que l'armée alliée puisse remporter quelques victoires décisives avant l'ouverture de la conférence.

Quant à une intervention éventuelle de la Suède les deux puissances alliées sont pleinement d'accord que si cette intervention devoit avoir lieu, la confédération participerait à la guerre contre les Scandinaves et une alliance offensive et défensive serait signée avec la Russie.

(V)

Comte Rechberg au Comte Karolyi.

Vienne, 2. Avril 1864.

[Trykt af Koht S. 331 f. efter en Afskrift, som kun udviser ubetydelige Forskelle fra den foreliggende.]

Det vil ses, at en Del af disse Papirer (nemlig A, B, F, G, J, K, L, P, Q og U) ikke giver sig ud for at være egentlige Aktstykker, men blot Referater af saadanne; Resten prætenderer derimod at være Originaler eller Udtog af Originaler. Dog kan der for de flestes Vedkommende kun være Tale om Oversættelser, da preussiske og østrigske Diplomater paa det Tidspunkt sædvanligvis benyttede Modersmaalet baade i officielle og private Skrivelser. Dette vanskeliggør en Bedømmelse af Sprog og Affatningsmaade, men i mange Tilfælde ses dog i denne Henseende en tydelig Forskel fra de autentiske Udfærdigelser, der foreligger fra de respektive Ministre og Gesandter fra 1864. Endelig udviser den hele Samling en Uforbeholdenhed i Meddelelsernes Indhold, der ikke er almindelig i diplomatisk Korrespondance overhovedet. Disse Omstændigheder, der straks vækker Tvivl om Papirernes Ægthed, blev naturligvis allerede ved Tilsynkomsten bemærket af Fagfolk; saaledes henledte den franske Gesandt i Stockholm Fournier efter at have hørt oplæse en Depeche, som tillagdes Fyrst Gortchacow (formentlig den af Koht S. 316 f. trykte), Opmærksomheden paa deri benyttede franske Udtryk, som Fyrsten aldrig vilde kunne benytte, end ikke i Distraktion.¹⁷⁾

Men selvom man paa Forhaand gik ud fra, at der ikke her kan foreligge Aktstykker, som i Formen er ægte, var det naturligvis muligt, at der kunde være Tale om frie Gengivelser af Akter, hvor Indholdet eller væsentlige Dele deraf stemte med virkelig ekspederede Skrivelser, og en nærmere Prøvelse af de enkelte Stykkers Indhold vil derfor være berettiget.

Vi vil først se paa Stykket (I), Brevet fra en hemmelig Agent til en ikke navngivet Adressat, hvilket giver sig ud for at være skrevet under den sachsiske Udenrigsministers Beusts og den augustenburgske Prætendents samtidige Besøg i München, en Begivenhed, som virkelig fandt Sted, dog ikke, som Forfatteren til (I) siger, i Januar 1864, men i Tiden 18.—20. December 1863. Bortset fra det Forslag, Beust skal gøre den bayerske Regering om en eventuel sachsisk-bayersk Garanti til Østrig af dets italienske Besiddelser, og om hvilket der intet er set i Litteraturen om disse Forhold, er Indholdet iøvrigt stemmende med Virkeligheden, men paa den anden Side ikke mere intimt, end at Folk i Føling med nationale Kredse i Tyskland vel kunde vide Besked herom.¹⁸⁾ At Stykket (I) er af meget tvivlsom Ægthed, maatte i hvert Fald efter Fremkomsten af den engelske Blaabog »Denmark & Germany« Nr. 4 i Begyndelsen af Marts 1864 være iøjnefaldende, idet denne S. 460 ff. i Indberetninger fra den engelske Gesandt i München Lord Loftus fra Slutningen af December 1863 gør Rede for Hertugens og Beusts Besøg med Angivelse af nøjagtige Datoer for disse.

Endnu mere fortegnet med Hensyn til Datoerne er Stykkerne (G) og (H),

der beskæftiger sig med Begivenheder lige inden Forbundseksekutionen i Holsten, der indledtes 23. December 1863. At det, som der staar i (G), var planlagt at hylde Hertug Friedrich straks ved Indrykningen i Altona, stemmer med en Udtalelse af Hertugens diplomatiske Raadgiver Karl Samwer til Th. Bernhardt i Gotha 20. December²⁰⁾ (dog var det vel for nationale Kredse i Tyskland næppe en Hemmelighed, at noget saadant skulde foregaa); men naar det i (G) og (H) paastaas, at Bismarck skulde have foreslaaet, og Rechberg have indvilget i, at man lod Demonstrationer til Fordel for Hertugen frit udfolde sig, er det det modsatte af, hvad der virkelig skete. I Overensstemmelse med Bismarcks Syn tilskrev Kong Wilhelm under 23. December Hertugen og gav ham det bestemte Raad at lade være med at rejse til Hertugdømmerne og saaledes undgaa at gøre Forbundsautoriteterne Vanskeligheder;²⁰⁾ 24. December indskærpede Rechberg overfor den østrigske Gesandt i Berlin Károlyi, at de tyske Magter havde Pligt til med Fasthed at optræde mod ethvert Forsøg fra revolutionære Partier. Regeringerne i Berlin og Wien burde være enige om, at ingen anden Autoritet end Forbundskommissærerne taaltes i Holsten. Prinsen maatte ikke vise sig der, og Dannelsen af Frikorps skulde være forbudt i Hertugdømmerne og over alt i Tyskland.²¹⁾ Da Hertug Friedrich nogle Dage senere alligevel indfandt sig, stillede Østrig og Preussen i Frankfurt Forslag om, at det befaledes ham at forlade Holsten.

I Stykket (B), dateret 15. Januar 1864, kommer vi til Begivenheder, der fulgte af det tyske Forbunds ventede Afslag i Mødet 14. Januar paa Østrigs og Preussens Andragende om Slesvigs Besættelse for at fremtvinge Ophævelse af den danske Forfatning af 18. November 1863, en Beslutning, som naturligvis var vel kendt gennem Samtidens Presse. At Bismarck skulde have rettet den ligeledes i (B) omtalte Henvendelse til den russiske Regering gennem den preussiske Repræsentant i St. Petersburg (der ikke var en Ambassadør, men en Gesandt, nemlig v. Redern) strider aldeles mod to Aktstykker, som er publiceret i A. P. P. IV, S. 437 og 442 ff. Det ene — en Indberetning fra den russiske Gesandt i Berlin d'Oubril til Kansleren Fyrst Gortchacow af 3/15. Januar 1864 — indeholder Referatet af en Samtale med Bismarck i Anledning af Forbundsbeslutningen af 14. Januar. Overfor d'Oubrils Bekymring for Farerne for den europæiske Fred som Følge af Østrig-Preussens planlagte Ultimatum til Danmark, understregede Bismarck, at de tyske Magter, idet de baserede Slesvigs paatænkte Okkupation paa Londontraktatens Opretholdelse, først og fremmest tilsigtede at bevare Ententen mellem de to tyske Magter, England og Rusland, og han ønskede, at Gortchacow blev instrueret om dette Ønske og denne Hensigt. Det andet Aktstykke er en Indberetning fra Redern til Bismarck,

ikke af 15., men af 16. Januar, som fortæller, at under en Konference Dagen i Forvejen mellem Gortchacow og Preussens, Østrigs og Englands Repræsentanter ankom der to Telegrammer, det ene om Afstemningen i Frankfurt, det andet om Afslutningen af Østrigs og Preussens Overenskomst. Ganske i samme Aand som d'Oubril beklagede den russiske Kansler, støttet af Lord Napier, Overenskomsten som truende den europæiske Fred og den gode Forstaaelse mellem de fire Magter. Gortchacow bad da Redern og den østrigske Chargé d'Affaires Thun om ufortøvet at gøre deres Regeringer bekendt med hans og Lord Napiers Anskuelser. Da Thun ikke viste sig meget rede hertil, kom det til et heftigt Udbrud fra Kansleren, og paa Thuns Opfordring redigerede Redern da et Telegram herom (Nr. 7 af 4/16. Januar). Disse Aktstykker vil være tilstrækkelige til at vise den store Afstand mellem, hvad der staar i (B), og hvad der i de Dage virkelig er foregaaet.

Stykkerne (A), (C), (D), (E) og (F) omhandler paastaaede østrigske og preussiske Drøftelser i Anledning af et Forslag, som Danmark, øjensynlig som Svar paa det under 16. Januar tilstillede Ultimatum, skulde have fremsat om en flere Ugers Frist, saa at Rigsdagen (Forfatteren af Stykket forveksler uheldigt denne med Rigsraadet) kunde faa Lejlighed til at tage Stilling til Spørgsmaalet om Novemberforfatningens Tilbagekaldelse. Efter disse Papirers Vidnesbyrd støttede England dette Forslag, Frankrig gjorde det formelt; men Rusland billigede ganske de tyske Magters Afslag derpaa. Alle disse Stykker med Undtagelse af det ikke fuldt daterede (A) gives ud for at være skrevet i Tiden 19.—20. Januar og baade derved og ved Indholdet røbes et groft Ukendskab til de virkelige Forhold. Det danske Svar af 18. Januar paa det tyske Ultimatum indeholdt intet Forslag om Tidsfrist og intet Tilbud om Rigsraadets Sammenkaldelse;²²⁾ derimod fremsattes der, overensstemmende med en dansk Erklæring af 21. Januar to Dage senere, nemlig 23. Januar, et saadant Forslag fra engelsk Side, hvilket telegrafisk tilstilledes Regeringerne i Berlin og Wien samt den franske, russiske og svensk-norske Regering; alle de neutrale Magter billigede Forslaget, medens Preussen afslog det under 24. Januar, Østrig Dagen efter; at denne sidste Magt skulde have vist Tilbøjelighed til at gaa ind paa dette strider ganske mod det foreliggende Aktmateriale.²³⁾ At Rusland skulde have støttet det tyske Standpunkt modbevises af en Skrivelse fra d'Oubril til Bismarck af 25. Januar, baseret paa en telegrafisk Ordre fra St. Petersborg.²⁴⁾

Hele denne Gruppe af de Jordan'ske Papirer viser sig saaledes at give et ganske fortegnet Billede af det virkelig foregaaede, hvad der allerede for en stor Del maatte fremgaa af den i Marts 1864 udkomne engelske Blaabog.

(L) foregiver at være Referat af en Indberetning fra den østrigske Ambassadør i London til Grev Rechberg om en Samtale med Lord Palmerston i Anledning af Overrækkelsen af de identiske østrigske og preussiske Noter af 31. Januar 1864 om Indmarchen i Slesvig. Grev Rechberg har senere, da disse Papirer gennem »Morning Post« var blevet almindeligt kendt, i en Samtale med den franske Ambassadør Gramont²⁵) sagt, at af alle Papirerne bar det her omtalte alene Datoen for en virkelig stedfunden Ekspedition, og at en Samtale mellem Apponyi og Palmerston virkelig havde fundet Sted, men at den sande Indberetning herom var af et helt andet Indhold, idet Palmerston ved denne Lejlighed har været yderst voldsom og krigersk. Den ægte Depeche fra Apponyi er ikke set trykt, derimod har A.P.P. IV, S. 473 og 511 en Depeche af s. D. (3. Februar) fra den preussiske Ambassadør Grev Bernstorff, der ogsaa indeholder en Samtale samme Dag og i samme Anledning med Palmerston, som ved denne Lejlighed betegnede Agressionen mod Danmark som det mest forbryderiske Skridt, Historien kendte. Da Palmerstons Udtalelser samme Dag til de to Gesandter for allierede Magter dog næppe kan have udvist større Forskelle, bekræftes herved den ovennævnte Ytring af Rechberg. Falskheden af Indholdet af (L) fremhævedes iøvrigt ogsaa af Russell i en Tale i Overhuset 22. Juli 1864.²⁶)

Vi kommer nu til de Dele af de Jordan'ske Papirer, som i særlig Grad havde Samtidens Interesse, nemlig de Stykker hvori der berettes om en Fornyelse af den hellige Alliance. Det er allerede paavist, at (B) indeholdende en Henvendelse fra Bismarck til Regeringen i St. Petersborg af 15. Januar om de tre østlige Magters fælles Interesser ikke blot i Spørgsmaalet om Hertugdømmerne, men ogsaa i andre europæiske Spørgsmaal, saaledes i det polske, er falsk; det samme gælder som vist (E) af 20. Januar om Ruslands Billigelse af Afslaget til Danmark. En Fortsættelse af Tanken i disse Stykker danner (J), som udgives for at være Referat af en Depeche fra den østrigske Chargé d'Affaires i St. Petersborg Grev Thun til Rechberg under 23. Januar. Det siges her, at Gortchacow allerede flere Gange over for Thun har udtrykt det russiske Standpunkt, og at han ikke kan dadle de tyske Magters Beslutning om umiddelbar og energisk Handling over for Danmark. At denne Del af Depechens Indhold er falsk fremgaar af, hvad der er fremdraget under Omtalen af (B) og (E), og man kan derfor ikke give Koht Ret, naar han (S. 207) finder, at denne Oplysning muligvis kan være rigtig. Stykket viser tværtimod, at ogsaa denne Depeche er falsk. Oplysningen om Observationskorpset i Finland maatte jo dog ogsaa, om den var sand, være kommet frem andetsteds, saaledes i Rederns Depecher fra denne Tid, som er trykt i A. P. P., hvor Sagen slet ikke berøres lige saa lidt som i andre Akter fra denne Tid, som er publicerede.

I (K) foreligger der en ny Tilkendegivelse om Ruslands Holdning i Referat af en Depeche, som angives at være sendt fra Redern til Bismarck under 3. Februar. Indholdet svarer nøje til Aanden i (B), (E) og (J), idet der udtrykkes fortsat russisk Glæde over de tyske Magters Fremgang, og udtales, at Danmarks Modstand til en vis Grad fritager Preussen og Østrig fra deres Forpligtelser osv.; Gortchacow anerkender den loyale preussiske Støtte i det polske Spørgsmaal og forsikrer paany, »que la Russie saura prouver dans d'autres éventualités que quand il s'agit de combattre pour des intérêts communs, elle ne recule devant aucun sacrifice«. Depechens Falskhed bevises i dette Tilfælde ved, at Redern sande og herfra helt forskellige Indberetning af denne Dato foreligger trykt i A.P.P. IV, S. 512 ff. Denne oplyser, at Gortchacow er ikke lidt »betroffen« ved Meddelelsen om den forestaaende Besættelse af Slesvig. Han ser i den mulige Opgivelse af Londontraktaten og det danske Monarkis Integritet Forvarslet om en europæisk Krig. Under Samtalen kom Telegram om Kampen ved Mysunde, hvad der dybt rystede den russiske Kansler, som Gang paa Gang udrød: »C'est la guerre générale«. »Vous aurez la France, l'Angleterre et la Suède contre Vous. La Russie jamais. Jamais elle marchera contre la Prusse«. Altsaa Udtalelser, som svarer til Ruslands ogsaa andetstedsfra kendte Holdning; om Ruslands Tilsagn om aktiv Hjælp staar der derimod intet.

Stykkerne (N) og (O), begge dateret 10. Februar 1864, vækker alvorlig Tvivl allerede ved, at Adressaten er d'Oubril, idet Forretningerne i den russiske Mission i Berlin paa dette Tidspunkt ikke varetoges af ham, men af Baron Mohrenheim, saaledes som det f. Eks. ses af nogle samtidige engelske Indberetninger trykt i den omkring 1. April 1864 udkomne Blaabog »Denmark and Germany« Nr. 5. Ogsaa paa anden Maade gøres Ægtheden af disse Stykker tvivlsom, naar de sammenlignes med Blaabogen. Det siges nemlig i (O), at (N) er meddelt fortroligt til den engelske Ambassadør, og Blaabogen har ganske rigtig Oplysning om, at en russisk Ordre af 10. Februar til Berlin er blevet vist den engelske Ambassadør Lord Napier, men denne Ordre var et Telegram og af et helt andet Indhold end (N), idet det gik ud paa, at Mohrenheim bemyndigedes til at samarbejde med Englands Repræsentant i Berlin i Spørgsmaalet om Vaabenstilstand og Konferencen,²⁷⁾ og at Lord Napier samme Dag skulde have faaet forelæst to saa forskellige russiske Instruktioner til Berlin er usandsynligt. Uægtheden af (N) blev iøvrigt bekræftet af Lord Russell i den forannævnte Tale i Overhuset 22. Juli 1864. Hvad angaar de i (O) givne Oplysninger om, at (N) skal meddeles Bismarck, og at Gortchacow allerede har talt med Redern derom, skal blot bemærkes, at

A.P.P. ikke oplyser noget saadant, men derimod indeholder det ovennævnte russiske Telegram af 10. Februar, som i Afskrift var sendt til det preussiske Udenrigsministerium.²⁸⁾

Stykkerne (Q) og (R) beskæftiger sig med den preussiske General Edwin v. Manteuffels Mission til Wien, som virkelig fandt Sted i Tiden mellem 23. Februar og 6. Marts 1864, og som førte til Østrigs og Preussens Overenskomst af 5. Marts om Indrykning i Nørrejylland. At Manteuffel, som det foregives i (Q), i Privatbrevets Form skulde have givet Bismarck en Oversigt over de enkelte Møders Forløb under denne Konference er lidet sandsynligt. Lederen af Preussens Udenrigspolitik maatte jo dog fuldt ud være bekendt med disse gennem Telegrammer og skriftlige Indberetninger, som ved en saadan Lejlighed i stort Tal strømmer ind til Udenrigsledelsen. De virkelige Rapporter fra Wien om denne Sag, som er offentliggjort i A. P. P. IV. Bd., og som meget indgaaende gør Rede for Forhandlingernes Forløb, overflødiggør ganske en saadan Oversigt og viser iøvrigt et helt andet Billede end (Q). De indeholder intet om traktatmæssige Aftaler for Fremtiden ud over Overenskomsten af 5. Marts (hvorom reel Enighed var naaet 2. Marts) og intet om et preussisk Tilsagn om Hjælp til Østrig, hvis det blev angrebet. I en Sammenkomst mellem Kejser Franz Josef og Manteuffel efter Afslutningen af Overenskomsten af 5. Marts udtalte Kejseren ganske vist med Henblik paa de polske Forhold²⁹⁾ det Ønske, at det maatte lykkes Preussen og Østrig at samarbejde med Rusland og mere og mere at fjerne denne sidste Magt fra Frankrig. I denne Sammenhæng trykker A. P. P. IV. Bd. Uddrag af en Privatskrivelse fra Manteuffel til Bismarck af 1. Marts (altsaa af samme Dato som (Q)), hvor Forfatteren tillader sig at fremsætte nogle Tanker om de sammenfaldende Interesser mellem de tre østlige Stormagter i det polske Spørgsmaal og den Formening, at Preussen og Rusland moralsk skulde bistaa Østrig i dets politiske Forlegenhed i Galizien og derved bane Vejen for en Inddragen af Rusland i de andres Forbund, saaledes at den gamle nordiske Alliance kunde genopstaa. At der til Grund for (Q) kan ligge nogen Viden om Manteuffels Indstilling til Fordel for den hellige Alliances Genoprettelse og maaske endog Kendskab til Afsendelsen af et Privatbrev fra ham til Bismarck af 1. Marts, er muligt, men som paavist er *Indholdet* af dette Stykke aldeles misvisende og maa betegnes som et rent og skært Falsum.

Stykket (R) indeholder samme falske Oplysning som (Q) om et preussisk Tilsagn om Hjælp til Østrig i Tilfælde af Angreb, her præciseret som en Garanti for Besiddelsen af Venedig, og dets Uægtighed er dermed klargjort. Om Forstaelsen med Rusland hedder det her, at »elle n'existe pas encore«, men

at det er nødvendigt, at en fuldstændig Entente opstaar i den nuværende Situation.

I (T), der skal være sendt fra Rechberg til den østrigske Ambassadør i Paris 22. Marts, berettes om den fortsatte Tilknytning mellem Rusland og de tyske Stormagter. Hvad der i (J) fra Januar betegnes som en mulig Forholdsregel, nemlig Opstillingen af et russisk Observationskorps i Finland, bliver her (som Koht bemærker S. 208) betragtet som et allerede fra Januar foreliggende formeligt Tilsagn, hvilket den østrigske Ambassadør »se rappellera probablement«. Denne Oplysning i (T) er altsaa i beklagelig Uoverensstemmelse med (J) og ogsaa med det lige omtalte (R), hvor den russiske Entente jo betegnes som endnu ikke eksisterende. Til Slut omtaler (T) en Erklæring, der vilde være højst betydningsfuld, om den var sand, som Rechberg skulde have fremsat for den franske Ambassadør i Wien, Gramont, gaaende ud paa, at hvis Sverrig traadte ind i Krigen, vilde Følgen blive hele Tysklands Deltagelse og Afslutning af en Magtfred. En saadan Erklæring passer, bemærker Koht (S. 228), meget daarligt ind i den øjeblikkelige Situation, da en europæisk Fredskonference netop var fastlagt. Usandfærdigheden fremgaar iøvrigt af en Marginaltilføjelse ved Drouyn de Lhuys paa en Depeche af 31. Maj, hvori Gesandten i København Dotézac indberettede om nogle af disse Papirer. Drouyn skrev her, at Hertugen af Gamont aldrig havde talt om en saadan Erklæring.

En nærmere Omtale af Stykkerne (M), (P), (S) og de under (U) anførte sammendragne Depecher untlades, da Indholdet enten er saa kortfattet eller saa almindelig holdt, at det ofte synes vanskeligt at finde Korrespondance med virkelig stedfundne Begivenheder; bemærkes skal det kun, at ingen af disse Stykker lige saa lidt som de deri omtalte diplomatiske Skrivelser, naar der ses bort fra de almindelig kendte officielle, er fundet trykt i A. P. P., hos Srbik eller andetsteds. I den i (U) omtalte Meddelelse fra Bismarck til Wienerregeringen fra Slutningen af Marts, bekræftes Preussens og Østrigs Enighed om i Tilfælde af Sverrigs Indgriben at bringe hele Tyskland til Deltagelse i Krigen og afslutte en offensiv og defensiv Alliance med Rusland. Da denne Meddelelse slutter sig til, hvad der stod i det falske Stykke (T) om en Entente mellem de tre Magter (Ordene Entente og Alliance synes at blive benyttet i Flæng), er den øjensynlig ikke bedre funderet.

Samlingens sidste Stykke (V) har Koht anset for muligvis at være ægte i Betragtning af, at lignende Tanker fra russisk Side omtrent ved samme Tid er fremsat andetsteds (se Koht, S. 242 f.); men lige saa lidt som alle de foregaaende Stykker har (V) Grundlag i noget andetstedsfra kendt Aktstykke, og

det er da antagelig (som Hallendorff bemærker S. 173) af samme Fabrikat som de øvrige.

Den foretagne Undersøgelse af de enkelte Stykker i den Jordan'ske Samling vil have bekræftet, at der ikke i Publikationer af de respektive Landes Arkivalier foreligger noget Aktstykke, som er identisk med noget af disse, ej heller noget, som viser virkelig indholdsmæssig Lighed dermed. Enkelte Stykker bærer Datoer, som svarer til virkelig stedfundne Ekspeditioner, medens Dateringen i andre vidner om grov Desorientering hos Forfatteren. Spredt rundt om findes Oplysninger, som er rigtige, hvad der dels kan forklares ved, at Offentligheden naturligt havde *nogen* Viden om, hvad der foregik i den diplomatiske Verden, dels kan der foreligge Gætninger støttet til Rygter, af hvilke Samtidens Presse bragte mange. Enkelte positive Oplysninger kan hidrøre fra en intimere Viden om ikke offentlig kendte diplomatiske Forhandlinger, men saadanne Oplysninger er ikke tilstrækkelige til at give blot et enkelt Stykke i den omfattende Samling Troværdighedens Præg for Eftertiden, og disse Oplysninger strækker sig vel intetsteds ud over, hvad Russell i den foran nævnte Tale bemærkede med særligt Henblik paa et enkelt af Stykkerne, nemlig at det forekom ham, at enhver, som var i Føling med Europas Politik, enten fra Regeringskredse eller gennem Forretningsverdenen kunde have skaffet sig en saadan Ide om, hvad der foregik, at det vilde have været muligt uden at se Originalen at fabrikere en Depeche saa nær den ægte. Naar Koht (S. 206) bemærker, at sandsynligvis er i det mindste enkelte af Depecherne sammensatte paa Grundlag af et mere eller mindre bestemt Kendskab til ægte Skriftstykker, kan det altsaa ikke helt afvises, derimod kan man ikke godkende hans Fortsættelse, at de følgelig kan levere delvise Bidrag til Opklaring af den russiske Politik.

Om Ophavet til disse falske Depecher er der i Samtiden og senere fremsat de forskelligste Forklaringer. Oftest er det, som foran nævnt, blevet ment, at Kilden maa søges i revolutionære Kredse, snarest Polakker, der paa denne Maade har forsøgt at sætte Kræfter i Bevægelse i Vesteuropa og Skandinavien, som kunde fremkalde et almindeligt Opgør mellem den frisindede og den reaktionære Del af Europa med Mulighed for Revolutionens Sejr. Til denne Opfattelse hælder Koht, Hallendorff og Neergaard.³²⁾ Den stemmer i høj Grad med Papirernes hele Indhold og Tendens og støttes ogsaa ved, hvad der her er fremdraget fra Bille-Brahes Depeche af 23. April 1864 (se S. . . .). At nogen Regering i Europa kan have været Ophav til Fabrikationen af Papirerne, som det ogsaa er blevet formodet (se f. Eks. Kriegers Dagbøger III, S. 228), maa derimod allerede paa Grund af Falskneriets hele grove Karakter anses for gan-

ske usandsynligt. I saa Fald vilde man i hvert Fald have undgaaet vitterlige Bommerter, af hvilke der jo i disse Depecher findes mange.

Det vil ikke her være muligt at komme ind paa, i hvilket Omfang »de polske Papirer« rundt om i politiske Kredse i Europa har vakt Tiltro, og enten oprigtigt eller med Beregning er blevet benyttet i den politiske Strid. Som anført S. . . . formener Neergaard, at forskellige danske Politikere troede paa deres Ægthed, saaledes Preben Bille-Brahe, Quaade og Krieger. For den førstes Vedkommende er Neergaards Kilde antagelig Depechen af 23. April, hvormed de Jordan'ske Papirer oversendtes. Billes Privathæv til Vedel faa Dage senere (4. Maj), hvilket Neergaard vel ikke har kendt, viste imidlertid, at hans Tillid allerede da var stærkt rokket. For de andres Vedkommende antyder Neergaard ikke Grundlaget for sin Paastand. Spredte Oplysninger, som findes i de nu udgivne Breve vekslede under Londonkonferencen mellem Krieger, Monrad og Vedel, nogle Notater i Kriegers Dagbøger³³) og ogsaa en enkelt Passus i de trykte Statsraadsprotokoller³⁴) kunde nok give det Udseende af, at nogle af de danske Politikere i 1864 fæstede Tiltro til de Jordan'ske Papirer. Af dette Spørgsmaal skal der ikke her forsøges nogen Bedømmelse. Da det jo ikke blot gælder om Politikeres officielle Udtalelser, men ogsaa om, hvad de skriver i private Breve og selv i de intimeste Dagbøger, at man maa være klar over Forudsætningerne for saadanne Meddelelser for at kunne vurdere dem, vilde en Bedømmelse af det omtalte Spørgsmaal kræve en systematisk, alsidig Undersøgelse. Den her foretagne Redegørelse for de Jordan'ske Papirers Indhold kan maaske give nogle af Forudsætningerne. Den hele Samling maa allerede ved sin Form have forekommet en oplyst Læser højst fordægtig. Hvad Indholdet angaar, kan ingen dansk Politiker i Samtiden med Kendskab til Udenrigspolitikken have næret Tillid til alle Stykkerne, idet endog mange af disse, ogsaa nogle af dem, som beskæftigede sig med Hovedspørgsmaalet om Ruslands Holdning og fremstillede denne som vidt forskellig fra, hvad man kendte fra Otto Plessens Indberetninger fra St. Petersborg, og i stærk Modstrid med den russiske Befuldmægtigede Baron Brunnows Optræden paa Londonkonferencen, maatte anses for at være enten ganske for tegnede og uholdbare Gengivelser af virkelige Depecher eller ligefrem falske.

¹) Enkelte af Stykkerne omtales i »Journal de Bruxelles« 10/5 1864, nogle flere i »Daily News« 16/5 (Artiklen er oversat i »Fædrelandet« 26/5), og endelig fremkom Hovedmængden af Papirerne i »Morning Post« 4/7, nemlig de her trykte Stykker: (G), (H), (J), (K), (L), (M), (N), (O), (P), (Q), (R) og (S), dog kun i Uddrag og i engelsk Oversættelse. Den

udførligste Gengivelse af »Morning Post«-Publikationen i nordiske Blade er vistnok »Morgenbladet«, 9/7 1864. - ²) I det følgende citeres dette Værk blot: Koht. - ³) nemlig (J), (N), (O), (T) og (V). - ⁴) Alle disse Stykker er trykt her S. 298. - ⁵) Se Koncept til Indberetning Nr. 21 i Ges. Ark. Brüssel (i R. A.). - ⁶) Læsning usikker. - ⁷) Garibaldi havde opholdt sig i London 11.—22. April, hvor han var blevet stærkt fejret. - ⁸) Den danske Gesandt i Paris Grev G. L. Moltke-Hvitfeldt havde i 1863 ægtet Grevinde Maria Seebach, Datter af den sachsiske Gesandt i Paris Greve L. Seebach. Moltke-Hvitfeldts Moder var den russiske Grevinde Eliza Razumowska (1811—92). - ⁹) A. F. Krieger, G. J. Quaade og Torben Bille var de danske Forhandlere i den 20. April aabnede Londonkonference. - ¹⁰) Der er ikke i Bille-Brahes Indberetninger fundet Spor af senere Samkvem med Jordan. - ¹¹) Nr. XVIII i Ges.ark. Brüssel (i R. A.). - ¹²) I P. Vedels Privatarkiv (i R. A.). - ¹³) Se »Danske Magazin« 7. Række, III, 1940, S. 172, 194, 201, 207, 212 f., 217, 219, 225. - ¹⁴) Se III, S. 135, 142, 145 f., 149, 182. - ¹⁵) Den mangler i Kriegers Samling, men maa have hørt til de Jordanske Papirer, hvad der f. Eks. ses af Monrads Brev til Krieger af 15. Maj 1864, trykt i »Danske Magazin« 7. Række, III, S. 210 ff. - ¹⁶) Brevet findes ikke i Kriegers Samling, men har hørt til samme Serie og er gengivet i »Morning Post« 4. Juli 1864. Da dette Blad ikke har kunnet tilvejebringes, gives her et Referat derfra, trykt i »Morgenbladet« (norsk) 12. Juli 1864. - ¹⁷) Se »Les origines diplomatiques de la guerre de 1870—71« III, S. 100: Depeche af 23. Maj 1864. - ¹⁸) Se Beust: »Aus drei Vierteljahrhundert«, »Aus dem Leben Theodor v. Bernhardis« V, 1895, Jansen og Samwer: »Schleswig-Holsteins Befreiung«, 1897, C. Boysen: »Die Wahrheit über Herzog Friedrich« (i »Deutsche Revue« 1904, I), Gebauer: »Herzog Friedrich VIII von Schleswig-Holstein«, 1912, »Die auswärtige Politik Preussens 1858—1871«, IV, 1933 (for Fremtiden citeret: A. P. P.), H. Ritter v. Srbik: »Quellen zur deutschen Politik Österreichs 1859—1866«, III, 1936 (for Fremtiden citeret: Srbik). - ¹⁹) Se »Aus dem Leben Th. v. Bernhardis« V, S. 234 f. - ²⁰) Se Jansen og Samwer, Anlage 6—9. - ²¹) Se Srbik III, S. 517 f. - ²²) Om det danske Svar se »Denmark & Germany« Nr. 4, S. 585 f. samt S. 591 ff. - ²³) Om det engelske Forslag og de tyske Magters Svar derpaa se »Denmark & Germany« Nr. 4, S. 605—08. Om Frankrigs Holdning se »Les origines diplomatiques de la guerre 1870—71« I, S. 177 ff. - ²⁴) Se A. P. P. IV, S. 480 f. - ²⁵) Se Gramont til Drouyn de Lhuys 12. Juli 1864 i »Les origines« III, S. 327. - ²⁶) Se Hansard's Parliamentary Debates 1864, Vol. 176, Sp. 1887 f. - ²⁷) Se »Denmark and Germany« Nr. 5, S. 687. - ²⁸) Se A. P. P. IV, S. 542. - ²⁹) Østrig havde set sig nødsaget til at erklære Belejringsstilstand i Galizien 29. Februar 1864. Se herom Stern: »Geschichte Europas 1815—1871«, IX, 1923, S. 183. - ³⁰) Se »Les origines« III, S. 135. - ³¹) 2. Juli 1864 søgte »Morning Post«, altsaa et Par Dage før Offentliggørelsen af Hovedmængden af de her behandlede Papirer (se Note 1), ved at offentliggøre et Par preussiske Skrivelser af Juni 1864 at bevise Tilstedeværelsen af den hellige Alliance. Begge Skrivelser dementeredes straks fra preussisk Side. Frahms Formening (se foran omtalte Skrift S. 395), at en Udtalelse af den preussiske Gesandt i Paris v. Goltz af 23. Juli s. A., trykt af Hähnsen i »Ursprung und Geschichte des Artikels V des Prager Friedens« I, S. 285, godtgør disses Ægthed, kan ikke fastholdes, efter at A. P. P. V. Bd. (1935) ved Offentliggørelsen af Goltz' Skrivelser fra den nærmest foregaaende Tid klart har vist, at han betragtede dem som Falsa. - ³²) Koht S. 205 f., Neergaard II, S. 1302 samt Hallendorff S. 171—79, hvor der udførligt gøres Rede for polske Revolutionæres Forbindelse med Sverrig. - ³³) Se de i Noterne 13 og 14 anførte Steder samt yderligere Dagbøgerne III, S. 192, 228 og 233. - ³⁴) Se Aage Friis: »Statsraadets Forhandlinger om Danmarks Udenrigspolitik 1863—79«, 1936, S. 201 f.

H. Lausten-Thomsen
FRA 20 GODE ÅR

I næsten 20 år, fra sommeren 1920 til foråret 1940 har Nordslesvigs befolkning frit kunnet leve sammen med det øvrige danske folk, har kunnet være med til at råde for egne og hele Danmarks kår, har set disse formet efter det danske folks vilje og sind. Der har været alle eller næsten alle forudsætninger for en naturlig udvikling. Når der her siges »næsten alle«, tænkes der både på de vanskeligheder, der udefra er kommet ind over vort land, ikke mindst økonomiske vanskeligheder, og på den ufuldkommenhed, den manglende forståelse, der som følge af den historiske udvikling har kunnet præge hele folkedelen og især enkelte mennesker indenfor denne. Tit og på mange måder har disse vanskeligheder dog været opvejede af den glæde og lykkefølelse, der randt af at være med i det danske folks, vort eget folks arbejde og fællesskab.

Befolkningen i den del af Sønderjylland, der i sommeren 1920 vendte hjem til Danmarks rige var

i 1860:	147.290	mennesker
i 1910:	166.603	»
i 1921:	163.622	»
i 1939 beregnet til:	188.200	»

I Tønder amt boede der 1921 37.405 mennesker; den naturlige befolkningstilvækst indtil 31. 12. 1939 var 9910 mennesker, den virkelige 2.615, altså 7,3 % i stedet for 26,4 %.

Har den naturlige befolkningstilvækst i de øvrige 3 sønderjydske amter været tilsvarende, burde der i dag have boet 206.818 mennesker i de sønderjydske landsdele.

Det virkelige forhold er altså, at der burde have fundet en befolkningstilvækst sted i Tønder amt siden genforeningen af 1,4 % årlig, medens den i virkeligheden kun har været 0,43 %. Altså et fremskridt sammenlignet med

befolkningstilvæksten fra 1860 til 1921, da den kun var 0,11 % årligt; men et alt for lille fremskridt. Sønderjyllands vilkår har været bedre end tidligere; men enten har de ikke været så gode som det øvrige lands, — hvad der vil kunne forstås som en naturlig følge af landsdelens historie —, eller man har i det øvrige Danmark forestillet sig forholdene vanskeligere, end de i virkeligheden har været. Man har ikke rigtigt forstået, hvad én af vore førende landmænd har udtrykt således: »Vi får lige så meget for vort smør og for vort flæsk, som man får i det øvrige Danmark.« Derfor har der ikke været en tilvandring til Sønderjylland, der helt har ophævet den afvandring, der har fundet sted til andre (og formentlig blidere) egne i Danmarks rige. Her vil der endnu være noget at gøre godt.

Der gik flere år, før der til Tønder amt flyttede en gårdmand, der var født nord for Kongeå eller øst for Lillebælt. Den første uden for Sønderjylland fødte og i København eksaminerede læge nedsatte sig i Tønder købstad i 1928, og endnu da dette skrives, praktiserer der ikke i Tønder amtslægekreds nogen mandlig, i Danmark eksamineret tandlæge.

Der er grund til at nævne, at sporene af den udvandring, der i mange år har fundet sted fra Nordslesvig, ikke er blevet udsløttet fra 1920 til 1940, selv om folketal er vokset og mange kunstige skel er fjernet.

Om enkelte ting i disse års udvikling skal her fortælles, men kun kort og kun om enkelte. Historien har livets mangfoldighed; hvad man ser af den, afhænger af ens egen evne til at skelne og at forstå, at fatte interesse for de enkelte foreteelser og at kunne føje dem ind i den fælles ramme. Hvad man så når, afhænger af kritisk sans og oversyn, af muligheden for at kunne skelne mellem stort og småt, af sansen for ægte og uægte, af betingelser for af enkelthederne at kunne danne et helhedsbillede og at kunne lægge det frem, så det kan opfattes netop som en helhed. Her skal nævnes en række enkeltheder, store og små, og af dem skulde der gerne, ja må der uimodsigeligt opstå et billede af dansk arbejde, dansk vilje og først og sidst af dansk ånd og dansk sind i den genvundne landsdel; men både tid og arbejdets omfang volder, at meget må forbigås, der burde og skulde tages med.

Derfor maa fremstillingen altid blive stykkevis og tit — alt for tit — tilfældig både i emnets valg og behandling. Selve Nordslesvigs udseende har i de sidste 20 år skiftet. Et nyt dige fra Højer til Emmerlev, 2800 m langt og 6,5 m højt, og »Kong Christian X's dige« fra Søndernæs til Vester Vedsted, 13.500 m langt og 6,75 m højt, værner landets vestkyst sammen med tidligere opførte diger. På Rømø er bygget Havnebydiget, 1800 m langt og indtil 5,5 m højt, Kirkebydiget, 6000 m langt og indtil 6,25 m højt, og Juvrediget, 10.800 m langt

og med 6,75 m største højde. Nu lægges den store dæmning tværs igennem vadehavet fra Skærbæk brohoved til Bolilmark på Rømø.

Der er siden genforeningen derved givet tryghed til et landbrugsareal både på fastlandet og på Rømø, så der har kunnet opstå mulighed for jordens udnyttelse. Yderligere er dette øget ved afvandingen af marsken ved Tønder, hvor der er opført ca. 100 km diger langs marskens vandløb og gravet ca. 250 km kanaler, der fører marskens vand til de 4 pumpestationer. Det er mange tusind hektarer, der ved sådanne anlæg har vundet ny sikkerhed og større værdi. — Vestlandet har fået et ganske nyt udseende ved afvandingen, siv og sur mark er vejet for velholdte agre. Småskove og plantninger er dukkede frem og bryder ensformigheden. 100.000 hektar jord, spredt over hele landsdelen, er blevet afvandet, store områder er merglede, daglig drænes ny jord. Hedeselskabet har oprettet 144 fredskovsarealer med et samlet areal på 2677,8 ha, og til hegn og læplantninger har det indtil 1. januar 1940 udleveret 12.933.916 nåletræer og 10.387.149 løvtræer. Vejevæsenet har rundt om forstæet betydningen deraf. Det har liget og udbygget gamle veje og skabt ny landeveje, med asfalt, med brolægning eller med beton, så det samlede landevejsnet nu udgør 1012 km; men samtidigt er der plantet langs vejene, mest akselrøn, og ved vejkrydsninger og op ad vejskrænter er der opstået anlæg med roser og stauder. Vejene er ikke kun bedre i dag end nogen sinde før, de er samtidigt blevet langt smukkere, aller smukkeste måske den ny Fjordvej fra Kruså til Rinkenæs.

En skønhedsværdi er vel gået tabt og svinder fremdeles, hver gang en af de gamle møller falder, vejmøller afløses af motorer, og vandmøller går i stå. I stedet for dem er der i dag transformatorstationer, der rager op i landskabet, sammen med kirkerne landsognenes højeste bygninger. De er næppe så smukke, men de vidner om en stærk udvikling i de forløbne år. »Sønderjyllands højspændingsværk« i Åbenrå havde den 1. april 1939 i alt 547 transformatorstationer, hvorfra lys og kraft strømmer ud gennem 1426 km højspændingsnet og 3456 km lavspændingsnet til 583.916 lampesteder, alt nyskabt siden 1922. Hånd i hånd med alt dette, der har skabt ny vilkår ud over landet, og med den storstilede støtte til landets økonomi, rækkende fra valuta-reguleringens store 58 millioners gave over hjælp til banker og sparekasser til omregningen af hver enkelt pension og offentlig rente, gik et naturligt, privat initiativ. Der er anden steds, f. eks. i Franz v. Jessens »Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie«, III. bind, gjort udførligt rede for landsdelens pengeforhold, landbrugsudvikling, for andelstankens vækst, kvægavlens fremme og mange af de forhold, der har bragt sønderjydsk landbrug på højde

med det øvrige lands. På de enkelte punkter, hvor det endnu kan synes at sakke noget bag ud, er der taget fat med frisk mod, f. eks. ved bekæmpelsen af kvægtuberkulosen med en allerede ret gammel forening og centralen på gården »Sandet«.

Mest får man dog øje på fremskridtet ved at se de mange ny hjem, der med deres røde tage rager op i landskabet. Det kan være i hele landsbyer, ganske ny eller genoprettede — Adelvad, Måsbøl, Roostlund, Høllerskov, Ullemølle, Mandbjerg, Lundsgård, Hørlyk, Ellehus, Visbjerg, Bjerndrup, Kværnholt, Hejsel, Pamhule, Olufskær, Trummersgård, Keldet, Kiding, Årup, Fiskebæk, der kan nævnes mange flere. Eller enkelthjem er nydannede, der taler højt om offentlig støtte til selvhjælp, om fremskridt og fremtidsløfter. Det er rundt regnet 1600 ny landbohjem, der på denne vis er opstået.

Og til dem svarer nyanlæg og vækst i købstæder og flækker med ny kanalisationer og bedre renlighed, med vandværkerne, der forsyner flækkerne som allerede tidligere købstæderne, og som vinder større og større udbredelse også i landsbyerne, med ny bydele, der skyder sig ud fra dem alle; der har overalt været vækst og fremdrift. Lad mig nævne et par småbilleder af *Valdemar Rørdam*, der skriver om Åbenrå: »Hver gang et kikhul åbner sig fra stræderne, skinner på grønne skråninger og engdrag under de skovklædte højder nye farver frem, gult, hvidt og rødt, en ny forstad, flere nye forstæder, i hvis gader og alleer støjende tysk villastil brydes med den roligere danske, blander sig med den og frembringer de besynderligste frugter. Både magistrat og privat foretagsomhed står bag dette omfattende byggeri.«

Eller tag et billede fra Sønderborg: »Forunderligt er det at stå ved vinduet oppe i invalidenævnets kontor og se over kulkompagniets svingende kraner ned mod de danske statsbaners nye, faste bro, som på mægtige, hule strømpiller skyder sig tværs over sundet.«

Der kan berettes lignende fra alle de sønderjydske byer. Her skal nævnes forbedring af sejløb og udvidelse af havne. Haderslev fjords sejlrende er udbygget til 6,5 m i 13,5 km's længde og til fra 26 til 40 meters bundbredde; havnen, der har samme dybde, har 280 m kajindfatning, og dens havneplads er 125 m bred. Ved Åbenrå havn er der bygget et 450 m langt bolværk, og havnens og sejlrendens dybde er fra 6,5 til 7,5 m, medens havnepladsen er 225 m bred. Sønderborg havn har på Alssiden fået 620 m bolværk og dens vanddybde når fra 4 til 8 m. Gråsten har fået 160 m nyt bolværk, 5 m dyb havn og en havneplads, der er fra 35 til 80 m bred. Augustenborg havn har 4 m's dybde ud for 140 m bolværk. Uddybningen af Vidåen toges i arbejde i 1922, og langs hele sydsiden af kanalen igennem forlandet er der indbygget faskingærder. Også

på andre trafikområder er der sket en betydelig udvikling; i telefon- og telegrafvæsen er den gået med stor hurtighed, og at det danske postvæsen fra første dag fungerede upåklageligt, har haft en meget heldig betydning.

Forbedrede trafikforhold gav grundlaget for ny industri og frisk foretagelse. I økonomisk vanskelige tider gled Nordslesvig mere og mere naturligt ind i dansk erhvervsvirksomhed, under vort lands fælles kår.

Først måtte dog krigens sår læges i så stort omfang som muligt. Selv om al anden hjælpevirksomhed for nødstedte gled ind under rigets rammer, var der et særområde: »Den sønderjydske fond« har gennem årene til forsorg for fattige sønderjydske krigsinvalidere og enker efter faldne og deres voksne børn ydet 1.101.300 kr. I juni måned 1940 gives der endnu rente af den danske stat til 2590 krigsinvalidere, 1028 enker efter faldne; men medens der i 1920 var 3500 børn at understøtte, er der nu kun 132 børn af (senere døde) krigsinvalidere at understøtte. I 1922 samlede »Den sønderjydske fond« de børn, der ikke mere havde noget hjem at vende tilbage til, på »Den sønderjydske fonds børnehjem ved Vilstrupvej« ved Haderslev. »Foreningen af sønderjydske krigsbeskadede og faldnes efterladte« har oprettet særlige rekreative hjem i Sønderhav, Kjelstrup, Emmerlev Klev og på Rømø.

Forøvrigt har form og omfang af understøttelse til gamle, syge o. s. v. naturligvis fulgt udviklingen i hele landet. Det tør nævnes, at der 1. marts 1937 i de sønderjydske amter gaves aldersrente til 8524 mennesker, og i alle købstæderne har der rejst sig smukke og hygiejnisk moderne aldersrenteboliger og alderdomshjem, medens fattiggårdene overalt er forsvundne. »Og aldrig har de gamle haft så gode hviledage.«

I Sønderborg oprettedes allerede i 1920 statens eneste sygehus foruden rigshospitalet, og dette statshospital omfatter nu, efter at også amtssygehuset er inddraget under det, 350 sengepladser, og der arbejder 19 læger, 55 faste sygeplejersker og 61 sygeplejeelever på det. I de samme år er alle de øvrige sygehuse udvidede, så nu er der amtets og byens i Haderslev med henholdsvis 132 og 113 sengepladser, Haderslev amts sygehus i Gram med 95 senge, amts- og bysygehuset i Åbenrå med 106 senge, Tønder amts og bys sygehus med 104 senge og Løgumkloster kommunale sygehus med 20 senge. Der er på disse offentlige sygehuse og på tuberkulosehospitalet i Åbenrå, der 1922 afløste et mandssanatorium, i alt ansat: 35 læger og 192 sygeplejersker. Der er desuden private kliniker i Åbenrå og Sønderborg, og til tuberkulosehospitalet er der knyttet tuberkulosestationer i de 4 købstæder. Straks efter genforeningen indrettedes den tidligere grænsestationsbygning Hviding-Vedsted til sindssygehospital, og i marts 1932 var det tidligere lærerindeseminarium på Augustenborg slot om-

dannet til et stort sindssygehospital og har fra 1936 plads til 480 syge. Vi var mange, der havde troet, at det havde været den givne plads for Danmarks andet universitet, men det blev lagt i Århus, og her omdannedes en lære- og undervisningsanstalt til hjem for sindssyge. Noget af det samme, om end i mindre omfang, skete der, da efterskolen i Løgumgård måtte nedlægges, og der i stedet for kom en afdeling af åndssvageanstalten i Ribe. Dette betyder dog ingenlunde nogen kritik af, at staten har lagt disse nødvendige institutioner i Sønderjylland; selv om vi på dette område ikke fik det bedste, opfyldelsen af vore ønsker, har vi al grund til at være taknemmelige også for det næstbedste.

Falcks redningskorps har oprettet stationer i Haderslev, Sønderborg, Tønder og Toftlund og har i 1939 haft 34.069 udrykninger i de sønderjydske amter. Zoneredningskorpset har afdelinger i Gram, Haderslev, Løgumkloster og Sønderborg og meldsteder i Åbenrå og Sønderborg.

Selv om hospitalsudviklingen har været med til sammen med den stigende hygiejne at mindske dødeligheden, er denne dog kun faldet fra 11,1 ‰ i 1921 til 10,0 ‰ i 1938. Smitsomme sygdomme spiller i dag langt mindre rolle end tidligere. Især gælder dette tuberkulose og kønssygdom. I 1921 fødtes der 4596 børn i Nordslesvig, og der døde 285 under 1 år gamle, altså 6,2 for hvert 1000 levendefødte. I 1938 fødtes der 3758 børn, og der døde 213 under 1 år, altså 5,6 for hvert 1000 levendefødte.

Omsorgen for børn har vist sig ved oprettelse af børnehjemmene Lyshøj i Tandselle og i Gråsten; der er kommet børnehaver i købstæderne, Nordslesvigsk asylforening har udvidet sin virksomhed i Erlev og Toftlund, det private børnehjem Solhøj i Haderslev og søskendehjemmet i Højer er kommet til, Nordslesvigsk kvindeforenings børnehjem i Rønshoved har i 20 år optaget 84 børn, og foruden Nationalforeningens kystsanatorium i Augustenborg er nu også redaktør Jessens gamle hjem »Fjordmark« i Kollund stillet i tjeneste for bekæmpelse af børnetuberkulosen. Ehlershjemmet for børn med medfødt syfilis har udført et smukt arbejde, og ved siden af det ligger Børnenes helsehjem, der sommer efter sommer har været fuldt optaget af i alt ca. 2000 glade danske børn fra begge sider af landets sydgrænse. Kronprinsesse Ingrid's børnehjem i Vejrs har desværre ikke kunnet tages i brug i sommer, men hundreder af børn har sommerferie på Dynt strand på Broagerland, og adskillige skoler har i de senere år knyttet lejrskolelivet til deres undervisning.

Den nordslesvigske kvindeforenings hvilehjem på Rømø har haft 1329 gæster, i 1939 alene 138, medens det store badeetablisement Lakolk kun meget lidt har kunnet gøre sig gældende.

Sønderjydsk fond har skænket Kvindehjælpen i Århus ejendommen »Elim«

ved Genner strand til et hjem for forvildede unge kvinder. I samme egn ligger »Arbejde adler«s ejendom »Dalhofsminde«, medens Stendetgård nord for Haderslev er blevet hjem for døvstumme. I 1939 oprettedes arbejdsungdomslejerne »Lindet« i Stensbæk i Højrup sogn og Renbæk i Nordslesvigs største hedeflade i Vodder sogn, og her søger man nu under udmærkede hygiejniske forhold at give unge arbejdsløse nyt mod og ny styrke.

For mange sønderjyder var det bedste, genforeningen gav, en større tryk-
hed i det daglige liv, tryghed over for administration og domstole, trygheden ved at vide, at man selv var med til i fuld ligeberettigelse at skabe nyt og værne gammelt; men på intet andet område rådede denne tryghedsfølelse stærkere end i forholdet til skolens gerning. Den danske folkeskole var genforeningens bedste gave, og det er en stadig ny kilde til glæde at se den friske og frejdige ånd, der er vokset op iblandt skolebørn.

Selve folkeskolens rammer er stærkt udbyggede siden 1920. I Haderslev amt er der opført følgende ny skolebygninger: St. Severinskolen i Haderslev, Strandelhjørn, Hammelev, Brændstrup, Hajstrup og Rurup, medens følgende har fået tilbygninger: Toftlund, Sillerup, Hertug Hans' skole i Haderslev, Rødding, Vojens (hvor en nybygning er under opførelse), Gram, V. Lindet, Grønnebæk, Skodborgskov, Magstrup og Bjerning. Skodborg skole og 9 andre skoler er ombyggede, og en ny skole i Ørderup rede til at tages i brug.

I Åbenrå amt er der nybygget skoler i: Frøslev-Padborg, Kidskelund, Felsted, Barsø, Mjøs og ved Hovslund station. I Rebbøl i Bjolderup sogn er man ifærd med at opføre en ny centralskole, og der er foretaget om- eller opført nybygninger ved skolerne i Åbenrå (kommuneskolens dansksprogede afdeling), Gåskær-Todsbøl, Vejbæk, Bovrup, Røllum-Torp, Skovbøl, Tombøl, Tråsbøl, Gråsten, Hjordkær, Hønsnap, Barsmark, Rødekro, Varnæs og Hovslund. 3 yderligere skoler får i sommer nye tilbygninger.

Sønderborg amt har fået ny folkeskoler i Augustenborg, Holm, Mommark, Mjøs og Skovhuse. Desuden er den ny udmærkede St. Jørgens skole i Sønderborg taget i brug i 1937. Fremdeles er der udført 10 ny tilbygninger og ombygninger ved Sønderborg amts folkeskoler, og 3 er endnu i arbejde.

I Tønder amt er der bygget ny skoler i Bjerndrup, Bredebro, Burkal, Bylderup, Daler, Hviding, Jejsing (tysksproget skole og forskole), Jyndeved, Kløjning, Lovrup, Lyrsholm (forskole), Rabsted, Rends, Rudbøl, Skærbæk, Sofiedal, Sød og Vesterende, foruden nybygninger til tysksprogede afdelinger i Løgumkloster, Arrild og Solderup. Udvidelser og ombygninger er foruden ved statsseminariets øvelsesskole, den danske folkeskole i Tønder, foretaget ved 19 andre folkeskoler, og der er næppe ret mange skoler tilbage i Nordslesvig,

uden at de hygiejniske kår, de byder børnene, er langt bedre end i 1920. Gymnastiksale og idrætspladser, håndvaske og brusebade findes rundt om.

Ved den offentlige folkeskole i Nordslesvig virkede ved nytår 1940 i alt 613 danskuddannede lærere og lærerinder og 167 med uddannelse på tyske undervisningsanstalter. Der undervistes 21.109 børn i dansksprogede skoler og 3.257 på tysk, langt de fleste af de sidste i tyske privatskoler.

Landsdelen blev hurtigt forsynet med kommunale og private realskoler, og de 4 købstæder fik straks deres gymnasier, hvorfra der i dag er udgået over 1000 unge mennesker med studentereksamen.

I ungdoms- og aftenskolerne er der især undervist af folkeskolens lærere; der har i 1939 været følgende:

i Haderslev	amt 85	med 2495 elever,
i Åbenrå	amt 66	med 1514 elever,
i Sønderborg	amt 35	med 2206 elever og
i Tønder	amt 98	med 2052 elever, altså
i alt i dette skoleår 284 skoler med 8267 elever.		

Efterskolerne i Nørborg, Rends og Hoptrup har hvert år store elevtal, i fjor kom ungdomsskolen i Vojens til, folkehøjskolerne i Danebod, Rønshoved, Rødding og Hoptrup har gjort et betydeligt skolearbejde, og til dem har for nogle år siden den lille skole i Abild landbohjem føjet sig. Naturligvis tager unge mennesker fra Nordslesvig på skoler i det øvrige land og omvendt; men en stor del af disse skolers elever er dog sønderjyder, og det samme gælder landbrugsskolen i Gråsten, husholdningsskolerne i Gråsten og Vollerup, den ny håndværkerskole på Als og væveskolen Askovhus i Sønderborg. Det må i denne sammenhæng fremhæves, at »Sønderjydsk skoleforening« på smukkeste måde har kunnet fortsætte »Den nordslesvigske skoleforening«s virksomhed fra før krigen ved i de 20 år at understøtte 7785 unge nordslesvigere og 1995 sydslesvigere til ophold på danske skoler, især efterskoler. Indtil 1914 havde foreningen ydet 6050 understøttelser til nordslesvigere, og indtil 31. marts 1940 var tallet vokset til 13.859, for understøttelser til sydslesvigere til 2127. Den nordslesvigske kvindeforening har endvidere hjulpet 669 efterskoleelever efter genforeningen, men de vil i de fleste tilfælde være de samme, der har hentet hjælp hos skoleforeningen. Samtidigt har højskole- og fagskolebesøg været stærkt stigende.

Yderligere må handels- og tekniske skolers virksomhed nævnes. I vinteren 1936—37 besøgte 496 elever 5 sønderjydske skoler for handelselever i købstæderne, fordelte i 25 klasser, medens der var 23 unge mennesker, der tog handelsmedhjælpereksamen fra landsdelens 5 andre handelsskoler. I året

1937—38 var tallene stegne til 528 elever i 27 købstadsklasser, og 30 handelsmedhjælpereksaminer i 6 skoler udenfor købstæderne og i Tønder oplands-handelsskole. I finansåret 1938/39 var der 39 tekniske skoler i Nordslesvig med 2388 elever.

Der byggedes fra 1864 til 1920 kun 4 ny kirker i Nordslesvig, alle frimenighedskirker. Dog var den store istandsættelse af Løgum klosterkirke påbegyndt, og den står nu igen som det pragtfuldste vidnesbyrd om ren og ædel bygningskunst, igen taget i brug i året 1923, genindviet 11. juli 1926, medens klostret tildels blev færdigt istandsat 1930.

Foruden nybygning af den nedbrændte Bjerning kirke ved Haderslev er der siden 1920 bygget ny kirker i Vojens, Genner og Rinkenæs, og smukkere end den sidstnævnte ligger ingen kirke i Danmark. Forsamlingshusenes tal er steget meget betydeligt — tit ved sprogforeningens initiativ, især nærmest op imod grænsen, hvor dansk åndsliv før genforeningen rørte sig svagest. Der er holdt utallige møder med dem som midtpunkt eller i dem, og folkeligt oplysnings- og ungdomsarbejde knytter sig nært til dem.

Af ungdomsarbejdets vidt forskellige grene kan først nævnes spejderbevægelsen, der allerede tog fat i foråret 1919 og i dag indenfor det danske spejderkorps (»de gule spejdere«) omfatter 700 spejdere i 20 troppe og 305 pige-spejdere i 9 troppe. De ældre spejdere samles i Sct. Georgsgilderne, der i Nordslesvig tæller 202 brødre i 4 gilder. I foråret 1920 udskilte »de grønne spejdere«, K. F. U. M. spejderne sig fra de andre og har nu 500 spejdere, fordelt i 15 troppe. — De frivillige søndagsskoler har arbejdet fra straks efter genforeningen, og dette arbejde har i årenes løb omfattet mange tusinde børn. Allerede før genforeningen oprettedes en kreds af F. D. F. (Frivilligt drengeforbund) i Sønderborg. Senere kom Tønder og Haderslev til, Tinglev, Bredebro, Padborg, Toftlund og Augustenborg, så der nu i alt i Nordslesvig findes 8 kredse med 700 medlemmer.

K. F. U. M. har fire kredse:

33. kreds Gram	1. 1. 1939	med 203	medlemmer
34. kreds Tønder	»	»	111 »
35. kreds Sønderborg	»	»	93 »
36. kreds Haderslev	»	»	334 »

i alt 741 medlemmer, fordelt i 35 foreninger. De tilsvarende 39 foreninger K. F. U. K. havde på samme tid henholdsvis 197, 199, 162 og 311, i alt 869 medlemmer.

I de sønderjydske hovedkredse af danske ungdomsforeninger stod der i året 38/39 i Åbenrå: 1576 medlemmer i 16 kredse, i Haderslev østeramts

hovedkreds 1152 i 15 kredse, i Røddingegnens hovedkreds 1290 i 9 kredse, i Sønderborg amts hovedkreds 2348 i 12 kredse og i Tønder amts hovedkreds 1226 i 12 kredse, altså indenfor disse foreningers fællesramme 7592 medlemmer. Siden er endnu en forening i Tønder amt indtrådt i sammenslutningen, men der er endnu ungdomsforeninger med samme formål som disse, der ikke er tilsluttede til de sønderjydske hovedkredse.

Der er endvidere ungdomssammenslutninger i nær forbindelse med de politiske partier, men heldigvis i mange tilfælde således, at det opdragende og oplysende ungdomsarbejde spiller en betydeligt større rolle i dem end det egentlige partivæsen; for socialdemokratiets vedkommende gælder dette især siden 1938, da »Arbejderbevægelsens sønderjydske landsforening« blev dannet, der har afholdt talrige foredragsmøder og ladet fremstille en film »Du skønne land«, der blev fremvist ved 49 møder i landsdelen. »Danmarks socialdemokratiske ungdom« (D. S. U.) har som regel ugentlige oplysende møder, dens 1000 medlemmer står delt i 20 afdelinger. »De Unges Idræt« (D. U. I.) har arbejdet med sykursus, sløjd og gymnastik og har bl. a. iværksat besøg i København i sommeren 1939 af 2—3000 sønderjydske arbejderbørn.

I 1926 blev der nedsat et udvalg (feriebørnskomitéen) med det formål »at udbyde fællesskabsfølelsen mellem moderlandet og Sønderjylland ved at invitere sønderjydske skolebørn og lærere til et besøg i hovedstaden og historiske steder, ved besøg på Frederiksborg og efter bedste evne at støtte børnene økonomisk«. Fra 1927—38 har dette udvalg ordnet besøg i København for 8.882 børn med 1147 lærere, altså for over 10.000 af den nordslesvigske skoles lærere og elever, foruden for 675 børn fra Flensborg og 161 børn fra den danske menighed i Berlin eller fra derboende familier med nære forbindelser i Danmark.

»Sønderjydsk idrætsforening«s formand udtrykker dens formål med ordene: »Vi søger efter evne at give den opvoksende slægt styrke til arbejde og karakterdannelse, så den med fortrøstning og mod kan yde personlig indsats i folkets tjeneste.« Inden for foreningen øves gymnastik, boldlege, fri idræt, svømning og folkedans. I 1939 havde den 11.322 aktive og 11.714 passive medlemmer. Den har deltaget i en række større stævner, hvoraf de betydeligste var dens eget store møde i Tønder i 1933, hvor 2000 gymnaster gav en samlet opvisning, og en anden lige så stor opvisning ved »Det unge grænseværns« årsstævne i Haderslev i 1938. For første gang trådte »Sønderjydsk idrætsforening« med stort tal ind i dansk fællesskab ved Lingiaden i Stockholm 1939 og viste sig derved fuldt ud som jævnbyrdig i nordisk idræt.

»Det unge grænseværn« blev oprettet 1933 »til fælles værn om og styr-

kelse af dansk-nordisk ånds- og kulturliv i grænselandet«. Dets virksomhed i Nordslesvig har bl. a. vist sig i oprettelsen af 3 vandrehjem langs grænsen; fremdeles er der ved forskelligt initiativ oprettet 13 vandrehjem i forbindelse med »Herbergsringen«, spejderorganisationer og Dansk vandrelaug, der har enkelte afdelinger i Nordslesvig.

Hvor der er åndeligt liv, vil den bedste ungdom altid flokkes. Når man som i denne fremstilling kun søger at fremdrage kulturelle og nationale udviklingstrin og ser bort fra enhver partiindstilling i politisk, i religiøs og i alle andre henseender, kan man godt tvivle om, hvad der har betydet mest: K. F. U. M. og K. F. U. K. eller socialdemokratiets oplysningsforetagender eller en af de andre nævnte virksomheder. Hver for sig har de deres del i og har været med til at præge nordslesvigsk ungdoms kulturelle stade i dag.

Få ting har dog i så henseende betydet så meget som den danske bog, og det er stadig som inden genforeningen sprogforeningen (den tidligere »Forening til modersmålets bevarelse«), der har været midtpunkt og leder i biblioteksarbejdet. Som »Grænseforeningen« har båret den største del af dagens byrde syd for grænsen, dog med hjælp fra både sprog- og skoleforening, har det omvendte været tilfældet nord for grænsen. Der er det i første linje sprog- og skoleforening, der roligt og sensationsfrit har ydet national-kulturelt arbejde, omkredset af grænseforeningens støtte og sideløbende arbejde fra de forhen nævnte og mange andre sammenslutninger. Så er det dog endnu disse tre store og gamle nationale foreninger, der med bredest baggrund og størst ret kan kalde ad medlemsskab og medarbejde i det danske folk.

Bibliotekssagens udvikling i Sønderjylland har været som et smukt æventyr, centralbiblioteker i de 3 købstæder har rejst sig side om side med landsbiblioteket i Åbenrå, og næsten hvert sogn har nu sit eget bibliotek i nært samarbejde med centralerne, og alle vegne lånes og læses der.

I finansåret 1938—39 rådede de fire

centralbiblioteker	over	92.220 bind
de andre købstadsbiblioteker	»	27.218 »
sognebibliotekerne	»	145.667 »
	i alt	265.105 bind.

Der udlåntes deraf

fra centralbibliotekerne	260.946 bind
fra andre købstadsbiblioteker	50.494 »
fra sognebibliotekerne	324.891 »
	i alt 636.331 bind.

Dette svarer til 3,4 udlånte bind for hver indbygger; men regner man med,

at 15 % af befolkningen, svarende til det tysksindede mindretals omtrentlige størrelse, søger sin læsning ad andre veje, må man sige, at hver dansksindet og dansk-talende nordslesviger låner bøger i et omfang, der svarer til 3,7 bind årligt for hvert menneske. Der læses forholdsvis ikke mindre dansk i Nordslesvig end i rigets øvrige område, snarere mere!

Før 1920 var der kun et nogenlunde aneligt museum i Nordslesvig, det i Haderslev af dyrlæge Schmidts samlinger opståede. I dag har alle fire købstæder hver deres omfangsrige og stedligt særprægede amtsmuseum for landets overleveringer, og i Åbenrå er der oprettet et landsarkiv med rige samlinger til Sønderjyllands historie, ikke mindst efter tilskyndelse fra »Historisk samfund for Sønderjylland«, der dannedes i 1922 og har overtaget udgivelsen af »Sønderjydske årbøger« og nu i 17. årgang udsender »Sønderjydske månedsskrift«. Det var dette historiske samfund, der til dets formand H. P. Hanssens 70-års dag udgav det store festskrift, der er et af de smukkeste, der er udsendt i Danmark.

Efter genforeningen skabtes der ny muligheder for dansk skuespilkunst i Nordslesvig, i de første år ganske tilfældigt udnyttet, siden 1929, da »Sønderjydske teaterforening« dannedes, for en stor del under dennes ledelse. »Det kongelige teater« har fra 1929 til 1939 givet 91 gæstespil i Nordslesvig; der er hvert år givet forestillinger fra provinsteatre og af omrejsende selskaber, og i landsdelens forsamlingshuse er der i samme tidsrum af teaterforeninger i samarbejde med Dansk kultursamfund ordnet 518 »små teateraftener«. Endvidere har den medvirket ved opførelsen af et lokalt korværk »Skræp« og ved tilrettelæggelsen af koncerter ved Århus byorkester. Samtidigt er der naturligvis i stor udstrækning opført dilettantkomedier, givet sangaftener og holdt et utal af faglige, af oplysende og andre møder. De gamle »selskabelige foreninger« har i mange måder videreført deres arbejde i og i tilknytning til forsamlingshusene.

Der er på denne måde givet forudsætninger for dansk åndelig vækst i det genvundne land; alt, hvad der ad naturlig eller selvfølgelig vej når frem og tilbage over Kongeå og Lillebælt knytter landsdelen nærmere til det øvrige land. På denne måde har endogså enhver i og for sig skadelig bevægelse, der kan være fælles for hele landet, åndelig værdi i Sønderjylland. Den mindst lødige litteratur, den mest forvirrende danske sindsindstilling, alt kan få nyt udseende, når det træder over Kongeåen og ind i national belysning. De kongerigske, ikke mindst de københavnske avisers udbredelse og indflydelse har haft national værdi, selv om det er landsdelens egne gamle danske aviser, der mest bevidst og klarest har givet udtryk for dansk ånd i Nordslesvig.

Morsomt er det at se, hvorledes de senere år mere og mere har set Nordslesvig som ydende i dansk åndelig værdi ved siden af andre dele af riget. Der er opstået en særpræget malerkunst, der er tilløb til nyskabte toneværker, der er grøde i dansk litteratur fra Sønderjylland både i bunden og ubunden form. Det er trods al forskellig indstilling overfor dagens spørgsmål en stadigt voksende forståelse af, at Nordslesvig er en naturlig del af vort land, at hvad der er dansk, det er vort, og hvad der er vort, det er dansk.

Ingen har i de senere år ydet vægtigere bidrag til belysning af Sønderjyllands skæbne op imod vor egen tid end De, kære hr. professor Friis. Det har derfor været naturligt for mig til Deres 70 års dag at prøve på at samle nogle enkeltheder til billedet af, hvad der er nået efter den store dag, De af fuldt hjerte var med til at forberede, og hvis glæde De helt delte. Jeg tillader mig at bringe Dem den lille, alt for brogede og ufuldførte skildring og med den ønsket om, at De og vi må opleve vort lands næste store glædesdag, da vi atter er helt frie borgere i vort helt og hele frie land.

R E T T E L S E

S. 43, Linie 12 f. n.: rigsrådets segl, *læs:* ad causas segl (Danske kgl. Sigiller Nr. 80).

